

Художники
Осман
АССЫ

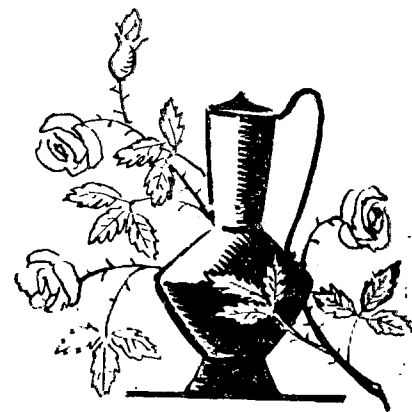

Худийлань
Осман

АССЫ

РОМАН

СТАВРОПОЛЬ КИТАБ БАСМАНЫ
КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС БЕЛЮМО,
ЧЕРКЕССК 1988

Китабны суратларын Н. Г. КРИЦКИЙ салганды

Багъалы окъуучу!

Бу ёмюрню аллында, терсейиб, мингле бла къарачай юйдегиле, саула ёлгенлеге сукъланьырча, къара кюнлени сынагъандыла.

Ол заманны ачыуун билмеген бюгюнню татыуун ангылармы?..

Аланы нек джангылгъанларын, эллерин, джуртларын нек ташлаб кетгенлерин, анда, тышында, бюгюнню болумларын ачыклаб, гитче къарачай миллетни дуняда эки тюрлю джашауун тюз кёрдюрю иннетде джазылгъанды бу китаб.

Тюркге кёчюб, анда кечиналмай, ызларына къайтханланы, андан кетиб, араб къралада башларына кечинмек излеген къарачайлыланы айтханлары, мен кесим 1967, 1971, 1980, 1985 джыллада, иш этиб барыб, кёзюм бла кёрсен къыйын халлары бу китабны джазаргъа болушхандыла.

Адамланы эслеринден кетген, узайгъан, огъурсуз заманны бюгюн кёзге кёрдюрте билшү тынч иш болмагъаны белгиледи. Алай болса да кёб джылланы халкъыбызгъа къара кийдириб тургъан ачылу кёзюню тюз хапарын бусагъатда ёсюб келген джаш тёлү билирге борчлуду.

Автор.

X 98

Хубиев О. А. «Ассы». Ставропольское книжное издательство, Карачаево-Черкесское отделение, 1988. 400 с.

Роман написан на основе многолетнего опыта, личных впечатлений писателя, который, неоднократно посещая многие страны Арабского Востока, Турцию, беседовал с людьми различных поколений и убеждений, предков которых вынудили покинуть Родину — Кавказ.

Главный герой романа — «Ассы» — человек, посвятивший свою жизнь, судьбу свою на борьбу за возвращение этих людей на Родину их предков — на Кавказ.

84 Кар. 7—44

X 470226000—74
M 159(03)—87 63—88

ISBN 5—7644—0158—5

© Ставрополь китаб басманы
Къарачай-Черкес бёлкюмю, 1988

Биринчи кесегі

Биринчи башы

Чиллени арасыды. Кюн терек чапракъланы, чагъыб турган гардош башлары, ырджылада хапсланы мууал легенди. Элде мал кѣрюнмейди. Кѣпюр тыйылып, малчыла джайлыкъдадыла. Къабакъны огъары джанында топракъбаш юнню тереп хансында кютю къой, хамхотуп туякъларына джетдириб, иссилейди. Қирсиз сибиринен арбазда башы гыла-мыла байланган узун чепкени къатын, мангылайындан терин дженги бла сюрте, гюх тюеди.

Эки джашчыкъ, джалан аякъ, бир-бирин джеталмай, чабыб келиб, къылыч-агъачланы къатларында гохтаб, солууларын кючден ала:

— Суюмчюлюк! — дедиле.

Тиширү, къолун кѣзлерине кюнюк этиб, бери айлапыб къараб турган болмаса, орнундан тебмеди.

— Шамахан! Суюмчюлюк дегенибизни эшитмеймисе?! Мен алгъа кѣргенме, меннге бер! — деб, наршаб белибаучугъун тюзете, джашчыкъланы бири, суюмчюлюк умут этиб, башчыгъын тургъузду.

— Нек алдайса? Сеннге да мен айтдым ансы, сен плябатда ойнай тура эдинг, — деди экинчи джашчыкъ джыламсырагъан ауаз бла.

— Кимни кѣргенсиз? Не ючюн берликме суюмчюлюк, бир айтыгъыз, юйюгюзге ашхылыкъ кирликле?!

— Джашынг къазауатдан къутулуб келеди!..

— Оу, кертими айтасыз?.. Аны айтхан ауузугъузгъа къор болайым! Ах, къайдады, мен хариб, мен джаныкъ!.. Сизге ким айтды?

— Шамахан, биз бугъунчакъ ойнай тура эдик, юйюбюзню чырдысындан къараб кѣрюб къойдум. Биргесине бир атлы да бар эди.

— Шамахан, ол да нөгери эди. Ала экиси да бирге келе болурла.

Шамахан джашчыкъланы башчыкъларын сылады, бетлерин, кёзлерин уппа этди.

— Энди не болдула, къалайгъа джетгендиле? — деб гузаба сорду ол.

— Межгитни аллында Къоналий бла сёлеше тура эдиле, — деди джашчыкъланы бири.

— Старшинагъамы айтасыз?.. Келигиз экинг да, анагъыз хайыргъызны кёрсюн. Мен сизни къууандырайым. Таб, тюз айтмай эсегиз да, иги аууз ачханыгъыз ючюн, разы этейим, — деб, къолчукъларындан тутуб, ичине ачылгъан къанга эшикни тебериб, босагъадан кирди. Джыйгъычны тюбюнде уллу къолан кюбюрню ичин ачды.

Аны къотара тургъанлай, къылыч агъачла тюшюб, дюнгюрдеген таууш чыкъды.

Эшик кенгине ачылды.

— О Шамахан, кюнде кюнюнг да былай болсун! Долайны алыб келеме. Бери тутдур къолунгу! Аллах балангы къолунгдан алмасын! Энди эки кёзюнгю дунягъа бир ачарса, — деб, къарамыйыкъ, узунбел старшина, къамчисин чурукъ башына сугъуб, къолун узатды.

— Санга да аллах разы болсун, сен да юйдегинги ачыуун сынама, — деб, бети кызарыб, Шамахан эки къолун да биргелей узатды.

— Шогъайыб къошха бегинибми къалды, къачан энерикди къабакъгъа?..

— Тоба, Къоналий, азыкъчыгъы тауусулгъанын билдирген эди. Ун да, къууут да хазырлагъанма, не келсин, улоу табмайма, сенден тилерме деб тура эдим, — деди Шамахан.

— Огъай, сени да, Шамахан, иги муратынг барды, старшина кесини атын сизге азыкъ ташыргъа бермезлигин билмезча сен да тюлсе. Ач болса, мен таныгъан Шогъайыб кече баууру бла сюркелиб келир, аны ючюн сен къайгъырма, — деб, Къоналий, джанына джетиб, хиликке халда кёлюндегин айта тургъанлай, юйге хоншу сабийле басыныб кирдиле. Долайны босагъаны къатында къарт къагын бла сёлеше тургъанын эслеб, анасы мыллыгын атаргъа тебреди, дагъыда адамладан тартыныб, баш энишге къарады, сора, къууанч тыбырлы болуб, кёзлеринде джыламукълары ойнай, сюйюмлю ышарды.

Къараб-къарагъынчы юй адамдан тыкъ-тыкълама болду.

— Шамахан, джарлы, джангыз джашынг джаханим отдан къайтханды, къучакъла! Къараб къалай тураласа? Сен чыдамлы ана кёреме...

— О къой, къой, ёлмез. Намыс болмагъан джерде берскет да, рысхы да джюрюмейди. Джашы юйюнден къайры кетерикди, кёре-кёре турур, — деб бир къауумла аууз джетдиредиле.

Кёкрегинде юч медалы джылтырай, кенг джауоруулу Долай, мени кёре болурсуз дегенча, ышаргъанын паялмай, ол юйню арасына келиб, анасындан эки кёзюн алалмайды.

Мени къоюгъуз да Аубекирни бери чакъыргъыч, юйюнде адамы джокъду, — деди Долай.

Шамахан, эс джыйыб:

— Оу, мен къуруум, сер болуб бошагъанма. Тюз айтаса, арбазларында бир тиллиери къалмай джайлыкъдадыла. Ах, ким барсын сюйюмчюлюкте?.. — деди. Ол, гузаба атлаб, эшикке чыкъды. Аубекирни билегинден тутуб юйге кийирди.

— Аубекир, бала, халынг къолай туююлду, былай бир эс нек ташлагъанса?

— Анам, ол джигитди, къазауатдан чыкъмай тургъанлай, сууаблыкъ ораза тутханды, — деди Долай.

— Ий, кертими айтады, джашым? Къаллай бирин тутдунг, бала?

— Бир айны. Бутларым къыйылыб, башым тегерек айлана тебрегенлеринде, къойдум да олтурдум ансы, дагъыда ачмаз муратым бар эди.

— Ашагъанынг да джапдет аш болсун, сууаблыкъын атанг, апанг кёрсюнле, балам! — деб белликли ама, джыламукъларын сюрте, бюсюреу этди.

— Шамахан, джашынгы аскерге ашыргъан кюн мени айтхан сёзлерими эсинге тюшюралмаймыса? Домалай сау-эсен юйюнге къайтыб келликди, дегенми эдим? Келдими?! Кърал этген ишге бой салыргъа керекди. Ол, бизнича, тели тюлду, — деб, Къоналий махтанган ауаз бла сёлешди.

Адам арасы болгъан биреу саламлашыб юйге киргешлей, олтургъанла, къобуб, анга айландыла.

— Къайдан чыкъдынг сен а, Къасбот, бери тегрег, — деб, къартла анга орун къойдула.

Къоналий да, тюлкюча ышарыб:

— Иги этдинг келгенинги, тамам заманында джетдинг, — деди.

Къасбот, джууаб этмей, келиб, Долайны къаты къучакълады, барыны къолун тутду. Сора Къоналийге айланыб:

— Къоналий, келир адамына адам келген этеди. Къачан да кириучо юйюмдю. Сен биле да болмаса, Шамаханны атасыны анасы мени къарт атамы анасыны эгечинден туугъанды, — дегенинде:

— Къасбот, джууукълукъ джаны бла асыры махтаныр джигинг джокъду, — деди Къоналий да тилини учу бла.

Къасбот кеси да олтурду, къалгъанланы да олтурду.

— Къоналий! Сен элни аллында тургъан бир адамса. Элни айыбы сени бойнунгдады. Алай болса да бу юйге мен бир кюнню къыйналгъанны сен ёмюрюнг да къыйналлыкъ тюлсе, анга мен ажымсызма.

— Къасбот, аны нек айтханлыгъынгды? Ангыламайма, — деб, сейирсишиб сорду Къоналий.

— Джууукълугъуму истемегенинг ючюн айтама. Иш джууукълукъда да тюлдю. Бу юйге не игилик этгенсе? Аны айт. Мени къолумдан аз зат келликди. Сен элни несисе. Сени ичинг суйсе, эталмазлыкъ затынг джокъду, — деди Къасбот сёлеширге излеб...

Къоналий алтын къамасын сол бутуна салды. Окъа герох бауун тюзетиб, тамагъын ариулады.

— Мен юйге хата этгенме деб билмейме.

— Хайырынг а джукъгъанмыды? Джангыз джашып тутуб, джаннган отха джибергенинги санамаймыса?.. — деди Къасбот даулашыр муратда.

— Мен атамы малларын кютдюрюргеми ийгенме? Ийген эсем, патчахыбызны буйругъу бла къралгъа ийгенме. Къасбот, сени тамада болгъанынга къарарыкъ тюлме. Керек болгъанында, сени джашынгы да ийгенме. Эшта, сени джанынги къыйнагъан ол болур...

— Къасботну келинчигини уа ауу да алынмай къалгъанды, хариб, — деди билек агъачны къатында олтурб тургъан аммалашы бири.

— Сени патчахынга киши чабмагъанды, киши артыкълыкъ этмегенди. Чабхан да, артыкълыкъ этерге излеген да ким болгъанын кесинг билесе.

— Къасбот эслеб сёлеш, кертда ауузум барды деб, дуниянги унутма. Къралны оноуунда бизни иши-

биз джокъду. Бизники — бой салыуду, патчахны айтханын джерге тюшюрмезге меннге да, сеннге да бирча дурусду.

— Къоналий, тюшюрсек а, не эталлыкъса?

— Къасбот, энди аны къояйыкъ. Биреуню къууанчында ушагъыусузду... Былайда тиширыу, сабий да барды. Сёз тохтаса игиди, суйюб айтама, ийнан сен, — деб, къашын-башын туюуб, ёрге къобду.

Къасбот, ышарыб:

— Мен къоркъмайма. Патчах бизге этген игилигин ары алсын. Ол кюнчонс базыб, ашагъашын ичине сингирлмай, къазауат аччанды, бизни джашларыбыз аны ючюн ёлорге керекдиле... алаймыды?.. — дегенлеи озуб, джукъ айтмады.

Долай бла Аубекир, бир-бири ауузундан алыб, халлары джасайдыла. Сауут, азыкъ, кийим джетмегенини, багъаргъа дарман, дохтурла табылмагъанын, солдагла къазауат не ючюн этилгенин билмегенлерин айтдыла. Артыкъ да аскер тамадала солдатлагъа хыны болгъанларын, таб къол джетдиргенлерин, адамгъа санамагъанларын тизгенлеринде, Къоналий, хыны къараб:

— Сора сеннге бу сыйлы саугъаланы ким тагъыб ийди да? Сау-эсен къалай джыйылдыгъыз? Сиз эркишилесиз, къатынланы арасына тюшгенингизде, шекер башлача, эрибми къалдыгъыз? Эй хомухла, сиз таулула туююлмюсюз?.. — деди.

Хар бири къууанчны юсюнде кёлюндегин артха салмай сёлешди. Кеч эте чачылдыла.

* * *

Ёрге тагъылгъан башлы лампаны джандырыб, Таумырза юй бийчесине:

— Эй, сеннге айтама да, былай кирчи, темир кюбюрню ачкычып ала кел, — деди, эки къол аязын бирбирине ышый.

Аны юсюнде къара къауракъ къапталы тобукъларипа джетеди. Аягъында урия кёл ашаб тикген джылтырауукъ къара мессилерине окъа бла оюула салынгандыла. Мессилери бутларын къабыб тургъанлыкъгъа, ол алтын ышым бауларын тешмейди. Ингичке

къара мыйыкълары, джити бурнуну тубюнден къараб, джылтырайдыла. Лампа джарыкъда хаджи къабха ушаш гымых джюлюннген зугул башы, юйде, эшикде да тешерге кёзю кыймагъан узун кюмюш къамасы, джылтыраб тургъан кызыл ууртлары аны хыйсабы болгъанын кёрюзедиле. Юйню тубюнде да, къабыргъалада да кёзю алдагъан уллу кюйюзю, къара сахтиян тапчаны, джашил къатапа урулгъан джумушакъ таянчакъ шиндиги, стол юсюнде джырлаучу тёрткюл сагъат. Сабий болуб кымылдамайды. Алай а Таумырза къаратонлугъуна ёкюнмейди, къартлыкъгъа сагъыш этмей, аны табсыныб турады.

Къатыны Пачахан, ачхычны алыб, берги юйге кирди. Аны инчиклерине джете къютюне къапталы асыры иссилик этгенден болур, бети кызарыбды. Аллында баш тишлери саудан да алтындыла. Узун ишленнген къулакъ сыргалары да, эки къолунда бууунлукълары да ийилген алтындандыла.

— Ма, быланы бир дженгил джокълайса, ахырда да джанынгда тутсанг а, — деди Пачахан.

— Юсюнге дженгил зат кийсенг а, терлеб тураса. Ачхычны уа сени джазыкъсыныб бермегенме, кесиме ышанмай бергенме. Ары тапчанынга олтур, — деб Таумырза кюмюш сынджырлы ачхычланы алды.

Пачахан, эки этегин, абынмаз ючюн, ёрге кёлтюрюб, аягъыны бурну бла барыб, тапчанны кыйырына олтурду. Сагъат назик ауаз бла, кёз кёрмеген гитче кюмюш къонгураучукъларыш кёзюу зыгырдатыб, адамны сагъышыш чачхан тартыуну сокъду.

Тынгылаб туруб, Пачахан терен ахсынды.

— Нек ёкюнесе? Малынгмы джетишмейди? Джерингми азлыкъ этеди? Огъесе ачхангмы дыккыды? Сен сукъланныкъ, сени тенгли мюлкую болгъан, бизни къабакъда огъай эсенг, бу эки ёзенде таб джангыз бир адам?! Керек эсе, мен ма, эртденбла огъуна беш элни сатыб алайым! Аланы барысы да сени бир ахсыннганынг багъасы тюдлюе, — деб, тапчанны онг джанында уллу темир кюбюрню ачды.

— Инджилмеген ёкюнмеймиди?... Заманыбыз кетиб баргъанын кёзюнге бир кёрюзчюп. Эки джыйырмадан атлагъанымы башыма джыялмайма. Сен да... кюзюге бир къарачы. Ол тум къара сакъалда чыммакъ тюклене кёрсем, кёлюм джер бла тенг болады. Ах, суйген хантларындан бир кюнню къарынлары тоймагъанла,

хуппеге бла ёсен бир джалангачла джашайдыла, не аурумайдыла, не къарт бола билмейдиле... Биз а, джумушакъ агъашча, тауусулуб барабыз. — деб, эрине кёзюню кыйыры бла къарады. Таумырза, аны эшитмегенча, къонгураулу кюбюрню эки киритин да ачыб, чилле джаулукъгъа туюлюб тургъан къагъыт ачханы алыб, кюлте-кюлте санаб тебреди. Юй бийчеси ачханы ол нек терегенин сорду. Таумырза джууаб этмедди. Юч кюлтени санагъандан сора, бери айланыб:

— Джер сатлыкъ табама. Алыргъа керекди, — деди.

— Болмадынг сен бу джер бла. Къайдады, энди уа кимден аласа?

— Бурмабут джапындады, къабартылы бий сатады. Къойланы ары кёчюрсек, дей эдим. Тёрт минги Къобанчы Ары Джанында къалса, эки минги да Бурмабутда кечшир эди. Тууарла уа Къынгыр Кёпюрде таб джарашыбдыла, ала ючюн къайгыш этмейме.

— Джылкынгга уа не оноу?

— Джылкыны да джылкылыгы къалмагъанды.

— Энди къаллай биринг къалгъанды?

— Парсапа базарда джюзге джууугъуп сатдым.

— Тайланы, экиджашарланы, ючлюлени санасам а, энтда эки джюзге джетеди. Эй къатын, сен мени акъ тюклериме ахсынаса, аланы нек чыкъгъанларын сора уа билмейсе. Къарар керекли бизни кёб малыбыз чарпыйды, башсыз болады. Бир — «ёлген къозу туугъан эди», — дерле, бир «бузджюрек болгъан эдиле», — дерле, аны бла болмаса уа, «таш тёнгерек тийген эди», — дерле, ала табмагъан сылтау джокъду...

— Иги киши, ол сени адамлыгынгга кёредди. Башхагъа этиб а бир кёрсюнлечи алай! Тоба, былай терилерин къобарырла... Малны джыйгъандан не, джалчыларынг сенден къоркъмайдыла, сан этмейдиле. Сени малынг, рысхынг чарпыйды деб кыйналмайдыла. Меннге бошлаб бир кыйчы, тоба, бир джангыз къозунгу, териси огъай, тюю, ма бир сынгары тас болмаз. «Бу ёзенде бизни къат джарымыбызгъа келген джокъду», деб махтанаса. Ийнеклерингден къаллай бир къатыкъ сатылгъанын билемисе? Елген малланы, кесилгенлени терилери уа къайры кетеди? Бу джаз, 53 терини келтириб, бауну чардагъына къуйгъандыла, деген эдиле. Къайда эселе да, хапарым джокъду. Джюннге да ишеклиме. Аны да башсыз этедиле. Къыркыгъан сагъатда юслеринде болмайса. Къайда ачдан ёлген худжугъа, хашкеннге

да бютеу рысхынгы ышаныб кьойсанг, ала сени таб туб этиб да кетерле.

Таумырза, тынгылаб, башын булгыаб тургъан болмаса, Пачаханнга сёз кьошмады.

Таумырза асыры разылыкь излеб кьыйналмаса да, Пачахан чарламады. Ол эрини сатыууна кьатышмайды. Алай а малдан, джерден тышген хайыр аны кёлюне джетмейди. «Джалчыла алдайдыла, урлайдыла, джашыртын сатадыла. Кёл ашаб, джан аурутуб ишлемей, рысхыны зыраф этедиле», дегенлей турадыла. Таумырза, ачханы джетерча кёргенинде, саудан сапаб кюрешмей, кюбюрню джабды. Мыйыкларышы учларына бармакларын джетдире, акьырын келиб, юй бийчесини кьатына олтурду. Экиси да бир-бирлерин, джылны кёрмей тургъанлача, тансыкьлайдыла.

Тыш эшикни ачылгъан тауушун эшитиб, экиси да кьулакь салдыла. Таумырза, сол кьолун кююш кьамасындан алмагъанлай, кьобуб, аллына чыкьды.

— Кьоналий! Сенмисе? Кьайдан чыкьдынг, мубарек? Кел бери, сен аллах сьуйген бир адамса! — деб, Таумырза аны билегинден тутуб келгенлей, Пачахан эшик юсюнде тубеди.

— Келиним, джаным, нек кьобуб кьыйналаса? Сизге мени кибиб кёбле киредиле, хар бирине да кьобубму барлыкьса?! — деди Кьоналий.

— Кьонакьла кёб келгенликге, сенича кьонакь кёрмейбиз. Эки аякьны аллаху тагъала кеси адамлагъа ёрге кьобаргъа, джюрюрге деб бергенди. Эшикден киргенге ёрге кьоба билмеген тишируну мен адамгъа санамайма. Кел, былай тапчаннга олтур, — деди Пачахан.

— Ай, сеннге кьор болайым мен, келинчигим! Бийче кьыз болгъанынг, бийни юйюнде джашагъанынг танылыб турады. Минг берекет сеннге!

Таумырза Кьоналийден тынчлыкь-эсенлик соруб, ол да олтурургъа келгенин айтханында, Пачахан башха юйге чыкьды. Ол, арбазда от юйде джумушчусуна таууш этиб, ушхууур хазырлатыр кьайгыгъа кирди. Старшина элде джюрюген хапарланы барын тизди.

Таумырза кьошларындан, малларындан, джер ала айлангангындан хапар айтды.

Кьоналий, чунакь бухар бёркюн тешиб, терин кьол джаулуугъу бла спортдо. Бёркюн Таумырза кьабыргъада буу мюйюзге илиндирди.

— Алан, Таумырза, сен менден тамадаса, нек кьыйналаса? Мен кесим тагъарыкь эдим.

— Кьой, аллах ючюн, Кьоналий, он джылчыкьгъа гамадама.

— Онюч джылны джашма. Сен джюзню арасына джетгенли да ай озду. Меннге уа 37 джыл энди толады, — деб, старшина, кёкюрегинде алтын хазырларын, терох бауун тюзетиб, дженгилде кьобар акьылы болмагъанын танытыргъа излегенча, джарашыб олтурду.

— Алан, Таумырза, келе-келе сени эрикдиргеними да билеме, алай болса да, ёзге кимиме барайым! Кимиме оноеу сораыйм? Бусагъатда адамлагъа кьанат бигенди да, бир-бири гилип ангыламайдыла. Джууабчы болгъандыла, айтханынгы алгъынча этмейдиле. Кьасбог бла мени арабыз кюн-кюнден аманнга барады. Сизге оноеу этген, алгъыш этиб, бозадан тартханча, алай тынчды деб турады. Ол мени атамдан тамадады. Атамладан тартына турама ансы, мен аны бек тынч керикме, — деди Кьоналий.

Аллах кимге акьыл, кимге рысхы береди, бир кьуумгъа уа не орнуна да кьургъакь, кьуу сезню бергенди. «Итни юргени-хауагъа», дейдиле, сан этме да кьой. Адамла кюлген кибиб этгенлерине, быллай насыбсызла кеслерин ким эсе да бир этиб турадыла. Ала акьылларындан мусхам тюлдюле деб айталлыкьмыса?..

— Таумырза, ала бир тюлдюле, эки тюлдюле, аман ханшы урлуугъа, джайылыб келедиле. Ол Махний улучукьгъа уа не айтаса? Кьарайма да, гынтыны улусу андан чыгъарыкь болур, деб турама... Петербургда окьугъан джеринден кьысталыб келгенди. Немни дейсе? Бузукьлуугъу ючюн. Алай кёрюнгенлей, энди джатмагъан аман иннет джокьду. «Эшек билген — арба джол» дегенлей, ауузунда халкь деб бир сёз кьалгъанды да, эки адам бир джерге сюелгенин кёрдю эсе, алайгъа барыб, аны сагъыныб, ауаз бермей керик тюлдю.

— Сора аны юсюнден не айтады? Ол не биледи?

— Халкь ачды, джалангачды, кьарангыды, унукьгъанды, эркинлик излейди, кьайдам, дагъыда не айтайым, джаншаргъа излегенге сёз азмыды, — деди Кьоналий.

Таумырза ашыкьмай ёрге кьобду, тигилген стол джабыуну тегерегинде чачакьларындан тутуб, башын кёлтюрмегенлей, бирем-бирем седирете:

— Ишлеген — ач кьалмайды. Ишлерге суйгеп иш табмай джунчуй болмаз. Билим башына кирмеген — окьумайды. Окьургъа сеннге киши чырмау болмады да? Меннге да бир адам заранын джукьдурмагъанды. Элде мектебни мен да бошадым. Была кьаллай эркинлик излейдиле?.. Кьолу, аягъы байланган, тюрмеге кирген бармыды? Мен кърмейме... Кимди былагъа артыкълык этген?

— Сен, мен, ким башын джюриоте эсе, ким джашай биле эсе — ол! Юйню тубюнде, кийизни окьалары ууаллыкъча, Таумырза эслеб атлайды. Ол, эки кьолун сыртына салыб, сагьшланганды.

Кьоналий дженгиллиги болгъан адамды, тереп сагьш этиб, ким ючюн да джукьусун бъллюк тюлдю. Кьоналий сълню башха джары бура башлагъанын эслегенинде:

— Сора бизни хатабыз, ауурлугъубуз джетген адам бармыды?.. Ийнан, Кьоналий, кесим билиб, бир джангыз инсанны мыдах этмегенме. Мени малым да иги кесек адам ишлейди. Алай а бир джангызны хакьын кем бергенди, разы этмегенди дерик чыгъарыкь тюлдю, анга ажымсызма, — деди Таумырза.

— Мен а кимни юйюне от салгъанма? Кимни хакьын ашагъанма? Аллах берген рысхычыгьыбызны да бир сау-эсен ашагъа эдик. Иш анда тюлдю, Таумырза!

— Недеди да? Ёзге не айтыргъа боллукьду?

Алан, Таумырза, биле тургъанлайыпга сораса. Бизни оноубузну джаратмай тебрегенидле, ахыры ангыларыкь эсенг...

Таумырза, тохтаб, башын кълтюрдю. Аны кълю-башы тюрлениб, алгьыннгы сабырлыгьындан джукь да кьалмады.

— Кьаллай оноу излейдиле?

— Аны уа кеслери да билмейдиле.

— Не излегенлерин кьалай билмейдиле?.. Аллай адам боламыды?..

— Болады! Болмасамы айтама мен! Эресейге джюзле бла джылланы аталыкь этиб, душманладан сакьлаб, джол юрегиб келген Романовланы кълрюб болмагъанла аздыламы дейсе?

— Айтыуунгдан, патчахны тахтасына зарланадыла, тюзюно ангылагъанма, Кьоналий?

— Аллайла кьачан да болгъандыла, амма бу арт джылда уа асыры кьанатлангандыла. Аманлыкь —

джукьгъан аурууду. Ол кьараб-кьарагьынчы джайылыб барады. «Байла, бийле халкьны джегедиле, кьапын ичедиле», — деб сълешгенлерин, ийнан, мен кесим эшитгенме.

— Бизничалагъамы айта тургъанлыкъларыды?

— Ёзге уа, Таумырза. Ала айтыудан, экибиз да кьан ичген гыбылабыз, — деб, Кьоналий кесин кълдюрюрге кюрешди.

— Отгъай, алан, сълзерин семирте болурса ансы, туз-дамын ашатыб, башын, юйдегисин асыраб тургъанлагъа джаулукь этген адам боламыды?! Энди былайда башха адам джокьду. Тамбла ала ишни кимге болса да твуарыб кьоярыкьмыдыла. Кьайры барлыкьдыла? Джерлери, маллары джокь, боюнларын уагыргъа адамлары джокь.. Башларына кьаллай кечинмек этерикдиле?.. «Табылгъаннга — табан» дегенлей, ъмюрюбюз да былай рысхыгъа батыб турлукьбуз, деб мурат эте болурла. Ала рысхы кьопар адамла болмагъанларын ангылаясала, нек джазыкь эдиле. Джарлыны джазыкьсыныргъа керекди деб, мен кьуру да айтама, алай а аланы джазыкьсынныкь болса, аллаху тагъала кеси кърмей турмайды, аны да биз унутургъа боллукь тюлбюз, — деб, Таумырза барыб тапчаннга олтурду.

Арада мияла эшик кенгине керилиб, юйге, кьолунда сахан табагъы бла, Пачахан кирди. Аны стол юсюне салыб, джез таз бла кьумгъанны келтириб, кьолларын джылы суу бла джуудурду. Алларына тепси бла хант салды.

— Кьоналийни не зат ашарын да сормагъанлай, ушхуур алыбмы келесе? — деб, Таумырза джауда бишген джукьта эт хычинла бла шекер шайны, табакьчыкьда кьара дугьумланы къргенинде, бираз джюрегин басды.

Хантха узалырни аллы бла Кьоналий, кюрешиб, Пачаханны олтурталмады. Ала ауузланыб бошагьынчы, ол терезени туурасында сюелгенлей турду. Кьоналий, дуняны алгьышын этиб, тепсини джыйдырды.

— Энди олтур былай, келинчигим, мен сени ишленмеклигинги, толу адамлыгьынги кълбеге айтама. Апы бюсюреую, келиним, джаным, сеникиди.

Кьоналийни бу сълзерине ол онгсунуб тынгылайды.

— Асыры махтама, Кьоналий, алайсыз да келининг джерде джюрюген адамма демейди, кълке учхан мълек-

ме деб турады, сөлешмей тебрерикди. Сениге айтама да, мени тонлугъумдан не хапарынг барды? — деб Тау-мырза юй бийчесине сорду.

— Анга къараб турмай шойса да... бир, эки деб беш тонунг барды. Бары да айыблаб киерча, юсюнге алай таб джарашхан, кир кьонмагъан, ушагъыулу тонладыла, къайдам... — деди Пачахан.

— Мен аланы хапарларын сормайма. Джангы тон этдиреме деб, талай тебедеойнарны сайлаб алгъан эдинг, мен аланы хапарларын билирге сюеме, — деди Таумырза.

Пачахан, джунчуяракъ болуб, терк джууаб къай-таралмады.

— Энди аланы мен ийлетирге берген эдим...

— Кимге?

Пачаханны:

— Болдугъа. Къурманны къатынына айтама. Хай-ырсызгъа хапар билирге тюнене адам ийген эдим, — деген сёзлери, тартынганча, акъырын чыкъдыла.

— Сора уа?

— Тоба, къууандырмады. Эрик ашатханды, бала-тагъа салмагъанлай, ёнглерин алама дегенди да, бир терини тюз сауурусун узунуна айыргъанды...

— Иги этгенди сениге! Сени болумунга кёре эте турады ансы, бир башха адамгъа ол аллай уллу кёллюк этерик болмаз эди. Тон меники болгъанын айтхан болмазмы эдинг?

— Айтдырмай къоймай эсенг, «кеси айыблаб киери-кди, былай адам къатында уялмазча этерге кюреш», — деб къулагъына джюз энегенме.

Таумырза, терен ахсына, башын булгъаб:

— Ол бетсизликди! — деди.

— Энди аны ючюн кесинги нек кыйнайса?! Чар-дагъынгда энтда эки джыйырмадан артыкъ тебедеой-нар атылыб турады, — аланы бирин алайым да берейим.

— Сен аланы бере туурса, мен терини кызгъана болмазма да!.. Аны итлигине сейирсинеме. Ол менден кьоркьса, алай этерик тюл эди. Сора не айтдынг да?

— Былай керегин бир берейим деб, чакъыртыргъа адам ийдим. «Ауруйма деб, джатыб турады. Маджал болгъанлай, келликди», — деб къайтды. Ауругъаны-сызлагъаны да болмагъанлай, ажымсыз, кьоркьгъан-дан оруннга кириб кьалгъанды. Ала бары да юзюкле-

ри бла алай бетсизледиле, — деб, Пачахан эрини джю-регин басаргъа изледи.

Къоналий, тынгылаб туруб:

— Аллах ючюн, Къурман деб, Таумырза, сизни джалчыгъызгъамы айта турасыз? — деб сорду.

— Хо, къайда ачдан ёлгенни, къайда сыйсызны да бу табады, — деди Пачахан, эрин чойюрюб. — Къой, была мен суйген адамла тюлдиоле деб, азмы кюреш-ген эдим... Алыб келди да кьошуна салды, рысхысын апы аллына этди. Малдан-башдан да биз дам кёре эсек, айтсын, ма кеси былайдады.

— Сабийлери бармыды, Пачахан?

— Къоналий, не орнуна да алары эркиндиле. Дже-ти сабийи барды, алай игилик келсин джангыз къар-нашыма, — деди Пачахан.

— Тюнене мен Шогъайыблада эдим. Долайны къу-рманлыгъына чакъырылгъан эдим. Адам джыйылыр керекли къалмагъан эди. Кетер сагъатымда бир зык-кыл сабийни кёрдюм, тигим этдим. Бир кесекден къа-рагъанымда, апы да тигелетиб, аллымда кёзлерин джандырыб сюелиб тура эди. Къыджырагъа башлаб, кесими кючден тыйгъанма. Бир къарт къатын, тейри, Къамгъутну тамада эгечи болур эди дедим, джаш-чыкъ Къурманныкъыды деди. «Къурманны къатыны, луруб, тешекдеди, джети ууакъ сабийи барды, аталары джалдады, болуш, деб тиледи. Аман, иги да джыйыл-гъан джерде мен даулашамы турлукъ эдим. Башымы алалмазлыгъымы таныгъанымда, «болсун» дедим да кетдим. Сора ол сени къойчунгду?.. Болду да аны къатыныды... — деди Къоналий самаркъаулаб.

— Энди сен аланы танымаймы эдинг?

— Таумырза! Хапарларын эшите тургъанма, Къурманны уа таныгъан да эте болурма дейме, ай, алай а джалда сенде болгъанын билмей эдим. Къа-лайды, былай кесин бериб, джан аурутуб къараймыды малыгъызгъа?

Таумырза бла юй бийчеси ышардыла.

— Биреуню малына джан аурутуб къарагъан, ха-лал джюреги бла урунган джалчыны, кёрген огъай эсенг, мен айтыб да эшитмегенме. Азыгъы — как, ар-на къатыкъ, тымы — хуппеги, чайкъагъан айран бол-са, кесинг сагъыш эт. Эшта, аллай джалчы Къара-чайда болмаз, — деб Таумырза, джууаб этиб, сагъы-шланыб, баш эниште къарады.

— Ала харам иннетлерин кьояр ючюн, биз не этерге керекбиз? — деди дагыда Таумырза.

— Бизми? Джюгенни кьолдан ычхындьрмазгъа керекбиз. Асыры бошлаб кьойгъанбыз. «Джыларыкъ сабий анасыны богъагъы бла ойнар» дегенлей, быланы юсюбюзге миндиргенбиз да бошагъанбыз. Мен ангылагъан бла, бизни эм уллу джангылычыбыз олду.

— Ол джангылычны тюзетирге боллукъду, — деб, Таумырза биягъындай сагъышха кирди. Экиси да тынгылашыб талай бирни тургъандан сора, Таумырза, Кьоналийге джууукъ олтуруб:

— Джашырмай тюзюн айтырыкъ эсенг, сорлугъум барды, — деб, кезюне джити къарады.

Кьоналий, эки имбашын кымылдатыб:

— Сор, билгеними мен къачан да сенден джашырыб юрешмей шойма да, — деди.

— Мен бош затны сорлукъ тюлме. Сезюнг мени юйюмден тышына чыгъарыкъ тюлдю.

— Сора мен аны билмеймеми? Айтчы, не затды сени джанынгы кыйнагъан?

Адам эшитмесин дегенча, терезелеге кез джетдире, башын аны таба узатыб:

— Тюркден джангы хапар бармыды? — деб сорду.

— Къайдам, сен джангы деб, къачандан бери хапаргъа айтаса?

— Кысхасы, дженгилде бизни кечюремидиле, аны айт да бир кьойчу, — деди Таумырза.

— Сора къачан да сени аллынгы тыйгъан болгъанмыды? Керти кечерге тебрегеннге ким да не этерикди...

— Огъай, Кьоналий, мен соргъаны энгда ангыламагъанса. Кърал кеси кечюре айланады деб эшитеме, бизден чыкыгъан сез болмасын ансы...

Таумырзаны бу сезюне не айтыргъа билмей, Кьоналий ёрге кьобду. Ол джан хурджунундан къара сахтиян бочханы чыгъарды. Аны ичинден джылтырауукъ кьагъытчыкыны алды. Ачыб ичине къарагъынчы, гузаба атлаб, эшикни чюйюн илиндирди.

— Ма, бу кьагъытны керемисе? Тюркден Къабартыгъа кьагъыт келгенди, анда мени атам эгечиңден туугъан ол кьагъытны кезю бла кергенди. Мында джууукъларыбыз билсипле деб, биреуно атлы этиб джибергенди. Муну алктын джаны болгъан бир инсан билмейди, — деди, бюкленген кьагъытчыкыны ача.

Глумырза аны кьатына баргъанлай, аны элеб:

Таумырза, ары олтур да кьалчы, мен окъуюм, —

иш.

— Къайда, быллай бир термитме да эшитдир бери.

Кьоналий, столну джанында сюелиб, бир кьолунда кьагъыты, бир кьолу да джан сюегинде, окъуду: «Аллахны суйген кьуллары, муслиманла! Диң къарнашларыбыз! Дингизни, тилигизни, намысыгъызыны нашларгъа суймей эсегиз, кызыларыгъызыны гяуурла бла айланьыкларына разы тюл эсегиз, нек турасы?... Кеси разылыгыгъызы бла келмей эсегиз, орус патчах эки айдан, малыгъызыны, мекаягызыны да сатдырмай, Кавказдан кеси кыстарыкыды. Ашыгыгыгъызы, кесигизге халеклик салдырмагъызы...»

— Экиси да шум болдула. Кьоналий Таумырзагъа сынаб къарайды.

Алай а ол селешир къайгылы тюлдю.

— Алац, джукъ да билмей тургъанлай, бизге кьан джауб кьалыргъа башлагъан кереме... «Тебрегиз!» деб кьойсала, этер къарыуубуз бармыды?.. Мен сени орнунгда болсам, тезаллыкъ тюл эдим...

— Таумырза, бу затны къралны адамларындап киши сезсе, эки аягыбыздан ёрге асарыкыдыла.

— Къоркъма аллай бир, ый, хомух!.. Бир кюн туугъанбыз, бир кюн ёллюкбюз. Ачыкъ айтсакъ, мында мен не атамы башын сакълайма?!.. Малымда, джеримде ишлер адам табылмайды, мында кьалгъанла да энди, оруслулача, бетинге къараб, хакъларын ачыкыдан ачыкъ даулаб тебрегендиле. Билмей тургъанлайыбызгъа, кечюребиз деселе уа, сени джауунг да менлей болсун!.. Ол заманда малым да, джерим та худжу кьалды! Бары да кечселе, сора аланы мында ким аллыкыды... Эртденбладан башлаб къайгысына кирирге керекбиз...

— Ашыкыма, Таумырза, сатаргъа зат болсун ансы, саталмаймы кьаллыкыса?

— Кьоналий, сен алктын джашса, бютеу урунганларын тюзге атыб кетгенлени мен талай кере кергенме. Халкыны джюреги басылмагъанды, суу юсюнде кемюкча, чайкъала турады. Анга керти оноу керекди. Мен телилик этдим. Атам ма бу халгъа тюшерибизни айтхан эди. Биргесине тебрерге таукел эталмадым. Джанынгдан юзгенча, дьгалас бла къурашдыргъан рысхычыгъынг бёрю азыгъы болуб кьалса... Таб, тюк

чакълы заран тишмесе да, туугъан джеринги, джа-шагъан элинги ёмюрлюкге къюуб кетиу меннге бек къыйын тиеди, — деди Таумырза.

Кертиси да, тауларын, шоркъалы сууларын кемсиз суюеди. Аланы махтаргъа ёчдю. Ат бла джолоучу болуб джорюгенден джаратханы уа джокъду. Атасы бла бармагъаны да, малкёзлюкден сора да, туугъан джери бла джаны бир болгъаны себеблиди. Таумырза ала-ны барын да джангыдан эсине тишюрдю. Алай болса да, не джаны бла да базманлаб, малындан-рысхысындан айырылгъандан эсе, элинден-джеринден айырылгъанны тышсынды. Ол къагъытны окъугъандан сора, аккыллы болмай, джол кёл алыб, хазырлана башлады. Энди Къоналийни муратын билирге излейди. Къоналий а алкъын бир джанына бегиб бошамагъанды. Ол къуллугъумдан чыгъама, ашауумдан къуру къалама деб да къоркъады, экинчи джаны бла уа, халкъ кёчюб кетсе, мен мында кимге керекме, деб къыйналады. Алай болса да ол халкъны тыяр джанындан кюрешмейди.

— Къоналий, сени тыйгъычынг боллукъмуду? Огъесе тебребми къаллыкъса?

— Къайры? Муслиман топракъгъама?.. Аны юсюнден а не айтайым... Мени сартын, миллетибиз миллетлей къалса, динибиз динлей турса, биз халкъыбызгъа къалай башчылыкъ этгенибизге патчахны адамлары къатышмасала, оюуларын джетдирмеселе, кёчюню атын да сагъынныкъ тюл эдим. Алгъынныгы дам къалмай тебрегенин ангылай болурса... Ол заманда закон, джол да кесибизни къолубузда эди! Энди уа бир кёрчо. Патчахны къоллары узундула. Ала къалайгъа да джетедиле. Къарайма да, мындан ары бизге татыу болур деб айталмайма. Балын патчахныкъыла эмерикдиле, балауузун а биз чайнарыкъбыз. Ол себебден кетерге да огъайым джокъду. Экибиз анда да бир джерге тишсек, хар ким бнягъынлай орнун табар эди, деб кёлюме келеди... — деди Къоналий.

Экинчи башы

Кюнорта аунай, Къоналий ишлеучю юйюне келиб кирди. Къара къанджалбаш юй элни арасында орналгъанды. Юйню исси тылпыуундан чыдаялмай, те-

резени кенгине ачыб, джабыуларын ийди. Столну артында къабыргъада Николай патчахны сураты алтын рамкадан къарайды. Аны имбашларында алтын чыналары, кёкюреги, Россияны эм сыйлы орденлери бла медалларындан толуб, джылтырайды. Саргъылдым сакъалы бойнун джабыбды.

Къоналий акъ чилле кёлегини малгар тиймелерин тешди. Герох бауун бошлады. Тюене саугъагъа берилген, тёппесинде токъмагъы болгъан акъ кийиз бёркюн темир чойге такъды. Акъ Къаладан келген буйрукъ къагъытланы алыб, ары бла бери аудура тургъанлай, эшик къагъылды.

— Къайсыса эшикни дюнюгюрдётген, кир, — деб, Къоналий кёлтиререк айтды.

Эшик ачылыб, узуп, къатангы, джаш адам, мор габрасына джылтырауукъ джез тиймеле эзююнден этегине дери тизилиб, мийиктабан, башлы чурукълары бла, ашыгъыш кирди. Ол, тири атлаб, столну къатына джетди.

Къоналий кёзюн къакъмай къарайды. Джашны бал бетли къалын бурма чачын, гымых къыркыылгъан мыйыкъчыкъларын окъуудан келген адамгъа ушатыб, Къоналий, олтуруб тургъанлай:

— Биз къайда эсе да тюбешгенбизми? Махтиши джашы болурмуса? Огъесе джангылгъанмы этеме? — деб соргъанында, джаш:

— Салам алейкум! — деб, эки къолун да Къоналийге узатды. — Айыб этме тынчлыгъынгы бузгъаным ючюн.

Къоналий да джунчуб, ёрге къобуб, къолун тутду. Олтуртургъа мурат этсе да, джаш унамады.

— Тюз таныгъанса. Мен сени бла тюбешгенме. Сени къалай унутханынгы билмейме, мени уа ёмюрюмде да эсимден кетерик тюлсе, — деди джаш.

— Тохта, Юзейирмисе?

— Хо, Юзейирме, — деб джаш анга, къагъаракъ этиб, таукел джууаб къайтарды. — Биз бир кере тюбешиб, гыр-мыр болгъаныбыз эсимдеди.

— Бнягъынлай, алай джитилей турамыса? Асыры чёрчек болма, къарнашым, эслеб сёлеш, дуня чагъылгъан, къыйын кёзюудю... Къайры киргенинге, ким бла сёлешгенинге сагъыш эте тур, — деди Къоналий, орнуна олтура. Сёзюнден, ауазындан аны сернекча джаныб къалыргъа хазырылгъы таныла турады.

— Мен, аланы барын да билмесем, былайгъа кирлик тюл эдим. Мени былайгъа келтирген сенсе! — деди келтюртюб Юзейир.

— Нечик? — деб, Къоналий кёзлерин джандырды.

— Биленген джити бычагъынг бар эсе, аны кынындан эслеб чыгъарыргъа керексе, — деди Юзейир.

Къоналий, имбашларын кымылдатыб, ангылаялмай:

— Не дейсе? — деб хыны сорду.

— Башха баргъын бычакъ бла ойнаргъа джарамайды, дейме.

Къоналий, андан да бек сейирсиниб:

— Сора бычакъ бла ким ойнайды? — деб башын булгъады.

— Сен! — деб, Юзейир, андан эки кёзюн алмай, темир ауаз бла джууаб этди. Къоналий, сескеклениб, ёрге къобду. Шаша башлагъанды деген акъылда, арты табаракъ туруб:

— Сора мени бычагъымы къайда кёресе? Къачан ойнайма мен аны бла? — деб, туююше тургъан адамча кычырды.

— Къоналий, мени кзулакъларым иги эшитмейдиле дебми тураса? Нек кычыраса? Сени кёолунгда сюлпогор бычакъ барды. Сен тартсанг, ол кесген этеди. Сени эсинги серге ийген бычакъ — законду. Закон айтхан этилмей болмайды. Ол себеден, керекли, керексиз джерде да закон бла ойнау тохтасын, дейме.

— Сора, Юзейир, анга огъай деген кимди?

— Сен!

Биягъы Къоналий, кёз къабакъларын кериб, хыны къарады.

— Мени хоншума, Алимге, тазир не ючюн салгъансыз? Ол тешек болуб джатханлы эки ыйыкъдан кёб болду.

— Ауруй эсе, ачха телесин!

— Несинден?

— Ол бизни ишибиз тюлдю.

— Беш сабийи болгъан Адылгерийни юйюн а дорх нект этдирдигиз?

— Оджакъ налогун телемегенли эки джыл озду. Кърал бла ойнамасын. Кърал аны кърнашы тюлдю, — деди амалсыздан Къоналий.

— Берирча хыйсабы бармыды? Юйюне барыб къарагъанмысыз?

— Юзейир, хар бир юйге кириб айланыргъа мени заманым болмагъапын билмеймисе?..

— Адылгерий сабийлерине аналыкъ, аталыкъ да кеси этеди.

— Этсип. Андан сора элде къатыны ауругъан джюкмуду?! Къралгъа кзуллукъ этсенг а деб, биз анга джалышныкъ тюлбюз. Къралгъа борчун бермегенни хар бирине бойнуму узатыб тебресем, сора мен адам-мамы!» Ол болмазлыкъ затды, экибизни да джаныбыз ючюн, — деб, селекелеб, бир джанына къараяракъ болуб, кюлюмсюреди.

Эшикни кыагъылгъаны бла ачылгъаны тенг болду. Джыллыгъы келген, сакъалы джетген, орта бойлу, келбетли, токъ адам юйге кирди. Ол салам бергенинде, Къоналий, къобуб, кёолун узатды.

— Сен а мында не этесе, Юзейир? — деб, Солман, барыб, терезе тюбюнде бояуу онгиган сахтиян тапчангга олтурду.

Аны къара чепкени, къара хазырлары, кюмюш къамасы, белине байланган башлыгъы, аягъында башлы чурукълары юсюне таб джарашадыла. Темир бетли кийиз бёркюн кёолуна алгъапында, кенг, къашха мангылайы ачылды. Къалын къара мыйыкъларын кёолу бла сылай, Юзейирге къарады.

— Солман, кесим келгенме. Мени бери киши чакъырыб кюрешмейди, — деди Юзейир. Къоналий анга онгисунмай тынгылайды, сёз а кшошмайды.

Солман, Юзейирни къаны торленгенин таныб:

— Былай келчи, къатыма олтур, эгечден туугъан, — деди. Джаш, хыны къанын торлендирмегенлей, барыб, аны сол джанында олтурду.

— Биягъы сен къайгъынг бла келген болурса, къашынг-башынг туююлюбдю? — деб, Солман, ышарыб, аны башын сылады.

— Солман, тегерегинге, хоншугъа-тийреге къарасанг, джюрегиинг тёмейди. Аны келиб айтханлыгъынга уа, сизге не, джугъутурну кзулагъына джел ургъанчанды...

— Не болгъанды, антсыз, бир айт. Не затны келторалмайса? — деб, сабийге сёлешген джумушакъ ауаз бла сорду Солман.

— Солман, мен мынга къалай айтханамы билеми-

се?.. «Алай джигитчик эсенг, дейме, сора сен, тамам эшеги ёлген таулуча, уллу Петербургдан бурнунг салыныб нек келдинг? Биз былайда аны атасыны, анасыны хатерин этгенибизни, алкъын джашды деб, сёзюн кёлтюрюб кюрешмегенибизни ангылаялмайды, кертда мен бир акъыллы сёлешеме да, киши дыф деялмайды, деб турады, — деб, Къоналий Солмандан джакълыкъ изледи.

Бир къолу бла Юзейирни бойнундан къучакълаб:

— Кертими айтады? Къоналийни иши ауурду. Аны тамада хатерин эт. Элни ауурлугъу аны бойнундады, — деди Солман.

Юзейирни бети агъарыб, эрни кымылдагъанча кёрюндю. Ол, башындан басыб:

— Тохта, дженгил болма. Дженгиллик бла телилик эгизле болгъанын билемисе? — деди.

— Кёзлеринги кысыб, къулакъларынги бегитиб джюрюмю дейсиз?.. Сиз айтыудан, хар ким эталгъан артыкълыгъын этсин. Закон да, тере да джокъдула сора...

— Тохта, Юзейир, сен бары да болгъан джерден келгенсе. Патчахны къаласы болгъан шахарда тургъанса. Сеничала огъай эсенг, анда сени сатыб кетерикле да кёбдоле. Кимге не файдалары барды? Ала кимге игилик этгендиле? Ариу сёзде ауруу джокъ, дейдиле, алай болса да мен къургъакъ сёзю къуугъанланы джаратмайма. «Башына кёре сезю» деб айтадыла. Алай а, мени сартын, адамны адам этген сёзю тюлдю, ишиди, — деди Солман, хар айтханын ёлчеге салгъанча.

— Солман, сени да, Къоналийни да хатагъыз джокъду. Сиз кыйналмайсыз. Нени суйсегиз, аны таба-сыз. Мадарыгъыз барды. Мюлкююзню, рысхыгъызны сыйындырыр джер табмай кыйналасыз. От джагъасы толу юйдегисине хулгулугъу болмагъан, тартагъа ийнеги, минерге аты болмагъан Адилгерий бла Алим а не этсинле?! Къоналий къуру элден тюшген ачхагъа юйдегисин гинджича кийиндиреди. Сен да, Солман, ана къарнаш эсенг да, келюмдегин айтама, тауда мюлк джеринг барды. «Ауругъанны сау билмез» дегенлей, сиз кимни инджилгепин билликсиз... — деди Юзейир.

— Къара сен Юзейирчикге!.. Сен, былай кёрюнгенлей, танг гынтылычыкъса да!.. Энди сени кёлюнге

джетмеген не затды? Былайгъа не ючион келгенинги айтмадың.

— Солман, ол аны меннге оздуруб огъуна айтханды. Тазир да, налог да джюрюмесин, — дейди.

— Аламат айтады да, Къоналий!.. Сени да башынг бир солур эди, — деб кюлдю Солман.

— Солман, мен суйген да олду. Юзейир, джигит эсе, эл къралны джоругъун бузмазча этсин, джорукъсуз джашау болмайды. Ма бу джекириб сёлешген бёгек джашны сал мени орнума, менден да къаты болмаса, кёрюсе. Тышындан сёз къошхан тынчды, — деб, Къоналий сёлеше тургъанлай, Юзейир къошулду:

— Налог да, тазир да тыйыншлы джерлеринде, тойгъанлыкъдап, эсирикликдеп джорукъну бузгъанлагъа, туйюшоучюлеге, гудучулагъа деб чыкъландыла. Артыкълык кечилир дерге джарамаз. Къолундан келмеген онгсузланы, ёксюзлени эслерге, аяргъа керекди дейме, сизин аллахыгъыз бар эсе, ётюрюкмю айтама?!

Солманны ышара тургъан тюрсюню тюрлениб, керти сагъышха киргени бетинден танылды. Ол, огъурлу кёзлерин чыракъ ийиб:

— Мен бу джол сени джапынгдама, Юзейир. Къолундан келмеген, мадары болмагъан, керти онгсузгъа болушургъа барыбызгъа да дурусду. Алай а, Юзейир, джарлыла да бирча тюлдоле. Аланы ичинде хомухлукъдан, эринчекликден, тумакълыкдан джарлы болгъанла да бардыла. Алагъа сен эс бёлюб къараялгъан болмаса. Аллайгъа болушургъа керек тюлдю. Санын бир кесек кыйнар ючион ачлыкъ сынагъанны мен къалай джазыкъсыннайым?! Иште кесин аягъан — адам тюлдю, — деди Солман.

— Солман, Адилгерийни билесе да? Алимни уа? Суу ызында джашагъан ауруучу Алимге айтама.

— Аны да танийма.

— Энди аланы не терсликлери болуб кыйнайсыз? Азыкълары — тары как, арпа гырджын, тымлары — хупеги!.. Ала не кёргендиле?.. Бирини юйю, сауутун, эски къазанына дери сатдырдыгъыз, бирине да, тешек болуб тургъанлай, кълалгъанла бла тенг джол ишлерге чыкъланды деб, тазирни кълалдыгъыз. Аллайла уа кёбдоле, мен къайсы бирин тизейим... Сен кирини аллында мен аны айта тура эдим.

— Экиси да терсликлери болгъан адамла тюлдю-

ле. Ышыкъ, джакъ керекли джарсыгъандыла. Къоналий, алагъа къатылыкъ этгенигизни айтхан эдим, — деди Солман.

— Ма быллай оюмсуз сёзле бла элни бизге кирпи этиб барасыз!

— Къоналий, биз кирпи этмейбиз, айтхан этебиз, гюнахсыз адамлагъа этген къатылыгыгъыз бузады халкъны къанын, — деб Солман, башлыкъ байланыб тургъан белине эки къолун салыб, юйню ичинде ары бла бери барады.

— Юзейир сабийди, алай болса да айтханы тюздю. Мен да инджилиб джашагъанладан тюлме. Джерим менсиз сюрюледи, биченим чалынады, малым кютюледи. Мени къолумда джалчыла бла мени насыбыбыз бирди деб къалай айтайым... — деди.

Мен а, беш ууахты намазымы бирин къоймай, аллаху тагъаланы кесине тюз къуллукъ этеме деб турама. Аны танытыр ючюн, бир затымы аямай, Мединагъа, Меккягъа да бардым. Огъай, ала бла мени кюнубюз бир тюлдю. Не джашырыу, алапы ичинде бек эсли, тири, джигер адамла да бардыла. Алай а ишлерге джерлери джокъду. Бир тахталыкъны мен, сен бермесек, ол аны не закон бла, не дин бла алапмаса, къайдап айнырыкъды?! Джайлыгъы, къышлыгъы болмаса, мал къуруар хыйсаб табмайды. Сора анга рысхы къайдап къонарыкъды?!!

— Солман, аны эсгере эсенг, аллай бир джерни энчилеб нек тураса? — деди Юзейир.

Къоналий а, не айтыргъын да билмей, экисине кёзюу къарайды.

— Муну джаншаб тургъанына къара сен! Оллахий, эки джаягъынгы отча къыздырма, кет былайдан! Алагъа сени джанынг менден бекми ауруйду?! Ийманынг алай болсун огъесе!.. Кесинги къартгуна этиб... Мен алапы бир кюнню да мыдах этерге излемейме. Алапы да, мени да аллаху тагъала кеси джаратханды. Ала да менича инсанладыла. Менича, киерге да, ашаргъа да соедиле. Менден эсе джигердиле. Сора мен онглу, ала онгуз болургъа нек керекбиз?... — деб Солман сагъышлапганында, Къоналий, къобуб, Солманны къатына келди. Ол, аны сёзюн башына сыйындыралмай:

— Алан, Солман, сен менден тамадалыгъынг чакълы бир кёб да билесе деб тура эдим... Не затла айт-

дынг, менге тюзюн бир ангылат. Рысхынгдан гамайыб, кёлюнг чыгъамы тебрегенди, огъесе мени сынаргъамы айта тураса?!..

— Огъай, Къоналий, кёлюмдегин айтама. Сени неги сынарыкъма, билмеймеми?!

— Алай эсенг, сенге ол джалчыланы зор бла ким бергенди? Ол мюлкю, рысхыны сени аллынга зор бла ким келтириб къуйгъанды?!.. Сен башы къысхан адамча сёлеше тураса, — деб, къабыныб къалыргъа хапхазыр болуб, сейирсиниб, кёзлерине къарады.

— Къоналий, биз сейирсинирге, теберге да боллукъбуз. Алай а, тюзюн излеи эсек, гюнахлы болмазгъа сую эсек, тюзю алайды. Аны мен да билеме, сен да билесе. Аны дженгилде бары да билликдиле, — деб, Солман старшинагъа джити къарагъанында, аны тюшюналмай, асыры ачюдан кёзлери чартлаб чыгъарча джанганлары кёрдю.

Юзейир Солманнга разы болуб тынгылайды. Кеси айтыргъа излеген сёзлерин эшитгенинде, сёзге къошулгъандан эсе, тынгыларгъа разы болду. Къоналий, экисин дженгалмазлыгъын таныб, сёзюу башха джары бурургъа изледи:

— Солман, сен дуняны къыдырыб келдинг, аманны, игини да кёрдюнг. «Кёб джашагъандан, кёбно кёрген ашхыды», дейдиле. Сен а кёбно да кёргенсе, иги кесек да джашагъанса. Мени сенден умутум башха эди. Ол муслиман халкъланы кёрюб да бир тюшюналмадынгмы?

— Къоналий, бир адамны тюшюнюрге къолундан къаллай бир келлик эсе, аллай бир тюшюнпгенме. Тюзлюк деб, сёлешген, джазгъан да этедиле. Аны бары да айтадыла. Къаллай бир айлансам да, мен аны кёралмадым. Аллах-аллах, динге бек къатыдыла. Кюнлерин, кечелерин да къуран окъуу бла ашыргъан, оразаларын ачмагъан, беш ууахты намазларыны бирин къоймагъан, аллахха алай халал къуллукъ этгенлени кёрдюм. «Аллахны аллында барыбыз да тенгбиз», дейдиле. «Бу дуня хаухду, керти дуня ахыратды», — дейдиле. Қъарасанг а, бири кюпсе, джюзле бла тюелери, гаммешлери, мингле бла къойлары, къалалача, сейирлик юйлерни, айтхан сёзлери джерге тюшмейди. Бир къауумуну уа кирирге юю да джокъ, сыйы да джокъ. Эртденден ингирге дери боюнлары бла джюк ташыб джетедиле. Байланы бай этген, рысхыгъа ташайтхан

да аладыла. Не келсин, джарлы кьайда да джарлыды. Ала бир бѣлек адам болуб кьалсала уа... Кьайры барсанг, да, кьалайгьа кьарасанг да, аланы кѣресе. Кѣбюсионе садакьа тыйыншлыды. «Тюшонмедингми?» дейсе. Ары барыб, аланы кѣрген — тюшонмей кьалай кьалыр?!.. Субай сѣзю, ариу ауазны кьайда да эшитириксе. Бизни ахырат бла кьоркьутургьа излегенле кеслери аны сан этмегенлерин да кѣрдюм. Кьысхасы, мен билген — джарлы болгьандан эсе, бай болгьан игиди. Ёзге тенглик, тюзлюк алкьын джер юсионе кьонакьлаб да келмейдиле.

— Сора, Солман, Кьабагьа баргьанынга сокьуранганса? — деб Кьоналий, ёзге сѣз табмай, амалсыздан сорду.

— Нек сокьуранама! Баргьаным мени кѣзюмо кѣб затха ачханды. Алай барыб кесим кѣрмесем, Эресейден кьалгьан джерледе, артыкьсыз да Тюркде, Арабда да — муслиман динге кьаты болгьан миллетледе — аллахдан кьоркьмай, адам хакь ашай болмазла, ёторюк сѣлешмейдиле, алада онгуз джокьду, деб тура эдим. Энди уа бары да менге кюзгюдеча ачыкь болгьанды. Адам аллахын унутмазгьа керекди. Аны унутхан кюнубюзде не аманлыкь этерге да артха турлукь тюлбюз. Дин да законду. Аны тутхан адам артыкьлыкь этерге кьоркьаргьа керекди, — деди Солман ауаз берген халда. Сора барыб терезеге кьабла- ныб:

— Мындан оза эсе, ханс кьатаргьа башлагьанды. Тау кьышлыкьланы чалыыр чакьлары джетгенди. Джукь билмей тургьанлайыбызгьа, кьышны кьыяматы джетерикди, — деб, терезени джабыуун ийди.

Кьоналий, анга мангылайы бла кьараб:

— Бичени да, малы да от тѣбеси болсун!... Энди ала мени кьулагьыма кирмейдиле. Сѣзюнг чапыракьдан ётмеген, ит несин танымагьан замаглагьа кьалгьанбыз. Бу аман ёзеннге таш атыб кетгенле джанларындан то- юб кьачхандыла. Сиз айтыудан, аманны да сѣкме, джалкьаугьа да урушма, терсликни да кеч, бузукь- луну да махта. Ёмюрлери таякьлары, кюреклери кьол- ларындан тюшмегенле, бетлерин джууа билмегенле хупеги бла, джарма бла ёсгенле да бизге бетсиниб, бизге уллу сѣлешиб тебрегендиле. «Кьумурсха тѣбе ча- чыллыкь болса, кьанат битер» деб билмейми айтхан- дыла!.. Кьораргьа керекди бу джаханимден, — деди.

— Кьайры? Джендетге?! — деб, Солман кюлюм- сюзюреди. — Бар. Сакьлайдыла сени! Сени кибик кѣб джити джаш баргьандыла мыллык атыб.

— Баргьан эселе, бек аман тюш да кѣргендиле! Не хаталары барды?.. Юйлери мижегеча болуб турады- ла...

— Аны уа кеслерине сор. Кьалай зауукь этгенле- рин, анда джашаудан кьалай гамайгьанларын кеслери айтырла...

— Кьоркьутма мени ала бла. Мен ол джашлыкьдан чыкьгьанма. Кьайда аманны юсюме кьутуртамы тур- лукьма?.. Бизден ашхыла да кетгендиле. Ала ёлмеген, биз да ёлмезбиз, — деб Кьоналий кьызыб тебреди. Солман, аны эслеб, тѣгюлмеге кьойду. Ол кишини махтамайды, барына чамланады. Элчиле анга эрши кѣрюнгендиле. Кьоналий, Адылгерий бла Алимни юсюн- де этилген оноуну тюзюнсюноб тургьан болмаса, джа- нгылыч болгьанды, дерге унамады.

— Кьоналий, сен элни аллында тургьан адамса, сен кетеме десенг, ызынгдан кѣбле тизилликдиле. Аны ючюн мен сени кетеринге разы тюлме. Сени джазыкь- сыныб тюл, халкьны джетер кюнюн билиб, аны ючюн кьыйналама. Ансы сени ары бурнунгу уруб кѣрлюгю- нгю уа излей эдим.

— Биз аны кьайгьысы бла башыбызны аурута тур- гьанлыкьгьа, мындан иймей кьоярыкь эселе да, анда- гьыла кеслерине алмайбыз дерик эселе да, билмейбиз.

— Солман, сени ауузунга да чабдым, анда кимлери- не барадыла? Анда кимге керекдиле? — деб, Юзейир анга эжиу этгенча сорду.

— Элинде, джеринде, миллетинде табмагьан сыйын бир башха кьралда табар деб, мен айталмайма. Кьарт атамь кьарнашы мындан онсегиз джылны алгьа, кесин тыялмай, муслиман топракьгьа барама деб кетген эди. Аны да джууукьлары, тенглери кьыздыргьан болур эдиле. «Ёлемен бла кетеменнге мадар джокь», дейди- ле. Анда мен аланы кѣрдюм. Сокьраннгандан не кел- син. Андан бери ол юйден, туудукьларыны юйлеринден алты ёлюк чыкьгьанды. Атамь кьарнашыны тамада кьызы элде айтылгьан ариу эди. Мындан кетгенлери Стамбулну туурасына экинчи айларында джыйылгьан- дыла. Ары баргьанлай, бютеу юйдегилери тели ауруу- дан дырын болуб джатханды. Кьарар адам джокь. Ачлыкь, джалангачлыкь да сынагьандыла. Акьыл-

балыкъ болмагъан тамада кызы, алтмыш джыл болгъан тюрк пашаны кезюне илипеди да, не кюрешиб, башын алалмагъандыла. Алты тюменни юслерине атыб, алыб кетгенди деб эшитдим. Элтсе уа — юйюнде дагыда алты къатыны, бир-биринден хыны, бири биринден огъурсуз. Атасы-анасы кере барсала, юйге чакырмайды. «Не керекди?», «не излейсиз?» деб, хыны-хуну этиб, ууучу бла бир багъыр ачка къуюб, эшикни этиб къояды, деб хапар айта эдиле. Энди аны сабийлери да бизникиледен кишини танымайдыла, джууукълукъ кетиб бошагъанды. Джашауларын а сорма да къой. Амалны такъалгъа джалгъаб, бирин-бирине джетдиралмай, къан дыгалас этиб кюрешедиле. Ёлгенлерини къабырларын къоюб кеталмайдыла. Таб, къайтырыкъ эселе да, джолгъа нелерин берсинле?! Аны эки къралны арасында ишин джюрютгенликге, къагъыт джаздыргъанлыкъгъа берир затлары джогъду. Джер эркинлик излейбиз деб, джанлары саулай кёрге тюшюб къалгъандыла.

— Солман, сениге тынгылагъан — джахапимден хапар айта турады деб къоярыкъды. Керти алай эсе, халкъ ары джол салыб нек къалгъанды да?..

— Хапарсызлыкъдан, къарангылыкъдан, къоркъгъандан, мында джер дыккылыкъдан...

— Кимден къоркъадыла? Солман, сен керта дегенге асыры оздурдунг...

— Къоналий, барынгдан да къоркъадыла. Сенден да къоркъадыла, хар мыртазакъдан къоркъадыла, приставдан къоркъадыла. Айтдырмай къоймай эсенг, джюрексиз болуб бошагъандыла.

Ала селеше тургъанлай, Юзейир да, тезалмай, сёзге къошулду:

— Къарангы къарачайлыланы энди оруслула бла къоркъутасыз. «Джеригизни сыйырыб, кесигизни орус станселеге юлеширкидиле», «динигизни атдырыкъдыла», дейдиле. «Тонгуз этни ашатырыкъдыла», деб ийнаныб тургъанлагъа мен кесим да тюртюлгенме.

— Экинг да, бир-биринге эришгенча, мени эки джанымдан алыб, ауаз берир ючюн къоймадыгъыз. Алай болса да, тейри, къорамай боллукъ болмазма. Кимни да менде не иши барды?! Кесимикилени, этими-дженими уа къутхарыргъа кюреширме.

— Къоналий! Джангы хапар затмы эшитгенсе? Кетиуно эшитиб болмаучан эдинг да?

— Солман, ийнан, сениге, меннге да мында дам къалмагъанды. Андан эсе сыйыбыз бла къорагъаныбыз ашхыды. Бюгюн сен, не кюрешсенг да, миллетни аллын тьяллыкъ тюлсе. Къарачайны халкълыгъы къалмазгъа теврегенди...

— Аны къалдырыр ючюн, сен не зат этесе? Файданг бармыды?

— Сен да мюлк джюрютген, элде аты айтылыб тургъанланы бирисе. Сен дуняны кёрюб да къайтханса. Элинге болушлугъунгу мен кёрмейме. Солман, сени чагъынга келирге, бизни къолубуздан да бир зат чыгъар эсе уа. Бошбоюнла, бузукъчула болмасала, киши эшитмесин, ёзге эл быллай бир чайкъалмаз эди, — деб, Къоналий джан хурджунундан кюмош сагъатын чыгъарды.

Эки кезю чыракъ кетиб тургъанлай, сагъатын къуруб:

— Намаз озуб барады да. Ёзге айтырыгъыз бармыды? — деб, Къоналий башына бёркюн къаблады.

— Къоналий, намазгъа алай къаты кылыгъынг джогъ эди да?

— Солман, мени юсюмден не пелакны эшитсенг да, къолунг бла тутханча, ийнаныб къаласа, — деб, хурджунундан ачхычны чыгъарыб, ашыкъгъанын билдирди. — Аман кышдан бери намазгъа къаты азды, дейдиле.

— Аман кыш къачан эди?

— 1893 джыл.

— Ол экинчи эмина болурму эди?

— Огъай, экинчи эмина 1807 джыл башланыб, тёрт джылны баргъанды.

— Ишим болуб келген эдим, алай а ашыгъа эсенг, не этерикбиз, дагыда бир келирбиз, — деб, Солман аллында, ызындан Юзейир чыкъгъанларында, Къоналий, эшикге киритни илиндириб:

— Ишинг болгъанын айтсанг а, андан бери къаллай бирни безийбиз, — деди.

— Ёзге айтырым джогъ эди. Наратлы къолда, Къуру къолда чегетлени кырыб барадыла. Бу затны тыргъа бир мадар джогъмуду? — дерик эдим. Бу кесиден кесселе, энди беш-алты джылдан чегетде терек къаллыкъ тюлдю.

— Къаллай мадар этейик, айт!

— Хар ёзеннге бир агъашчы салыгъыз. Къагъытсыз кесгенлеге тазирни аямай къалагъыз, чий тереклени кесдирмегиз. Ол алай къыйын иш болмаз да. Къарачайны эм уллу байлыгъы — чегетлериди, агъачыды. Анга ариулукъ, хурмет салгъан да аладыла. Джылдан джылгъа шындык чегетлерибиз джукъарыб, эриб, тас болгъанча, тауусулуб барадыла. Сиз, джаш болуб, эслеяла да болмазсыз, чегет салкъын аз бола баргъаны себебли, сууларыбыз да таркъая барадыла. Огъары ёзенде кёзлеу суу чыгъа эди. Энди бу арт эки джылда ол къуруб, тюр ташлары ачылыб къалгъандыла. Узун къолдан алайгъа илипин ишлеб, суу келтирирге керекди.

Солманнга джууаб къайтармай, тынгылаб, бир таланы тургъандан сора, Къоналий:

— Тюз айтаса. Ма бу джол мени разы этдинг. Мен анга сагъыш этер ючион къалмагъанма, алай а эбин билмей тургъанма. Кёрейик. Башха къайгъыларыбыз аны унутдурмасала, агъачны къурутуб, тюр этиб баргъанланы кебге тартмай боллукъ тюрлюбюз, — деб, «мени ким кёреди» дегенча, ол, башын ёрге кёлтюргенлей, уллу-уллу атлаб, кюн тиймеген тар орамчыкъны межгит таба кетди. Юзейир бла Солман да аны ызындан барадыла.

— Юзейир, сен айтханла терсдиле деб бир инсанны кёлоне келлик тюрлю. Мени кёлумдегилени айта тураса. Алай болса да, сени окъуудан нек къайтханынгы биледиле. Таб, кесинг келгинчи, мында хапар джайылгъан эди.

— Сора ким джая тургъанды аны? Ол кимге керек болгъанды, Солман?

— Сен алкъын джашса, аланы барын да биле, кёре барырса. Бизни сёзюбюз алкъын битмегенди. Сен а кесинг эсле, алайсыз да ауузгъа тюрлюб тургъан заманында сёзюнг къодулу боллукъду. Адамларынгы хатерин эте турады ансы, Къоналий сени аярыкъды деб айталмайма. Анга тюрбесенг, эслеб сёлеше тур. Джюрек джарыр затланы кёре турсанг да, ауузунгу къысаргъа керек боласа. Заман алайды, — деб, Солман ююю таба ташайды.

Юзейирни джюреги басылмай, кёлю хош болмай, ачыкъ даулашыб, джюрегин сёнгдюрге негине къыйнала, онгсунмай, юйлерине къайтды.

Ючиончу башы

Аязлы кечени ауурлугъу кетгенди. Узакъда къанатлыланы таушундан сора джукъ эшитилмейди. Болгъан бары терен джукъудады. Чууакъ кёкде джудузла накъутналмаз бюртюкчеча джанадыла.

Мычымай ала джукъара башладыла. Аязчыкъ кёлтюрюлюб, тереклени чапракъларын шыбырдатады. Къайда эсе да чегет къыйырындан къанат таууш эшитиледи.

Къулакъланы, ёзенчиклени басыб тургъан чегет уяна башлады. Кюн чыкъгъан джанында, танг белги бериб, джарый тебрегенди.

Узакъ сыртланы ауангылары эслендиле. Балдыргъанланы, мусхотланы, чегет бауурда эсирик ёсген расаны бир-бириден айырыб тапырча болду. Эртденги хауада гокка хансланы ийисгеб турурунг келеди. Къарангы къулакъланы ол джанында итле къызыу-къызыу чабдыла. Эки кере да шок атылгъан таууш тауланы зангырдатды. Башха джанындан тууайлагъан тауушла чыкъдыла. Джайгъы кече, кетерге соймей, тырнакъларгъа кюрешгенча кёрюнеди. Ол, мадарын тауусуб, сыртладан джанлаб, ёзенлеге, къулакълагъа къысылыргъа дыгалас этеди. Алай а таукел атлаб келген тангны джарыгъы, анга тынчыкъ бермей, хар ышыкъдан къыстайды.

Ма энди кёксюлдум кёкню тюрлюнде гокка ханслы джашил сырт ачылды. Аны аякъ джанында ууакъ къулакъланы чёртлеуок, чынар, къыйын, эмен терекле кючлегендиле. Къараб, кёзюнг джетген джер бары да сыртла, къулакъла, ёзенледиле.

Къайда эсе да кюн чыкъгъан джанында Минги Тауу айры теппесин кюнню алтын таякълары саргалтдыла. Аны ёмюрлюк бузлары кёзю къаматырча джылтырайдыла. Къулакъланы башындан чалкъылагъа джануу этген тауушла чыкъдыла. Кюнбетде, чегет талада ич кёлеклери, кийиз берклери бла чалкъычы джыйын, турналача, тизилиб сермейди.

Къурч чалкъыла кюнню кёзонде джылтырайдыла. Ингил тау хансны джюлюгюн сюлпогюр чалкъылыны шууулдагъан тауушлары ёзен ичин толтурады. Кенг дюрюле узакъдан таныладыла. Аланы къыйырлары къулакъл ичине ташады.

Джыйын тамада, саубитген, джыллыгы келген адам, ашыкмай, белин асыры ийилтмей, узун саблы чалкы бла ариу ийисли кьалын хансны гымых кьырыб онгдан солгъа быргъайды.

Кюн, ууакъ тигелей, ёзенни джарытды. Бичениликни тебен джаны ташлы болур, чалкылагъа дженгил-дженгил джануу этдиреди. Узун хыршыны аягына чыгъаргъа чалкычыла сылыт боладыла. Чалкыларын боюнларына атыб, тизилиб, акырын-акырын ызларына ёрге таянадыла. Джашыракъланы арыгъанлары дженгилрек кете болур, ала, бир-бирине чам эте, кюле барадыла. Дюрюню башындан киргенлей а, сёз да, чам да тохтаб, кьуру бешкъарышла селешедиле.

Кюн, джерни кьууатына кьууанганын билдирирге излегенча, ёрге чыгыб, тохтаб, ышарыб кьарайды. Кьулакъ аягында балагандан чыгыб, шапа, айран гыбытны сыртына келтюрюб, арткакъланы да кьолуна алыб, чалкы ызгъа таянды.

Ючюнчю хыршыны аягына джууукълашыб баргъан джыйыннга тин кирди. Кьургъакъ чамла эшитилдиле. Тамада, дюрюден чыгыб, чалкысын джерге чанчды, тютюню бла окъа хурджунун чыгъарыб, кесн этген чынар юллесине кьуйду. Кьуу бла чакъгычын алыб, талай кере чакъдырды. Алай а тери джибитген кьуу кьабынргъа унамады.

Шапа, аны кьатына джууукълашыб, джюгюн тапхырчыкъда чынар терекни салкынына салыб, эрлай кьууун кьабындырыб, тамадагъа чабдырды. Кьууу тютюннге джетдиргенлей, юлле да тютюнледиле. Чалкычыла, дюрюлерини аягын ашыгыб тартыб, хыршыдап чыкъдыла. Бары да азыкыны кьатына тегереклешиб олтурдула.

— Ёлебиз да, ол суусабынгы бери джетдир, — деб, тамада шапагъа кьолун узатды.

Ол, кьызыл гыбытны бучхагъын бошлаб, сыйдам урулгъан айрандан саблы агъач аякны толтуруб, кьолуна берди.

— Адам былай узатмайды. Ма, ары ал да, джангыдан бер, сен адебни билмеймисе?! Аякны онг кьолунг бла тубюнден тут да сабын меннге узат, — деди тамада.

Джаш, чюгюндюрча, кьызарыб, аякны ол айтханча тутуб узатды. Тамада кёмюклене башлагъан кьош айранны гузаба алды.

— Ма былай бере тур, — деб, кьараб-кьарагъынчы белине дери эндириб, узун мыйыкъларын кьол аязлары бла сылаб, кьатында эринлери кьымылдай тургъан джашха узатды. Бешинчи аякны кьуйгъан саягытында шапа бир аз мууал болду.

— Неге кюлесе?! Азыкны мени бламы ашарыкьсыз?! Бусагъат барыб, былайда кьара суудан гыбытны толтурлукъма. Ол суукъындыр болса, кёрюме сени кьалай ышарлыгынгы, — деб, ол биягы гоппаны, сабы, башы деб да кьарамай, джашха узатды.

Джаш джолчукъ бла кьырккыб келген сары атлыны кёрюб, джашла эслерин ары ийдиле. Ол а, алкын быланы эслеялгъан болмаз, сызгыра, эки кёзюн да тебен джанында чегетден алмай келеди.

— Акъсакъл! Бизге аш тюшерге башлагъанды, шо, не усталыгынгы да сал да, бу джыгыраны онгун бир ал.

— Ийиб кьояса, хайда!

— Тереклени ташалары бла аллына чыкъ да кьал! — деб, джашла кьоймагъанларында, санларыны тюшгенлерине да кьарамай, орта бойлу, токъ, кенг джауорунду, акъ кийиз бёркю «акъсакъл» теке бёркюн кийди. Кийиз кьамчисин алды, чалкысына, атха мингенча, миниб, тереклени ичи бла, кьысхасы бла аны аллына мыллык атды. Чалкычыла, терек ташагъа бугъунуб, сейирге кьарайдыла.

Атлы, джангы дюрюлени эслеменча, башын ёрге тутуб, сызгыргъаны бютеу болганнга эшитиле, чегет джолчукъдан талачыкъгъа чыкъды.

Акъсакъл, буруш битген, алаша эмен терекни джанына кьысылыб, аны мараб турады. Атлы чалкычылагъа туура джерге кёрюрюн сакълаб тургъан «акъсакъл», ёрге-ёрге чынгаб, теке бёркюню зыр-зырлары, тогъайлары зынгырдай:

— Ай сатдыгъымчыкъ, таукечиклени тауда кьоюб, Тотайынгы джокълаймы бараса! — деб аллына чыкъды.

Ат, «пырх» деб юркуюб, бир джанына секирди. Джаш, ат джер бла биргелей онг джанына джанбаш болуб, атны мулдасындан кьадалыб, эс джыйды, кесин кьатдырды. Джаш, ачуланыргъа тебрегенлей, «акъсакълны» эследи. Терек ташада джыйынны кюлгенин эшитгенинде, уятлыракъ болуб, атыны терлеб, акъ кёмюк этиб тургъан бойнун сылаб, ариу айтыргъа кю-

реши. Алай а джаш сан этмегенин кѣргенинде, актсакъал, чалкъысын джерге чанчыб, атны аллында улакъча ѳрге секириб, тонгкъалач айланды, башын джерге джетдирмей, дагыда ѳрге сюелди.

Ат, бойнун къайырыб, къулакъларын тик тутду, со-ра, бурну бла сызгырыб, артына атлай барыб, юркуюб, бир джанына секирирге тебрегенлей, джаш, ауузлугъун кесине тартыб, атха къамчини джетдирди. Алай а, ол мурат этгенча, «акъсакълалны» юсю бла секирмеди. Тиш туруб, арт аякълары бла аллына талай кере теб-чилдеди.

Чалкъычы джашла:

— Эй хомух, аллайла эте нек тураса, басдыр ары!..

— Къоркъма, джюгенин бошла да къой,—деб, аууз джетдириб кюледиле.

— Эй сатдыгъымчыкъ, тюшюб, уланлагъа салам бермей эсенг, чынгаб, ат артынга къонама,—деб «акъсакълал» нохта бла биргелей джюгенинге къолун джетдирди. Джашны джунчугъанын эслеб, секириб, ат артына минди. Джюгенин билеклигин къолундан ычхындырмай тургъанлай, эки табанын атны джамыз-ларына джетдирди. Ат аллына секирди. «Акъсакълал», сермеб чалкъысын алыб:

— Энди къабханнга тюшгенсе, ѳлетден къутулгъан да менден къутулалмайды. «Акъсакълал» бла нек саламлашмагъанынгы, къангишча, сир къатыб турма да, джашлагъа ангылат, ол заманда тотайынга бошлар-быз,—деб, джыйын таба бурду.

— Тохта, адетинги этейим, мен ашыгъышма,—деб, джаш, мангылайына тюшген кѣк кийиз бѣркюн ѳрге эте, тиледи.

— Огъай, огъай, сен да, мен да ѳлмейик, энди сен ычхыналмайса, юч аякълы кишеннге тюшгенсе. Мени бла саламлашмадынг эсе да, бу джашланы къалай мыдах этерсе,—деб, джыйынны къатына келгенлей, аны сакъллаб, чалкъыларын къолгъа алыб тургъан чал-къычыла джерге-джерге быргъадыла. «Акъсакълал», секириб тюшюб, сыртын ѳзенгенин тюбюне салыб:

— Тюш былай, мени белиме аягъынгы сал да, сен алай джерге тюшюб къалыр адам кѣрюнмейсе... Къа-рачы, сени эслегенлей, мени джыйыным эс ташлаб, чалкъыларын джерге ийгенлерин... ала сеннге иш къой-гъандыла...—деди. Джаш, секириб, атны аллы сюрем-ге тюшдю.

— Адебигиз ючюн, мени адамгъа санаб, иш къой-гъаныгъыз ючюн, сау болугъуз!—деб, ол, хазыр ор-пундан чыгъарыб, тюменликни араларына атды.

— Энди мени бла нек саламлашмадынг, мени джа-нымы нек къыйнадынг, былалга аны да айт,—деди актсакълал, башын силкиб, омакълыкъларын зынгырда-га. Джаш, бир кесекге сагъышланыб, не эсе да эсине гюшгенча ышарды. Ол, хурджуна узалыб, къагъыт буштукълу шышаны чыгъарыб:

— Сеннге уа ма муну узатыр ючюн саламлашмагъ-ан эдим, сен асыры ашыкъгъанса. Сени «акъсакълал» билиб этгендиле,—деди.

— Шапа, къонакъгъа суусаб ичирсенг а,—деб, тамада биягъы юлlege джумушакъ согъум тютюнню себиб къуйду. Джаш, суусабны башындан эки уртлаб, бюсюреу этиб, аякъны ызына узатды.

— Олтур, ауузлана барырса, азыкгъа тохтай айла-пабыз, таб, шапа сеннге хамешиси алынмагъан джу-уурт узатыр,—деди тамада. Къонакъ унамады. Ол: «Мен да тылыдан ишленмегенме, алай хилеуледен тюлме, кѣрюб къоюгъуз»,—дегенча, аягъын ѳзенгиге джетдирмей, секириб атына минди.

— Джигит, адебинг ючюн сау бол, алай болса да кимни джашыса? Къайры ашхы джолгъа бараса? Биз экинчи тюбесек... сени ким болгъанынгы билмейбиз,—деб, тамада уялтыргъа излегенча къарады.

— Мен Батырны джашы Джашаума. Къарачайчы-ма,—джаш аны бла джанларгъа мурат этди.

— Къарачайчыма деме да, къарачайлыма десенг а,—деб, чалкъычы джашланы бири аны «халатын» тюзетирге изледи.

— Къарачайлы болгъанымы уа, соруб кюрешмесе-гиз да, кѣре болурсуз, тамадагъыз джашагъан джери-ми сорады да, Къарачайчыма дейме,—деди Джашау, джангылмагъанына ажымсыз болгъаны себебли, уллу кѣллю ауаз бла.

— Джаш тюз джууаб эте турады, къатышдырмагъ-ыз. Энди къайры атланганса кюн аллы бла?

— Атама бара турама. Малчыктларыбызны, джер-чигибизни сата айланган хапарын эшитгенме да, эн-ди сатыу битиб турмай эсе, сокъурандырыр муратым барды.

— Сора нек сатады?—деб сорду тамада.

— Бизни Къарачайдан къоратыргъа.

— Къайры?

— Тейри, къайдам... не эсе да тышю-тышо да Тюркдю, «къачан кетебиз?» деб таш салдыргъанлай, эртденден ингирге да джетеди, кече да тынчлыгы къалмагъанды, — деди джаш.

Тамада, юллесин тютюнлетиб:

— Аллах терсейте айланады десенг а сора.. бар, ашхы улан, — деб, ызындан сынаб къарады. Узунджа-якъ, ала кёзлю, санлы джашны омакъ киерге суйгени таныла эди. Окъа бла джасалган герох бауу, джылырауукъ, башлы чурукълары, акъ чилле кёлеги, мор чепкени, алтын суугъа салынган гитче къамачыгъы. Къарамы бла анга онсегиз джылдан кёб болмагъанды. Джаякъ тюклери болмаса, сакълалы тапылмайды. Атыны кереги былай болсун дерча, джарашыбды. Къуйругъу чубур туюлюбдю. Джаш, атын ууакъ тёртгюллете, кёз туурадан ташайды.

Джыйын азыкъгъа олтурду. Арпа ундан этилген бирер малчы гырджынны къолларына алыб, гоппанны айрандан толтуруб, биягъынлай кёзюулетедиле. Сууукъ айран бла кюлде бишген сууукъ гырджын чалкъычылагъа къонакъ тепсиден татлы кёрюнедиле. Аякъны ичин бошатгъыб, дженгил-дженгил шапагъа узатадыла. Шапа бирси кюн бузоу табхан ийнекни ууузундан гоппанны бели бла бирни тамадагъа узатды.

Азыкъны тындыргъанлай, тамада, ашыкъмай къобуб:

— Джашла, энди забалы джерлеге кирликбиз, чалкъыларыгъызыны къылаусуз табларгъа кюрешигиз, — деб, кеси, бир-бирине тилимди бла байланган чёгючю бла тёшюн алыб, терек салкъыннга чий биченни салыб, юсюне олтурду. Чалкъычыланы кёбюсю джаш адамладыла. Ала да бирер джерге олтуруб, талай темирчи джоппу болуб бирден ишлегенча, аралаш чёгюч тауушла чыкъдыла. Аланы тауушлары бир сыртдан бирине эшитиледи. Джангы чалынган гокка ханслы кём-кёк биченни кеф этдирген ийиси болгъанны толтургъанды. Кюн ёрге келди. Чёгюч таууш, аздан аз бола келиб, тохтады.

— Джашла, къалай эсе да белим чанча башлагъанды, сыбыхан аллах... Кюн бузулургъамы башлады экен?! Кюн аллы бла ингир салкъышыны сакълаб турмай, танг джарыгъандан ашхам къарангыгъа дери белни тюзетмей ишлесек, Таумырзаны да кесибизге джекирт-

мезбиз. Малчыкъларыбызны да асырарбыз. Кёбюгюзшо аталарыгъыз сизни меннге ышаныб ийгендиле былайгъа. Бетим уялмазча этигиз, — деди тамада.

Къочхарбурун, джандракёз, къурукъ кибики, узун, къошкъаш джаш, чалкъысына таяныб, ёрге къобду. Ингичге хыршысын джанында кийиз къынына сала, гамадагъа айланыб:

— Таумырза биченни сыйыргъа излесе, Махамет, гишле къаланыб тургъанлай да сыйырыр. Кимни не къарыуу боллукъду?! — деди.

— Ой, алан, тёре деб неге айтадыла? Ортакъ берген джерини биченин теппе-тенг этерикбиз, чёб атарыкъбыз. Къайсы тылсе, аны аллыкъды, — деди, олтуруб чалкъысыны гылдыуайын ишлей, халтас чойюн бегите тургъан джаш.

— Биз былайда онеки чалкъычы барбыз. Эки айны толу ишлерикбиз, къармауларына дери, чалкъы илинир джерни бир элсин къоймай тартарыкъбыз. Бичен болмаса, анга, бизге да — зукку чибил! Бичен этсенг а, зор, джол болса да юлюшюбюзню алырбыз. Неда болсун, эринмегиз. Кюнден кюннге ханс къатыб, татымы кетиб барады, сора тилерим, къайырмай чалыгъыз, чалкъыыланы таблар, джануулар керекли къоймай, хансны не къадар тюбю бла алдырыгъыз. Таумырза келиб къарамай къоярыкъ тюлдю.

Чалыуубузну джаратмаса, къышлыгъын сыйырыб, башха элчилеге бериб къоярыкъды. Сора кимден ортакъ джер алыуугъузну бир кёрюрме... Эчкиледен онглу болмагъан бирер-экишер къотур гылджабыз барды да, аланы джазгъа кёлтрём этмей чыгъарыргъа излей эсегиз, кюнюгюзню бош ашырмагъыз, — деб, джыйын тамада, тёбен къабакъчы Махамет, бешкъарышын бойнуна атыб, хыршы ызын ёрге таяныб тебреди. Чалкъычыла ызындан тизилдиле.

* * *

Батырны къой къошу Къая Эшикни тюбюнде къайнаб чыкъгъан къара суучукъну джанындады. Къуйрукълу къара къойла чегет къыйырында иссилеб джатадыла. Къозула талачыкъда туз бурунлагъа басынгандыла. Къап-къара бурма къозуланы тёппелери бла къуйрукъ учулары чыммакъдыла. Мазаллы самыр,

аланы къараууларыча, туураларында белкѳау ташны джанында харам ѳлген боз тайны джан сюегин кеми-реди.

Кюнню иссиси сынса да, багъырбаш, сокъур чибин-ле джашау бермейдиле. Къая Эшикни башында, къо-турланы арасында ышхылды терекле эсленедиле.

Джашау ат бла стауатха киргенлей, самыр, кемире тургъан сюегин къоюб, угулуб джетди. Ол атны тѳеге-регине айланады, къуйругъун къалач этиб, Джашауну аякъларын ийисгейди. Аны тансыкълаб, ит тюрлю тау-ушла этеди.

Джашау, секириб тюшюб, атны айылларын бошлады, бурундугъундан кюмюшю тюшгенин эследи. Ауузлугъун алды. Аны тѳнгерткеден этилген къошну аллында ат илкичге тагъыб, ашыгъыш къошха кирди.

Джамчыны юсюне атыб, мурджарда къалкъыб тур-гъан атасындан сора къошда тилли кѳрмейди. Тыркык-ны юсюнде агъач челекни башын ачыб, белинден ѳр-ге келе кѳмюклениб тургъан къайнагъан айранны кѳ-рюб, чолпугъа узалды. Суусабын къандырыб, атасын уятыргъа кѳзю къыймай, дыгаласдан эшикге чыкъды.

Къарт самыр, Джашауну тюбюнден, башындан ки-риб, тансыкълайды. Сора тѳбен джанларында чегет джолчукъну таяныб келген эки атлыны эслеб, баш энишге атылды. Джашау чакъырыб кюрешсе да, ит аны асыры истемеди. Атлыла экиси да джыллары кел-ген адамла болгъанлары танылды. Джашау итни айы-рыргъа чабды. Стауатны аягъында от орундан кѳсеу башны алыб шууулдатханлай, ит къансыб, артына къа-рай, къачыб барыб, уллу ташны джанында бауурун джерге бериб, ызына айланыб къарады. Джашау, эки-син да тюшюрюб, атларыны джюгенлеринден тутуб, элтиб, ат илкичге илиндириб, къонакъланы ичгери ча-кырыды.

— Айыб этме, сени таныялмайбыз, ашхы улан,— деди, джюн шалбарлы джитибурун къарт, — кимни джашыса?

— Мен Батырны джашыма.

— Сенден тамадасы болмаз?

— Огъай, джаш болуб, тамадасы, кичиси да мен-ме. Атам къалкъыб турады, сиз айыб этмегиз, мен аны бир уятайым, — деб, ашыгъыш къошха кирди.

Атасыны уянганын кѳрюб:

— Къонакъла келгендиле, тур, — деди.

Батыр, сагъайыб:

— Кимледиле? — деб сорду. Джаш билмегенин ийтханында:

— Къайдандыла? — деди. Джашау, анга да джууаб алмай, имбашларын къымылдатды. Атасы, эрлай сѳге къобуб, белибауу бла къамасын къыса:

— Сен къаллай инсанса?! Къошунга келген адам-ны ким болгъанын, къайдан келгенин сорургъа ауузунг джокъмуду?! — деди.

— Атам, къарт адамладан соруу ала туругъа тар-гындым. Ма, чыкъ да кесинг сор.

— Итден туугъан, кесими сорлугъум бла къаллы-гымы оноун сенми этериксе?! Мен, аланы ким бол-гъанларын билиб, андан сора чыгъаргъа керек эдим. Хаджиретле эселе уа?.. Кѳнчекликге айланган затла болуб, къошунгдан тюб билирге келе тура эселе да, билмейсе?! Адам атасына, анасына да ышанмагъан за-мапды. Артынга, аллынга къараб джюрюючю бол,— деб, кийиз бѳркюн къаблаб, къонакъларыны алларына чыкъды.

— Былагъа къара, нек сирелесиз былайда?! Кири-гиз къошха! Мен да, дырынла кебген эселе, джыяр эдик деб къараб, алайдан Къасботну къошунда дери барыб бусагъатда къайтхан эдим. Ат белинде сылыт болуб келгеним бла, таянганлай, къалай эсе да къал-кыб къалгъанма,— деб саламлашыб, къонакъларын къошха чакъырды. Джашау, алагъа гоппан толу къай-нагъан айранны бериб суусабларын кесди.

Ючюсю да, мурджаргъа олтуруб, сѳзню ким алагъа башлайды дегенча, бир-бирлерине, къарашдыла.

-- Батыр, сѳзюбюз сѳзлей тура болур? — деб, кѳсе къарт атасы бла джашына кѳзюу къарады.

— Мен сѳзюу ауузуна ашагъанладан тюлме.

— Анга уа биз да ажымсызбыз, алай а юйюнг, юйдегинг бла сорушханмыса?

— Алай айтханыма айыб этмегиз, Теке да, Умар да: мен ѳмюрюмде къатын оноу бла джюрюмегенме.

— Ол алай болур, ѳзге юйдеги асырагъанла сору-шуб, бир-бири тилин ангылай, бирча разы болсала, биз да этген ишибизни башыбызгъа огъургъа санары-къбыз. Ма, шукур аллахха, мазаллы джаш сеники болгъанын бусагъатда билгенбиз. Муну не айтырын да билирге сюе эдик, — деди, эндиге дери, тѳгерегин сы-наб, сѳзге къошулмай тургъан Умар.

Джашау, онгсунмагъанын билдире, атасына къарады. Батыр джууаб этерге асыры ашыкъмады. Бары да тынгылагъанларында, джунчуяракъ болуб:

— Тюзю, мен мынга сормагъанма. Бу, тауда кысыр тууарчыкъларыбызгъа кетиб, энди келе турады. Алай болса да атасыны оноуна сѣз къошхан боламыды?! Бу къарачайлы шойду да, — деди.

— Сѣз къошхан а болады, аны сѣзюне тынгылагъан бармыды ансы, — деди Умар, эки кѣзюп Батырдан алмай.

Умар Джашаугъа сынаб къарайды. Аны аууз тылпыуун таб кѣре болмаз, иши джарты къалады деген къоркъуудан, хар атламын, хар сѣзюн, кирпик къакъгъанын эслерге, ангыларгъа излейди. Джашау, хапарны эшитиб, атасы бла оноулашыргъа, келгенди. Алай а, къонакъладан мадар табмай, къаны бузулуб, баш энишге къарайды.

Умар бла Теке — экиси эки къарнашдан туугъапладыла. Экиси да бир арбазда тенгле болуб ъсгендиле. Бир айтханнга бири огъай демейди. Тышындан къарагъанла, дуняда бир-бирин быладан бек суйген болурму, дерикди. Сатыугъа бирге джюрюйдиле. Кеслерине табын излейдиле, ала башхала ючюн къайгъырыб асыры джарсымайдыла, таб, джер башы тюбюне болуб бара эсе да, эслерик тюлдюле. Билдирмезге кюрешсе да, Умар Джашауну былайда болгъанын онгсунмады. Алай болса да Батырны сѣз урумуна кѣре, атасыны оноуна бузукъ болмазгъа керекди.

Баш энишге къарай туруб, Теке Джашаугъа осмакълаб былай сорду:

— Сени кибик эсли джаш атасыны джюрегин кыйнар деб, айталмайма, къайдам, тюз ангылаялгъан эсем.

Джашау джууаб этерге ашыкъмады. Ол, чюйресе къарагъанын эслетмезге кюрешиб, башын ърге кѣтюрюб, эки кѣзюн къошну чардагъында эски чалкъы саба ийди.

Батыр, аны эслеб, не айтырын ашыгъыб сакълайды.

— Атам тургъанлай, меннге сѣз джетмейди. Аны мен да билеме, сиз да билесиз, — деди Джашау не эсе да айтыр муратда. Алай а, аны сѣзюн ауузундан алыб, Умар:

— Аперим, эгечден туугъаннга! «Бѣрю атар бѣр-

кюнден танылыр», — дегенлей, Джашауну керти адам боллугъу тюрсюнюнде джазылыб турады. Сени джауугу да кесинден уллуну къатында бети джибимеге чы... — деди.

Джашау, башын булгъаб, кѣзюнде огъу болса урурчи къарады Умаргъа.

— Айыб этмегиз алай айтханыма, ъзге атасын менден бек суйген сау Къарачайда да табылмаз, деб кѣчюме келеди, алай а, джашаб тургъан юйюбюзню сакълап, бизни не кыйынлыгъыбыз барды?! Мен аны ангылаялмайма... — деб, Джашау, олтуруб лахор этерге кызыр болуб тургъан къонакъла бла атасына кѣзюу къарайды.

— Джашау, анда сен ангыламазлыкъ зат барды деб таныялмайма... «Эл болгъанча бол» деб сѣз барды. Эл кетиб, сиз къайда къаллыкъсыз?!.. Атанг да къалгъан халкъ бла кетерге хазырланады, — деди Теке.

— Теке, мени башым билгенни сизни аягъыгъыз да биледи, алай болса да тюзюн бир айтыгъыз. Сиз кесиниз тебреймисиз? — деб сорууу бла Джашау аякълары бир уюкъгъа сукъду.

— О, уу-уу! Сен оюиса да!.. Биз этген умутла джокъ кѣреме сенде... Аллай сорууну атангы ауузундан эшиттиск, билгенибизча джууаб этерге кюрешир эдик... — деб Теке сѣлеше тургъанлай, Батыр, чыдаялмай, сѣзге къошулду:

— Тели джаш, была кетерик болсала, мекам соруулай нек айланадыла?.. Хар ким да кесине табын этеди. Бусагъатда былагъа кѣчюнуно табылгъы джокъду, ангыладынгмы?..

— Ангылагъанма, алай а бизге табылгъы неди, мен ангыламагъан олду, — деб Джашау джюрегинде къайнагъан ачыуун тѣгерге къонакъладан тартынады, атасыны джанына тиерге да къоркъады.

— Биз муслиман топракъны суймейбиз десек да, сен ийнанныкъмы эдинг? Сюебиз, нек суймейбиз!.. Сени джаратхан аллах кеси алай суйге эди... Алай а кегну алкъын, къым-тымдан озуб, белгили зат тюлдю. Кѣчюу хакъ болса да, къарнашчыгъым, туруб тебреб къалыргъа бизни къолайыбыз джокъду.

— Умар, бизни анда не карыбыз барды?! Сюйсенгиз, кетерсиз, суйсегиз, къалырсыз. Юй меники эсе, мен юйню тамадасы эсем, сиз мынга нелени санай турасыз?! Огъесе мен сизге оба къаранчха болубму къал-

гъанма! — деб, Батыр, джашыны сѣзюн кѣулакѣламазын танытыргѣа излеб, тамагѣы бла сѣлешди.

Батырны хапарын эшите тургѣандыла кѣонакѣла. Батыр кеси оноуун джаратхан, адамгѣа асыры тынгыларгѣа сѣюмеген, хыныдан да бурушха дженнген адамды. Бир хо дегенине экинчи огѣай деб айтмайды. Аны аллы айланган джерден тыйган тынч тюлдю. Кѣолунда болгѣаны себбли айтханын этдирирге юренгенди.

Алай а Джашау бу джол, джанына джетиб, кесин тыялмай келгенди. Умар, мурджар агѣачны юсю бла узалыб, тютюнлей тургѣан чирик кѣсеуно алыб, кѣармала башлаган мыдыхланы юслерине быргѣады, сора Текени имбашына кѣолун джетдире, ѳрге кѣобду. Батыр, кетиб кѣаладыла деген кѣоркѣуудан, кѣайгѣылы болуб:

— Алан, Умар, табсыз джерге олтургѣан болурму эдинг? Не есе да тынчылыкѣсызса, ашатмай, ичирмей сорайым, кертти иш тындырыргѣа келген эсегиз, аны айтыгѣыз, — деди.

— Батыр, сыртны, кѣолну аулаб, атлы болуб, нек келгенбиз?! Ишни битдириб кетер мурат бла келгенбиз, алай а бу худжу азау тишм ауруб, дыгаласха кийиргенди, — деди Умар.

— Алай эсе, мени мекамларымы кѣргенсиз. Элни огѣары джанында, кѣабхакѣны тюбюнде узун кѣанджалбаш юйлерими сау ѳзенде билмеген адам табчыгѣыз?! Кѣуру гюрбеджим пени багѣасы барды?!

— Энди, Батыр, сен аланы тизе турма. Биз кѣрмеген затны айтырыкѣ тюлсе. Эркишилеча ачыкѣ сѣлешейик. Таймаз багѣангы силде да бир кѣойчу, — деди Теке, кѣаллай бир айтырына ашыгѣыб.

Батыр, эшта, анга алкѣын багѣа бичген болмаз эди, сагѣышланды. Джашау, ауузундан сѣз чыгѣармай, атасына мангылай тюбю бла кѣарайды. Батыр аны эследи. Алай а киши сѣз кѣошханын кѣулакѣгѣа аллыкѣ тюлдю.

— Батыр, аллай бир тентек болма да, аууз мардангы бир эшитдир, сатыуда хатер джокѣду, дейдиле. Юй сеникиди, кирген кѣыйыннга, кѣошхан хакѣынга кѣре... ушатхан багѣангы бич, биз да таб кѣрсек — алдыкѣ, табсынмасакѣ: «Мекамнынгы хайырын кѣр», — дедик да кетдик, — деди биягѣы Теке.

— Огѣай, кѣарнашым, мен да аллай джунчуукѣ-

ладан тюлме. Сизни да мыдах этмезге сѣююб, кесим да, урунганчыгѣымы суугѣа кѣуюб, кѣуру джуртха кѣараб кѣалмайым деб, аны ючюн тынгылаб тургѣанлыкѣымды.

— Атам, ѳзге кѣарыуунг джокѣмуду?.. — деб, Джашау атасыны кѣзюне битди. Батырны тынгылагѣанына кѣлю хош болмай, джюрек тыхсыуун айтды:

— Анам орундан кѣобмагѣанлай, джолгѣа кѣалай чыгѣарыкѣбыз?..

— Уллу аллах кеси берген ауруугѣа бизни кѣолубуздан келир зат джокѣду. Барыргѣа джол чыкѣмай кѣалыргѣаы башлаганды деб кѣыйналама ансы, джол ачылса, аллах айтхан болур... Тамызыкѣ болса, от этген кѣыйын тюлдю... — деди атасы.

— Алан, Батыр, Джашау сени тюнгючюнг болур, ие? Кеси да айта турады. Асыры эркеди... Шаба бла джашагѣанынгы да мен бюгюн эшитеме... «Чачылышхандыла» деб, бизде хапар джюрюгенли талай джыл кетди, — деди.

Батыр, сѣз кѣошмай, кѣара тынгылауну бериб бир кесек тургѣандан сора, сѣзге ачылды:

— Мени да сизден джашыргѣаным джокѣду. Кетер акѣылдама. Алай а иймей кѣоярыкѣ эселе да, билмейме. ѳзге кѣоркѣутхандыла. Туугѣан элимден, тауларымдан айырылыб тебрерими кѣзюме кѣргюзсем, джюрегими тамырлары чанчадыла. Айхай, тауларым амалтын диними кѣалай атайым?! Джангыз баламы Эресейге кѣурманлыкѣ кѣалай этейим?! Кѣзакѣланы онглулары бизге ѳчюгюбдюле. Бизни айтханыбыз чачыракѣдан ѳтмейди. Ала уа, патчачны эмчек уланларыча, уллу кѣллюледиле, анга базиб тура болурла.

— Батыр, аны уа айтма. Тейри, мен аллай кѣзакѣланы кѣргенме, сен анга ийнан, станисени старшинасыны кѣатында башын ѳрге кѣлтюрмей, арабин, не айтады деб, бойнун узатыб тургѣанланы... Аллахыу тагѣала адамланы барын да тенг джаратмагѣанды. Билмейми этгенди?.. Огѣесе кѣудретинден келмейми кѣалгѣанды!..

Кѣолунгда бармакѣларынг да тенг тюлдюле да! Джерни джети кѣатындан келтириб, кѣысыр кѣяны тешиб кѣм-кѣк кѣзлеу сууну чыгѣаргѣан аллахыу тагѣаланы ийисли мырдыланы кѣурутургѣа кѣолундан келмейми кѣалгѣанды?! — деди Умар.

— Болур. Къалай болгъан эсе да, бизни арабыз таб тюлдю. Бизни келишир джигибизни излеген да кёрюнмейди. Бизни тилибизни ала билмейдиле. Билирге да суймейдиле. Аланыктын да биз ангыламайбыз.

— Ангыласакъ иги эди.

— Нек дегенлигинди, Теке?

— Некми дейсе? Бир да кзуруса да сатыубузну тылмачсыз этер эдик. Керек джерде кёлюбюзно кендириб сёлешир эдик. Джюрегибизде харамлыгыбыз, джаулугъубуз болмагъанын ангылатыр эдик.

— Теке, сепнге не орнуа да аллах бу сатыуу бергенди. Талай адамны джерин алгъанса, ахыры кёлюнге джетерик эсе, атынга кюпсе деб айтдырыгъа тебрегенсе. Экинги да атланыр акъылда тюлсюз. Мында джашарыкъсыз. Юренигиз орусну тилне. Ким билсин, таныш, шагърей болуб къаллыкъ эсегиз а...

— Оллахий деб айтама, Батыр, мени бек иги танышым барды, билими болгъан онглу адамды. Сёлеширге суйген ачык, халал тенгди, алай а къалай эсе да бир бузгъан джерчиги барды.

— Кимге айтаса, Умар, мен таныгъан адам эсе уа?

— Станисени джангы тирменчисин таниймыса, Батыр?

— Тохта, Петрогъа айта болурмуса? Ол онг джаягъында табы болгъан джашха, нее?

— Анга огъуна айта турама. Аманмыды да ол, Батыр?

— Огъай, мен аманды демейме да, Умар. Эсли джаш болгъаны танылыб турады. Алай а кимге да бирча тюлдю. Итден туугъан адам айырады. Мюлк, рысхы тутхан, сёзон ётдюрген керти адамланы ол сан этиб къыйналмайды. Ийнапамыса, мен аны юсюнде бир затны сынадым: не къадар джамауунг кёб эсе, ол къабек илеширикди, кзуранны хакъына, бир затын буруб айтмайма. Огъай, аллай тели кёргенмисиз!.. Теке таний болмаз аны?

— Батыр, тирменчи бла чурукъчуну, тюкенчи бла кюмюшчюню, агъашчыны танымагъан боламыды?.. Бек ариу танийма. Алай а мени джюрегим алгъан адам тюлдю.

— Теке, алаң, агъашчы дегенлей, Наратлы къолну агъашчысына тюртюлгенинг болгъанмыды?

— Тохта, ол джоюлуб келгенгеми айта тураса?! — деб, Теке хиликке халда сорду.

— Аны уа мен къайдан билейим... Огъай, ол амантам болмазгъа керекди. Аны юсюнде сынагъанымы дшайым.

— Айт, Батыр. Биз асыры ашыкъмазбыз, сатыуубула мыдах этмезча кёргенбиз да, не айтсанг да, тынгыларыкъбыз, — деди Умар. Батыр, сёзю башлагъанына сокъранганча, бир кесек салкып болду. Алай а, тынгылаб тургъанларын таныб, хапарын айтды:

— Мени джаным агъач бла биргеди. Мекам бла кюреше-кюреше, юренчек болубму къалгъанма, огъесе чегетни ичнде джашагъаныбыз ючюнмюдю, билмейме. Сыйдам нарат, нызы терекни кёргенлей, аны балта бла томуруб, керкиб, къырыргъа къолларым кичиб тебретдиле. Джатмамы битдиралмай тура эдим. Четте ташайыб тургъанлай, къанга сатыбмы алыкъма... деб къойгъан эдим. Арбаз бла озгъан да меннге айыб эте эди. Бир джолда десем да, былтыр къачда, угъа айлана барыб, чегет дуншурну башында, джолгъа таб джерчикде, эки сыйдам базыкъ наз терекни эледим да, джаным кирди да къалды. «Былань арбазыма джыймасам, мен адам тюлме!» — деб ант эттим. Арадан ыйыкъ да кетгинчи, балтамы да белиме сугъуб, атлы болуб бардым. Мени насыбыма, тегерекде бир тилли да джокъ. Аллах бере тебресе, эки къолу бла да бере кёреме деб, кеси аллыма ышарыб, атымдан тюшдюм. Акътуякъгъа ючаякълыны илдиндириб, мазаука тереклени тюблеринден ёрге къарадым. Эшга-эшта, тёпелерин-затны кёрлюгюшгю барды!.. Чепкеними, башлыгымы да къатымда ёре турукъну кзуу оутагъына тагъыб, «бисмилла» деб, керилиб былай ургъанлайыма, аякътуякъ, «пырхх» деб бурну бла сызгырыб, бир джанына юркдю. Алай а чындыдан этилген кишен сора аны узакъгъамы нерик эди... тереклени аралары бла бир кесекни чынгай барды да, хамхотун кырдыкга джетдирди да тохтады. Мен да а«алай бол» — дедим. Адам келиб къалмасын деб, къоркъгъанлай, бир кёзюмю да алашамдан алмагъанлай, балтамы бектеб тебретдим. Кююрта аунагъан болур эди. Къанатлыла, балта тауушну ушатмай, къанатланыб, джюзюрлю тилде къычырыкъ эте, учуб, къайры эсе да ташайдыла. Тёрт адамны кзулачы джетмезлик терекке алктын асыу эталмайма. Белиме кюн ётюб, терек да борбайларыма татыб, созула башладым. Бираз солуу...

уму алыб, керилалгыянымы керилиб сермейме. Ол кюн мени мангылайымы джуууб акыгъан терим гоппанны толтурур эди, пинаныгъыз сиз анга, сёзю семиртиб айтмайма. Былтырдан бери кёб зат эсимден кетгенди. Аны уа бир да унуталмайма. Хо, аны айта тура эдим... Терекни ёзегинден атлатдым. Ол, ууакъ кымылдай, силкиннген ышан эте келиб, чыкырмады. Насыбха, терекни башы эниш сюрем дженгиб тебреди. Чыкырмадагъан таууш уллудан уллу бола келиб, джар оюлгъанча, къулакъларымы сасытды.

— Сора уа, Батыр?

— Арабни, огъары джанымда къая оюлгъан болурму ансы, бу таууш неди деб, кёзлерими ачыб къарасам, терегин барыб, тёбен джанымда мазаллы ёре турукъну белинден кырккыб, кеси да анга къонакъ болуб тура эди. Иги эс ийиб къарасам, ол да, чий назны ауурлугъун кёлтиралмай, чыкырмадай, ийилиб барады. Сора экиси да бирден джерге бауурларын берди. Чет кенгден зынгырдады. Къарасам, алашам, арт аягъын кишенден ычындырыб, хагокланыб, джыланча, бойнун къайырыб, бурун тешиклери кериб турады. Мен къатына джууукълаша тебрегеними эслеб, эки аягъы кишенлениб тургъанлай, артын ёрге атыб, чочуб тебреди. Мен да аллына чабдым. Четтеги пчин джортуб келген эки къазакъланы кёрдюм. Бирни джыллыгъы келген адам, нёгери шышакёз джаш, юсюме келди да къалдыла! Атларындан тюшмегенлей, саламлашмагъанлай, кёзюме битдиле. Айхай, мен да орусча сёлеширге алай акыгъан чакъты болсам а... Алай болса да бери айтылгъанны ангылар чакълы хыйсабчыгъым барды...

— Сен кимсе? — деб экиси бирден кычырдыла. Мен, кесими къалай танытыргъа билмей, джунчудум.

Джаш, тер басыб, тютюплей тургъан атыны ёшонюн мениге тиреб, къамчиси кёлтюрюб: «Кимсе, дейме мен, шайтанны баласы!» — дегенлей, тохта, джууугъуму къол бояр мураты болур дейме, — деб, балтамы къолумдан ычындырмазча, къаты къысыдым:

— Мен шайтанны баласы нек болама?! Сизни хоншугъума, къарачайлыма, — деб, бираз бетлери джибирми эди деген мурат бла, кесими ышартыргъа кюрешдим.

— Къарачайлы эсенг, келиб бизни джерибизге нек киргенсе? Терекни да сен аудургъан болурса, нее? — деб джаш джан алыучуча кычырады.

Джууаб этмей, баш энишге къарагъанлайыма, тюз сырт узунума къамчи штап деб тийди. Эки кёзюм джилтин джилтин кёрдю. Эй, аллах сакъласын, былай керилиб, тюз сырт узунуна балтаны сакъланы бир бекленим деб керилгенлей, уллайгъан урусла джашны къолунин къамчиси сермеб алыб, мениге узатыб тура эди:

— Бу къамчи тийгенди сенге. Ма сен да муну бла керил да ур муну, сора тенг болдугъуз! — деб, къолума берди. Ол адамны сабырлыгъы, джашны дженгиллигине джюреги къыйналгъаны аны кёзлеринде танылды. Сиз анга ийпанмазсыз. Отха суу къуюлгъанча болдум. Къалай эсе да аллаху тагъала кеси бир уллу сабырлыкъ салды. Балтамы къолумдан пйдим. Алай а, башыма бёрк кийиб тургъанлай, биреуно къамчиси кёлтюрюрге ыйлыкъдым. Ол адамдан да тартына-тартына, къамчиси джашны саурусун джетдирдим.

Джаш, бери къайырылыб, аты бла юсюме ёшон уруш эте тебрегенлей, нёгери, аны джен джюгенинен тартыб:

— Къалайды? Къамчиси сыртында сынагъан ийичи? — деб кычырды.

— Къайда гудучу ючюн сен меним терстейсе? Ол бизни джерибизге кимге соруб киргенди? Терекни нек кесгенди? Ол терслиги ючюн, аны былайда къанып келтиррге керекди! — деб, энгда аллына сюрюндю.

— Аны ючюн, ким билсин, ол тутулуб да кетер, этген зарапын тёлеген да этер. Аны бла кюреширек законду. Биз кыагъытын джазыб старшинаны къолуна берейик; — деди уллайгъан адам.

— Мен аны ашхы керегин берсем, ол экинчи былайы джокъларыкъ тюлдю, — деб, джаш кызарыб даулашады. Ичимден мен да: «Эй, иги джаш, тынсанг, кесинге огъурду. Тынмасанг а — мени кёлюмде да барды оир зат...» — деб, бир къолум бла бир къолума орча эте турады. Мен ангылаяла эсем, энди ол сабыр сёлешген келбетли адам джылы бла да тамадады, иши бла да тамадады.

— Батыр, кеслерин танытмадыламы? Агъашчыла, къоруулаучула эселе, «биз былайыны къараууллубуз», деб, ким болгъанларын билдиррге керек эдиле, — деб, Умар сёзюм бёлдюрдю.

— Алан, Умар, сен не айтаса?.. Бир-бирибизни англамайбыз. Неда болсун, ол адамны огъурлулугъу бизге дуалыкъ этиб, аллаху тагъала кеси сабырлыкъ

сала башлаганды. Эс джыйыб къарагъанымда, алан, ол джашны бетинде бир тукъум бир дженгиллик бар эди... Арабин, юсюме атылыб къалыргъамы башлаганды деб тура эдим.

Тамада секириб атдан тюшдю. Билегинден тартыб, джашны да тюшюрдю.

— Атынгы такъ. Сора былай келирсе, — деб, ол меннге къарады.

— Нек? — дедим ачыусунуб.

— Некми дейсе? Къайдам, арабызны айырыргъа керекди, деб кѐлюбюзге келеди. Ким билсэн, чегетни бошатдырмай тыябыз деб, сени тынчылыгыны бузуб, айыблы болуб тура эсек а... — деб, мени уялтды.

— Мен экигизни да тапмайма. Меннге нек илингенигизни бек аруу билеме, — дегенимде, экиси да бир-бирине къараб ышардыла.

Джаш, мен кыргъан назны бармагъы бла кѐргюзюб:

— Муну эслемезча, биз сокъурму болгъанбыз? — деди.

— Огъай, аны ючюн тюлдю сизни теогенигиз! — дерге кюрешдим.

— Сора не ючюндю да?

Къойдам не ючюндю? — деб кеси кесиме сабырлыкъ салыр къанига киргенимде, ол да бир кесек сорушханча кѐрюндю.

— Не ючюндю, айт, тынылама да?

— Мен бир къарангы къарачайлыма, — дедим.

— Керти айтаса, къарачайлы болмасанг, сен, соруу-оруу этмей, сакъланыб тургъан чегетни арасына кириб, атангы мюлк джериндеча, терекленн сайлаб кесе турлукъ тюл эдинг... Захар, джюйюсхан, тамада сенсе. Чегет сени бойнунгдады. Алай а мен кѐзюм бла кѐргениме къагъыт этиб бермей къоярыкъ тюлме. Не азабын чегер, не салгъан заранын тѐлер, джорукъну бузгъаны ючюн, тазирин да берир. Сен биргеме болдунг ансы, бир партронуму мынга, не болса, ол болсун деб, къоратырыкъ эдим, — деди, Алап, иппаныгъыз, кѐзюме къараб, алай силдеб къойду, итден туугъан!.. Кесигиз билесиз, мен да кѐб кыйышылыкълагъа тюбей келгенме. Ёзге бойнунда джерленген шкогу бла къалын чегетни ичинде алай айтыб къойгъанында, арабин, не табсыз джерде аягъымдан алды, деген эдим!

Захар, гетен габрасыны джагъасын бошлай, джаш-

ли айыб этиб сѐлешди. Джаш, демлешиб тургъан болмаса, джууашыр оноу этмедн. «Ананг бергенни тѐк, тжойдур мени. Бюсюреуюм джокъду, Къобанны сууундан ичирсенг», — дегенлейиме, джаш, мени да аямы, агамы тойдура, джашындап къагъытны алыб, дюккючю юсюнде бир затланы кыйышдырыб тебреди.

Захар эки кере къолундан къаламын тартыб алды. Алай болгъанлыкъгъа къанаргъа унамагъан, аллах ургъан зат кѐре эдим, дагъыда, джан-джанын ашаб, гжазыб башлай эдн.

— Сал былайгъа къол, — деб, джаш мени кысаргъа умут этди, алай а, къуранны хакъына, чыртда унамадым, — деб Батыр сѐлеше тургъанлай:

— Эркиликсиз кесгенинг керти эсе, чарларгъа къалай къолундан келди? — деди ышарыб Теке.

— Бола турсун керти. Кесин тутдурургъа къол салгъан телн кѐргенмисе сора сен?! — деб Батыр, сейиргишиб, башы булгъады.

— Сора уа, Багыр, не боладу артыгъыз?

— Болуб а не боллукъ эди... Джашны къоймазын ганыгъанымда, Захар да «къол сал, алайсыз болмазлыгъын кѐре тураса», деб кысханында, джаханим юйюнг болсун, тохтасанг, дечим да басдым баш бармакыны.

— Бояу а къайдан табдыла, Батыр?

— Умар, агъашчылары джанларында бар кѐре эдим. Меничалагъа ала тюбей тура болурла. Ол къагъытны бюклеб, джан хурджууна сукъду. Меннге да мангылайы бла къарай, атыны айыллары тартды. «Муну кѐремисе? Экинчиде чегетге ычхыныб, бизге тюбеме», дегенча, сыртында шкогуна къолун джетдире, секириб атына минди. Захар: «Бар, мен да ызынгдан джетерме», — деб аны ашырды, Кѐзюндеп, башындап кетер къаны болмагъанча кѐрюндю. Джаш кѐз туурадан ташайгъанлай, къатыма джууукъ олтуруб:

— Сен тюз болумуча айтыб къоярыкъ эдинг... Бурдура тебрегенинг билинсе, адамгъа ачыу тиеди, — деди.

— Захар, мен сени атангы атын билмейме... ёзге айтсам, айтмасам да, не башхасы барды?.. Боллугъу бир тюлмюдю!.. Мен адамгъа джалыныргъа юренмегеиме, таб, патчах эсе да, баш урлукъ тюлме, — дедим.

— Айыб этме, сен кимсе? — деб сорду ол.

— Джояргъа къагъыт кыйышдырдыгъыз шойду да, мени ким болгъаным энди неге керекди?.. Мен да

сиз кѣрюб болмагъан къарачайлыланы бириме, — дедим.

Мени алай айтханымы эшитгенлей, кѣзюме битди:

— Къарачайлыла бизни джауларыбыз тюлдюле. Алай а, ала бары да бирча шыйыхладыла деб, сен да айталлыкъ болмаса... Иги да бар, амап да болур, нее? — деб ышарды Захар. Аллаи туура сѣзге не айтыр къарыуунг барды... Мен сѣз къошмадым.

— Сеннге къагъыт джазылгъанды, тюз айтаса. Алай а ол алкъын бизни къолубуздады. Мени билирге излегеним неди десенг, сени бизни чегетибизге, бизни джерибизге келтирген не зат болду? «Аджашыб келгенме» деяллыкъ болмаса, нее, шохум? «деб тохтады.

Не этерик эдим... Чурум джарашдырыргъа кюреншдм.

— Захар, мен былайыны сакълауулу болгъанын билмей, аллахны юлешинмеген чегети деб тура эдим... Битмей, джарты къалгъан межамчыгъыма къанга джардырсам, къыш тюшгюнчю, сюеб къояр эдим, деб кѣлюме келген эди.

— «Захар» деб турма, мен Захаровма, ол тукъумумду. Керти юй ишлей эсенг, эркинлик къагъыт алсапг а? Ол заманда киши сѣз айтырыкъ тюл эди, — деди.

— Айхай, берселе уа... Ансы, айта уа биллик эдим... Къагъыт алычула башхадыла. Аллаи хыйсабым да болсамы джетиб айлапма бу учузлукъгъа, — деб, кесими джазыкъсындырыргъа дыгалас этдим. Алан, ийнапамысыз, сѣзюм джарады. Оруслу джумушады. Башымдан аягъыма дери сынаб къарады. Терен ахсыныб:

— Юйюнде аз джарлылыгъы, къыйынлыгъы болгъан джокъду. Ала кимни мангылайына джазылыб турадыла. Таб, джазылсала да, этер къарыуунг бармыды! Юйдегинг джетген болур... Ненча сабийинг барды? — деб тохтагъанында, ючюнчю бла джашагъанымы айтыргъа тартындым. Алгъыннгымдан эки къызны айтдым. Алай а, джаш да, ала да артдагъымдандыла, деб къойдум. Аны ючюн барсын да мени джылкъымдан тай тутсун!.. Не этерикди, узун бичерин къысха бичсин... Чынты бираз джумушаталсам деген дыгаласды барын да этдирген...

Захаров, тынгылаб туруб:

— Сен Къасботну таныймыса? — деб сорду.

— Таныгъандан да озама, — дегенлейшме, ол ышаргъанча кѣрюндю, сора манга айлапыб:

— Аны къалай ангыларгъа боллукъду? — деди.

— Къалай сюйсенг, алай ангыла.

Захаров башын булгъады. Бир кесекден меннге, сыпгъанча, кѣзюню къыйыры бла къараб:

— Иги адаммыды ол, джаратамыса? Сени былай илджилиб айланганынгы ол билемиди? — деди. Эки кѣлюн а мендеп алмайды. Кесими тыялмай пырх деб кюлдюм. Ол, меннге андан да джити къараб, джукъ айыраламай:

— Нек кюлесе? — деб, картузун мангылайына тартыб, сынагъанын билдирмез ючюн, кѣзлерин менден джашырды. Мен да, аны сѣкгенлигиме меннге медалмы тагъарыкъдыла деб, билдирмей къояргъа да бир гѣбретим, дагъыда Къасботну неспиден къуру къаллыкъма деб, тюз болумун тиздим. Оруслу, салкъын болуб, ауузундан сѣз чыгъармай, тынгылаб турады. Сора, къалай эсе да бети-къаны тюрленди. Апы эслетмезге кюренше да, мен да сокъур тюлме, кѣрдюм.

— Тохта, Батыр, алай басындырма. Биз от тюшгенгеми чабабыз... «Къолу джукъады» дейдиле, алаймыды? — деди ол дагъыда.

— Алайды, — дедим.

— Кѣтюргючю джокъду дейсе, тюзю ангылагъанма?

— Тюз ангылагъанса, — дедим.

— Элни старшиннасы бла кюрешиб турады дейсе, алай айтаса да?

— Алай айтама, — дедим.

— Энди ол апы бла нек кюрешеди? Элни тамадасына не айтады, не айыб табады? — деди. Чегетде орус сакълауулла юсюме келиб къаллыкъларын, тѣредеча алай соруу аллыкъларын мен къайдан биллик эдим. Джууаб этиб къоялмай, не джашырыу, джунчудум. Агъашчы, эки кѣзюн менден алмай, къатымы сакълаб турады. Ол джумушакъ адамны сѣзюп бюсюреусюз этиб, джерге тюшюрюрге кѣлюм бармады.

— Эшитемисе, Захаров, — дедим, — Къасбот мени анамы къарнашы, неда кюеуюм тюлдю. Алай а сеннге тюзюн айтыргъа сюеме. Къолундан уллу зат келмесе да, онгсузну джанында болургъа бек сюеди.

— Онгуз деб сен кимге айтаса? — деди Захаров.

— Онгуз деб мен, сѣз ючюн, аллах унутханлагъа айтама, джери болмагъан, мал къонмагъан, тамадала саламын алмагъан.

— Сен кесинги онглугъамы санайса? — деди биягъы.

— Онглу тюл эсем да, аллах аллайлагъа тенг этмесин, — дедим.

— Батыр, шохум, онглу эсенг, чегетде бир терек ючюп быллай кюннге иск джетиб айланаса?! Арбазыша арба бла келтиртиб къойсанг а... хомух, — дегенинде, уялырым келди. Тюсю да, биз кесибизни бирер къаягъа санаб тургъанлыкъгъа, къумурсхадан онглу тюл кёреме... Мени да къолум учхара болгъанын ангылагъанында, алан, джумушагъандан джумушай, таб, меннге джалыннганча сёлешиб башлады. Эм артында: «Сениге ёшюн уруш этген джаш адамды. Сен аны ючюн къыйналма. Юч кюнден кеси да аскерге кетеди. Ол ары къоратхандай, ёгюзле алыб кел да, агъачланы кече бла элтирсе», — деб къойгъан эди. Тейри, адамлыгъы, болуму болгъан оруслу кёре эдим, сау, къаллыкъ!..

— Тейри, Батыр, не эсе да сени Захарынг сениге бек арну бетден кёрюнгенди...

— Алан, Умар, кёб къарачайлыны таныгъан хапар айтды. Тейри, кёблеге да болушханды. Къасботну джыгырасыды деб къоярыкъса, эркететиб сёлешди.

— Алан, Батыр, бу Тюркге кетиге сени Захарынг къалай къарайды экен? Аны бир сээрге кюрешсенг а...

— Тейри, мен анга джолукъмагъанлы иги кесек болады. Алай а бизни кетерибизни кёблери онгусунмайддыла. «Джангыласыз, абыныкъсыз», — дейдиле, кёллери бла айтханларын а мен къайдан билсинм. — деди Батыр.

— Сен минг айтсанг да, ала кеслерни бек сюедиле. Сен элни ауузупа къаратхан анендини ауазыпа тыгълагъанмыса?... Беш ууахты намазын этмегенлеге, халал харам деб айырмагъанлагъа, диннге турсунмагъанлагъа не айтады, билемисе?! Аллахны джауларыдыла, дейди. Сюйгенини юсюнден айтсанг а, кесинден бек киши кишини сюймейди. Аны ючюн алагъа айыб этме, — деб, Умар энди Батырны тишмез багъасын билирге изледди.

— Умар, Теке, иш аллах айтса, мен кёчериме ажымсызма. Сёзюбюз сёзлей къаллыкъды. Къурашны хакъына, бир сокъур капекни да къошарыкъ тюлме, сизни хатеригизни этмей, — деди Батыр.

Теке бла Умар бир-бирлерине къарандыла. Не эсе да айтыргъа излеб, джунчугъанча кёрюндюде. Алай

болса да ауузларындан сёз чыгъармадыла. Теке, кёсе сакъалып сылай, джол кёл алыб, кёлтюрюле тебреди.

— Батыр, керек кюнде ачханг хап-хазырды. Билдир да къой, биз къараб-къарагъынчы джетербиз, — деди Умар.

— Сиз да джашны джаншагъанын сан этмегиз. Аны кыздыргъан, шайтан атха миндирген джашлыкъды. Ол, къурашны хакъына, джетер кюнуне оюм этмей сёлешеди, — деди Батыр.

Алайда багъа бичиб, сёз тауусуб айырылышдыла. Батыр, къошуна кирмей, стауатда сирелиб, сагъышланды. Озгъан джашауун кёзюне кёргюздю. «Бир джаны бла, къалгъанла ашагъанын ашагъанма, онглула кийгенин кийгениме», — деб кеси кесине кёл этерге кюрешеди. Кертиси уа — Батыр не кишиге джегилмегенди, не джангыз бир тамадагъа джалынмагъанды. Адамгъа баш ургъандан эсе, ёлюрге разыды. Батыргъа айыб табханла да аз тюлдюле. Кеси оюуун джаратхан, муратыча болалмаса, не олтуруб, не туруб чыдаялмагъан, дженгил, татыусуз адамды деб, билгенле сёзюне этер ючюн къоймайдыла. Алай болса да Батыргъа оюмсузду дерик тюлсе. Дунияда бир мадар болуб, кесни инджитирик тюлдю. Къатын къоюучу атыды. Алай болса да Батырны кесине тынгыласанг, терсинник тюлсе.

Батыр, барын да эсине тюшюрюб: «Кёзю джумуб ачхычы ташайыб баргъан джалгъан дунья», — деб, джелкесин къашый, ауур къанга эшикни ачыб, къошуна кирди. Кёзюне нелени эсе да кёргюзсе, айтыб, джюрегин сёнгдюрюрге адам табмай, тереп ахсынды, сора, барыб, джарашыб тургъан мурджаргъа кириб таянды.

Ол кес сюйюб, джалбарыб тюбеген тиширчуларын сагъынды. Аладан айырылгъан чурумларын базманлады. Биринчиден — Гошадан — айырылгъан сылтауун тутхучлугъа санаялмады. Гошагъа табхан айыбы не эди десенг, Батыр джыйындан, тойдан, оюндан келгипчи сакъламай, кечени ауурлугъу кете тебресе, орунга кириб къала эди. Экинчини — Шабаны — бедиши уа не эди? Шаба уа, кёлюне джетмеген заты болса, аны адамлагъа тарыгъа айланмай, кесини эркишсине, Батыргъа, айтыб къоя эди. Батыр зауаллы уа, аны кёлгюрюб болалмай, харам талах салдыргъанды. Батырны биринчи юй бийчесинден эки къызы барды. Бусагъатдагысындан къызы Хаджатды, ауруб орундады. Хаджат Джашауну кемсиз сюеди, аны ючюн ол отха ки-

рирге да огъай дерик тюлдо. Батыр да джангыз джашындан эсе, Хаджатны бек суюеди.

Джашау, кесини тюзлюгюн билсе, атасы айтханнга да ийиллик тюлдо. Хаджат а кимге да къулакъ салгъан, къайсына да къурман-садагъа бола тургъан, къыйналгъаны, инджилгенни эшитсе, шекер башча, эриб къалгъан адамды, асыры жалалды, кемсиз джумушакъды, джууукъ келлюдю. Батырны бусагъат акъылы болса, биринчи, экинчи юйдегисин да чачарыкъ тюл эди. Экинчи чурумларында ол адамны джашаууна керти бузукъ болдукъ, келеккелик этерик зат табмаиды. Алай а аны кимне айтсын, айтхандан да энди не пайда барды?..

Юйю эки кере чачылгъаны баш сылтауу — кесини дженгиллигиди, уллу келлюлюгюдю. Джашауну мыдах кетгени да Батырны тынчлыгъын алгъанды.

Тёртюнчю башы

Кюнле къысхарылгъандыла. Къачны джылыуу да джизгиди, дамсызды. Элде хар ким да гардошун къаза, партюх сындыра, эртденден ингирге дери беллерин тюзетмей джетедиле. Кюн бузулуучу замап джетгенди. Ма бюгюнню да эртдени къызарыб эди. Адылгерий бачхачыгъын джыаргъа келгенди. Аны неси ктуру эки кюннге бошлагъанды. Эки кюннге уа кийимлерин джудуруу да кебдираллыкъдыла...

Тамада къызы Гоккаджан да, Адылгерий да, бачханы баш джанында сары партюхлени сындырыб, тизнуге эте тургъанлай, Юзейир, джолну озуб бара, тохтаб саламлашды:

— Бачха толу болсун, Адылгерий!

Адылгерий, зриниб, белин тюзете, аны саламын алыб, тынчыкъ, эсенлик сорду.

— Адылгерий, тынчыкъ бизге къонакълаб да кирмегенди. Сёзге таб келиб сораса апсы, аны сен да бек билесе.

— Юзейир, мен атангы соргъаплыгъымды. Махти не эте турады? Ананг ауушханлы, хариб, ол аманына таяннганды. Алан, къараб-къарагъышчы тюрлениб, тауусулуб барады... Не да болсун, анга, иги джашча, кёз-къулакъ болугъуз.

Юзейир, «алайды, не мадар этейим» дегенча, башы ишиге къараб тургъан болмаса, сёз айтмады. Гоккаджан, къолан партюхлени айырыб, тизну эте, кёзюню къыйыры бла Юзейирге къарайды. Дагъыда, эслеб къояды деб, атасындан къоркъуб, тизнуон тешиб, джаныдан тюерге кирешеди. Гоккаджанны акъылы экеуленше да бёлюбдю. Юзейирден, Джашаудан къайсын сайларгъа билмейди.

— Къыз, барчы, Юзейирге бир суусаб чыгъар, — деб, атасы сёзюн тауусхунчу, Гоккаджан, ышарыб, эки уурту къан къуйгъанча болуб, ашыгъыш юйге кирди. Аны элесе да, Юзейир, кёрмегенча этиб, Адылгерий бла селешеди:

— Тейри, джауаргъа башлагъан болур, дейме. Эргдене да къызарыб, бу аязчыкъ да «джангур къоркъуун джел этер», дегенлей, амап тебрегенли, джарлы хадкъны бир джунчутмагъа эди, — деди.

Адылгерий, къара кийиз бёркюню ал къанатын ызына къайырыб, кёкге къарады. Башын булгъаб:

— Майна, Юзейир, ары, онг джанынга, сыртны башына къарачы. Ол къара булутланы гузаба бир-бири юслерине басыныб келгенлерин кёремисе! Мычымай, ыр деб къуярыкъды, — деди.

Гоккаджан, къарынлы гоппанны эрни-бурну бла этиб, кёмоклениб, кёз-кёз чыгъа тургъан айранны джунчуб, атасына узатды.

— Къыз, меннге берме да Юзейирге узатсанг а. Атангы таныгъанынгы ол да биле болур... Ишленмеген, — деб хыны этгенинде, Гоккаджан, джерге кирлик болуб, кючден атлай, къатына барыб, аякъны Юзейирге узатыб, башын энше ийди.

— Кел, ауузлана барырса, Юзейир, — деди Адылгерий, джаш гоппанны ызына узатхандан сора.

— Ашыгъышума, берекет берсин, заманым болса, юйге кире турлукъ тюл эдим, партюх сындырыргъа болушурукъ эдим. Алай болса да, атам бу кегемен ханпары чыкъгъанлы, билемисиз, къолум, аягъым тутмайдыла. Ариу кетерик тюл эсе да, хамап айтады да турады, — деб, Юзейир тегюлюб къалдыргъа хазырлыгъын танытды.

— Юзейир, иги джаш, кесинг акъыллыса, ёзге атанга джууаб этнучю болма. Ол иги тюлдо. Мен, аллах бла ант этеме, мени аллай атам болса, къол аязымда асыраб, «сен ёлмегин», деб турур эдим. Ёмлюрюм бели-

ми тюзетмей, джалчылыкъ этеме. Не келсин, ма бююн да борч кесе турама. Алай а анда мени иеми не терлиги барды? Мен анга ауруу болсун деген сёзю эшитдирмегенме, эшитдирлик да тюлме. Аллах, берирге суйсе, мени кёрмейми турады?.. Энтда бир сорлугъум: Шо, энци былайда экибизден сора киши джокъду, сёзю-бюз тышына джайылса, сенден чыгъарыкъды, былай тюзюп бир айт, ол патчахдан бизге не барды?.. Сёзю-нюг, тилинги ангылагъап, тюзлюк излеген болса да, бир иш...

Юзейир кюлдю...

— Адылгерий, уллу Эресейге патчахны Тёбен Марадан, неда Сахаутдан, сени шохларындан салсаламы сие эдинг? Айхай, ол да экинчи кюн сени танырыкъ тюл эди. Адылгерий, биз кёббюз, патчах бирди. Къайсыбызны танысын? Бизни танымагъаны ючюп хата джокъ эди, аны тахтагъа чёкдюрюб, патчах этиб тургъаппа кимледиле? Аланы билсин.. — деди Юзейир, темир бетли кийиз бёркюн кёзлерине тарта.

— Э-эй, Юзейир, аны аллахыу тагъала кеси джаратханды ансы, ол да кёкден тюшмегенди. Байны, бийни да уллу аллах кёрмейди дебми тураса, бек арну кёреди! Бизни да ма былай джарлы аллах кеси джаратханды. Не этсе да, эркинди. Таб, бизге дуня джарыкъны кёргюзтмей къояргъа да келлик эди да къолундан! Оллахий, келлик эди. Джаратдымы? Уллу аллах, биз сениге къурман болайыкъ! Сен бизни джер бла тенг, къара кёсеу этиб къоймагъанынга да мин шукур этебиз!.. — деб, Адылгерий, кёкге къараб, дже-тиб тургъан, чал ура башлагъан джохар сакъалын сылады.

Огъаргъы джел терек чапракъланы, къатхан къау-раланы, тауукъ тюклин тегерек айландырыб, буруб, элнн башы бла къайры эсе да къууады.

Адылгерий, бачхасыны аякъ джапында къазылмай тургъан гардош башлагъа кёзюн джетдириб, башын булгъай:

— Энтда бачхачыкыны къазалмай кетиб къалама! Нартиохчюгюн сындырдыкъ, гардошубуз а турады. Кел, Юзейир, джибиб къалгъынчы, юйге киргенибиз ашхы болур, бир кесек олтурурса, — деди.

Разы бола тургъанлай, Юзейир тартынгандан юйге киралмады.

Ол ашыгъыш атлаб кетди. Кёк ачы ачы чартлаб,

джангур тамчыла къатхан нартиох сабакъланы шы-ордатыб тебретиле. Эл къарангы болду. Адылгерий, сындыргъан нартиохлерин чепкенини этеклерине джыйыб, юйге киргенинде, аначы къатын, аны аллына ту-руб:

— Суйюмчюлюк! Адылгерий, джаш туугъанды!

«Хабчюш» дегеплейинге, тюз бурнунгдан тюшюб къалгъанды... Халкъ сенгилчек болуб, джюреги къоз къабу-къгъа къуюлуб тургъан заманда, элге, джамагъатха огъур бла туусун! Бу гюнахсыз джан бла биргелей элибизге, джерибизге, халкъыбызгъа тынчлыкъ, эсеп-лик, насыб келсинле! Амин де, Адылгерий! — деб, ол, таза джюрегиенден чыкъгъан сёзлени айтиб, хар сёзю толлугъуна ажымсыз болгъанча, суйюмлю ишарыб, Адылгерийни сыртындан къакъды. Адылгерий, уятлы болуб, къып-къызыл къызарды. Асыры джунчугъандап ауузуна сёз тюшмей, юйден чыгъа тебрегенлей, аначы къатын, билегинден тутуб:

— Огъай, алтып, алкъын менден киши алай бюсю-реусюз къутулуб кеталмагъанды. Суйюмчюлюгюмю бер да, сора, къайры суйсенг да, бар! — деди.

— Болсун, болсун, Джанчыкъ, сени разы этмей къоймазса. Мен бачхагъа кириб чыкъгъынчы, джан къошулгъанды сени кючюнгден.

— Ала омакъ сёзледиле, къургъакъ сёзле менге отун болуб джаппазла, дармап болуб, сау этмезле. Менге сёз керек тюлдю. Не берликсе, аны айт?

— Джанчыкъ, мал къонуучу юй болмагъаныбызны билесе, алай болса да бир улагъымы — сениге атарма.

— Сора, Адылгерий, ат да атаб къояйым, унарыкъ болурса?..

— Ата, ата! Ат атаргъа сенден бек кимни эркинлиги боллукъду...

— Адылгерий, алай онгипап, юйреген тукъум да тюлсюз, сизни аллах тукъум-джукъ этерча, мен бир ат атайым.

— Аллахны амин деген кёзююю эсе уа — ата!

Джанчыкъ, — деди Адылгерий.

— Тукъум! Эшитемисиз, Адылгерий, Асият? Сиз атасы, анасысыз, джамагъат, эшитемисе? Адылгерийни эм гитче джашы Тукъумду! Джай балийча, чегетде хуммеллекча чагыб, алгъышта айтылырча, тукъум-джукъ болсун! — деб, Джанчыкъ андан да джарыкъ болду.

Хоншу кьатышла джибиб-джибиб, юйге киргенлери бла Адылгерий, башын эниште тутханлай, эшикге чыкъды. Джангур шууулдайды. Кёк кюкюрейди. Алларында эски кьанджалбаш юйню шоргьаларындан кёмюклениб, шоркьулдаб акьгъан суу, орампы кьара ырхы этиб, баш эниште кьуюлуб барады. Апачылыкь этген Джанчыкь кёре келген хоншу кьатышланы хире бишген, мысты арпа как бла сыйлады.

Бешиччи башы

Арадан ыйыкь кетгинчи, Адылгерийни юй бийчеси, мадарсыз болуб, орундан кьобду. Адылгерий кеси, беш джылгъа джарашыб, кьой джалдады. Бир кюнню башына бошлугьу джокьду. Къызчыгъы Гоккаджан Юзейирге кетеди деб, элде хапарды. Къызны атасы, анасы да Юзейирге чарламайдыла. Алай а Юзейирни атасы Махтий тукьум айыргъан, сынчыкьлы, илинмек табычу адамды. Ол Адылгерийни да, Асиятны да джети аталарына дери чучхуб, барын да ажымсыз билмей, келин алтыкь тюлдю. Асиятны кюнюн кьарангы этген а неди десенг, джетиб тургъан къызыны бернесин, юй керегин огъай эсенг, отоу керегин этда хазырлаймагъанды, юсюне кийиб чыгъарча, айыбсыз кийими джокьду. Асият джашчыгъын — Тукьумчукьну — бешикге кьалай саллыгъына кьайгъыдады. Юзейирни, атасындан-анасындан башлаб, къысха джууукьларыны барына бирер кийим этиб, атларын айтмаса, ёмюрлери ауузларындан тюшюрлюк тюлдюле, мутхуз боллукьдула. Халкъда джюрюген адетни этмей кьалай кьойсун?!

Гоккаджан уста кьоллу, джигер къызды. Анасы бичер, тигер иш алыб берсе, ол эртденден ингирге дери юйден эшикге чыкьмай кюрешеди. Бетлерине уялыб, ким не берсе, аны алгъан болмаса, Асият, Гоккаджан да кеслери багъа бичмейдиле. Джамчы этедиле, чепкен басадыла, бёрк этедиле, кьаптал, кёлек, кёпчек тигедиле.

* * *

Гюрге кюн эртденбла, ийнеклени саууб кьыстагъанлай, Батырны алгъынныгъы кьатынындан къызы Сурат шыбыртсыз келиб, Адылгерийланы терезелерин кьагъ-

ыб, Гоккаджанны эшикге чыгъарды. Аны юйге кирир мураты болмаса да, Гоккаджан, билегинден тартыб, кесини юйюне кийириб, шиндикчикге олтуртду.

— А къыз, Сурат, кюсеб тура эдим, кьайдан джангылдынг бизге? Къынгыр кьач! Адам былай да бир эгеди! — деди Гоккаджан.

— Тоба, джангылгъан-зат да этмегенме. Бек билиб, иш этиб, сени кёрюрге келе турама, — деб Сурат сёлюн бошагъынчы, Гоккаджан аны, кьууангандан кюлюнюн тьялмай, кьаты кьучакьлады.

— Гоккаджан, джангы кьарнашчыгъынгы аз бек суймейсе?! Асият энди сабий табардан озду, деб тура эдик.. А къыз, уллу баласына онсегиз джыл джетгенден сора да джангыдан сабий табыб тебеген боламыды?!

— Огъай, тоба, Сурат, энди табса уа, унарыкь тюлме. Бучукь дей эсенг, Тукьумчукьгъа айтама, шашмай атамь бурнундан тюшюб кьалгъанды...

— Гоккаджан, сен а кертда дегенге... Сёлеше турма ла, кьайда, Тукьумчукьну былай бир келтир, бир таныма кьой. Огъай, джашларыгъыз джетишелле: Хусей, Амыр, Сафар... энди Тукьум!..

Гоккаджан ол юйден, бешик бусхулгъа чырмаб, бурху адамчыкьны алыб келди. Сурат, ёрге кьобуб, кьойнуна алды.

— А къыз, Гоккаджан, ий, аллах ючюп, анапг айыб этмесин, сабийни кьойнума алырча келмеген эдим, — деб, чепкенини хурджунчугъундан кююш сомну чыгарыб: «Ачханы тергеб джюрютмезча, алай бай болсун», — деб, Гоккаджанга узатды.

— Сурат, ачханы капегин кьоймай тергеучюледиле байла! Тергесек, тергемесек да, бизбиз бир тирилмеген. Былай тегерекге кьараб, мени атам-анам ишлегени ондан бирин этмегенле балгъа, джаугъа батыб тургъанларын кёрсем, аны айтыргъа да айыбды, бир бек кьыйналама. Огъай, Сурат, зарланады деб келмесин кёлюнге. Аллах бирди, бир адамгъа аманлыкь билген огъай эсенг, киши аягъын ташха урурун да излемейбиз. Алай а бизни аллаху тагъала кеси кьалай унутуб кьойду деб, кёлюм аз болады...

— Кьойчу, Гоккаджан, керексиз хапарланы. Бир хатагъыз джокьду. Атанг-ананг сау, кирирге юйюгюз бар. Ийнек да сауасыз. Буту, кьолу сау адам, бай тюлме деб, кьалай ёкюнеди.. А къыз, бери бир кьара бу

сабийчикке: сейир затчыкыгъа!.. Былай ичме джугуб кьояйыммы, нее? Тюз атангды, Адылгерийни кьорген — муну сормагъанлай танырыкыды... А кызы, атаң бу затчыкыны аз суймейди?!

— Биз а?.. Биз андан да бек сюебиз!.. Бу кезчюк-леге бир кьара! Бурунчугъу уа?.. А кызы, нени да гитчеси былай ариу нек кьорюнеди?.. Э-эй, Тукъум, эшитемисе сеннге айта тургъаныбызны?.. Мушулдаб турма да, берн меннге да бир кьара! Ах, бу да кьаллай джаш болуб джетерикди?... Элни ариу кызын ызындан таралтырыкы болур... Ол заманлагъа да бир насыблы джетер, — деб, Сурат сабийни ёрге-ёрге атыб тебрегенлей:

— А кызы, Сурат, кьарнашчыгъымы кьолунгдан ийиб, сакъат этиб кьоярса! — деб, пакъырда халда айтса да, келю бла кьоркьуб, сабийни Гоккаджан кеси кьойнуна алды.

— Алай эсе, сабийни анасына элтчи, мен сеннге ишим болуб келгенме, — деди Сурат.

— Иш дегенниг?

— Сабийни элт. Бир аллах, сеннге айтырым барды. Гоккаджап, сейирсиниб, не айтырына ашыгъыб, Тукъумчукъну анасына бериб кьайтды.

— Былай кел, кьатыма олтур, ол шындыкни тюбюнге тарта кел, — деди Сурат, кызыдан эки кезюн алмай.

Гоккаджан бла Сурат узакъ хоншула тюлдюле. Бир-бирлерин гитчеликден танийдыла. Араларында сёз, кьайгы джюрюмегенди. Къачан эсе да Адылгерий Батыргъа ортакъ чалкы чалгъанында, ол Адылгерийни хакъын бериб, разы этгенди. Андан сора уа ол экиси асыры кьазанлашмагъандыла. Батырны кьатын кьоюун Адылгерий ушатмайды.

Гоккаджан кьатына келиб олтургъанында, Сурат, аны кезюне кьараб:

— Не айтырымы билемисе? — деб соргъанында, Гоккаджан:

— Къайдам, а кызы, не айтырыкы болурса?.. Бирси кече бир аман тюш кьоргенме!.. — деб, осал хапарнымы айтыб кьояды дегенча, сескекли болду.

— Айтханыма хо дермисе?

— Сурат, атам ёлмесин, бир осал зат тюл эсе, не дерик эсенг да, разы этерге кюреширме.

— Сора кьолунгу бери тутдур! — деб, Сурат кьолун узатханында, Гоккаджан да кьолун тутдурду.

— Сора, иги кызы, тынгыла, — деб башлады Сурат сёзюн.

— Мен джумушха келгенме деген эдим да? Мени, бир аллах, сеннге биреу ийгенди.

— Ким? — деб Гоккаджанны бети тюрленди.

— Тохта, сен ашыкьма! Мен аны ким болгъанын джашырлыкы болсам, сеннге келлик тюл эдим. Мен иги таныгъан, айтдырмай кьоймай эсенг, джууукъ джетген адамды, не излейсе, таб, кьариашымды.

— Кимди, бери бир айта кир муну!

— Кесибизни Джашау! Айт энди, не сылтау табарыкы эсенг да? Сюегиними керекди, джитилигим джожьду, акъылы мусхамдымы дериксе, огъесе чырайынамы сёз табарыкьса? Тукъумун а, мен айтмасам да, билесе. Атабыз а? Эл иеси кибик, кьаллай атасы барды?.. Дыф деме, унарыкы тюлме. Ма былай «сен ёлмегин» деб, кьол аязларында тутарыкыдыла. Тебедегин-тёппедегин аудургъан, бир табышлы, рысхы юслерин басхан, аллай бир юйдо. Джашау сенден сора кишини атын сагъындырмайды, а кызы, хыйны этмеген эсенг, мен алай термилгенни айтыб да эшитмегенме!..

Джашауну аты сагъынылгъанлай, Гоккаджан, джунчуб, баш энишге кьарады, бети кьан кьуйгъанча болду. Аягыны табанындан төппесине дери джызылдаб, аны сёзюн да ангыламады. Джашауну эл джыйылыб сёксе да, Гоккаджанны суууталлыкы тюлдю.

Гоккаджан аны таныгъанлы кёб болады. Биринчи танышхан кюнлеринден башлаб, келю чыгъар затын кьормегенди. Джашауну юсюнде кийимине дери, аягында ышым бауларына дери, атлагъан атламына дери джаратхан бла кьоймай, адамланы барындан эсе башха тюрлюге, адам ауузу бла айтыб ангылатмача, табха, суйюмлюге санайды. Ол аны бир джангыз затына ишекли болуб кишиге сорлукъ тюлдю. «Мен Джашауну болумун анасындан да, таб, кесинден да иги билеме», деб турады.

— Айт, нек тынгылаб тураса? Алай а, бир аллах, терен сагыш эт. Адам ёмюрлюк джашауу бла ойнамайды. Алай болса да аллынга аллахыу тагъала кеси келтириб бере башлагъан рысхыныгы ычхындырма, алыб кьолунгда тутта бил, — деди Сурат.

Гоккаджан энтда тынгылайды. Ол разыды, алай а

кѳууанч тыбырлы болуб тургъанын билдириб кѳояр-
гъа ыйлыгъады. Кѳзлерин терезеге чыракъ ийиб, джау-
лугъуну чачакъларын эшерге кѳреше, кесин булджута
турады. Айхай, акъылы Юзейирге да бѳлюнюбдю. Ол
да айыбсыз джашды. Къалай этсин?..

— А къыз, Гоккаджан, мен, не айтаса деб, ауузу-
нга къараб тургъанымы кѳрмеймисе?! Джашау, кѳй-
май, эки аягъымы бир уюкъгъа сугъуб турады...

— Меннге джашланы атларын сагъынма...

— Керти келюнгмюдю?

— Хо!..

— Нек, Гоккаджан, не болгъанды?

— Джукъ да болмагъанды! Мен бусагъатда джа-
шла къайгъылы тюлме. Анам орундан кѳбханлы кѳб
болмайды, атам ауруучуду. Борчубуз-къарчыбыз уллу-
ду. Джунчубуз. Таб, ала болмасала да, мени джаш-
къуш эсиме да келмейдиле. Атамы юйюнден тюбелек
чыгыб кетерча, мени не къыйынлыгъым барды!..
Менден джууаб табарыкъ тюлсе.

— Тохта, тохта, сен нелени безий тураса, Гоккаджан!
Сагъыш этиб сѳлешемисе?.. Огъесе мени телигеми
санайса!.. Былай хоншугъа-тийреге бир къарачы. Эр-
чыкъгъан къызланы юйлери, аталары, аналары джо-
къмуду? Не уа ол толуб башы бла баргъан, тѳгдем
юйдегиле къайсыладыла?! Джаны болгъанны борчу,
къарчы да болур. Халкъ бир-бирине бериб-алыб джа-
шайды... «Ала-бере билмеген, берсе—кѳзюне джукъу
кирмеген», деб нек айтхандыла!! Аллаила этсенг, уна-
рыкъ тюлме, сыйлы кюнню хакъына. Билемисе, «къа-
рагъанны марагъан алыр», деб сѳз барды.

Гоккаджан сагъышланды. Белинде ингичке кюмюш
кямарын асыры джунчугъандан джангъдан кыса, Су-
ратха къараб, терен ахсынды. Сора:

— А къыз, Сурат, табхан атасындан, анасындан, са-
бийликден юреннген арбазындан чыгыб, таымагъан,
билмеген, бир киши юйге сугъулуб киргенден батыр-
болурму?! Мен анга сагъыш этсем, ѳлюр кюнюме кѳр-
кыгъанча, баш тюклерим ѳрге кѳбадыла.

— Сурат, ол зауукъ джашаугъа кесинг нек ашыкъ-
майса? — деди Гоккаджан.

— Тели къыз, бир аллах, табу этиб да кетерик
эдим... Алай а кимге, айт? Мен кимге керекме?.. Ёге-
ананы кѳолундан эрге чыкыгъан алай тынчды дебми
тураса... Тоба, мен аны ѳгеге да санамайма, алай болса

да, ма бюгюн туруб, кып-кымыжалай биреуге кѳораб
кетсем, анасындан джангы тууарыкъды. Гоккаджан,
иди ичими тѳкдюре тураса, накъырда этген джокъду
тесем, сен да ийнанмасса, ѳзге мени джюрегим ушат-
лап, «бу уа меннге ышыкъ, багъана болур, джетген кюн
башымы кѳоруулар, сабийлени атасыды дерге ый-
лыкъмазма», дерчагъа алкын тюртюлмегенме, кесим
ѳлмейим.

— Сурат, аллах бирди, таукел болалмайма, кѳр-
кыама, ийнан сен, — деди Гоккаджан.

Сурат, ѳрге кѳобуб, Гоккаджанны къаты кѳучакъ-
таб, кѳолларын иймегенлей, аны кѳзлерине битиб:

— Энди андан кѳб телиленме. Бу иш тамбла, бир-
си кюн болуб къаллыкъ тюлдю. Ананг да тирилер,
джан-джаныгъызгъа да къарарсыз, болсунму?..

— Сурат, атам, анам алай сау джашасынла, сен
алай айтыб бар да, ѳлсенг да, эшигинден басмазма!..

— Сора «къатына да кѳймайды, сени кѳрюб да
болмайды!» — дейим да барайым, — деб, аны сынар-
гъа, Сурат, эшик таба къараб, кесин кѳбдюрдю.

— Юйде табмадым де да бар. Чыртда болмаса уа,
«ол алкын аллай къайгъыланы джюрютмейди», дер-
се, — деди.

— Кѳб юрме! Не айтырымы, ахыры, биллик эсем,
ийнан, билгенме. Бир аллах, энди сеннге чырт джукъ
да сормайма, — деб Сурат, накъырдасын ышаргъаны
бла билдире, юйден чыкыгъанында, Гоккаджан да ашы-
ра чыкъды. Алай а не эсе да ызына мыдахланыб бу-
рулду.

Джашаугъа разылыгъын билдириб кѳойгъанынамы
сокъуранды, огъесе кызыны керти кѳлюндегин толусу
бла джетдириб айталмаз дебми мутхуз болду... Юзей-
ирними сагъышын этди... Ким билсин, джазыу болуб,
дженгилде кетерге керек болса, юйюне, атасына, ана-
сынамы сагъышланды... Кызыны джюреги, кыблама-
ча, бир джерде тохтаб къалалмай, хаман кыза, сокъу-
рана, сенкилчек бола турады. Биз огъай эсенг, кесини
джюрегин кызы кеси да билалмайды. Анга накъырда
этген, кѳзю къарагъан, тилеген кѳбдю. Ол а сайлагъан
ламанда джангылама деб кѳоркъады. Кимни къаллай
болгъаны мангылайында джазылыб турса уа... Артда
ѳкюнмезча, хиликкелик болмазча, кесине тыйыншлы
ѳмюрлюк нѳгер сайлау кызыгъа эм кыйын, эм ауур

иши. Бу затда таукеллик этгенле, «не болса да бол- сун», — деб, кезлерин кысыб чынгагъанла абыныр- гъа ёч боладыла.

Алтынчы башы

Кенг сыртны башында джалан тюзде сууну эки джаны бла джанбаш, саламбаш, акъ сюртюлген юй- чюкле керюнедиле. Хар бирини бачхасыны джартысы кегет терекледиле. Кыш кертмеле бла къарагегенле болмасала, терекледе кегет керюнемейди. Чапыракъла саргъалыб агъадыла. Хар кимни бауну джанында къа- урсун гебенле. Къазылыб бошагъан бачхалада бузоу- ла, тонгузла джубанадыла. Ала, къобуста тюбле бла джуркала, джаралы гардошла бла кечине, ингирге дже- тедиле. Орамлада сауутлары болгъан атлыла кызыу джюрюйдюле. Бир къаууму, иш этиб кергюзюрге из- легенча, керюреклерин толу медалланы зынгырдата оза- дыла. Ала Япон къазауатдан къайтхан солдатла, абы- чарладыла. Японлуланы къаушатамасала да, алкын сууумагъандыла. Бююн патчах джангыдан къазауат ачса да, сагъыш эте турмай, урушха бериб кетерчала аз тюлдюле. Кёб арбазда къобуз тауушла, аскер джыр- ла эшитиледиле.

Станисечилени кёбюсю урушну тохтагъанына, энди къан тегюлмезлигине къууанадыла. Элни арасы сю- ремде кёк эшиклери болгъан тюкенни аллында талай адам сакълайдыла. Мазаллы къара кирит, кенделен салынган темир къадау кишини да джууукъ кыймай- дыла. Сарымыйыкъ, кызыл картузлу, башлы чурукъ- лары болгъан къазакълы, джан хурджунундан сагъат- чыгъын чыгъарыб, дженгил-дженгил къарайды. Уллу бычакълары бла эки атлы, ашыгъыш джетиб, тюкенчи- ни сордула.

Сарымыйыкъ кюлу бла киритни кергюздю.

— Аны биз да керемиз. Иеси къайдады деб сорабыз ансы, адамла, эшитемисиз, биз ашыгъабыз? — деди бирлери.

— Биз барыбыз да ашыгъышбыз, алай а тюкенни иесини аны ючо неси къорайды? Алай алайсыз да былайгъа келликсиз. Нек десенг, башха тюкен таба- рыкъ тюлсюз. Сюсегиз-сюмесегиз да бу тюкеннге

келликсиз. Анга ажымсыз болмаса, Архип бу заман- ша дери тюкенине киритни беклебми турлукъ эди, — деди, бал бетли сакъалын сылай, орта бойлу къарт.

— Къарт, нелени джаншайса? Чырта келмей къал- сам, не дауунг барды, нее? — деди сай бухар беркюлю, чубур мыйыкълы. — Тюкен меники эсе, табыма керемачама, ангыладынгмы, джюйюсхан?!..

— Тюкен халкъ ючюн деб къуралгъанды, сен неси эсенг да,

— Тюкенни ийнесинден, халысындан башлаб, мен алгъанма. Халкъгъа аз зат керек болмайды!.. Мен сеннге халкъ болмаз да!.. «Халкъ», «халкъ»... Мени халкъ бламы кюркьутурукъса?! «Халкъ» деб, къайда ачдан ёлген керюрегин туююб тебереге юренгенди да, энди тыш солургъа да мадар къалмагъанды, — деди биягъы.

Атлыланы бири, башын булгъаб:

— Архип, эшитемисе Архип! Эй, сен япон окъ унут- хапладан кереме, джюйюсхан!.. Ач ары, ачарыкъ эсенг.. Ачха джетиширикди. Чомарт заманыбызда хайырланыб къалсанг, кесинге игиди, — деди.

Петро, бери тюкендегилеге айланыб, къатында эки атлыны кергюзюб:

— Таышыгъыз, была мени аскерчи тенглеримдиле, къарачай джашла: Долай бла Аубекир. Была алтын- дыла, алтын! — деди. Аны алай айтханын эшитгенин- де, тюкенчи, эрши къараб:

— Къайдан табханды бу кесине ушашланы, аланы ол уппа-чупла этерге керешиюн-ишни кермейсе!.. Нек плешдиреди быланы бери?! Аллында джангыз гыл- джасын кече бла сюрюб кетселе, ол заманда акъыл ки- рир. Сени ала бек сан этедиле, — деди.

— Аны уа айтма! Ол аланы керти кыйынлыкъда сынамаса, этерик тюлдю алай... Биле болур. Барыбыз да адамбыз. Тили, дини, кийими башха болгъанлыкъгъа, ала да бизни кибик джапдыла, — деди сакъалы агъара- башлагъан къарт.

— Долай, Аубекир, джюрюгюз, юйге барайыкъ, — деди Петро.

— Ашыгъышбыз, джолоучулукъда бурулгъанбыз. Энтда келирбиз.

— Огъай, къалай сюсегиз, алай этигиз, иерик тюлме! Атамы таный барыгъыз, кеси да ауруб турады. Хаман сизни сорады. Аллах бергенча, кесигиз келиб.

къалдыгъыз, — деб, экисини да араларына кириб, билеклеринден тутханлай, арбаздан чыкыгъанын кѣргенинде, Архип, башын булгъаб:

— Ма, кѣремисиз... Керти къазакъланы бетин джойгъанла ма быллайладыла! — деди.

Хар ким бир-бирине къарадыла, сѣз къошалгъан а болмады.

Джашла эшик аллында буруугъа тагылыб тургъан атларына бардыла.

— Аубекир, къурлай кирирге боллукъ тюлбюз. Мени артмакъларымда къой мыллыкны элтейик, сау мал болса, ашхы эди, алай а, не этейик, табсыз джерде джолукъдукъ, — деди Долай.

Аубекир башы бла разылыгъын билдирди.

Петро атланы джюгенлерин кеси тутханлай, эки тегни да эки джанында, орамны ѳрге айландыла. Джамчылыланы кѣргенлей, станисечиле, къарачайлыла болгъанларына ажымсыз болуб, тохтаб къарайдыла.

Озуб баргъан джашланы бирини безири келиб:

— Эй, Петро, сакъ бол ансы, нѣгерлеринг, аллах сакъласын, къыз урларгъа да отдула, — деб, орус тилни ангыламайдыла была деб тура болур эди, кесини чамына кеси кюлдо.

— Была урласала, суйген къызларын урлайдыла, эшта, суйгенчигинги, Катяны, урлайсанг, сен да аяб къоярыкъ болмаз эдинг, — деб, Петро чамгъа кѣре чам этди.

— Тюз айтаса, Петро, джаша! Мен да джууаб этсем, сен айтханы айтырыкъ эдим, — дегенинде Долай, Аубекир да, къара боялгъан гѣн чарыкъларына кѣз джетдире:

— Джаш энди сѣз къошса, Петро, джууабын мен этерме, — деди.

Была бир абадан юйню туурасына джетерге, алларына толу суу челеклери бла, алтын чачы эшмеле болуб белинден оза, узун сюекли, алакѣз, къарамлы къыз чыгыбы ышарды:

— Петро, къонакъларынгы джоллары боллукъду, кеслерине айт да бир ангылат, — деди.

— Ариучукъ, кюн таякъча, кѣзюбюзню къаматдынг, керти джолубуз болурун сюе эсенг, бизде адет бла, челеклерингден бизге суу ичирirse, — деди Долай. Къыз, андан да бек ышарыб, къып-къызыл къызарды. Баш энишге къараб туруб:

— Сизнича джигитлеге суу табу этиб да ичирейим, башы бла ичаллыкъ эсенгиз, — деди.

— Э-эй, ариучукъ, биз къаяладан секирген шоркъа сууланы бауурланыб ичиучю джашлабыз, айыб этме алай айтханыма, — деди Аубекир.

Къыз, суу агъачны бойнундан тюшюрмегенлей, бир челекни Долайны аузуу таба элтгенинде, ол:

— Э-эй, ариу къыз, сени бюгече бу къара джамчыгъа чырмаб, ат бла алыб къачыб кетсем, не этериксе, къоркъмаймыса? — деб, къарачайча сѣлешди.

Къыз, ангыламай, бери айланыб:

— Не дейсе? — деб соргъанында, Аубекир: «Айтханынгы кесине билдириб къояйыммы?» — деди, кѣзлерин ойната.

— Анасы бергенни тѣксюн, айт да бир къойчу, — деди онгсунган башы бла Долай.

Аубекир кѣчюрдю. Къыз, джукъ да айтмай, къып-къызыл къызарды. Джашла суу ичиб бошагъанлайларына, къыз, суу агъачын бойнуна таб сала:

— Къонакъ урламайды... Сизни кибик къонакъла уа ауузларын келечи этселе да, сайлагъан къызларын табарыкъдыла, — деб кюлюмскорей, юйю таба айланганлай, Долай ызындан:

— Ариучукъ, сау бол, айыб этме. Суйгенинги таб! — деб къычырды. Къыз, бери айланыб, не эсе да айтыргъа мурукку этди, алай а дагыда, таукел болалмай, кетди.

Алайдан узакъ бармай, Петро сол джанында къабакъ эшикни ачыб: «Киригиз!» — деб, джашланы алгъа бошлады.

Гитче арбазчыкъ, чыммакъ сюртиолген саламбаш юйчюк, арбазны тѣгеречи чалман, аны узун къязыкъларына башлары тюблерине айланыб тизилген талай къошун... Арбазны бир мюйюшонде башы къанга эшик бла джабылгъан къую. Бачачыкъны къыйырында балий терекле, тюблеринде тегенеге къазла басыныб, дуппукъ бурунларын къызыу-къызыу урадыла.

Юйню аллында, эски тапчаннга таяныб, адам арасындан озгъан къарт тютюн чапыракъланы туурай тургъанлай, танымагъан адамларын, эки атлыны биргелей кѣрюб, «не къайгыгъа келедиле» дегенча, сейирсиниб, ѳрге къобду. Была арбазгъа киргенлей, Петро:

— Атам, ма ол мен сагъыныб, хапарларын соруу-

чу джашланы алыб келеме! Таныт деб к'оймай эдинг да. Ма бу узун — Долайды, бу бири да Аубекирди! Сау джылг'а джууук'ну бир аскерде болг'анбыз, бир юйде джашаг'анбыз, бир хантны ашаг'анбыз, урушха бирден киргенбиз, джуртубузну сак'ялаг'анбыз, — деб, атасына, махтанганча, ышарыб, башын ёрге тутуб к'арады.

Джашла, саламлашыб, к'ол тутдула.

— Дуняда меннге джашымдан — Петродан — баг'алы джок'ду. Урушда сиз аны биргесине эм татлы тенглери болг'аныг'ызны ол хамап саг'ышпаганлай турады. Ол себебден, мен сизни да джашымча сюерге керекме, к'учак'лаг'ыз, — деб, к'олларын кенг джайды. К'аты к'учак'лашдыла.

— Мени атым Михаил Ивановичди. Киригиз юйге. Мен сиз тартыныр адам тюлме. Малым, мюлкюм болуб, махтаныр к'арыуум джок'ду, чыным ёмюрте да болмаг'анды, киши хак' ашамаг'анма, не кишиге джегилмегенме. Не кесиме бир адамны уллу сёлешдирмегенме, кишиге джалынмаг'анма. Неда болсун, атам хариб юретиб кетген эди да, к'олум аман тюлдю. Кесим суу бойнунда тирменчик ишледим. Алай а, ууучну к'алг'анладан эсе аз алг'аным себебли, сау станисе мюрзёюн к'уюб к'ойду да, ийпанамысыз, машокланы салыр джер табмай, кёблени к'айтарыб ийгенме — деб, Михаил Иванович к'ууаннганы бла сёзге к'ызыб барг'анлай, джашы:

— Атам, болду. Была джолоучудула, ачдыла. Ауузландыр да, сора, хайда айт хапарынгы, — деди.

— Тюз айтаса, джашым, хазыр атланы бирине мин да тюкеннге чаб. Джашла, сиз айыб этмегиз, юйде арак'ы тутмайбыз. Ол стол юсюнде, терезе тюбюнде болса уа, туурасындан к'араб туралмайса. Эшитемисе, Петро, ачанг тюкенни бу джанында чунгурдан саз топурак' алырг'а кетиб турады. Аны да хайдалат. Челегин к'олунга ала келирсе, — деб, сауутха-башха к'арай башлаг'анын эслеб, джашла ач болмаг'анларын айтдыла.

Петро кёб сак'латмады... Анасын да алыб келди.

— Джашла, бу мени юй бийчемди. Атын да айтыб к'оййым. Мария Георгиевна. Бизни бир игибиз — кеси разылыг'ыбыз бла тюбегенбиз. Бир-бирибизге уллу кёллюлюк этерча тюлбюз. Экибиз да алай башы бла барг'ан юйдегиледен тюлбюз. Ма бир-бирибизге

бойсунуб, «сен ёлмегин» деб тург'анлы, джыйырма бла беш джыл озду. Джашла, ол да бир адамны ёмюрюдю деб к'оярг'а боллук'ду, — деди Петрону атасы.

Тиширыу, габрасын, палтон джаулуг'ун тешиб, к'олларын джуууб, ушхуурну к'айг'ысын к'олг'а алды. Джашланы столну эки джанына олтуртхандыла. Арасына Михаил Иванович кеси олтуруб, джашына:

— Петро, шышаларыгы бери столну юсюне сал, — дегенлей, джашы эки к'ара полштобну столну арасына салды.

— Джашла, тюзюн айтыг'ыз, сиз мени сёзюмю толусу бла ангылаймысыз? — деб сорду Михаил Иванович, бир кесекден экисине кёзюу к'арай.

— Ангылайбыз, сен анга ажымсыз бол. Аскерге дери да мени атам оруслула бла к'ошда хоншу болуб, бир-бирине хатер джюрюютюб келгендиле, — деди Долай.

— Алай эсе, мен сизни бла сёлеширге сюеме. Иш этиб, элигизге барырг'а тебреб тура эдим. Мында: «К'арачайлыла Тюркге кетерге хазырланадыла» демеген джок'ду. Ог'ай, бу не затды, к'айдап чык'г'анды? — деб сорама мен сизге? Сиз аны маг'анасын ангылаяламысыз? Ог'есе джашлык' эте болурмусуз?.. К'арачайлыла Тюркге бу джолг'а дери да кетиб кёре тург'андыла. Не, мен джук' да айтмай к'оййым, ары барг'анла, андап джазг'анла, андан к'айтхапла махтаимыдыла? Нек тыгылайсыз? Айтыг'ыз! Халк' кесин джарлы нек этеди? Ог'ай, сиз бир саг'ыш этчигиз, анда былаг'а ким азык', мекам, иш хазырлаб турады?.. Тюркюле сизни алай сюерча, сизни алай джазык'сынырча, ана к'арнашларыг'ыз-затмыдыла? Сизге берирча, алаг'а ол мюлк, ол хыйсаб к'айдан чыг'арык'ды? Ала да кеслерин кючден кечиндириб джашаг'ан хапарлары барды, к'айдам, сиз иги биле болурсуз. Бизни станиседен, таб, мени хоншуларымдан алаг'а джесирге тюшюб, талай джылны анда туруб, джашауну ачыуун сынаб к'айтхандыла. Алаг'а бир сорчуг'уз...

Джашла к'артны айтханына тынгылаб, алк'ын джууаб этмей, саг'ышланыб турадыла. Петро, эшик артында шиндикге олтуруб, эки тенгиндеп кёз алмай к'арайды.

Джюрегинде к'айнаг'ан затла саг'ынылг'анлары

себебли, Долайны сѣзге къошулуру келди, алай а Михаил Ивановичге аны къалай ангылатсын...

— Айыб этме, Михаил Иванович, биз да сенича сейирсинебиз, тюзсюнмейбиз. Айхай, не келсин, аллары айланганды да, бизге киши сормайы,— деди Аубекир.

— Хо, ала сормайдыла. Мен соргъан этеме, аллары нек айланганды?

— Михаил Иванович, аны учу, къыйыры джокъду, ол узун хапарды, сылтауу кѣбдю,— деди Долай.

— Тюз хапар эсе, «къазакъладан джашаялмай кетебиз», деб, хапарны былай джайгъандыла, дейдиле. Ол а кертими, огъесе ѳтюрюк хапармыды?

Долай, джуубны неден башларгъа билмей, баш энишге къараб, бир талайны турду, сора анга айланьыб, соруууна джууаб этди:

— Михаил Иванович, ол сѣзге барысы да ийнандыла, барысы да ол сылтау бла кетедиле деб, мен айталлыкъ тюлме. Ёзге ол хапар да джюрюйдю. Сизни тилигизни билген сау элде эки-юч адам чыгъарыкъды. Бизде диннге да къатыдыла. Динни башхалыгъы, бири бири тилибизни ангыламагъаныбыз, къысхасы, къарангылыкъ бизни бек джарсытадыла. Қъарачайлылагъа: «Сизни сабапларыгъызны къатында тонгузла кютюллюкдюле», деб ийнандырсанг, башха сылтау болмагъанлай, къуру аны ючюн Тюркге бериб кетеркидиле.

— Алай деген неди, нее? Шо, кертими айтаса? Ма, сейир хапар!.. Тонгуз этни ашамагъаныгъызны уа билебиз, алай а туура ол тукъум къоркъадыла деб кимни кѣлюне келе эди... Атны, эшекни, итни этин биз да ашамайбыз, алай а аланы арбазыбызда къайсы бирибиз да тутабиз. Огъай, джашла, мен сизге юретиб айтмайма, ойлашыгъыз, дейме. Бизни станисебизде бары да сизни сюедиле, кетеригизге разы тюлдюле деб айтханлыгъым тюлдю. Джеригизни, малыгъызны марагъан да болур, къачан эсе да бир даууру болгъан эсе, «къорасынла», деб къоярыкъла да табыла болурла. Мен айтхан неди, тюз, кеси къыйыны бла джашагъанла, ма былай меничала, кѣчгенлепи кѣллери бла джызыкъсынадыла. Сиз, къазакъла деб, барыбызгъа да бир бетден къарай болурсуз. Патчахха табыныб тургъанны башларына уллу сыйгъа-насыбха санагъанла, патчахха, аны кесини эмчек уланыча, алай баргъанла

да бардыла. Ала патчахха къуллукъ этген адамладыла. Патчадан гыл табычуладыла. Қъолайлары, борбайлары болуб, аладан къуру къалабыз деген адамладыла. Бизде, къазакълада, джарлы, онгсуз, унукъгъан джокъду дебми турасыз?! Бусагъат, керек эсе, джюз джалчыны санаб къолунга берейим. Кеслерин тюл, тукъумларыш,— деб, ышарды Михаил Иванович.— Сиз да, биз да аны ачыкъ билирге керекбиз. Патчах орусланы джакъларыкъды деб кѣлюгюзге келе болур. Алай эсе, бу кетген къыш Петербургда патчахны къаласына «ачдан ѳлтюртме» деб, ѳтмек, азыкъ тилей баргъан, мнигден артыкъ ишчиге нек къыйынлыкъ салдырды?!

Мадарсызбыз, айтыргъа къарыуубуз джокъду ансы, андан бизге, сизге да пайда азды.

— Долай, эди сени юйюнг да кетемиди?

— Михаил Иванович, мени юйюм да онглуладан тюлдю. Атам Шогъайыб малчыды. Анам Шамахан— бир къарангы тиширыу. Экисин да алландыргъандыла. Анам эртденден ишгирге дери эки кѣзюн джыламукъ кюйдюрюб джетеди. Атам да къалай эсе да тюрленгенди. Дженгил джанына джетиб къалады. Мени сѣзюм а чапыракъдан да ѳтмейди. «Барыгъыз, къайры барлыкъ эсегиз да, мен бир джукъгъа да теберик тюлме»,— деб да кѣргенме. Не келсин, биз да халкъча болайыкъ, деб турадыла,— деди Долай.

— Михаил Иванович, бизникиле да, кетебиз деб, кѣлтюрюлюб, джол кѣллю болгъандыла.

Кѣб сагъыш этеме, алай болса да барсала, барсынла. Мен кетмезге ант этгенме,— деди Аубекир сабырсабыр.

Михаил Иванович, ушхуур битгенин кѣрюб, шышаны башын ачды. Аны стаканлагъа къуя тургъанлай, джашлагъа айланьыб:

— Айыб этмегиз, сюйген къызларыгъыз болурла?.. Ышармагъыз, аскерден кѣб болмай къайтхансыз, алкъын юйдегил болалгъан болмазсыз деб айтама,— деди Михаил Иванович.

Долай, башыш энишге тутуб, джукъ айтмай тынгылады. Сора, «огъай» деб, ауазы аз чыгъа, билдирди. Аланы уялгъанларына сейирсиниб, Михаил Иванович юй бийчесине кѣзю-башы бла кѣргюздю. Сора дагъыда, бери айланьыб:

— Долай, Аубекир!.. Нек къызардыгъыз аллай

бир? Мени Петром кезю къарагъан кызын мениге айтады, разылыгъымы сорады. Мен да келюме келгенни айтама. Бизде «Мизни машокда джашыралмазса», деб сёз барды. Алай-алайсыз да къатып аллыкъсыз. Урлагъыз, къалыгъыз, аны атагъыз-анагъыз билликдиле, сау элге да хапар боллукъду. Сора андан эсе, атасы-анасы да билиб, кёрюб, оноулашыб, джашны ала юйге чакъырыб, кызыны да сиз чакъырыб, таныб, сынаб, алай юйлепнген иги тюлмюдо?! — Къайдам, сиз не айтырыкъ эсегиз да, бизде, къазакълада, адет алайды. Мени сартын, бизни адетибиз джашаугъа сизникинден эсе, табды, нее, джашла, тюзмю айтама? — деди къарт.

— Тюз айтаса, ёзге бизде алай унарыкъ тюлдюле, — деди Аубекир.

— Ким унарыкъ тюлдю?

— Къартла. Сёз ючюн, мен, Петроча, хапарымы айтыб барсам, атам, «бетсиз!» деб, башыма бериб иерикди. Бизде ол болмазлыкъ затды. Ол огъай эсенг, Михаил Иванович, къатып алгъан джаш атасыны-анасыны, тамада къарнашларыны, эгечлериин къатында кесини юй бийчеси бла сёлеширге болмайды. Кеси табхан баласы бла сёлешсе, аны эркелетсе, ол уллу бешилик ишди.

— Къалай дейсе, Аубекир? Алай болургъа мадары джокъду!

— Ол алай уллу хаталы иш тюл эди. Келин къайын атасындан, анасындан, тамада къайындарындан тил тутады. Бир-бирле уа сёлешмей джылланы барадыла.

— Аны магъанасы, хайыры педи да? — деб сорду Михаил Иванович.

Долайны сёлешери келсе да, тюз соруугъа джууаб этген кыйын тийди:

— Къайдам, биз билген хайыры уа джокъду, — деди ол.

— Сора магъанасы болмагъан затны халкъ нек кьююб олтурмайды?

— Тил тутуу, уят — адамшы бетип, ишленмеклигин кёрюзеди. Къартланы сыйларып келтиредиде, дейдиле, — деди Долай.

— Сора мени адамгъа санагъап, мени сыйымы кёрген мени бла сёлешмезгеми керскди?.. Ма, сейир десенг, сейир!.. — деб, къарт, башын булгъай, стаканланы юч джашны къолларына тутурду.

— Кесинг а? — деб, Долай ёрге къобханында, Петрону апасы джонулгъан стаканы эрине узатды.

Юйню тамадасы Михаил Иванович, кесиникин да толтуруб, ёрге къобду.

— Джашла, мен алгъышха уста тюлме, алай болса да тюз ишпели адамлагъа, къайсы миллетден да болсунла, бютеу билген алгъышымы аярыкъ тюлме, — деб, келюндегин айта башлагъаплай, эшик къагъылды да киши джууаб этгинчи огъунакъ ачылды. Узун санлы, сары мыйыклары ёрге къайырылгъан, кёккёз, уллу, токъ адам, юйге кириб, башында кызыл картузун алды, саламлашды. Бары да ёрге къобдула.

— Айыб этме, хоншум, Михаил Иванович, не къуачынг барды? — деб сорду кирген.

— Сен, дунияны аулагъан офицер Поздняков джюйюскан, бизден эсе иги билесе, алай болса да тенглени, шохланы тюбешгенлериинден уллу къууач джокъду, дейдиле. Кел бери, биз энди башлай айланабыз, Иван Гаврилович, — деди, стаканы узата, Михаил Иванович.

Офицер болгъаны аны башлы чурукларыны джылытырагъанындан, кюмюш белибауну тартылыб кысылгъанындан, сир къата билгениинден, уллу келлюлютюнден танылыбды.

— Тохта, мени кимле бла олтурта айланганынгы айырт да, андан сора кёрюрме, — деди.

— Петрону тенглеридиле, — деди юйшо неси.

— Къайда тенг бола тургъандыла сора? — деб, джашлагъа мангълай тюбю бла къарады ол.

— Япон къазауатда. Сау джылны къарнашлача тургъандыла — деди биягъы Михаил Иванович.

— Хы, да иги къарнашла табхансыз!.. Сора, джюйюсканла, айыб этмегиз, миллетигиз а педи?

— Къарачай, — деб, экиси да бир-бири ауузуна чаба, махтанаракъ джууаб этдиле.

— Сора къарачайлыла да баргъанмыдыла японлула бла сермеширге?!

— Джюйюскан офицер, нек бармайдыла?! Бек кeble къазауатда болгъандыла. Эресейни къанлы джаудан къоруулагъандыла, — деди Долай, аны энди не айтырына ашыгъа.

— Айыб этме, къонакъ, сиз ким ючюн къазауат этгенсиз Япония бла?

— Россия ючюн! — деди ашыгыб Аубекир.

— Тюзюн айтыгыз. Сора мен фронтда ол къарачай аскерге нек тюртюлмегенме?

— Аны уа биз билмейбиз. Аны бизни ары ийгенле, урушда бизге башчылыкъ этгенле айтырла, Петро бла биз анда энчи аскер тюл эдик, орус аскерге къошулган эдик. Анга Петро да этерикди шагъатлыкъ, — деди Долай.

Ушхууур сала турган Мария Георгиевна, аз-буз ышара:

— Олтуругъуз ары, Иван Гаврилович, была бизни къонакъларыбыздыла. Соруу алыб нек къалдынг? — деди.

— Кеч, эгечим, ушагыусуз кёрюне болур. Алай болса да билгенни, соргъанны айыбы джокъду. Дуния чагылган кёзюудю. Бири иглик излейди, бири уа аманлыкдан баш бурмайды. Мындан алда хоншуму танасы кюндюзгю кюн башыбызда дуппурну артын да тас болуб къалдымы? Къалды! Аны станиседен адам этсе, биз биллик эдик. Тышындан къол джетгенди дейдиле. Айтыуларындан, ызы сизни табан чыгъады, — деди офицер.

Аубекир бла Долай, не айтыргъа билмей, бир-бирлерине къарадыла.

— Иван Гаврилович! Сиз керти кёлюгюз бла айта турганлыгыгыз эсе, къайсы элге, кимге ишеклисиз? — деди Долай.

— Аны башхасы джокъду бизге: Магометмиди, огъесе Махмутмуду. Къатынны малы уранды. Аны орнуна малын ким берликди! Мен аны айта турама сизге.

— Гаврилович, бизге уа башхасы уллуду! Ол керти эсе, къайсы эл болганын айтсагыз, биз бир чык айырыргъа боллукъбуз. Таб, бизни кесибизге ишек болуб тура эсегиз да, билмейбиз.

— Сени атынг Долай шойду да, не джашырыу, от болмаган джерден тютюн чыкъмайды.

Михаил Иванович, къашып башын тойюб:

— Не олтур адамла бла, алай тюл эсе, бизге бузукъ болма. Мен сени эртдеден ташыйма, Иван Гаврилович! Сен кимге да «Кёк эсе, сора бёрюдю», деучюледенсе, — деди.

— Тохта, айтдырмай къоярыкъ тюлсе, ол тюз сёз тюлмюдю?! Японияны аты да сагъынылгынчы, Чечен

окдан джаралы болуб къайтханымы сен сап этмегенликге, мен ёмюрде да унуталлыкъ тюлме. Станисени тебен джанында юй сатыб алган къарачайлыны бачхасына хоншусуну тонгузу киргенинде, тонгузну ичине сенекни сугъуб ёлтюрдюмю?.. Энди уа къайсысын тизейим...

Аубекир, Долайны кзулагына шыбырдаб:

— Эштемисе муну бу юре турганын... Муну мындан кёб кзусдумайыкъ, — деди.

— Тохта, аузунгу тый. Ол кёмеген затын айтмайды, алай а бютеу аманны барын да былайда тизерге нек керекди? — деб, Долайны да джюреги кыйналды.

— Мени багъалы къонакъларымы джанларын кыйнасанг, Иван Гаврилович, бир элчи, хоншу, офицер болганынга да къарарыкъ тюлме... Бизде джокъмуду урлагъан, адам ёлтюрген, артыкылыкъ этген? Бизде джокъмудула эсириб, юлерип, юдегилерин атыб кетгенле, айтчы, джокъмудула бизде къарачайлыланы сындырыб сёлешгенле! Айтыргъа тебеген эсенг, бизни аманларыбызны да айт. Игиси уа — энди ариулукъ бла чыкъсангды. Мени къонакъларымы джюреклери да таш тюлдю, кесинг айтханлай, ким биледи, кечмезге, дженгиллик этерге да боллукъдула, — деди Михаил Гаврилович.

— Мен патчахны офицериме, алай дегеним, къонакъла, аны сыйлы адамыма. Кёлюме джетмегенни мен джашыра билмейме. Элигизге айтыб барыгыз, энди адамларыгыз хата этиб ойнамасынла. Аманлыкъ этиб, къолума тюшген сау къайтыр деб ышандыралыкъ тюлме, — дегенден сора, Иван Гаврилович, бир кесекни мурукку этиб туруб:

— Энди меннге айтырыгыз бармыды? — деб сорду. Ол алай айтыргъа, Аубекир, аллына силкиниб:

— Барды, — деди, ауазын кёлтюртюб.

— Не зат айтырыкъсыз, нее? — деб, энтда даулашыр муратда, офицер артха туракълады.

— Езге айтырыбыз джокъду, энди сыйынг бла юйюнгю джокъласанг, ушата эдик, — деб, Михаил Иванович хыны тюрсюн алыб, офицерни къатына джууукълашды.

— Шо, сизни бла олтурлукъду дебми тура эдигиз къазакъ офицер! — деб, эшикни зангырдатыб чыкъды хоншусу.

Юйню ичи талай бирни, чибин учхан эшитилерча, шыкыртсыз болду.

Петро, атасыны аллына келиб:

— Атам, нек селешдире тура эдинг ол адамны, кыстаб иерик эдинг! — деди.

Анасы, кьонакъладан уятлы болуб, сёз айтмай турса да, кёлюндегин джашырмады:

— Миша, ол тели бетибизни нек джойду? Ол неге тебген эди?.. Не излей эди?.. Сиз огъай эсегиз, мен тиширыу башым бла да кеси кесими кючден тыйыб тура эдим. «Къораб кет!» дерге талай кере ауузуму ачдым, дагъыда, сиз тургъаплай, меннге сёз джетмей эди, — деб ахсынды.

Джашла, кьонакъларыны алай кыйпалгъанларын таныгъандарында, сёз кышуб кюрешмедиле. Алай болса да Аубекирни чыдамы джетмей:

— Айыб этмегиз, Михаил Иванович, сизде кьонакълыкъда биз андан бек аууз джетдирирге тартындыкъ ансы, алай тигине селешгеннге кесича джууаб эте уа билмей квалмагъанбыз, — деди. Бары да столну тегерегине олтурдула. Аталары Михаил Иванович энтда иги эс джыйыб бошамагъанды. Ол кесин тездюрюб турады. Аны бетини тюрленгеннин кёредиле.

— Багъалы кьонакъларым, — деб башлады сёзюн Михаил Иванович, — кечигиз. «Юйдегиде телиси болмагъан болмайды» — деб, бизде айтыу барды. Аллах ючюн, джюрегигизни кыйнамагъыз. Станисе бары да былайдыла деб келмесин кёлююзге. Бизни адамларыбызны кёбюсю кеси кыйыны бла джашайды, тюзлюкню сюеди, кьонакълны, миллетин соруб кюрешмей, сыйын кёрюб, кьонакълбайлыкъ этеди. Тартымагъыз, келигиз, джюрююз, адамла да танысынла. Акъылны, сабырлыкълны, адамлыкълны аллах ёлчелемей берсин, тартыгъыз, — деб, сауутун бошатыб, эриплерин сюртдю. Къалгъанла да урлададыла.

— Маруся! Сен нек тураса? Джашынга, кьонакъларынга кыуанмаймыса? Ма, ал да алгъыш эт да тарт, — деб, стаканны белинден бирни кыуб берди.

Мария Гавриловна барына да къараб ышарды. Петрону къаты кычакъллаб, джыламукуллары джаякъларын джибите:

— Балам, джангыз джашчыгъм, сени былай кёрлюкме деб умут этмей эдим. Сени юйюме аллах келтириб кеси салгъанды. Сени ол кыйын кюнлерингде

тенглик этиб, кече, кюн да нёгерлеринг болуб тургъанла кимле эселе, ала энди меннге да баладыла, айыб этмегиз, — деб, барыб, экисини да мангылайларын уппа этиб, джыламукулларын сюрте, юч дарий кёл джаулукуну кюбюрден чыгъарыб, кесини джашы бла эки кьонагъына узатды:

— Петро, сен аскерге кетгенлей, бу кёл джаулукуланы алыб, сеннге сакъллаб тура эдим. Энди тенглеринг бла келдинг, ючююзню бир-бирингден къалай айырайым! — деди.

Джашла, ёрге кыубуб, бюсюреу этдиле. Долай кёзю-башы бла кёргюзгенлей, Аубекир эрлай эшикге чыгъыб, атны къанджыгъасында артмакуланы алыб юйге кирди.

— Багъалы Мария Георгиевна, айыб этмегиз, сизге бузоулу ийнек алыб келсек да, тыйышлы эди, — деб, кый мыллыкны артмакулдан чыгъарыб, муну таба узатды.

— Быллай бир нек кыйнала эдигиз, биз муну сизге не бла кыйтарлыкълбыз? — деб, Мария Георгиевна, кыйгъылы болуб, джунчугъланы кёзлеринден таныла, кёлю бла сорду.

— Эгечим, биз сатыб бермейбиз. Ма сен ол кёл джаулукуланы бизге не иннетде берген эсенг, биз да алай беребиз. Аны орнуна джукъл беребиз десегиз, сора бизни джаныбызгъа тиериксиз, экинчи биз сизни джюкъларыкъ тюлбюз, — деб, Долай мыллыкны аргъы юйде стол юсюне сарыргъа болушду.

Петро, атасы бла анасына кёзюу къараб:

— Къалай кёресиз тенглерими? Джаратдыгъызмы? — деб ышарды.

— Аламат джашла, алай а аз селешедиле. Тилни биледиле, мен энтда бир селешсегиз деб, иш этиб тынгылаб турдум, — деди аналары.

— Ой, анам, сен билмейсе, чышты керти да кьонакъл былай болады деб кыубуллуб тургъанлыкълларыды.

— Сора кимден кыубуллубдула, Петро? Бизде, была уялырча, къарт джюкъл, кыыз джюкъл. Неге джунчуйдула... — деди биягъы анасы.

Сёз сёзю кыозгъай, джашла, иги кесек олтуруб, Петрогъа да «къонакългъа келмей квалма», деб, келирине ант этдириб, кюн батаргъа джууукъллаша, элле-

рине атландыла. Станисе ичинде джашла махтанаракъ болуб, атларын джоргъалатдыла. Долай къантору алашасын джанындан да бек сюеди. Юсюне тер, букъу къакъдырмазгъа кюрешеди. Нохтасы, кююш ёшюнлюгю, кийик тюкден ат джерини кёпчеги, эки къашы да акъ пил сюекден, айыллары, къууушханы — бары кююш бла джасалыб, джоргъа алашаны артыкъ да омакъ кёргюзедиле. Аубекирни сары байталчыгъы да элде чарсха чабыб тургъанды. Қъалын джалы, узун къуйругъу, джассы саурусу аны да асыулу мал болгъанын танытадыла. Экиси да, ёзенгилери бирбирине тие да зынгырдай, станиседен чыкъдыла.

— Аубекир, къалай кёрдюнг къонакъбайланы? Джаратдынгмы? — деб, ичин билирге сорду Долай.

— Алан, ашхы адамла кёре эдим... Атасы, анасы да джарыкъ, ачыкъ адамла.

Атабызны къарнашыны юйюне барсакъ да, бизге андан ёзге не этерик болур эдиле?.. Алай а абычар, тейри, гынтылы адам кёре эдим... Анга биз да кесича сёлешсек, арабыз аманнга кетерик эди, — деди Аубекир.

— Аллай адамла арабызны бузуб турадыла ансы, биз была бла мындан иги джашарыбызгъа мен ажымсызма. Кёрдюнгмю аны, иш этиб, аман хапарланы къозгъаб тургъанын...

— Сора, Долай, эс бёлдюнгмю аны ол айтыуна: «Магомет бла Махмутну къайсы урлагъаныны бизге башхасы джокъду», — дейди! «Къайсы элден адам урлагъаны да бизге керек тюлдю», — деб къойгъанын кесинг къулагъынг бла эшитдинг да?..

— Аубекир, ма аныча, сора ол быдырлы тюкенчи ча, терсакъылла, дженгилле, татыусузла бизде да аз тюлдюле.

— Ёзге, алан, бизни Тюркге кечерибизге Петрону юйдегиси чыртда разы болмагъанларына сейирсиндим... Огъай, «орусула бизни суймейдиле», дегенле тюз айтмайдыла. Бизни билмегенле, ангыламагъанла, бизге алкъын ышанмагъанла бардыла, ёчешмейме. Аны, майна, биз кесибиз кезюбюз бла кёрдюк.

— Э-эй, Долай, бу зат алай дженгил кетиб къалырмы? — деб, Аубекир атына къамчини джетдирди. Эки ат да, ташлагъа уруб джангы налларын чакъдыра, джолну эниш сюрем джоргъалаб, кёзден ташайдыла.

Джетинчи башы

Батырны ючюнчю юй бийчеси Хаджар да джел ауруу джунчутхан, башы агъара башлагъан, къарамлы къатынды. Хыянатсыз, тутхучлу болгъаны себебли, тенги, танышы кёбдю.

Ол, от джагъада тебсини джанына олтуруб, таш салыб ахсыпады: «Я, джаратхан аллах, сени кючюнген биз муслиман топыракъгъа кете эсек, кете эсек, тюз таш чыгъар сен!» — деб, чыммакъ ат тиш нартюх бюртюклени ючюшер-ючюшер, экишер-экишер тепсиге тизеди.

Кюнню бети, батаргъа ашыгъыб, Қъая Эшикке джууукълашханды.

Хаджар къара беллигин къаты къысды, сахтиян мессилерин ёрге тарта, къобуб гитче багъыр къазанчыгъын отха асыб, къакъ этден туураб салды. Арпа бла будай уину бирге къатышдырыб, тылы басды. Туз этилген къочхар къуйрукъдан ууакъ туураб, тылыгъа къатышдырыб басды. Джау гырджынны табагъа салыб, юсюне от этди.

— Оу, мен къуруюм!.. Тюбю уа? — деб, от этиб, табаланы исси кюлге ташайтды. Хаджар, бели чанча да ынгычхай, энди биягъы тепсини джанына тынчлыкълы олтуруб, таш сала тургъанлай, Батыр юсюнде джамчысын, башлыгъын да тешмегенлей кирди. Хаджар, сызлагъаны болмагъанча, эрлай ёрге къобуб:

— Келибми къалдың, а киши... Мен къадалыб таш сала тура эдим, — деди, джунчугъандан не айтыргъа билмей.

— Не айтады да ташынг? — деб, Батыр, юйню арасында сюелиб, Хаджаргъа сорду.

Хаджар, аны аллына келиб:

— Ма бу джол биз Стамбулну кёрмей къалсакъ, мен экинчи бу ташха къарамазма, сыйлы кюнню хакъына!.. Тюшлерибиз а?.. Алындырыб кетедиле да... Хаман кёчгюнчю болуб, сууну ызын энишге барыб кереме, не сейир эсе да, — деди ол.

— Мен сени ташынгы, тюшюнго да билмейме, мен мекамланы сатдым. Малымы да бу ыйыкъда джояма.

— Ах, сеннге айтама да, неге бердинг?

— Ол сени ишинг тюлдю! Башынга джетмеген зат бла кюреше турма деб, мен ненча кере айтханма! Сен-

нге дери да мен экеулен бла джашагъанма. Джангыз бири оноуума къатышмагъанды. Аллаху тагъала кеси алай буюргъанды. Къыйналгъан, табхан да эркишиди, оноун этген да эркишиди.

— Хо, джаным, сени оноунга ким къошулады, къалай суйсенг, алай эт. Рысхынгы, мени ючюн, бир кюнлюк этиб, отха къуюб да къойчу. Бедишлик болуб, адамлагъа бойнубузну узатмайкъ деб айтханлыгъымды ансы, ушатмай эсенг, аны да къойдум... Джюрегинги бас да бир олтур. Эт салыб турама. Джау гырджыным да бишеди, — деб, Хаджар оту, шхуууру къайгъылы болду.

— Эшитемисе, Суратны анасы бла джашамасам да, къызын атасы менме. Анга бир джукъ узатырыкъ болурбуз. Джашау а, джангыз джашым, къуранны хакъына, ол мени кез джарыгъымды. Нем бар эсе да, аныкъыды. Тохта, сен кёрюрге, мен анга Тюркде къаллай къыз алсам да... Тюз Стамбулну арасында бир-бири башында юйле алыб берирме мен анга. Сукъланган анга сукъланырча этерме. Хар кёрген: «Джашау, тюз теринги соуб къаблагъанча, кесинге алай шашмай ушайды», — дейди. Сора мен аны къалай мыдах этерме! — дей, Батыр, джамчысы бла башлыгъын тешиб, Хаджаргъа узатды.

— Джашау керти да сеннге бир кемсиз ушайды да, билемисе, ырыслагъан этеме. Атасына, анасына алай бек ушагъан сабий кёбге бармайды, дейдиле. Былай кирсе, сына да бир къарачы сен джашынга: тюз сенича, алакёз, сенича, джити. Тириликге уа сени джаш заманынгы да унутдурлукъду. Таб, кийимде да, кесингча, омакъны сюеди, — деди Хаджар.

— Неси да менича эсе, нени да алай сюе эсе, атасы къызгъан джерге, халкъ термилген Стамбулгъа нек дынг болуб къалды да? Эшек бузгъа тирелгенча, эки аягын тиреб, амандан, игиден да «хо» этдиралмай, нек турама?! Огъай, Джашау, къуранны хакъына, мен мурат этгенча, мен излегенча джаш болмады. Кимлени эсе да уулары жетди. Хыйны этилмеди эсе, мынга не болду?.. билмейме!..

— Ий, атасы, кез тийген болурму ансы, бу не сейирди? Сора, биягъы сен джаныб тебресенг, сейирсинир хапарынгы айтырыкъ эдим, — деди Хаджар, башларгъа бла къалыргъа ангарыла.

Батыр, тапджаннга олтуруб:

— Гюрбеджиде хар ким затын къоратханмыды? — деб сорду.

Алгъанларын айта:

— А киши, не да болгъа эди да, сен бу гюрбеджи хадауусну ишлетмеге эдинг... чагасы, кюреги, гетмени сыйнган да, чалкъысы, балтасы, араууну болмагъан да салыб келе да «темирчи къачан ишлеб башларыкъды?» дей, къара азабымы бердиле. Сени бу темирчинг да не аллах ургъан адам эди!.. Бир келир, къарнындан тутуб ынгычхай, кюн батхынчы, кетер юйюне. Сора, кесин да ауругъан атха чыгъарыб, сау ыйыкъны тас болуб турур... Тоба, ол ууакъ юйдегисин джазыкъсынама ансы, къыста деб къоярыкъ эдим, а киши, — деди.

— Энди, къатын, джюрегинги бас, гюрбеджини да, термирчини да кёрюб къыйналлыкъ тюлсе.

— Ах, халкъ баргъан джерге, дуния сукъланган Стамбулгъа да ашыгъама. Мюлкюбюзден, джерибизден, къадамалача, бу кек къанджалбаш мекямларыбыздап айырылыб кетер кюнюбюзню кезюме кёргюзтсем, къычырыкъ этиб джыларым келеди.

— Энди аны оноуу битиб бошагъанды. Хаман джаныгыртыб турма. Хо, насыбынг алай болсун, ол иги хоншуларынга тараллыкъ болурса. Сен кетген кюн, къуранны хакъына, тюз той этиб, тебсерикле бардыла. Мени ангылагъан — Таумырза бла Къоналийдиле. Таукел адамла, рысхы къонган, айтханлары бола келген, асылны джурунудула. Ма керти адамла, болумдула деб аллайлагъа айтадыла. Аланы ол таукелликлерин, айтханларын тындырмай къоймагъаиларын кёрмеймисе... Аллай толу адамлагъа джаным къурман болсун... Мен да алагъа тепглик эталсам деб кюрешемме. Ала дунияны неге джетерин, боллукъну билиб турадыла. Аллах аланы билмейми борбайлы этиб турады. Этерге суйсе, тейри, джангыз кечеге алапы ма алай Адылгерийча, Къурманча, Алимча, суйюмсюз, ауузларына чибин къозлай тургъап, къуу, джалап этиб, игте атылгъап сюекге ушатыб къояргъа къудретинден келликди.

— Хы, тохта, эсиме тюшдю... бир сейир хапар айтайым.

— Кеси сёзюнг бла унутдуруб бараса, не дерик эдинг, айт, эшитейик, — деди Батыр.

Хаджар, таукел болмай, мурукку этди. Батыр къоймаздан къысханында, айтмай болмады:

— Сен, иги киши, халкъгъа оноу сормайса, бол-

гъанны, боллукъну да кимден да иги билеме деб тураса, алай а, айтыб къояйым, бир джукъ да билмейсе...

— Ол сёзлени меннге эшитдирме дегенмеми?!

— Дегенсе, а киши, алай а, марджама, ахырда да кёлумдегин айтыб сирелмесем деб, тизе тебregenме. Сен не айтаса, джашынг къатын ала айланады? — деди Хаджар.

— Неле-неле дейсе? Джашынг дегенинг?..

— Билмеймисе? Бир кёб джашларынгмы барды! Джашау бизни джолубузну кесерге тебregenди. Келечиле ийиб, болджал салыб турады.

Батыр, умурсагъа олтургъанча, секриб къобду.

— Алай деген неди? Ким айтды сеннге бу хапарны? Кимни келтирликди итден туугъан?

— Сен чибинлеме, былай олтур, сёзню артын бир ангыла, сора анга кёре оноунгу этерсе. Иш тереннге кетиб, биз терсее айланабыз, — деди.

Батыр, олтурмай, Хаджарны къатына андан да джууукъ барыб, кёзюне битди.

— Гоккаджанны келтире айланады...

— Гоккаджан дегенинг? — деб, Батыр, джан алырча, хыны къарады.

— Гоккаджанны танымаймыса? Бек таныйса...

— Танымайма, дедим да?..

— Адылгерийни къызын къалай танымайса?

— Тохта, ол кьой джалдан чыгъалмагъан Адылгерийге айта тура болурса дейме? Атангы джаны ючюн, кертими айтаса?!

— Алайды, барыбыз да ёлмейик, — деди Хаджар.

— Сора, мен джаш асырайма деб тургъанлыкъгъа, къара эшекни асырайма да!.. Огъай, къуранны хакъына, ким эсе да сени къозуй турады ансы, алай болургъа не мадары барды?! Бу мынгылан ашамагъан эсе, кёзлери, къулакълары къайдадыла? Аны Узейирге бара айланган хапары чыгъады да? Эки джаны да разыдыла. «Ушамагъан — джукъмаз» дейдиле. Ким огъай дейди, ала тюбеселе да, тыйышлыдыла. Тохта, Адылгерий къызы аууз ачхан джашха сёз тауусубму барады? Мени джашым эшек мыйыны ашагъан болурму?.. Мени арбазыма арыгъан Адылгерийни къызынмы келтириб саллыкъды?! Мени юйюмде аны къызы келин болуб кёрюнгюнчю, мени къантулугъуму ёлюгю чыгъар, — деди Батыр, юйню ичинде тесукъа эте.

— Кертда дегеннге, а киши, сен да эслеб сёлеш!..

— Меннге ол тукъум джаулукъну излеб айланган джаш, бети джетиб, энди кёзюме къалай къарар?! — деди Батыр.

— Келечиле иерге уялмагъан, сенден да тартынмаз. Сен анга ажымсыз бол, — деди юй бийчеси.

Батыр, асыры ачыудан, сёлешалмай, этге джубана тургъанлай, Джашау, юйге кириб, эшик юсюнде тохтады. Атасы да, анасы да анга битдиле.

Джашауну кёксюл чепкени, къара, пил сюекге ушаш джылтырауукъ хазырлары, белинде алтын суугъа алынган кюмюш белибауу бла къамасы, джылтырауукъ сахтияндан башлы чурукълары, сары бухардан бёркю, кенг мангылайлы, къумуршабел, узун сюекли джаш, сюйюмлю ышара, атасы бла анасына кёзюу къарай:

— Былай салкъын нексиз? Огъесе мени кёзюмеми кёрюнесиз? — деди, ышаргъанын тыялмай.

— Джашлары ёлгенлеге ушайбыз, тюзюу айтама?.. — деди Батыр, джюреги тамагъына тыгъылыб, кючден солууун ала.

— Джаш, сен къууаныр не зат барды, неге ышарыб къалдынг? — деб сёз къошду анасы да.

Джашау, андан да бек ышарыб:

— Ышаргъан да этмезча, не къыйынлыкъым барды?! Бу ариу къачны кёремисиз? Биченибиз джыйылгъан, бауларыбыз джылы. Аллахны игилигиндеп, ананы саулугъу аман тюл. Алай а, не кюрешдим эсе да, атам, ол эки джылчыкъдан сора, мени окъутмады да, анга къыйналама. Джолуму кесдинг, атам, алай а кимиме тарыгъайым ансы, — деб, ачыуландырама деген къоркчууда, джюрегиндегин чам халда билдирди.

— Джолуму кесдингми, дейсе?! Сени джолунгу кесген бла къоймай, къуранны хакъына, башынгы да кесерге керек эди, итдеп джаратылгъан! Кёремисе аны дагъыда бери гёджебсиниб тургъанын!.. Ана тукъумунга ушарыкъ эдинг ансы, насыбынг алай болсун, сен адаммы боллукъ эдинг!.. Сени башынгдан акъылынгы алгъан Адылгерийни даппишиди! Уялмаз, сёз тауусургъа джигит болмай, джырмакъларын джаба билсе уа?.. Джарлы — нек джарлы болады?.. Аланы урлукъ салыб битдирмейдиле. Аланы аллах кеси билиб джарлы этеди. Кёремисе аны — кёзю ачылгъынчы, сёзю ачылыб келгенин!..

Джашау, чюгюндюрча кызыарыб, баш энишге кырады.

— Кыойчу, атасы! Ким эсе да сени алдагъан этгенди ансы, ол алай джетген кызы да тюлдю. Сени джашынг, мынгылан ашамагъан эсе, халкъдан ыйлыкъмай, анга ауузун джарыб да селешмез.

— Анам, аузумдан кыаным келгенча айтама, Адылгерийледе бизни ишибиз джокъду. Аланы сындырыб селешмегиз, — деди, башын келтюрмегенлей, Джашау.

— Сора, терсинге айланлыкъ, ишинг кыалай болмайды?! Суратны джалыныб, джалбарыб, аны ючюню келечи этгенсе?! Меннге аны айтдыргъыпчы кыоймадынг, бетсиз, — деди Хаджар.

Джашау дыфсыз болду. Сёзю эшитилгени билгенде, ол, саудан ёлгенча, эс ташлаб, аузуна сёз тюшмеди.

— Мен аны-муну билмейме, мени Адылгерийге тенг этеме десенг, мен саулукъдан, джолунг боллукъ тюлдю, кыуранны хакъына! Мен Адылгерий арбазыма кирсе да ыйлыгъама. Сен а, аны бла да кыалмай, джууукъ этиб, кыаныбызны кыатышдыргъа излейсе... Кёб озмасагъыз игиди. Ийнан, мен тебсем, кыаныгъызны тегерме. Ма, бюгюнден сора бу арбазда аланы атлары сагынылыб боллукъ тюлдю. Ол заманда эшитмедик демегиз! Кёб баш аурутханны кыоюб, энди джолгъа хазырланыгъыз! — деб Батыр, буйрукъ халда айтыб, келин келтириу хапарны дынг этерге изледи.

Олсагъатдан эшикден кыычыргъан таууш келди. Бары да «ички сёзюбюзню ким эсе да эшитибми кетди» деген кыоркыуда, кыымсыз болуб, кыулакъ салдыла.

— Ой Батыр, юйдемисе? — деген шагърей тауушну эшитиб, Батыр эшикни ачды.

— Юйге игилик! — деб, Солман кирди.

— Ах, Солман, джарлы, джангы ай бла кёрюн, кыайдан чыкдынг? Адам былай да бир этеди... Бизни тюрсюнюбюзню да унутуб бошагъан болурса, — деди Хаджар, дауурну чыртда джукъланыб кыалгъаннга санаб.

Солман, бойнунда башлыгъын алыб, кыурукъгъа атды. Тюбюне шиндик салдыла.

— Хаджар, эгечим, бетинг-кыутунг кетибди, ауургъанынг болурму?

— Огъай, тоба, Солман, адам адамгъа айтырча хатам джокъду, кёзюнге кёрюнеди ансы... —

— Сора кыоюу кыыйнагъан болур да, аны ючюн тозурагъанса. Батыр, былай кёрюннгенлей, кыаты адам болур, асыры хыны кёзлери барды! Нее, Хаджар, тючюн бир айтыб кыойчу?..

— Солман, кыарнашым, бу сагъатда кыаты болмагъан эркиши бармыды?.. Сиз барыгъыз да алай тынч тюйюлсюз, кесигизге аны айтсакъ а, отдан кёлек кие-сиз, — деди Хаджар.

— Сен а, Джашау, окъуйма дей шой эдинг да, мында нек айланаса? — деб сорду Солман.

Бу соруу Джашауну джюрегине сары джауча джакъылды. Бир кёзюн атасындан алмагъанлай, ол, онгсунуб, былай айтды:

— Окъургъа, аллах-аллах, бек да термилеме. Ол джангыз эки джылчыккъдан сора мадар табылмады.

— Нечик, Джашау?

— Юй, джарлылыкъ, айхай, чагъым юйдегиз. Джангыз атам барына да кыалай джетишсин! Болгъа эди да, окъугъанлыкъгъа да, кыан бергенча, ачха тейсе...

Солман, кенг мангылайлы кыашха башын булгъай:

— Алай болур. Кёремисе, «быт» деб, тюбюне чегериги, «чух» деб, юсюне минери болмай, Батыр бек кыыйналыб джашайды, берлик таба болмаз... Джангыз джаш болгъанлыгъынга, окъутургъа хыйсаб табмайса, нее?.. Батыр, алаймыды?.. Тюзюм айтама? — деб, хилликке халда, билдирирге излегенча, ышарды.

Батыр, Хаджар да Солманны сыйын не заты ючюн кёредиле? Кеслерине сорсапг, экисини айтыры да бирди: «Башын тутта билгени ючюн, рысхы кючлеген адамды, аны ючюн», — дериклери ажымсызды.

Солманнга Хаджар кыуру да сынаб кыарайды. Узакъ джууукъ болгъанлыкъгъа, Солман, Хаджарны сансыз этмей, хапарын соргъанлай турады. Бу джол аны нек келгенин киши да билмейди.

Аны соруун Батыр асыры ушатмады.

— Солман, Батыр джашын окъутургъа ачхасын кыызгъаннганды деб кёлюнге келе болур. Юйде кызы сабий болуб, джумушуна болушмай, тиширыула ауруб, юй джунчугъанында, ол да кыалгъанлача болур деб, алыб кыойгъанма.

— Батыр, иги этмегенсе...

— Солман, сенича, билим алгъанла санаб бир тюбейдиле элде. Аллахны хакъына, аланы бизден уллу

башхалыкълары джокъду. Ма мен окъумай къалгъан-ма. Батыр башын кимге ауушдурады деб тураса?.. Сени сыйынг да тѣпемде болсун. Джашау менича «инджи-либ» джашасын, менича «сыйсыз» болсун!..

— Батыр, кюеуюм, сени джашауунг игиди, малынг, мюлкюнг да барды, сыйынгы да джокъду хатасы, алай а билимден кѳуру къалгъанынга кѳууана болмазса? Заман, джашау тюрлене, ѳсе барадыла. Джаш адамлагъа окъуу керекди. «Окъумагъан — сокъурду», деб халкъ аны ючюн айтады, — деди Солман.

— Барын да, кѳуранны хакъына, тюз айтаса, къайыным. Алай а энди болур болгъанды, бояу сингенди.

— Батыр, сингегенди. Джашау алкъын, джаш адам огъай эсенг, сабийди!

— Тюлдю сабий! Мени кибик, мазаллы киши болгъанды. Юйню оноун этсин.

— Кюеу, сѳзню ачыгъын излей эсенг, айтыб къояйым, сен кесинг айтханнга былай сингирча къадалыб, огъай дегенге да бир ыргъакъчыкъ табыб кѳюучанса. Джашаугъа юй оноуну алай бошлаб, джюгенни кѳолуна берликмисе?

— Солман, юйню джарлылыгъын билиб атласа, юйге табын излесе, нек бошламайма... Ай, аурууунг тас деб, табу этиб бошларыкъма.

— Бошларыкъ эсенг, мени разы этериксе. Кеси да эшитмесин ѳзге, аны да кѳлю кѳлтюрюлюр, ол къачан да, къайда да сизге онгун, сизге табын излерикди.

Батыр башын булгъаб ышарды. Сора, юй бийчесине да кѳзюн джетдире, джюрегиндегин айтыб къояргъа да тартына, былай башлады:

— Бизге табын излесе уа, бизни онгдуруб да къоярыкъ эди. Биз анга «сен ѳлмегин» деб да турлукъ эдик...

— Джашау, алан, была сеннге не зат айтадыла?.. Ачыкълаялмай тургъан бир терен гурушхалары болур дейме? Къыйнай болурмуса къартланы, антсыз, нее? — деб Солман джашны ичин тѳкдюрюрге изледи.

Джашау а, баш энишге къараб тургъан болмаса, сездирирге излемейди. Солман джакълар деб умут этсе да, ажымсыз тюлдю. Хаджар да юйлю сѳз тышына чыкъмаса сюеди. Солман, эл иеси кибик адам, юйню ичинде бир-бирине гурушхаланы джайылмазын да биледи, алай а кѳуру кеси, юй бийчеси билселе да, ыйлыгъырыкъды. Солман да, иш этиб соргъанча, аны бла тохтаб къалмады.

Хаджар тепсиге шхууур сала тургъанлай, Солман, джау гырджынны бир туурагъанын кѳолуна алыб, джау бютюкчюклерин бармакълары бла чѳблей:

— Джашау, не зат бла къыйнагъанса быланы джанларын, ана къарнашынга силде да бир кѳойчу, — деб, кѳзлерине джнети къарады.

Джашау, башларгъа ауузун ача тебреб, дагъыда кесин тыйды.

— Батыр, «сабыр тюбю — сары алтын» деб, уллусу соргъаннга да джууаб этмей, къара тынгылауну бериб тургъаннга айта болмазла, нее?! — деб, кеси да биле тургъанлай, Джашауну сѳлешдирир ючюн айтды.

Джашау уятын ачмазлыгъын, Солман да къоймазлыгъын таныб, Батыр осмакълаб сорду:

— Солман, къайыным, сен кѳуранны хакъына тюз таныгъанса, билгичинг болгъанча. Джашау джюреги-бизни бу джол бек кемсиз къыйнагъанды, сен анга ийнанпыкъмыса?!

— Къалай дейсе, Батыр?.. Кѳой, мени кѳозуй тураса ансы, Джашау телими болгъанды сора!.. — деб, Солман энтда ичин тѳкдюрюр джанындан сѳлешгенин ангылаб, Хаджар сѳзню джукълатыргъа изледи.

— Огъай, огъай, бююнлюкде бизни анга табхан айыбыбыз джокъду, гюнахы кесини болсун, — деди.

— Эркишиле сѳлешген заманда кѳошулуучу болма деб, мен сеннге ненча айтханма, ол айыб болгъанын билмеймисе? — деб, Батырны ачуланнганын Солман эследи.

— Терс айтаса, Батыр. Хаджар киши юйюнде, башха арбазда танымагъан эркишилени дауларына къатышмайды, юйюнде эркишиси бла, къарнашы бла оноугъа кѳошулуб, джашыны юсюнден сѳлеширге нек болмайды?.. Сора аны не айыбы барды?! Айтчы, эгечим, сен билмеген бу юйде не зат болур?..

— Мен билгеними айтдым да сирелдим.

— Къатын, тохта сен, энди сѳзню мен, кѳуранны хакъына, арагъа салмай къоярыкъ тюлме. Солман кесибизни адамыбызды... Бююн джашыргъаныбыз там-бла халкъгъа ачыкъ боллукъду.

— Тюз айтаса, Батыр, болушлусу алайды, — деди Солман.

— Солман, къайыным, биз юйде бир-бирибизге гыр-мыр болуб тура эдик... Мен да, халкъча, кетерге хазырланама, джаш а, аллах ургъан, дынг болгъанды

да к'валгъанды... Айтама, урушама, тюшондюрюрге кюрешеме, не этериксе, оу-шу, тар-кёр, к'ууранны хакъына, бирден эки этдиралмайма. «Урама да — ёледи, сатама да — келеди» дегенлей, айт, энди мен мынга не этейим?.. — деди Батыр.

— Кертими айта турады, Джашау, огъесе сени чибиллетиргеми излейди?

— Солман, тюз айтады.

— Сора, нек унамайса? Былай джашырма да толусу бла бир айтчы, мен да бир эштейим, — деди Солман.

— Солман, мени к'вачан да айтханым бирди.

— Неди? Бир эшитдир.

— Мени Тюркде кимим барды? Кимиме барама? Анда бизни кимле сакълаб турадыла? Мен тургъан элимден, К'варачайдан эрикмегенме.

— Эште болурса, Солман, келтириуюн!.. Кесинг к'уулагъынг бла эшитмесенг, ийнанмаз эдинг... Итден туугъан ит, сенден к'валгъанла, сау эл, джамагъат кимлерине барадыла?! Биз да алагъа барлыкъбыз.

— Атам, сиз барлыкъ болурсуз апсы, мени бир джерге да к'ымылдарым джокъду.

— Джашау, бала, халкъ кетсе, сора биз сени мында кесинги к'оймазлыкъбызыны к'алай билмейсе!..

— Анам, элни, джамагъатыны кетемени да бош хапарды. Мингнге джууукъ юйдеги джашагъан элден тюгел экиджюзю да кетмейди, аны мен ажымсыз билеме. Эл эллей к'валлыкъды, сиз меннге к'юрк'яр зат джокъду.

— Бетсиз джаш, сени насыбынга, Солман былайдады апсы, к'ууранны хакъына, мен сени бла сёлеше турлукъ тюл эдим!.. Хасап апендиге бар да бир сорчу, элни кечери бла кечмезлигин ол заманда билирсе. Барчы элни тамадасына — К'воналийге, аны элден хапары джокъ эсе, сора хапары болгъан адам сау К'варачайда да табарыкъ тюлсе!..

— Атам, мен сени джюрегинг кемсиз к'ыйналгъанын билеме. Алай а меннге Тюркию атын сагъынмагъыз.

— Сеп итден туугъан, аны песин билесе? — деб, Батыр, уруб алырча, тамагъы бла сёлешди. Аны уятсыз сёзлерин келтиралмай, Солман сёз к'ошду:

— Батыр, кюеуюм, асылсыз сёзю айтма. Ол, сени балап болмай, душманлыкъы эсе да, аллай сёзле бла

сындырма. Ол сени джашынгды. Итден туугъан эсе, кимди ит? «Ташны ата билмеген башына урур», деб аны ючюн айтадыла...

— Атам, мен апендиге да, старшинагъа да нек сорама! Аладыла халкъны к'ванатландырыб айланганланы баш к'ылчыкълары. Аланы не айтырыкъларын мен барыб сормагъанлай да билеме. Тюркде болумну уа ары барыб эки джылны айланыб, ачлыкъ, джалангачлыкъ сынаб, учузлукъ джетиб, садакъачы болуб к'айтхан К'айтмырза меннге айтханды.

— Не айтады К'айтмырза сора? — деб сорду Солман.

Батыр, тёмей, аузуна чабды:

— Ай юйюнге, ма мында да аны атасы бир болумсуз адам эди. К'ууранны хакъына, ёмюрде минерге аты болмагъан, кирирге юйю болмагъан, хаух межамлада айланган. Анда да анга киши чайнаб к'абдыра болмаз. Джашы уа, сен бир кёрге эдинг, Солман, бир аллах ургъан, ауузачыкъ, бошбоюнду. Энди, аны сёзю бла бу к'озгъалыб, джан-джанын аны ючюн ашай турады.

— Тохта, марджа, Батыр, шо, айтмагъа бир к'ой, джашха мен да джолугъуб, хапар соргъанма. Таныйма аны да, атасы Хамитни да... Барын да бек ариу билеме. Ол Хамит тюлмюдю, айтдырмай к'оймай эсенг, Таумырзаны Таумырза этгенлени бири!.. — деб Джашауну сёлешрин суюдю.

— Терилиб баргъан эдик биз да экипчи стамбулча бла. Юй, джер, мал, азыкъ берликдиле деб, мыллык атхан эдик, дейди. «Сора, Тюркге джетдик, деб билдиргенлеринде, к'ууанч тыбырлы болдукъ. Энди, джунчугъаныбыз да кетиб, адамча бир джашайыкъ деб турабыз. Келиб, бизни чакъыргъан джокъду. Сууукъ к'ачхы джангур юсюбюзге к'уяды! Ол огъай эсенг, ышыгъына джыйыб, джибитмез зат да табылмайды. Азыгъыбыз тауусулгъанды. Ушхууур этебиз десек да, отун джокъду. Тели ауруулары барды деб хапар к'ыгъыб, шахаргъа иймей, тегерегибизни мыртакъла сакълайдыла. Ауругъанлагъа, ий, киши к'варамайды. Дарман табылмайды. Бизни бир к'варт юйюне элтди. К'варыубузну тауусуб, джалгъа джарашдыкъ. Ай да турмай, атам башын алыб к'айры эсе да джанлады. К'айры кетгенин билалмадыкъ. Таб, к'айда эсе да ёлюб тура эсе да, билмедик. Анам орунга джюрек

ауруулу болуб тышдю. Къаралыр керекли, ол да ауушду. Джетер кюнню таныб, мен да башымы алыб къачдым. Садакъа бла, кече джолоучу болуб, кючденбутдан Кавказгъа джыйылдым»,—деб эки кёзю бла тенг джылаб, хапар айтды. Сора, атам, сен да тураса да Хасан апендиге, ол бирине хапар сор дейсе...—деб, мадарсыздан терен ахсынды.

Солман онгесунуб тынгылайды. Хаджар да, эки кёзюн сюзюб:

— Ах, мен джарлы, биз да ол кюнлени сынаргъа къутруб айлана болурбузму, нее, Солман?—деди.

— Сен, Солман, «юйюнг бла сорушханынг игиди» дейсе. Соруш энди ма была бла... Къаллай оноу этерикдиле была, чыракъсыз гёзеннге киралмагъанла... Ким да болсун, тиширууна, кеси табхан сабийлерине таяныб къалгъан—башына джаулукъ кысаргъа тыйышлыды. Солман, былагъа гяурну, муслиманны да башхасы джокъду. Къзаакълыла бизни тау тублеге, къая тешиклеге тыйыб джашагъанларын кёре тургъанлай, башларын кёлтюрге унамайдыла,—деди кёлю бла тарыгъыб Батыр.

Солман анга джууаб этерге ашыкъмады. Хаджар бла Джашаугъа кёзюу къарай, джанында джюрютюучю юллесин алыб, согъум тютюнню андан да джумушакъ этерге излеб, бармаклары бла уубу къуйду. Чакъгычы бла къабындырыб:

— Кёб къалыб кетдим дейме,—деди.

— Аллынга салгъан ушхуурума да узалмадынг, хантны орнуна, сёз бла тойдурдукъ,—деди Хаджар.

Батыр, джашына къараб:

— Эки атны да джерлери алынмай турады. Терлери энди кебген болур, баугъа джый да, алларына аш атчы. Мен айтмасам, аллай бирни да эсгермеймисе?! Солман, сен ат бла келген болмазса?

— Огъай, кюеуюм, элни ичинде, бир орамдан бирине ат бла джюрюучюледен тюлме,—деди ол.

Джашау эшикке чыкыгъанлай, Солман кёлюндегин айтды:

— Батыр, джашынгы къатында айтыргъа излемегенме, ол тыздю. Сен кимден къачаса? Нек къанатланганса былай?

— Солман, мени малыма джетерча джерим джокъду. Къуранны хакъына, мени дыгаласым—джерди, меннге джер керекди, айырдынгмы?

— Мен аны эртде айыргъанма, джер кёблеге керекди.

— Ма, Солман, мен айтханнга келдингни.. Саудан эл къобуб аны ючюн тебрегенди. Патчах бизге джер берликди деб ышандырамыса?

— Патчах оноун меннге соруб этмейди. Ол огъай эсенг, кесини пристобларына да сормайды.

— Сора не дейсе да меннге, мени керти оноума барынг да чырмау нек боласыз?!.

— Батыр, Джашау айтханлай, Тюркде киминг барды? Анда сени сакълаб тургъанларын ким айтды? Анда патчах мында патчадан джумушакъ, чомартды дебми тураса, нее? Патчах къайда да патчады. Тонгузну аласы, къарасы башхамыды!

— Солман, Тюркден келген къагъытны кесиме окъутхандыла. Тюркню патчахы, къуранны хакъына, беш ууахты намазыны бирин къоймагъан муслиманды деб, ант этедиле

— Муслиман патчах, кесинден эсе, Кавказдан къачыб баргъан къарачайлыланы бек сюедими дейсе? Сора сени муслиман патчахынг алай тызлюкню излей эсе, гаремледе, кесине сайлаб, 200—300 къызны нек тутады? Джакъсыз, юйсюз адамланы нек сатдырады?! Башха дин тутхан адамлагъа нек хатерсизди?—деди Солман, тегюлюрге хазыр болуб.—Гяур не затды, Батыр, сен аны билемисе?

— Гяурму?.. Тушман болсун гяур!.. Ол уллу аллахны бирлигине ийнанмагъан динсизди, къуранны хакъына, муслиманланы къанлысыды,—деди Батыр.

— Ма кёремисе, Батыр, сен, таб, аны да билмейсе... Гяур деб муслиман динни тутмагъанлагъа айтадыла. Ансы динсизлеге айтмайдыла. Тохта, сора къзаакълыла аллахха ийнанмайдыла, дин тутмайдыла дебми турасыз?.. «Гяур динине бек» деб дамы эшитмегенсиз?! Орус да, эрмен да, немча да, инглиз да—къайсы да кесини динине бек сакъды. Алай а алада да джерсиз да, джарлы да, насыбсыз да джетишеди.

— Солман, Стамбулну муслиман топурагына джертерик алада не барды?! Биз хаух дуняда джашайбыз. Бююн саубуз, тамбла—топракъбыз. Кесибизни аллаху тагъала джаратхан муслиман топрагыбызгъа барыб къошулургъа термилебиз,—деди, джылары тыгъылгъанча, Батырны ауазы кючден эшитиле.

— Батыр, кюеуюм, къалгъан джерде топракъланы уа ким джаратханды? Аланы бусурман топракъдан

башхалыкълары неди? — деб ышарды Солман. Амалсыз болуб, Батыр джунчуду, сора:

— Энди сен, не айтсанг да, гяуур бла муслиманны тенг кёрлюк тюлсе, мен да кёрмейме, — деди.

— Не джашыру, муслиманланы ичинде джашайбыз, ол себебден аланы ичинде танышым, хоншум, джууугъум да кёб болгъанына не сёз барды?! Алай, аны тышында, къарачайлы, оруслу да аллахха ийнаналдыла, динлерин туталдыла, садакъларын бередила. Аллахларына бирча ийнаналдыла, гюнахыбыз барды деб ажымсыз болсала, аллахларындан бирча къоркъадыла. Сора башхалыкълары неди? Къуру тилибиз, сора бир-бир адетлирибиз. Адам инсанланы тиллери, динлери, тюрсюнлери башха болгъанлыкъгъа, барын да аллах кеси джаратханды.

— Сора, Солман, аллах аланы бир-бирине къаршчы нек этгенди да?! Барын да бир тилли, бир юйюр этиб къояргъа къудретинден келмейми кълалгъанды?

— Батыр, кюеуюм, ол этмегенди аланы къаршчы.

— Сора ким этгенди да? Менми этгеиме?

— Таб, сен, сени кибикле, айтдырмай къоймай эсенг, «чабакъ башындан чирийди» дегенлей, барыбыз да «сен ёлмегин», деб тилек тилеб тургъан адамыбыз патчах, аны эгетлери, этеклерин кёлтюрюб айланыучула этгендиле миллетлени бир-бирине айры.

— Къалай? — деб, Батыр хыны къан алды.

— Къалаймы дейсе?! Аны тамырлары эртдеден келедиле, терендиле. Къралгъа, талай тюрлю халкъгъа башчылыкъ этерге алай тынч болады, алай табды.

— Солман, мен сени айтхан сёзлеринги энтда толу ангылаялмайма, къуранны хакъына! — деди, сейирсиныб, Батыр.

— Хата джокъду, кюёуюм, мен да сени кёб сёзюню ангылаялмай турама. Кереклиге, керексизге да «Къуранны хакъына» деб тургъандан башха, сен да айыртыб сёлешмейсе. Сеннге базыб айтама. Саудан халкъланы, къралны алыб къарасанг, джашау тынч тюлдю. Бизнича къарангы халкъла тынгылагъанлыкъгъа, патчах бла демлешиб кюрешгенле, къан тёкгенле да аз тюлдюле. Аланы айтханларын къабыл этиб, кереклилерин табдыргъандан эсе, бир-бирине юсдюрген, бир-бирине ёчюкдюрген тынч болады. Нек десенг, миллетле ол заманда патчах къайгъылы болалмайдыла, аны унутадыла. Патчах излеген да олду. Бир миллет-

ни бирине юсдюреди, алай бла бир-бирине илиндиреди, даудан, къайгъыдан башын алай бла алады.

— Алан, Солман, сен гяуур болуб кълалыргъа бир кесекден кълалгъан кёреме, къуранны хакъына, — деб Батыр, нелени эсе да эсине тюшюрген болур, бир джанына айланыб ахсынды.

Джашау, юйге гузаба кириб:

— Солман, сени чакъыра келгендиле! — деб, сескекли болгъанча, бир-бири ызындан басындырыб айтды. Солман, къайгъылы болуб, ёрге къобду.

— Ах, Солман, джаным, нек чакъыра болурла? Бу арт кёзюуде элде мыртазакъла, бирер перданны боюнларына тагъыб, хар мюйюшден аллынга чыгъадыла, джунчутмагъа эдиле, — деб къайгъылы болуб сорду Хаджар.

— Къоркъма, сени къарнашынг Солман сау болуб, бири къатына бараллыкъ тюлдю. Къоркъгъан — Солмандап къоркъсун, — деди Батыр.

Алагъа сёз кёшмай:

— Бизни сёзюбюз бошалмагъанды. Тамбла ма былай кюн бата мен энтда сизни бир джокъларма, — деб, Солман, асыры бек ашыкъгъандан башлыгъын да унутуб, чыкъды. Джашау ызындан чабдырыб узатды.

Сезинчи башы

Къачхы ингирии сууугъу джилигинге ётеди. Элни ичинде ит чабхан, ийнек ёкюрген, къой мангырагъан тауушла эшитиледиле. Солман къолунда къламчисин чуругъуну башына сукъду. Джан хурджунунда герохуна къолун тийириб сагъышланды. Чыгъарыб, джангыдан джерлеб, ызына салды. Акъ башлыгъыны къланатларын эки имбашындан артына атыб, преулен таба гузаба-гузаба атлады. Терезинден джарыкъ ура тургъан юйню арбазына кирди. Басхышчыкълары бла ёрлеб, эшикни кълакъмай ачды. Кълоналийни, башлы лампаны джандырыб, стол юсю бла бир кълагъытны ары бла бери аудара тургъанын кёрюб:

— Сенмисе мени чакъыртхан? — деб сорду. Кълоналий, сескекли болуб, эрлай ёрге къобду.

— Менме. Кесим кёрюрге излеб чакъыртханма, Солман, ансы башха кълагъым джокъду. Бетинг, къланынг-

да тюрленибди не эсе да, ауругъанынг-зат болурму? — деб, эки кёзю Солманны кьамасына битди.

— Бусагъатда ауруб, баш алдар заман тюлдю, сиз аурутмасагъыз, — деб, Кьоналийге кьагъаракъ этиб, барыб, терезе тьобюнде таянчакъ кьара шиндикге олтурду. Столну тьбында алтын суугъа алынган рамада патчахны суратына кьараб:

— Алан, Кьоналий, бу сакъаллыдан бизни халкьгъа бир себеб чыгъарыкъ тюлмюдю? — деб, осмакълар сорду Солман.

Кьоналий, чамланыб:

— Сен сакъалны кьой да орнунгу таный бил. Джолгъа тебреб, мекамларын сатхан эдиле. Энди уа сен тагъаландыргъанса да сокьурангандыла. Сатыб алгъан адамла уа юйледен чыгъаргъа унамайдыла. Ма, Солман, бизни джарлы халкьгъа джарауубуз былайды... — деди, самаркьаулаб, Кьоналий.

— Кьалсынла ансы, мен алагъа юй табайым, сен аны ючюн кьыйналма, — деди Солман.

— Ма, сени, аны кибикле, ёзге хайырлары да болмагъанлай, «тюлко кьуйругъу бла от салгъанча», керексиз тиллери бла элни иги джунчутдула, — деди Кьоналий, кёлюндегин джашырмай.

Солманнга бу сёзле ётдюле. Ол, бёркюн кьолуна алыб, ёрге кьобду:

— Кьоналий, мен кёб сёзю суймейме. Халкьны керти джунчута айланганланы излей эсенг, ала сиз кесигизсиз! Тюркде бизни небиз кьалганды? Тюркде ишчиле керекдиле, башха джау кьраллары бла уруш этерге Тюркге аскерчи джашла керекдиле. Тюрк Кавказны миллетлери кесине тартыб, арта уа «Джери-гизни оруслула сыйырыб турадыла», — деб, сауун-саба бериб, Эресейге юсдюрюрге излей болурму, нее? Келчиле ийиб, «муслиман топракъ» деб кюрешгенлери аны ючюн болур, эшта. Мен, ёлсем, кьалайда топракъда джатсам да, не башхасы барды? Тюркню топрагъы Кьарачайны топрагъынданмы игиди?!

— Алайды дейик, кьарачайлыла тели болуб кечедиле, хо! Сора адыгей, чечен, тегей, черкес, малкьар, кьумукъ да, абаза, ногъай да нек кетиб барадыла?.. Бары да тели болубму барадыла?!

— Огъай, Кьоналий, кьарачайлыла да, ала да кьарангылыкъдан, хапарсызлыкъдан алданыб, мында джашаудан да джылынмай барадыла. Бары да артдан.

сокьуранныкьдыла. Айтдырмай кьоймай эсенг, джашаудан кьууансала, ала кеслерин туура алай да алдатырыкъ болмаз эдиле. Ол себебден, мен да ачыкъ айтыб кьояма, суйсенг, джойдур, суйсенг, кьойдур, кьолумдан келсе, бир ипсанны да ийдирлик тюлме, энди мени чакъыртыб кюрешме. Мени ёзге айтырым джокъду, — деб, Солман, чыгъыб бара, эшикни занг деб урду.

Солман ачыуу бла Хасан апендиге тюберге разы болду. Хасан апенди бла джолда тюеб саламлашхандан, адамладан эшитген хапардан озуб, башха джугъун билмейди. Алай а халкьны кьызындыргъанланы бири болгъанына ажымсызды. Бир-бирине айта, бир-бирин кьыздыра, тамбла, бирсюкюн тебреб кьалыргъа хап-хазыр болуб тургъанла аз тюлдюле. Кьапчыкъларгъа, тулукъларгъа, мюрзеу гыбытларгъа джау джыядыла, кьууут тартдырадыла, джарма этдиредиле. Кьачхы кьалып сютден бышлакъ сыгъыб, кьатдырадыла. Ууакъ аякълыланы соуб, бютеукъакъ этедиле, кьуууруб, гыбытларгъа джыядыла. Кьайсы арбазгъа кьарасанг да, мал, бичен, мюрзеу, мекам сатханны кёресе. Алай а, не келсин, соргъанлыкьгъа, алычуу джокъну орнундады.

Кьачхы аязлы кече элни сагъышындаи башы кьазанча кьайнаб, Солман Хасаиланы арбазгъа киргенлей, бойнунда сынджыры зынгырдай, мазаллы самыр мыллык атды. Солман кьамчисин чакъдыргъанлай, ит ёлюм кьара юсюне атылды. Алай а сынджыр ий-меди.

— Кьайсыса? Джууукъ бол, не керек эди? — деб, джаш адамчыкьны ауазы чыкьды.

— Мен Солманма, сизге келе турама. Юйде ким барды?

— Атам, амам да юйдедиле. Дагъыда атамы гитче кьарнашы да, анамы эки кьарнашы да биздедиле, — деди джаш.

— Не, ауругъанмы барды? Нек келгендиле?

— Огъай, тейри, Солман, атам бла оноулашыргъа келиб турадыла. Кир юйге, энди ала да кетерик болурла.

Солман, юйге кириб, салам берди. Бары да ёрге кьобдула.

— Хасан, кьолунгда кьуранынг бла, кьартлыгъынг да кьайры кёлтюрюлюб айланаса, олтуругъуз, аллах

ююн, — деб, Хасан апендиден башлаб, барыны да кьолларын тутду. Олтурушдула.

— Апенди, не да болсун, кефинг-нюрюнг бла игилей тураса да, биз да кьууанабыз, — деди Солман.

— Аллахдан кьууаныгъыз. Сюесиз да, аны бла кьорюне болурма алай, ансы, мен да аллахыу тагьаланы бир кьолу, кьалгъан джанладан башхалыгъым джокъду, — деди джумушакъ. Джюрекини сылагъан ауаз бла Хасан апенди дагъыда былай айтды:

— Къайдан джангылыучу болдунг, Солман? Кьорюрге кюсеб тура эдим. Атанг харибни бек сюе эдим, джандетли болсун. Борбайы, сыйы бла келген, айтханы болуучу адам эди. Чырайынг, сюегинг ушагъанча, эшта, халинг, акъылынг да андан узакъ кетген болмазла. Керти адамны кимге да игилиги джугъады. Сени атанг меннге кьб джарагъанды. Дунияда адамлыкъдан багъалы не барды... Сен мени керекли болмагъанынг билеме, алай болса да кьолумдан келген зат болуб, сенден аярыгъым джокъду.

— Апенди, сау бол, кесниги саулугъунг къалайды?

— Аллахны игилигиден, бусагъатда кийик сау болуб турама. Джолгъа чыгъар заманда орунга тюшюб къалама деб, ичимде джаным джокъ эди, — деди апенди.

— Тохта, апенди, сен да кетеми айланаса?

— Солман, шо, былай огъурлу джолдан къалгъан боламыды?! Бу джолну бизге уллу аллах кеси джакъсыныб ачаады. Сора сен, бармайма зат-деб, акъыллымы боласа, алай нек сордунг?

Солман дженгил джууаб этиб къоймады. Хасан апенди — Кьоналий тюлдю. Мынга башха тюрлю джууаб керекди. Олтуруб тургъан джууукъ-тенг сейирге къараб турадыла. Бары да, сенгилчек болуб, сагъышдадыла. Былайда ала ангыларча, ийнанырча, илеширча, демениги джууаб тыйыншлыды. Солман кызгъаны бла кириб къалгъанды ансы, бусагъатда акъылы болса, ашыгъырыкъ тюл эди.

— Апенди, адам джюреги излегенча атласа, джангылса да, аджашса да, айыбны кишиге саллыкъ тюлдю. «Кеси джыгъылгъан — джыламаз» — дейдиле.

— Къалай дединг, Солман, бу сьзюнгю иги ангылаядым? — деб, Хасан апенди, берн бурулуб, Солманны кьезине битди.

— Апенди, мен тебреялмайма дегенлигимди.

— Нечик, кереклинг бар эсе, айт, мен болушурукъ-

ма, окъуй тургъан кьуранымы хакъына, малкьезлюк зат этерикди деб кьлюнге келмесин.

— Ангылагъанма, апенди. Ийнаннган да этеме. Баралмагъанымы сылтауу башхады.

— Неди, бир айтчы? — Хасан апендини бети тюрлепти. — Къой, кьлюмю чыгъарма. Мен сени бир бек джаратыб турама. Джетген джерде сени махтаб айлапама. Алан, сени ким эсе да иги кьоркьутхан кьеме...

— Сенден къалгъанла сенден тели болубму барадыла?.. Джангылма, энгда кеч болмагъанды, ма бизни да апендиге оноу сора келиб тургъаныбызны кьере болурса. Аны айыбы джокъду, — деб бирери бирер сьз къошдула.

«Ай харибле уа, не терен сингдиргендиле сизге. Кавказны кюсеригизни билемисиз?» — дегенча, Солман, джууаб да этгипчи, джакъсынынган тюрсюн бла барына да кьз джетдирди. Айтыб, алапы тюшюндюрюне да базмай, мурукку этди.

— Ма, бу мен окъуй тургъан кьуранны хакъына, къара шайтанны зараны джетгенди ансы, аллай кишини джашы... сен былай шашаргъа джолунг джокъ эди!.. «Бу тюрсюнню, бу санны-сюекни меннге берген аллахха минг шукурла!» — деб, хар ингир, хар эртден сайын бетинги сылаб тур, садакъа кьлтюр, мен билиб айтама, сокъуранмазса. Бере билген аллах ала да билликди, аны сен унутма... Э-эй, иги джаш, адам инсан аллахыу тагъаланы буюргъанына бой салыргъа керекди. Я сыйлы аллах, кючюнг уллуду, сен джумлай муслиманны гяуурну зорундан сакъла! — деб, Хасан апенди, эки-юч кере да эснеб, эринлерин кымылдатыб, ичинден дууа окъуду. Бир кесекни тынгылаб, дагъыда башлады: — Ёмюрлюкден келген адетлери — бизни хиликке этиб кюлселе, эркин джерде, тюзледе мал кютерге, сабан сюрюрге къарыуубуз болмаса, тилибизни ангыламасала, билирге да излемеселе, да сора ёзге не излейсиз, аллахны сыйген кьуллары?.. Энди джер, джюген салыб, юсюгюзге минерлери къалгъанды... Сакълагъыз да туругъуз былайыш... — деди, кьзлерин дарий кьол джау-лукъчукъ бла сюрте.

— Апенди, Тюркде дин къарнашларыбыз бизге мекям, урлукъ, мюргеу хазырлаб турадыла. Джерни уа сюралгъанынг чакълы бир бередице, дейдиле. Ол керти болурму?..

— Аллахны бирлигине, пайхамбарны хакълыгъына

ишеклери болмагъанла, аллахны сыйлы къуранын къолларындан тюшюрмегенле бизни аны бламы алдарыкъдыла сора?! — деди апенди.

— Апенди, айыб этме ауузунга чабханыма, игилик бла чабайым. Мен бир къарангы адамма. Мында барынг да таныгъан ол топракъбаш тыгъырыгъымы саталмайма. «Джарлылыгъын джашыргъан — байыммаз» дегенлей, къолум учарады. Мен анда кесими хыйсабым бла юй алалмазлыгъымы бек ариу билеме. Мекам, мал, мюрзеу ючюн къыйналмасынла, бары да мында хазырды, деб айтдырадыла. Мен да, дагъыда мени кибик кёбле бютюн да аны ючюн кызыб къалгъанбыз. Къолум, бутум сауду. Къайда да саным туююлюб джашай эсем, ары барама деб нек ёкюпеме... — деди апендини къайыны.

— Тюркню иши башхады. Анда билгичле, китаб ачыб, дууа джазыб, тюкюрюб, ёмюрю тёшек болуб тургъанлары кийик сау этиб къойгъанларын адамла кёзлери бла кёрюб, мында хапарын айтадыла. Бир насыбы болгъан, ауруб, чырмалыб къалмай, джаны саулай Стамбулну кёрюр. Дунияны ашхысы, асылы, таб суаблысы андады. Ол огъай эсенг, эки мазаллы таш хауада тохтаб турадыла, гюнахлы адам аралары бла озама десе, эки таш бир-бирине тийиб, эзиб къоядыла, дейдиле. Адамны бир насыбы тутханы, бир тюзелгени, тюшерикди ары, — деб, Хасан апенди, кеси суйгенча, кёлюне келгенча ауаз береди.

Солман былайда болумну таб кёрмеди, чыгъыб кетерге уа ашыкъмайды. Джюрегиндегин ангылатыргъа излейди. Аны ауазына ийнаныб тургъанларын таныды.

Сёз бираз сёл болуб тургъанлай, уллу тепси бла алларына мёрезе, къуймакъ, табада бишген нартюх къатыкъла салындыла. Хасан апендини юй бийчеси саблы агъач аякъ бла алларына кертме суу келтирди.

Ауузланыб, тепсиден артха кетиб олтурдула. Юй бийче, сауутланы джыйыб, алгъыш этген Солманнга да, барына да къараб:

— Сизге да халал болсун! — дей, аргъы юйге кирди.

Киши джукъ айтмагъанлыкъгъа, хар ким бир-бирине къарайдыла, сёз бошалмагъаннын ангылайдыла, не ючюн десенг, Солман заманын ашыралмай келмегенин биледиле. Ол бош, керексиз джерге джюрюмейди, сёзюн да оюмсуз, ёлчелемей айтырыкъ тюлдю. Айтханы

болмаз джерде, сёзю ётмезин таныб, тереннге кирмейди. Аны Хасан апенди барындан да нги биледи.

— Энди сен къачан кетесе, апенди? Кимледиле нёгерлеринг? — деб, Солман осмакълаб сорду. Бары да аллындан эсгериб, джууабха хазыр болуб тургъан Хасан апенди, сагъыш эте айланмай:

— Мени болджалым джокъду. Не кюн эркинлик берселе, ол кюн огъуна джолгъа чыкъдым. Нёгерлерими сораса. Бютеу эл, муслиманнга киндиги кесилиб, ахратын эсгериб, муслиман топракъгъа разыла — бары да мени нёгерлеримдиле, — деди.

Солман, сагъышланыб:

— Ала къаллай бир болурла, апенди? — деб, сорду.

— Тюзюн, джиги бла излей эсенг, Солман, санамагъанма. Къарачай элле саулай къозгъалгъандыла. Ала ны адам санлары 35 мингден асламды, дейдиле. Бары да башларына джетген азабны атаргъа излейдиле. Мында зорлукъгъа энди тёзалмайдыла. Сорчугъуз, уллу Кавказда аллахны бирлигине ишеги болмагъан муслиманлада кёлтюрюлмезлик табыллыкъмыды?!. Дин къарнашла бир-бирлерин табаргъа керекдиле. Алагъа аллаху тагъала кеси болушуб, ишлери онгуна айланлыкъды.

— Апенди, быланы уллу, гитче да эсгериб, сеннге опоу сорадыдыла?

— Сорадыла, Солман! Сора пек сормазгъа керекдиле?!.

— Эринмей, барына да ангылатамыса?

— Ол мени сыйлы борчумду. Муслиман инсанла уллу аллахха къуллукъ этедиле. Ол къуллукъну къалай толтурлукъларын юретгенле, эсгертенле апендиледиле. Биз аны ючюн кишиден бюсюреу, какъ излеб кюрешмейбиз.

— Апенди, сен бу берген ауазынга кесинг толу ийнаныбса. Мен аны ангылайма. Ким билсин, джууугъунг, тенгинг инджилирин излейсе дерге да къыйынды. Мен алай да айтмайма. Ёзге, сау эл къобуб, айла бла джолочу болуб, малын, мекамын атыб, анда да муратыча болмай, терсейирлеми, аны сагъышын этемисиз?

— Этебиз, Солман. Чырмаллыкъ, джунчурукъ тюлдюле, сен анга ажымсыз бол!

— Апенди, алгъын кетген стамбулчуланы сен да, мен да билебиз, къолубуз бла ашыргъанбыз. Ала да ма былай, бир-бирин учундуруб, эки кёзлерин кысыб,

джанларын харам этиб, киши айтханна да кѳулакѳа алмай, мыллык атхан эдиле. Муратларыча болмай, терсейиб, ненча юйдеги апчыды, ненча онгсуз дуниядан тас болду!.. Садакѳачыла болуб а ненча адам кѳайтды ызына?!

— Солман, мында бизге ышанмайдыла, бизни кѳлтюрюрге излемейдиле, не ючюн десенг, суюмейдиле, — деди Хасан апенди.

— Апенди, кѳарачай эллени старшиналары бары да кѳарачайлыладыла. Кѳралѳа оноу этерге уа салмазла, Россия — орус кѳралды. Биз азбыз. Аланы бир гитче сахарчыкѳлары чакѳлы бирбиз. Оруслула уа джюз миллионга джууукѳлашыб барадыла... Ала бурунда бери да кѳраллыкѳ тутуб, окѳуу, усталыкѳ да алыб келдиле. Алада иги шартлагѳа, усталыкѳга, билимге юренирге керекбиз. Биз эталлыкѳ джангыз олду.

— Солман, аллах кѳараб турады, керти сѳз, сен кирирни аллында бурнум суююндю да, «ким эсе да бир онгсунган адамым келмей эсе, бурнуму джырдырама» дей турганлайыма, босагѳадан «доп» деб тюшюб кѳалдынг. Аны айтханым, мени джюрегим сенге кѳуру да алай ачыкѳ эди. Бу джол хар сѳзюме джууаб табыб баргѳанынг, тамада хатерими этмей, кѳайырылыб сѳлешенинг мени бираз тагѳаландырдыла. «Кѳыркѳ киши бир джанына, кѳыйыкѳ киши бир джаныша» — деб, бурунгула ма былай бизни кибиклеге айтхандыла. Солман, аны ючюн бир джангыз адам кѳчеринден кѳаллыкѳ тюлдю, айтдырмай кѳоймай эсенг, аллай сѳзле ючюн куюшеннгенин да бузарыкѳ тюлдю. Кетерикле, сенге, менге соруб да кюрешмей. Мында бурунларын бузѳа кѳб ургѳандыла да, ызларына кѳарамай, таш атыб кетерикдиле.

Хасанна чыртда ийилмезлигин Солман таныды. Аны юйюнде олтурганла да джууукѳларыдыла, апендини джерде аллахны орнунда кѳрген адамладыла. Былайда сѳзю эрши кѳрюнюб кѳалган болмаса, ангылашынмазлыгѳын билгени себебли, андан ары тереннге кирирге излемеди.

— Аллах ючю десенг, Солман, берекет берсин, тюп-тюз айта тураса, — деди олтурганланы бири. — Мен бек эс ийиб тынгыладым, бу сѳзюнг джалгѳанды, субай сѳздю, неда омакѳланууду деб, сынгар сѳз табмадым, бизге джан аурутуб айта тураса, кѳарнашым, ѳмюрюнг узакѳ болсун! Акѳыллыдан акѳыл сѳз чыгѳады. Ата-

нгы хапарын кѳбле айтадыла. «Алма терегинден керикетмез» — дейдиле, бир джугѳунг ушаган болур. Бар, ашыкѳганча кѳрюнесе. Кѳайда айлансанг да, аллах саулукуѳ берсин, джолунг болсун!

Хасан апенди, онгсунмай тынгылагѳанын билдирмезге кюреше, ышарды.

— Хар ким бирер сѳз айтыргѳа керекди. Уллу ишни оноуу, сѳзю да уллу болады. Алай болса да, сен да адам сѳз бла сѳлеше тураса ансы, кесинги оноунг тюлдю. Хар ким кесини акѳылын джаратхан бир дуниягѳа туугѳанбыз, — деб, Хасан апенди сѳзюп тюгел да бошагѳынчы, Солман, саламлашыб, юйден чыкѳды. Азан тауушну эшитиб: «Джассы намаз джетиб турады да!» — дей, ашыгѳыш атлаб юйюне джанлады.

Тогѳузунчу башы

Тюнене Адылгерий кѳошдан эннгенди. Аны джюрегинде от джанады. Эки джылны ичинде налогун телеменгенди. Кѳызы Гоккаджанна Джашаугѳа кете айланган хапары элге джайылгѳанды. Джашны атасы Батырны чарлагѳан хапары чыкѳгѳанды. Джол ишлеген заманында кѳошда кѳалыб, табылмагѳаны себебли, Адылгерийге тазир салыннганды. Аны да телеменгенди. Беш джылгѳа кѳой джалгѳа киргенди да, болджалы джетмегени себебли, иеси хакѳын берирге унамайды. Юй бийчеси Асият, эмчекле сабийине кѳарагѳандан озуб, джумушха бошамайды. Ол огѳай эсенг, Гоккаджан башха джумушдан бошамай, юй тюб тенгли бачачыкѳларына да кѳараялмай, кѳачхы джангурла уа гардош тѳбелени оюб, джуудуруб, джер бла тенг этгендиле.

Джашау келечи ийгинчи, Гоккаджан, ышанмай, суюмеклигин да инсаннга билдирмей эди, тереннге кирирге, халкѳгѳа хапар болуб, аны да табмай кѳалырма, деб кѳоркѳа эди. Энди уа, Сураг джарашдырыб келчилик айтханлы, кѳызгѳа кѳанат битгенди, таб, Юсейирни накѳырдасын да унутханды, аны джукѳусу, тынчлыгѳы да кетгендиле. Эртденден ингирге дери ичинден мурулдаб ийнар айтханлай джетеди. Алай а сѳзю, киши ангыларча, ачыкѳ айтмайды.

Халкѳны кѳанатландыргѳан кѳчюу Адылгерийни,

джюрек аурууна ауруу кышуб, артык да бек кыйнайды. Джашауну кызы бла джазыуу бир болса, Гоккаджан да мында кыалырга керекди. Джангыз кызыларын кыюуб кыалай кетсинле? Налогу, тазире тѣленмей, Адылгерийни Тюркге киши иерик тюлдю. Асият да ауруучуду, Тюркю атын сагыныр хыйсаблары джокъду. Алай а кыайнлары: Асиятны атасы, анасы, кыалгъан джуукълары — бары, болгъан рысхыларын сатыб, тебреб кыалырга арба сакълаб турадыла. Адамлары, эт джуукълары кетиб, Асият мында кыаллыкъ тюлдю. Аны ачыкъ айтады.

Бу джол Адылгерий юйюне дорх этиллигин эшитиб тюшгенди. Мадар табса, Кыоналийден «бедишлик этме» деб тилерикди, юй бийчеси джуукълары бла тагылыб кетмез мадар излерикди.

Байрым кюн эртденбла, мыртазакъ келиб, атындан да тюшмегенлей, таууш этиб, Адылгерийни чыгъарыб, прауленнге алыб кетди. «Ах, мен хариб, биягъы джюреги ауруб келген болур эди, бир солууун алырга да кыюмадыла», — деди Асият.

Столну джанында, таянчакъ шиндикге таяныб, сол кыолун герох бауундан алмай, онг кыолу бла кыагыт джаза тургъан Кыоналий, башын кѣлтюрюб да кыарамагъанлай, Адылгерийни саламын да алмагъанлай:

— Келдинг шойду да? Кыайда тасса? — деб сорду.

Адылгерий кетген кече кыошдан энгенин айтды. Кыолун кыагытдан бери алмагъанлай, Кыоналий, мангылайыны тюбу бла кыараб:

— Юйюнге дорх эте айланганыбызны билемисе? — деб, темир таууш этген тамагы бла сорду.

— Тоба асто!.. Ол деген неди?! Сора ичиндегилени уа кыайры кыуярыкыса?! Алагъа не оноу? — деб, Адылгерий терен ахсынды.

— Ол сени ишингди. Аны кыайгысын сен эт. Сени аны ючюн чакъыртханымы биле болурса?!

— Кыоналий, шо, ол иги атангы джаны ючюн, былай джангыз бир такыйкыагъа мени орнума кесинги сал да, не мадар табарыкъ эдинг, аны меннге бир юрет. Андан уллу игилик меннге ъмюрде да этерик тюлсе...

Кыоналий, эрлай ърге кыобуб:

— Алан, Адылгерий, кеф этибми келгенсе, огъесе мени телигеми санайса? — деб кычырды.

— Ант этдире эсенг, этейим, тамам амалымы туусуб, сенден сеbeb излеб келгенме.

— Сора мен сени орнунга кирирча, не кыыйнлыгым барды?.. Сен аланы оноуларыни бюгоннге дери этсенг а! Тѣлеуюнго берирге сау эки джыл азлыкымы этгенди?.. Тазир он кюнден озаргъа болмайды. Элде джол ишлеге чыкымагъан кыалмагъанды, джангыз сен болмасанг... Сен ол джолну джюрюмеймисе?!

— Кыоналий, ийнап, аллахны хакына, ол кюндеде мен кыошда болуб, эшитмегенме.

— Ол талай кюн тюлдю, сау алты айны ичиндеди. Сен кыошха бегинибми кыалгъан эдинг сора?

— Кыоналий! Сен болмасанг, мени башымы алаллыкъ киши джокъду. Тилейме, мени теитиретме. Сабийни, ауругъап тиширыуну хатерлерин эт. Сени да аллахынг барды. Сууаблыгын уллу аллах юйдегинге берсин! Бу худжу джюрек ауруу да быйыл мени аягымы марагъанды да, мадар этерик эсем да...

— Адылгерий! Мен кесими джумушума чабдырмагъаппа сени. Бачамы кыаз, отун келтир, биченими чал десем, этме, ол заманда мени бла, таб, даулашырга боллукъса. Мен кыралны ишине уа не мадар табайым? Сен кыошда сыртынгдан тюшюб туурса да, хо, сени джанынг ючюн, мен башымы джюкге салырма, иги кыууан! Сабийинг, тиширыуунг болгъанын ол заманда билмейми эдинг?!

— Кыоналий, не дей эсенг да, айтханынгы этейим, мени юйдегими эшикке атдырма ансы. Эт бир адамлыкъ, алтын этеклеринге башым кыонакыды, — деб, Адылгерий билген ариу сѣзюн кыызгъанмай кюрешеди.

Кыоналий, орнуна олтуруб, баш энишге кыараб, талай бирпи тынгылаб турду. Сора:

— Мени кыайгым эл бла бир болгъанын билемисе? Кѣчкюнчюлени-мухаджирлени джолгъамы хазырларыкыма, кесим да аланы ичинде болуб, огъесе сени оула тургъан тыгырыгынгы тѣлеуюнгеми берликме... нее?

— Не этерик эсенг да, биягъы сен тюлмюсе, мени ючюн энгда бир кыыйнал. Мен да аны ълюб кетгинчи унутмазма. Менден кыайтмаса да, джаратхан аллахдан кыайтсын!

— Адылгерий, сени не унутханынг, не унутмагъанынг!.. Алай болса да ма бюгон, тюз бусагъатчыкыдан, барыб, алыб келе эсенг, не этерикме, сен айтханлай, биягъы мен тюлмеми, бир сылтаула айтырма пристопха.

Бар, терк бол! Мен былайда сакълаб турлукъма, ангыладынгмы?

Адылгерий, джууаб этмей, баш энишге къараб, терен ахсынды.

— Мен не айтама сеннге, эй, эшитемисе? — деб, Къоналий мангылайыны тубю бла къарады.

— Бусагъатда табыб къояр мадарым болса, сора, сенден тилей турмай, алыб келиб, бериб къутулсам а?..

— Сора менден нени тилейсе?

— Мадар бар эсе, хыйсабымы кѳресе, бу тѳлеулден башымы джул дейме...

— Аллай мадар джокъду. Айырдынгмы?.. Энтда, ышанынга къарайма да, бизни биягъынлай джылла бла ызынгдан айландырыгъа излейсе...

— Огъай, аллах ючюн, тюзюн бир ангыла, энди юч айдан беш джылым толады.

— Не дейсе, Адылгерий? — деб Къоналий ангыламай эрши къарады.

— Мен къой джалда болгъанлы беш джыл джете-ди, дейме.

— Хы, да сора сѳзню айыртыб сѳлешсенг а...

— Юч айдан толу хакъымы алыргъа керекме, алгъан кюномде огъуна келтириб кесинги къолунга салырма.

— Хайыуан, энди юч айдан сен былайда къарачайлы кѳрлюк тюлсе! Ол заманнга былайда бизни атыбыз да унутулукъду. Халкъны джолгъа ашыгъыш хазырлана тургъанын кѳрмезча, сен сокъурмуса?!

— Пристоп кетерик болмаз?.. — деди амалсыздап Адылгерий.

— Сора мен элни айыбын тындыртмасам, тѳлеуленни бердирмесем, мени Стамбулгъа иерге пристоп унарыкъмыды?! Сен анга сагъыш нек этмейсе?!

— Къоналий, мен юч айдан алгъа табарма десем, сени алдарыкъма. Алдаргъа уа бетим джетмейди, — деди Адылгерий, мадарын тауусуб.

— Мен да ары дери тѳзербиз десем, сен ийнанма. Сени алдаргъа мен да болалмайма, — деди Къоналий, Адылгерийни эниклегенча.

— Да энди, Къоналий, джаным-кѳзюм, сен айтханча этейим, айт болушлусун.

— Айтханма, къулагъынг бар эсе, эшитирге керек эдинг. Тѳлеуонгю бюгюн келтирсенг, юйонг кесинге

къалады. Келтирмесенг, мындан ары тѳзер мадар болмагъаны себебли, тамбла юйонг сыйырылыб, дорх этилликди. Тѳлеуонгден джукъ къалса, къоркъма, кесинге берирбиз. Биз алай, сен мурат этгенча, къаты адамла болмагъаныбызны ахыры ангыларыкъ эсенг... — деб, Къоналий, сѳзюн да аягъына дери джетдирмей, Адылгерийге хыны къараб:

— Бар, нек сын болуб къалдын!.. Къора, сени бла безигенден сора да ишибиз барды, — деди.

Адылгерий, эски бѳркюн башына къаблаб, ауузундан сѳз чыкъмай, кетди. Орам къыйырсыз узуп кѳрюндю. Джюреги чанчыб, эки-юч кере тохтады. Солуялмай, бети, къан къууолгъанча, исси болду. Джау орун къалагъы, сырт узуну чанчыб, кючден-бутдан атлай, юйге джетеб, орундукъгъа ауду.

— Къалыб кетдинг да... Не болдунг? Аллах бирди, бюгече юсюбюзге бир джарыкъ кюн тийиб кѳргенме да, къууаныб къайтырынгы уа биле эдим, сен джукъ айтмай, кесинги тѳздюрюб тургъанлыгъынга, — деб, юй бийчеси агъач аякъ бла джукъа суусабын узатды. Адылгерий, ауузундан сѳз да чыгъаралмай, орунда ауур ынгычхаб, ары бла бери кесин атыб тебрегенин эслеб, юй бийчеси аякъны аны аузуна джетдирди. Алай а Адылгерийни ауузун ачар къарыуу къалмагъанды.

— Мен хариб, мен джазыкъ, не болуб къалды сеннге? — деб, эс ташлаб, юсюне къабланды. Адылгерий, джууаб эталмай, къолу бла сол къабыргъасын, кѳкюрегин кѳргюздю.

Асият, къычырыкъ этиб;

— Тохта, шо, сеннге айтама да... кесинги къатдырыгъа бир кюреш! Гоккаджан хоншубуздады, аны чакъырайым, — деб, Тукъумчукъну агъач орундукъну аякъ джанына салыб, джанын къолуна алгъанча, джыламсыраб юйден чабханлай чыкъды. Мычымай экиси да бири бири ызындан, юр-сюр эте, юйге кирдиле. Къызы чабыб киргени бла:

— Атам, ой атам, эки эшигибиз джабылыб турады да! Ах, мен хариб! Не болду сеннге? — деб, бетин ата-сыны бетине салды. Алай болгъанлыкъгъа Адылгерий сѳлеширден озгъанды. Эслеб къарасала — кирпичлери, сир къатыб, къымылдамайдыла, эринлери кѳгере башлагъандыла.

— Оу, мен джарлы, атам! — деб, Гоккаджан джы-

ламсыраб кычырды. Сабийчик, илгениб, асыры кьоркыгъандан, ачы таууш этиб джылады. Асият, тюгел орундукуьну кьатына да джетгинчи, джерге джыгъылды.

* * *

Адылгерийни басдыргъан кюн, сууукъ джангур да кьуя тургъанлай, алайда дауурну хапары сау элге джайылды. Кими Къурманны, аны негерлерин тюзсюнеди, кими Хасан апендини, Къоналийни ариуларгъа кюрешеди.

Адылгерийни джаназысына апенди келмегенин эслеб, кьайсы эсе да сёз башлады. Къурман а Асиятха джууукъ джетеди. Джаны ауруб:

— Адылгерийге келиб не табарыкъ эди?! Адылгерий бир джалчы... Къоналийге, Таумырзагъа бармаса, эки мыйыгъымы джюлютдюреме, — дегенди.

Ала экиси да ол кюн кьабырлада кёрюнмегендиле. Ол сёзлени да башхала джетдиргендиле. Къоналий Къурманы ол кюн огъуна преулениге чакъыртыб, ашхы керегин бергенди. Элни юслерине кьаратыб, аманнга джетгендиле. Таумырза Къоналийча дженгил тюлдю. Ол эслеб атлайды, хар сёзюн чегиб сёлешеди. Аны басымы барды. Аны бла алкьын тюбешмегенди. Сёзю кьодулу болмаса сюеди. Къурман Таумырзада эртдеден бери ишлейди. Таумырзаны джалчылары аны иги таныйдыла. Таукеллиги, башын кьоруй билгени ючюн, джалгъан сёзю джюрютмегени ючюн, Къурманы ала бек джаратадыла. Таумырза аны джанына тийсе, джалчыларыны кьанлары бузуллукуьларын Таумырза иги биледи. Аны сабыр этдирген олду.

Хапар андан теренге кетмесин деб, Таумырза да сёлеширге Къурманны чакъыртды. Къурман Бурмамытда Таумырзаны мюлк джеринде кьойчуду. Ол кюн Къурман келиб кьалыргъа сюймеди. «Къуру да ол айтханча, анга табы болуб турургъа нек керекди», деб, бу джол аякъ тиреди. Экинчи кюн ат бла эниб, Таумырзаны юйюне баргъынчы, тюб билирге, кесини юйюне бурулду.

— Оу, кьайдан чыкъдынг, бир хата болуб келе болурмуса? — деб, Болду кьайгъы этиб сорду.

— Огъай, огъай. Аны кьой да бир суу узат бери, — деб, Къурман, ышымларын ёрге тартыб, бауларын кьаты кьысыды. Болду, аякъ бла суу узатыб:

— Юсюнг-башынг да тозурагъан болур... Тери шалбарынгы, тобукуьлукуьларынгы ала барлыкъ болурса анысы, сууукъ тюше башлагъанды. Ах, чабырларынг да аягъынгдан чыгъыб кьалгъандыла да... дыды-дыды!.. сени кёрген не айтханды!.. Эрик ашагъан чабырлыкъ бар эди. Ол кесинг келтирген терини саурусундан эки аягъынг бир джукъ эт да кие бар... Сеннге кьарагъан — кёзлерин кьыса болмаз... Эки аягъынг бери чыгъыб кьалгъан кёреме... Сора, баджош бир кёбгеми барлыкъ эди... Ах, адамла бу болумунга не айта болурла... — деди.

— Мен чабыр кьайгъылы тюлме. Мен джалан аякъ да айланнга эдим да, ёзге хатам болмагъа эди... — деб, Къурман, аякъны ызына узата, чирчик-чирчик болуб джылтырай тургъан мангылай терин зыбыр чепкенини дженги бла сюртдю.

— Эшитемисе, сеннге айтама да! Ол кюн, Адылгерий-насыбы кьуругъанны асыраб келе, оюмсуз сёлешгенсе да, Къоналийни адамлары хар тюбеген джерлеринде ит ириятын береди. Таумырзалагъа да бир затла айтхан болурса дейме. Акъылынгдан чыкъмай, ол затны эталмаса деб, мен соргъанлагъа огъайны бериб барама, — деди Болду, адам кириб кьалыр деб кьоркыгъанда, сескекли болуб, джан-джанына кьарай.

— Айтхан эсем, ётюрюкнюмо айтханма! — деди Къурман кёлтюртрек.

— Оу, а киши, алай кычырма, мен сангырау тюлме!.. — Адамлагъа эшитдиресе...

— Эшитсинле. Энди мен биринден да кьоркьмайма! «Ёлген эшек бёрюден кьоркьмайды», аны биле болурла... Не этериклери да, хырыуум таусулса, ол дуниягъа иерик болурла... Майна Адылгерийни, ким да кёре, эрлай кьара джерге кёмдюлеми? Басдырыргъа уа турсунмадыла. Итни ёлюгюча, джол джанына атылыб кьаллыкъды деб тура болур эдиле. Бир джангыз байны басдырыргъа аллай бир адам джыйылмагъанды. Асыры ачыудан хар бирини кёкюрегинде от джана эди.

— Ол джарлы джаннга андан не барды? Джерни тюбюне тюшдю, кьыйынлы... — деди Болду.

— Сен зауукъ этибми джашайса?! Неге кьууанлыкъса: джашайма, алкьын ёлмегенме деб?! Джерни башында джашаудан эсе, тюбюнде джатхан тынчды

бизге. Бойнумады энди, Адылгерий «юйюмю дорх эте-диле, тазирими, налогуму төлетирге мыртазакъ келеди, юйдегим ушхуурсуз къалады», деб къоркъа эсе, неда тамбласына сагъыш эте эсе... Насыблы, башындан къайгъы, джюрегинден къоркъуу кетиб, санлары солуу табыб, тынч джатады...

— Ий, нек телленесе!.. Неле сөлешгенинги билемисе? Энди къара джерге киргенге сукъланыбмы тебрегенсе?..

— Бек билиб айта турама. Сукъланама. Ма, ёзге сылтауум болмай, Таумырза чакъырады деб, адам келген эди да, кюнлюк джолну апы ючюн салыб келе турама. Джолну узуну мен этмеген сагъыш къалмагъанды. Сёзю, ажымсыз, ким эсе да къулакъларына чалышдыргъанды да къайгъы чыгъарыргъа башлагъанды. Аны аузу алай омакъ, кука сөлеше тургъанлай, джюреги кёмюрден къарады.

— Энди анда сени ишинг джокъду. Сен кимлеге ёшон салыргъа кюрешесе, къыйыңлы!.. Уф дегенлейлерине, тюкню джел элтгенча, былай алчо-гюлчо айландырыб, кёзкёрмезге думп этиб иериклеринден-ишден хапарынг бармыды?!

— Ай сизге, юйдегиме, не этейим ансы, анасы бергенни тёксюн, бир кюн туугъан эдим, бир кюн ёллюк эдим, дертими алыб, айтырымы айтыб, кёл кенгдириб ёллюк эдим...

Къурман сёзюн бошагъынчы, ким эсе да къычырды. Болду терезеден къараса: къаратору атда шкоклу мыртазакъ.

— Шо, бу джол, юйдегинги хатери ючюн, сёз къозгъама, не десе да, хо де да бар. Ол акъыллы адамды, кечмеклик салыр. Алай тюл эсе, мен кесим барайым да джылайым... — деб, Къурманны билегинден тутуб тиледи.

Къурман не хо, не огъай демеди. Таумырзаны экинчи келечи ийгенин кёлтюрюб болалмай, темир къан алыб, юйден чыкъды.

— Алан, башынга асыры уллу сый тартмаймыса?! Эки кере адам келмей, чакъырылгъан джерге бармаучу къачап болгъанса?! Ансы да Таумырза, сени насыбынга, тамам тёзюмлю адамды ансы, сени эки аягъынгы бир уюкъгъа сугъуб, башында къара къазан къайнатыр эди!.. Сакълатма мындан кёб. Дженгил джет! — деб, атына къамчини тёшей, арбаздан чыгъыб,

хунаны джаны бла энишге айланыб, кёзден ташайды.

Къурман, Таумырзаланы арбазда киши кёрмей, къалай тюбериклерине къайгъылы болуб, къалын мияла эшиклерин къакъды.

Таумырза, эшикни ачыб:

— Ай юйюнге, Къурман, аллахны суйген къулу, къачан да сеннге разыбыз, бизге келе тур, деб мен неча кере тилегенме!.. Дагъыда унутаса да къояса... Кир, Къурман, эшик юсюнде сюелме, — деб, билегинден тутуб, юйге кийирди. Сора аргъы юйде юй бийчесине:

— Эй, сеннге айтама да! Ким келгенин билемисе! Кесибизни Къурманды, былай кел, бир къарачы, бети аман болгъанча кёрюнеди, сени кёзюнг иги танырыкъды. Тиширйу эслерге, сынаргъа ёч болады, — деди. Джерге джете узун окъа къапталы бла, эки къара эшмесин сыртына атыб, Пачахан ашыкъмай келди.

— Къайдап чыкъдың, Къурман? Бизни кесинге тансыкъ этер ючюн а къоймайса, тоба. Бетинг хубарды, алай а азгъанса деб таныялмайма... Эшта, джолунг узакъ болуб, джунчугъан болурса ансы, мен таныудан, биягъы Къурманса, — деди Пачахан. Къурманны акъылына: «Огъай, былада мен этген муратла джокъдула», деген оюм келе, Пачаханнга къараб, былай айтды:

— Уллу аллахны да джетишдирмеген ишлери кёбдюле, сагъыш этсенг...

— Нечик? — деб, Пачахан, ёмюрюнде эшитмеген сёзю кесини юйюнде таныгъан адамындан къулакълары бла эшитиб къойгъанына, таб, къоркъаракъ да болуб, джаякъ тюклери къобдула.

— Деб а нек айтама?.. Сени бу тукъум джумушакъ, къозу тилинг, джашауугъуз а ханладан, патчахладан башха тюл, айтхан сёзюгюз джерге тюшмей... Аллахыу тагъала тюз эте эсе, сабийлени бизге ауурлукъгъа бермей, бир талайын сизге берсе уа?! Тейри, былай тюз орус гинджини джасандыргъанча, башындан аягъына алтын бла накъутналмаз этиб къояргъа къолугъуздан келмей къаллыкъ тюлдю.

Пачахан, эрини кёзюне къараб, эрнин чюйюре келиб, харх этиб кюлдю. Таумырза да, ышарыб:

— Сора сеникиле ауурлукъмудула да? Ма къараб-къарагъынчы джетерикдиле. Бирери бирер темир багъана боллукъду, — деди.

— Къой, къой, Таумырза. Биз аланы айыбсыз, инджитмей асыраялмайбыз. Ариу кийген сабийлени кё-

рюб да сукъланадыла, иги ашагъанланы кѣрюб, джылаб да келедиле. Биз, сабий асыраялмай, аланы инджитиб, сукъландырыб, гюнахлы болабыз. Ауурлукъ деб аны ючюн айтама ансы, ичинден чыкъгъан баласын джылан да сюеди, — деди, ахсыннганын, алагъа билдирмей, ичине джутаргъа кюреше.

Таумырза Къурманны тапчаннга олтуртду. Къурман, кир юсюне къараб, дагъыда кѣзюн къара сахтиян тапчанны юсюнде дарий джабыугъа джетдирди.

— Огъай, мен ма былайдан ары барлыкъ тюлме. Бир шиндик ышан болса, олтурдум да къалдым, — деди ол.

Пачахан унамагъанын кѣзю-башы бла кѣргюзе тургъанлай, Таумырза, аны билегинден тутуб, элтиб тапчаннга олтуртду. Пачахан, башын булгъаб, джукъ айталмай, орта эшикни ачыб, аргъы юйге кирди.

— Сен ач болурса, джолоучу адам? Юйюнге да къайталгъан болмаса!

— Сора нек къайтмай эдим?.. Юйден келе турама. Ашагъан да этгенме, солур кереклим да джокъду, — деб, Къурман, чабырындан юйню тюбюнде кюйюзге тюшген салам чѣбно эслеб, алагъа кѣргюзмей, къалай алыргъа билмеди...

— Алан, къошунгдан, малынгдан да хапар айтмайса, — деб, Таумырза, сормагъанлай, кеси башларын изледи.

Къабыргъалада кызыл-ала къаджар кюйюзлени, юслеринде буу мюйюзге тагъылыб тургъан беш атылгъан шокну, узун герохну, алтын къаманы, омакъ герох бауну эслеб, аладан кѣзюн алалмай тургъанлай:

— Тынч-эсенбиз, — деди.

— Мен малладан хапар билирге излейме, алан?

— Таумырза, сиз эшитмеген джангы хапар джокъду. Хы, унутуб турама, ол буту сыннан токълу харам болургъа тебрегенинде, кесген эдик... Сора ол чункъул тѣртмюйюз къой энгда табылмагъанды, — деди Къурман.

— Ий, сеннге айтама да, токълу дегенигиз тиши тюлмю эди? — деб къайгъылы болуб сорду Пачахан.

Таумырза джукъ айтхынчы:

— Тиши эди, тюз айтаса, — деди Къурман.

— Чункъул къой да эки джылны да кысыр къалгъанды да?

— Огъай, Пачахан, аны юсюнде уа джангыласа,

джапгыз быйылны къалгъанды. Тѣртмюйюз тиши малда санлаб бир тюбейди, сора сютсюз болады, — деди Къурман.

— Къурман, айыб этме, биз ъмюрюбюз мал бла келгенбиз. Бизни юретирге керек тюлдю. «Тай ъсдор-меген атха минмез», деб эшитгенмисе?! Токълу да — мал, къой да, ариу, он мюйюзю бар эсе да — мал. Сени къолунгда ала башсыз боллукъдула деб джети джукълаб бир актылыма келлик тюл эди, — деди Пачахан, бети тюрлениб.

— Энди ол сеннге джетген оноу тюлдю. Мал болгъан джерде тас болгъан да, джанлы джыртхан да, харам болуб чыкъгъан да болуучанды, андан хапарыбыз барды, къайгъырмаз. Ёзге, малла инджилмезча, отлау, туз джетишемиди?

— Тейри, джайы джауумсуз болду да, ханс къатханды. Тузубуз а барды. Тамбий кѣлден атла бла келтирген эдик. Алай болса да ууакъ аякълыгъа къачда огъай эсенг, къыш тюшюб къалса да, кюн бетледе, чегет ичледе бир джубаныр зат табылады.

— Къурман, къойла къурумай саууламыдыла?

— Тейри, таркбайгъандыла, алгъаракълада уа биз къой айрансыз болмай эдик.

— Бышлакъ сыгъарча хыйсаб а болмаз, нее? — деди Таумырза.

— Барды, бышлакъ да сыгъабыз. Джети гыбытны толтургъанма. Къатыкчыкъла этиб барама, Пачахан унарыкъ тюл эсе да, билмейме, — дегенлей, ол юйде тынгылаб тургъан Пачахан, бери кириб, кюлюмсюреб, накъырда халда:

— Пачаханны алай сан эте эсенг, ол гыбытларынгы бириш неда, къой айранны кюсегеними билген этесе, меннге бир гыбыт ала келсенг, не боллукъ эди, аны аурулугъунданмы къаллыкъ эдинг?.. — деди.

Таумырза, аны эшитгенлей, юй бийчесине къашын-башын тюйдю.

— Тюз айтаса, оллахий-билляхий! Кесими эссизлигимди ол, ашыкъдырдыла да, чыртда эсимден кетиб къалды. Ызыма чыгъа эсем, ыйыкъ да турмай, гыбытланы барын да келтирirme. Айран да джыярма, — деди Къурман.

— Къурманнга ушхуур сал, — деб, Таумырза юй бийчесине къарагъанлай, Къурман кетер къайгъыгъа кирди.

— Къурман, ким айтса да, ийнанма, къайын ананг суймей кѳреме. Кюнортагъа ауузланыб, сауутланы ма бусагъатда джыйгъан эдим. Сакъларыкъ эсенг, ушхууур этейим. Хазыр ачыб тургъан тылым барды, — деди Пачахан. Алай болса да Къурман унамады. Таумырза, сѳзюню къалайдан башларгъа билмей:

— Къурман, Адылгерийге джууукълугъунг къалайды? — деб сорду.

— Адылгерий мениге къалай да джууукъ джетмейди. Къатыны Асият бла мен ючдебиз. Сора бир тийреде джашаб, бир юйдеча ѳсгенбиз.

— Кемсиз ачыгъан хапарынгы эшитгенбиз. Биз да къыйпалгъанбыз.

— Къыйналгъан болурсуз... — деб, ол сѳзюп бошагъынчы, Пачахан чыдаялмай, къошулду:

— Къыйналгъанбыз, бек къыйналгъанбыз, Къурман, таб, аны ауушханындан да сени ауур сѳзюнге... Ёлген кесини орнуна кетеди. Анда кишини терслиги джокъду. Апы джазыуу уллу аллахны кълундады. Сен а джаныбызны къыйнар ючюн къоймагъанса. Алай болса да аман сѳзюню къодулу этиучюледен, апы къуууучуладан тюлбюз биз...

— Ийнапыгъыз, Пачахан, мен сизни алай джаныгъызгъа джетерча сѳз айтмагъанма. Тюзю, джаназыда, къараб не Таумырзаны, не Къоналийни кѳрмегенimde, къыйналдым. Не айтсанг да, сѳз апгылагъан, элни аллында джюрюген адамла алайда кѳрюшюкдюле деб тура эдим. Биз барыбыз да адамлабыз, апы ызындан кетерикбиз. Джангыз ма ол затны айтмагъанма деб ант этмейме апы, сиз мени уялтыр сѳз табагыкъ тюлсюз.

— Тилчиле джетишедиле, Къурман. Алай болса да мен ийнанмагъан эдим. Сен аллай сылыкъ сѳзлени айтмазлыгъынгы мен билмеймеми?! Сора мен ол сѳзлеге ийнанныкъ болсам, бютеу малымы, мюлкюмю сени аллынга этиб къалай турама!.. Ол да алай болсун, Къурман, мен сени нек чакъыргъанымы билмейсе. Малынгы-башынгы биреуню аллына этиб келген тынч тюлдю, тилерге, джалышыргъа керекди. Алай болса да мен кесинг бла бетден-бетге сѳлеширге сюеме. Мен Тюркге кеталмайма. Малымы, джерими да сатмайма.

— Таумырза, кетерикме дей эдинг да?

— Артда сокъуранганма. Таб, энтда мал, джер да алыб, къоша айланама. Ары не ашыгъыу барды... Таб

тюшсе, кѳрюрбюз. Энди сен да былай, кѳлтюрюлюб джунчумай, юйюнг, юйдегинг бла кълсанг дей эдим. Нее? Ушатсанг, нѳгерлеринге да айт да, адамлыгъы болгъанладан джылккъыда, уллу тууарда, къойда да кълсынла экишер, ючюшер юй, огъай демейме. Мен да малчыла излеб айланмазма. Нее, болсунму? Нек тынгылайса?.. Тюркде сизге киши чайнаб къабдырылыкъ тюлдю. Къайда да, джашар ючюн, тер тѳкмей болмайды.

— Таумырза, билмейме къллай джууаб берирге. Мен Тюркге хазырланганланы бириме. Анда мени киши тахтагъа олтуртмазлыгъын да билеме. Алай а джашаудап бир бек къамагъанма да, кълйры да барлыкъма, башымы атар джер табсам. Таумырза, теринги да тѳгюб, айла бла къошдан бир сагъатны тыйлыргъа мадарынг болмай, бит-сирке кесиб, юйдегинги асыраялмай эсенг а, не этгин?!

— Энди, Къурман, сен кетерге алланыбса, алаймыды?..

— Алайды, Таумырза. Сюйюб бармайма, ѳзге мадар табмай, таукел болгъанма. Бу болумда джашаргъа мени къарыуум кълалмагъанды. Не ѳлюрге керекме, не да мен да халкъ бла башымы атарыкъма. Ала болгъанча болурма. Меничала бу джашауда ѳлебиз деб къллай къоркъларла?!

— Къурман, иги сагъыш эт. Дюргенлик иги тюлдю. Мен да джалынга бираз къларайым. Халкъ мюлкюп, рысхысын алыр адам табмай, бошунаны орнунда бере турады. Малчыкъ кълра, бир маджал мекам сайла.

— Таумырза, сенге аллах разы болсун, «Къларачай ач эсе, будай гырджын нек ашамайды?» дегенлей, мени къларыуум юйдегиге гырджынлыкъгъа джетмейди деб тарыгъама, сен да мениге мекам, мал, джер сайлатырыкъса... Айхай, бошунагъа бермезле... — деди мыдах ауазы бла Къурман.

— Огъай, сен кертда дегеннге кесинги садакълачыгъа тенг этиб кълдунг да... Уялмаймыса аллайла сѳлеширге?!

— Башхалыгъым неди?! Садакълачы халкъдан джыяды, мен а джангыз сизден алама.

— Сен а серинге кетиб кълала кѳреме... Бизге ол кюн дунияны аманын аны бла кълра тургъан болурса... Теренден кълйнаб турмай, ичингдигин бери тѳк да

къойсанг а... Бизден кѣрген хайырынгы уа къан болуб къусха эдинг дерик эдим, алай а дагыда мен адамгъа кесича къатылыкъ эталмайма, мени бетим барды... — деди Пачахан къып-къызарыб.

— Болдунг энди, ауузунгу тый, — деб, Таумырза Пачаханга хыны этди.

— Тыймайма!.. Къайда худжуну малынга, мюлкюнге бошлагъанса, ол да аяусуз онгу бла солуна бюркеди. Алалгъаны, ашаялгъаны мардасы болуб тургъанлай, быллайда кѣзюме къараб, не затланы къусады... Сени адамлыгъынга кере этеди ансы, анасындан джигит туугъанды да, бир башха, болуму болгъан адамгъа сѣлешсинчи алай... Тоба, ъзге болмай, былай къан ауузлу этер, — деди, кесин тыялмай, Пачахан.

— Мени къаллай адамгъа санагъаныгъызны ачыкъ этдинг, сау бол. Мен да аллай бирчикни ангыламазча тели тюлме, бурнум бла суу ичмейме... «Тѣзген тѣш ашар», дейдиле да...

Алай эсе, меннге нек табылмайды, тѣш огъай эсенг, омпрау да?! Эшта, сизни мюлкюгюзню да мындап бек бюркюб, халеклик салмай, къорагъаным иги болур...

— Ай юйюнге, Къурман, сен а, кергда дегеннге, къаллайла сѣлеше тураса... Тиширыу не да айтыр, — деди Таумырза.

— Огъай, сизни бла мени джолубуз башхады. Сизни хыйсабыгъыз барды, мен а амалымы тауусханма. Сиз мында къаласыз, джер, мал сайлай турасыз. Джатар орнубузну къысыб тебренгенден сора, мени къарыуум къалмагъанды... Аллахыгъыздан къоркъгъаныгъызча, хакъчыгъымы бериб, мени башыма бош этигиз. Ма аллыбызда байрым кюн, Таумырза, келиб малларынгы да сана, орнума адам да изле.

— Къой, керексизни джаншама, — деди хыны этиб Таумырза.

— Таумырза, сѣз чамдан озгъанды. Айтхан болджалыма адам ийсенг — иги, иймесенг, малынгы тюзге къыстаб кетерге артыма барлыкъ тюлме. Мен айыбдан чыкъдым. Къаллай бир тер тѣксем да, энтда беш джылны сакъласам да, пайда табарымдан, сизни сыйыгъыз да тѣппемде болсун, юйдегими асыраяллыгъымдан тюнгюлгенме, — деди Къурман, кесини сѣзюнден сора башха сѣз эшитирге суймей.

Пачахан, эрине къараб, терен ахсынды. Сора, кѣзюнде огъу болса, урурча, Къурманга битиб, башын

булгъады. Аны эслеб, Къурман, кесин тыялмай, айтды:

— «Тели сѣзюн къайтарыб айтыр» дегенлей, мен, ким билсин, оздура да болурма. Алай болса да, аллахыгъыз барды, мени халымы кѣрмеймисиз?.. Башымда ма бу кечеге бѣркию тешерге, аягъымда харам ълген тананы баджошундан этилген эски чабырланы ауушдуруп хыйсабым болмагъанына, сизни да, мени да джаратхан аллахны хакъына! Бутумда бу джюн шалбар тешилмегенли джыл болуб келеди... Мени кийим ауушдуруп мадарым джокъду. Ма, къолумдан кече-кюн да тюшмеген бу джабышмакъ таякъдан ъзге, мени нем барды?! Эскими джуудуругъа ълге келирге мадар табмайма... Сора ълюб, къара джерге кирсем да, туура быллай бир ит ыйлыгъын кѣрлюк болмазма!.. Энди мени, бу джашаудан къуру къалама деб, къоркъар джерим-зат къалмагъанды.

Таумырза, кѣзюню къыйырын тиширыуна джетдире:

— Къурман, джукъунгму бѣлпонгенди, огъесе джолучулукъму татыгъанды да, халынгы таб кѣрмейме. Чамланма, бар да бюгече юйюнге къал, келин бла да оноулаш, хата джокъду. «Эркиши — от, тиширыу а аны джукълатырыкъ суууду», дейдиле, аны айыбы джокъду, — деб, джюреги хош болмагъанлай, субай сѣлеширге дыгалас этгени танылды.

Асыры къыйналыб, джюрексиниб сѣлешгенден, Къурман, эс ташлагъанча болуб, тюгел эшикке джетгинчи, сюелиб мурукку этди. Ол ъмюрю ауузундан чыгъармагъан сѣзлени айтханына джунчуду, экинчи джаны бла уа, кѣлюндегин билдириб къойгъанына джюреги басылды.

— Мени ъзге айтырым джокъду. Ауузум не айтса да, маллагъа тынчылыкъсызма. Кетейим, къалыгъыз сау-эсен! — деб, юйден ашыгъыш чыкъды.

Пачахан, Таумырзаны аллына келиб, ачыуун андан ары тыялмай:

— Ол тентек иги этди сеннге! Сен а, аны адамгъа санаб, рысхынгы, малынгы аллына къыстаб тураса... Шо, ол муштукъул Къурман да бизге улуу сѣлешиб барды!.. Мени джюрегими джара этиб бошагъан сени бу къара тынгылауну бериб турууунгду, — деди.

— Сен, юйюнг къурумагъан, аллай бирни къалай ангыламайса?.. «Джылыугъа джылан да илешеди» деб нек айта болурла?..

— Илешдир сора ол къара джыланны. Насыб болса, урур да сени къара дингиз этер. Ары дери сен джукъ ангыларыкъ тюлсе. Шо, не да болгъа эди да, сен мени сёзюме бир эс бёлге эдинг.

— Болдунг энди!.. Озма, сиз, тиширыула, тил эте билгенча, оноу этген да алай тынчды деб турасыз,— деди Таумырза.

Онунчу башы

Герий улу Таумырзаны кшошуна джаплы чабханды деген хапар терк джайылды. Пачахан анга ийнамады. Сюймегенлерибиз зарлыкъдан чыгъаргъан бош сёздю, деб кёйду. Айхай, мычымай дагъыда аман хапар джетди. Таумырзаны элли кёю сюрюлгенди деб, ийнадырырча селешгенле болдула.

Ол кшошну къатында малчы болуб тургъан биреу келиб, керти болумну айтды. Бир джауумлу кюп, къая оюлуб, тюбюнде сюрюуге хата салгъанды. Эки-юч кёй ауур джаралы болгъандыла. Къурманны кёйчу негери ала къайгъылы болгъап кёзюучюкде, кёк ачы-ачы джашнагъанды. Алайдан узакъ бармай, кшу нарат терекни шыбыла уруб джандыргъанды. Кёйла юркгендиле. Джауум, тубан, шыбыла джунчутхан кёйладан элли чакълы бири бёлюлюб, табылмайдыла. Къурман да, Алим да кирмеген, сугъулмагъан къая тешиклери кълмай айланадыла, не келсин, адам ишекли болур зат да сезалмагъандыла. Элге кеси салыб келирге Къурман къркъады. Малланы табыллыкъларындан умут юзюб да бошамагъанды.

Арадан юч кюн озду. Пачахан Таумырзагъа кече, кюн да джашау бермейди. Сансызгъа, мухолгъа, болумсузгъа санайды.

— А киши, сен бу тынгылау бла, бизни рысхы-бызны артына ийдинг. Ким эсе да сеннге хыйны-халмеш ашатханды ансы, сен былай акъмакъ болуб турсанг, бизге рысхы къайдап къонарыкъ эди?! Сюймегенлерими табасы этдинг, тыбырынг тартынмазлыкъ! — деб, Пачахан гёджебсиниб селешгенинде, Таумырзагъа ётдю.

Аны эки джаягъы кёгериб, ёрге кюбду. Кеси кесине орча эте:

— Болдунг, ауузунгу тый дейме мен! Сени бу эки элинг сау элге болады!..

Пачахан, эшите турмагъан сёзлерише ийнамагъанча болуб, эрине джити къарады. Аны хыпы къанындап, мангылайы бла къарагъанындан къркъуб, джыламсырай:

— Сени мени кълалай сындырдынг!.. Мен сени бу хылы-мылы сёзлеринги да эшитмеге эдим да, ёлюб къара джерге кирге эдим.. Хай-хай-хай!.. Сени кыйынлыгъынгдан аллах сакъласын! Сен къллайла селеше тураса!.. Менден ёзге адам сеннге ол артыкълыккны тёзюб кёймаз эди,— деди.

— Къатын, мени башымда кълзан кълнай тургъанлай, сеп, тиширыу башынг бла, аллахынгы, шериташыгы да упутуб, мени быллай бир нек кыйнадынг?..

Таумырза, джюрегин басалмай, тесукъа этген атча, ары бла берн барады, башынг булгъайды.

— Огъай, сен юйюпгде тиширыуупга алай джекире тургъанлай, болумлары болгъан Кълналий, Солман, кълдам, Юзейир, Кълсбот кириб кълсала, не айтыб бетинги кёргюзюрюк эдинг, бир айтчы?! Мени бир насыбым болур эди, сени алыннганынги киши эшитмегени,— деди Пачахан, джюреги тамагуына тыгъылыб.

Таумырза, кишиден кълты джууаб, хыны сёз эшите юрепмегени себебли, юй бийчесини айтханын шипдириб кюялмайды. Ол Пачаханы джууукъларыны барындан бай болгъанын, джетген джерде сыйы аладан онглу болгъанын, ёмюрге, кесине базыб, аны бла ачыкъ киши кюрешалмагъанын биледи. Ол себебден уллу кёллюлюгюп, джашырыргъа кюрешсе да, джанына джетгенлей, билдирмей чыдаялмайды, алай бла кесини джезин ачыб кюяды. Ол, Пачаханнга джити кълраб:

— Сен меннге уланла, туудукъла ёсдюрсенг, алааны адам этсенг, мени ичнге ашаб кюярыкъ кёре эдим,— деди, сёз излегенча.

— Ол дауну аллаху тагъланы кесине айт. Сени ол алай багълалатса, эшта, сени тукъумугу джюрютюрюк, малынга, мюлкюнге кълрарыкъ джашланы кълзгъанын къл болмаз эди. Мюлкюмю зыраф болгъанына уа кюеме-бишеме.

— Малны кълрагъан да менме, кълйналыкъ да менме. Джангыз бир ачы сёзюнгю, сынгар кълргы-

шынгы эшитгенлей, энди тиширыуса деб кьарарыкь тюлме... Мени тебдирме,—деб, солууун кючден ала, чыгыб кетди.

Пачахан кьымсыз болду. Таб, айтханына да сокьуранды. Алай а джюрегинде от джанады. Бусагьатда сюрюучюлери кьолуна тюшселе, бирин сау кьоймазча болгьанды.

* * *

Тюркден кьайтханлагьа, кьадалыб биягьыплай хапар сорадыла, бир кьаууму уа учуз багьасы бла тууар, кьой, ат, джер сатлыкь излейдиле. Джол кьан алгьанла кьызыбдыла. Патчахдан, кьралдан эркинлик сакьлаб, кечелерин кез кьысмай ашыргьанла бардыла. Арбазлада джамчы этгенле, башлыкь, чепкен, ышымла, бёрк тикгенле кёрюнедиле. Атлагьа налла урдуралдыла. Арбаларына кюбюр ишлетгенле, чархларына кегей, темир салдыргьанла, боюнсха, чомача хазырлагьанла, тюшлерин соргьанла, китаб ачдыргьанла «билгичлеге» джолукьгьанла толудула. Шош тургьан эл «кьумурсха тёбе чачыллыкь болса, кьумурсхалагьа кьанат битер», дегеплей, халкь тилленгенди. Башха элледен келгенлеге басыныб хапар сорадыла. Саулай Кьарачайгьа кечгончюлюк ауруу бирча джайылгьанды.

Таумырза кьошуна элни тамадасын, Кьоналийни, алыб барыргьа изледи. Алай болгьанлыкьгьа ол, сылтау этиб, анга кьошулмады.

Таумырза, кьошуна келиб, хапарны керти болгьанын билгешинде, тюрленди. Алимге, артыкь да бек Кьурманнга, тергеусюз, сындырыб селешди. Аджашхан элли кьойну да, ауур джаралы болгьан эки малны да айны ичинде телетирге болджал салды. Джашла аны артыкьлыкьгьа санадыла.

— Таумырза, былай кесинг бир сагьыш эт, тау башында шыбыла уруб чартлагьан, белюннген кьойланы айыбын толусу бла бизге салыб кьоярча, не терслигибиз барды?! Кьарар керекли этсек, джукьлаб кьалсакь, бёрю азыгьы этсек, сатсакь, кессек, урлатсакь, сен тюз айтаса, телерге керекбиз. Шыбылагьа уа не мадар этейик?.. Сен бизни орнубузда болсанг, этер кьарыуунг не эди, бир айт?—деди Кьурман.

Алим кесин асыры тюзюнмейди. Эки джаралы мал

кьайгьылы болуб, асыры кёб кьойну башсыз этгенме, деб кьыйналады.

Кьурман, ол кёзюучюкде джолда болуб, кьошха джеталмагьанды. Алай а, аны билсе, Таумырза Алимге барын да телетиркиди.

— Таумырза, мен терслигим кесим билеме, ёзге, сен ийпан, не сансызлыкьым бла, не зарлыкьым бла, не уллу кёллюлюгюм бла этмегенме... Кьалай да болсун, малланы ачыр кёзюулери, мени да бетим уялыр кёзюу болгьанды,—деди Алим, башында джабагьы бёркюн кезлерипе ийиб.

Аны эслегенлей, хиликке этгенге санаб, Таумырза:

— Сылыкь, бёрк кибикни кезлеринге ийиб, неге ушаш селеше тураса!.. Кимге селешгенинги билемисе? Мен, маллы, кьошпу иеси, сени ит кьарнынгы толтуруб тургьан адам, сюелиб турама, сен а кёзюме кьараб селеширге эршесе...

— Кьарар керекли, 52 кьой кьорагьанды. Айыбы сюрюучюленикиди: Кьурман, кишиге сормай, элге бериб кетгенди, Алим а 50 кьою башсыз болгьанын кёрмегенди да аягьына таш тийген чунгкуул кьойну эслегенди,—деб, тере экисин да айыблаиды.

Эртдеден малчы, тюз ишетли, аланы иги тапыгьан Шогьайыб, пасыбха, бу хапарны эшитиб, тере болгьан джерге баргьанды. Ол, сюрюучюледе уллу терслик болмагьанын таныгьанында, алапы джакьларгьа излегенди. Шогьайыб Кьурманны кьатыны Болду бла ючде турады. Болду ауруучуду. Анга киши сёз бермейди. Алайда хупаны кьатына сюелген эчиле кьыйналыб селешедиле:

— «Джарлыкьа кьайда да кюн джокьду»,—деб тюз айтадыла, кёре болурсуз айыбны ол эки онгсузгьа кьалаб бара тургьанларын...

— Ой, сени джауунгу да джагьы болмасын... Джокьлукь бла джакьсызлыкьдыла бизни кьармаб баргьан...

— Таумырзаны эки джюз кьоюн 800-ге джетдирген, не кечелери, не кюнлери тешиниб оруннга кирмеген, бир джылы ушхууур ашамагьан, аруу сёз эшитмеген насыбсызланы джоюб иерге башлагьандыла.

Саулугьу бираз маджал болуб, эс джыйгьанында, Кьурманны тиширыуу Болду, акьырын атлай, Таумырзалагьа джууукьлашды. Таумырзаны кеси бла селеширге тартынады, не айтсанг да Пачахан тиширыуду, ангы-

лар деб, анга базыб келеди. Тауырза юсюне тюртюлдю. Къалай эсе да бир кесекге джунчугъанча болду. Алай болса да эрлай кесин къатдырыб:

— Болду, бизге келе тура болурса дейме. Кел, огъур аякъ бла... Не этесе, саулугъунг къалайды, джы-йырылгъанча кёрюнесе?.. — деди, джумушаргъа кюрешиб, Тауырза.

Болду къаллай джууаб этерге билмейди. Кёлюндегин, джюрегин эмиб тургъан затны башласа, аралары аманнга кетерикди. Айтмай а чыдааяллыкъ тюлдю. Ауруб джатыб тургъан джеринден, иш этиб, аны ючюн келе турады. Сёлешиб, эркишиге пёгерлик эталмазын биледи. Айхай, Пачахан да, джаныб къалмай, адамча сёлеширикмиди...

Тауырза юйге чакъырды. Пачаханни юйде болгъанын билгенинде, Болду тартына-тартына юйге кирди.

Не кюрешсе да, ол кенг, джарыкъ юйню ичинде къабыргъалада, джерде кюйюзлени тюрлю-тюрлю оюуларыннан эки кёзюп алалмайды. Асыры сейрсишгениндеп аллына атлаялмай тохтады. Пачахан, аны эслеб, кёлю уллу болуб, кюлюмсюрегенин сездирмезге кюрешсе, ёрге къобуб, аллына келди.

— Болду, а къыз, джапгы ай бла кёрюн! Адам былай да бир этеди, — деб, Пачахан къолун тутду. Болду да, сёз айтмагъанлай, къолун узатды. Тауырза аны нек келгенин билиб, сёзю къайсы алгъа башларыкъды деб, сышаб, къараб турады.

— Ах, Болду, Къурманнга бир бек къыйпалгъаума... Этер мадарыбыз болмагъанлыкъгъа. Сау беш джылны кёре, тюбеи тургъан, мюлкюнгю, рысхыпгы ышапыб тургъан адамынга, а къыз, не айтсанг да, сагъыш эт, джюрегинг эзилмей не этгин?! — деди.

Болду, былай юсюне джаныб къалыргъа хазыр болгъанлыкъгъа, кесин тыяргъа кюрешеди, не ючюн десенг, ала аны тюрмеден бери къайтармазлыкъларын биледи, даулашсала да, ала онгларыкъларына ажымсызды. Алай а джюрегин басаргъа, кёлюн къандырыргъа дыгалас этеди.

Болдуну юсюнде къатапа джастыкъчыгъы болгъан шиндикге олтуртуб, арабни, энди не айтырыкъды дегенча, экиси да эки джанында олтуруб, кёзюне къарайдыла. Пачахан, алай, алайсыз да сёзю башланарын таныб:

— Ий, а къыз, Болду, не зат къабар эдинг... Джю-

регинг суйген затны бир айтчы, не десенг да, табыллыкъды, — деди.

Болду, амалсыздан хотасыны бауун къысаргъа кюрешген кибик эте:

— Ай, Пачахан, джюрегим излеген затны уа сен бек ариу билесе, керти айтаса, къолугъуздан да келмей къаллыкъ тюл эди, алай а мен да «Ит телиси суудан бёрек умут эте эди» дегенлей, керексиз умутла бла келгенме. Пачахан, джаным, юйдегим къачан да башы бла бармай эди, энди керти насыбсыз болду... Ах, ол беш сабийде да бир насыбы болгъан джокъ кёре эдим... Джарлы джан, сизни сыйыгъыз да тёппемде болсун, ол эркишиге айта турама... Кесини ёмюрюнде бир кюн кёрмегенди. Белип тюзетиб, эркин солумагъанлай, бир суйген хантыннан къарпы тоймагъанлай, бир ушагъыулу кийимни юсюне киймегенлей, думп болду да кетди... Энди бу ауур юйдегиге меп не къычырыкъ этейим?! Айтыгъыз! Тамада джашха да онджети джыл толмагъанды. Окъууу, усталыгъы джокъ. Джалгъа джарашыр эди. Айхай, ышапыб, аны аллына малын ким этерикди? Бизни шайтан къаргъагъан болур, кесим да ёлюр саусузма. Бауурумдан меннге джашау къуругъанды. Кече оруннга кирсем, таннга сау чыгъарыкъма деб айтмайма.

— Болду, хариб, былапы барын да бизге нек тизе тургъанлыгъынгды?.. Джазыугъа, аллаху тагъаланы буйругъуна бизни не къарыуубуз барды?.. — деди Пачахан.

Болду, джукъ айтмай, терен ахсынды. Сора андан кёб тезалмай:

— Пачахан, Тауырза, алтын этегигизге башым къонакъды, джарлыкъа болушхан сууабды дейдиле, сизни къолугъуздан келмезлик затны айтмайма. Шо, ол сабийлепи ачдан къырмагъыз да, беш джылпы урунган къыйышындап садакъагъызгъа тергегиз да бетигизге уялгъан бир затчыкъ бичигиз бизге, — деди джыламсыраб.

Пачаханни къаны бузулду. Алтын джюзюклерин, накъутналмаз къулакъ сыргъларын, бууунлугъун кёргюзюрге излегенча, тюз аллына келиб:

— Ий, ауруунгу алайым, Болду, «рунниган къыйынындан»-зат деб, неле кёлюнге келиб сандырай тура-са? Ышанынга къарайма да, хакъ даулай келгенча кёреме... Джекирир муратынг болгъаны кесинги кюч-

ден тыйыб селеширге кюреше тургъанындан тапылмайды дебми тураса?! Тебсем, иги къатын, мен тебейим. Болду, «озгъан джангурну джамчы бла сюрмейдиле». Кесинги бош къыйнайса. Биз кечерик болмазбыз. Сиз да, Къурман къайтхынчы, къайры барлыкълурсуз!.. Джашчыгъынг Мухтар, адам айтханшы этерик эсе, сюрюу ызындан джюрюген эсе, не этерикме, биягъы мен тюлмеми къыйналлыкълар... ишге джарашдырайым... Сюйген адамларымсыз. Алай а, эгечим, библиб къой: бир джангыз токълум, бир джангыз къозум къарар керекли болса, сора меннге айыб этмегиз. Капекпи багъалатмагъан—кеси шайгъа тийишмейди,—деб, Таумырза апы бла келюпе джетеме деб селшди.

Болду не айтыргъа билмейди. Джууукъ-тепг бла, хоншу-тийре бла кечюб кетергеми керекди, огъесе не болса да Къурманны сакъларгъамы тыйыншлыды... Ышаныб, энгда Мухтарны Таумырзаны къолуна къалай салсын... Аны къармаргъа да бир илинмек табмаймы къаллыкъларды...

Пачахан, айтхан ауур сёлери «упутуб», Болду кёлун алыргъа кукаланыб, селеше тебрегенлей, Болду хыны къарады. «Барын да ангылагъанма... Сау болугъуз... Бизге билген игилигиз, джумушакълыгъыгъыз бизден къайтмаса да, сизге аллахуу тагъаланы кесинден къайтсын!..»—дей, белинде къара беллигинден къолу бла тутта, ынгычхагъанын Пачаханга, Таумырзагъа эшитдирмезге кюреше, кёлтюрюлдю.

— Болду, мен сизни джазыкъларыныб, уллу аллахны тюбюнде болушургъа дыгалас этдим. Кёлумдан келликни айтдым. Джууабынгы уа эшитмедим.

— Таумырза, къолугъуздан келгени аямагъансыз. Анга сау эл да шагъатды. Худжу бауур мени тынчлыкъларыгъыз эте тебрегенди да, мен энди джанламасам болмайды,—дей, акъырын-акъырын эшик юсюне джетди. Пачахан, аны аякъларында джылтыргъан чарыкъларындан эки кезюн алмай:

— А къыз, Болду, ол аягъында джарыланы ары бир быргъачы. Къайда эсе да гезенде мени эски гатийлерим болурла дейме, багушха тегюб къоймагъан эселе, бизде джукълу аяй билгенми барды сора, аланы къаблай бар. Аны ючюн бир джугъунг да керек тюлдю, анангы сютюнден халал болсунла,—деди уллу кёллюден эсе омакъланганнга дженгнген ауаз бла.

Болду, башын бери буруб, онгсунмагъанын таныта:

— Сау бол, Пачахан, капекни да багъалатыргъа керекди, ала да бир джугъугъузгъа джарарла,—деб, чыкъды. Таумырза, кесин ышартыб:

— Къатын, мен не кёреше эсем да, сеннге сёз ангылаталмайма, Адамны сен былай хиликке этиб, сындырыб нек селешесе?! Аны, алача мишгени насыбсыз этген уллу аллах бизни кёрмей турады, хо, сени джанынг ючюн!.. Тейри, былай къараб-къарагъынчы кюлкёмюр этиб, учхунугу кёрге суууртуб да иерикди. Аны ангылаб, аллахуу тагъалагъа шукур этерге керекбиз.. Адамлагъа да джумушакъл селешиб, татлы тилли болсакъл, киши къаргъамаз, ызыбыздан аман сабан сюрмезле, рысхыбызны зарланмазла,—деди кёлю бла.

Пачахан, эрнии чюйюрюб: «Къойчу кука сёзю, мен джюрегимдегин джашыра билмейме. Къайда чырчаппагъа, джырмак этекге джалыныргъа, баш уругъа керекме... Алаймы ушата эдинг?! Огъай, огъай... ала амалсыз ыргъажикледиле... Хар ким къаруун билиб, орну танысын. Мен айтырыкъ олду»,—деб, юйюне кирди. Намаз мынчакъланы тарта, юсюне къатапа кюйюз джабылгъан тапчаннга чёкдю. Аны джюреги хош болмай, даулашыргъа, къайгъы чыгъарыргъа сёз излеб тургъанын таныб, Таумырза юйге кирмейди.

Арбазда юллесин тютюлете, къара мыйыкъларын сылай, джылтырауукъл къара сахтиян мессилерине кезюн джетдире, ашыкъмай, терен сагъышланыб, ары бла бери барады. Белинде кююш къамасы, белибауу тешилиб, аны, таб, хоншулары да кёрген болмазла. Кечююню хапары, къошу, малы чарпыгъаны, джалчылары тутулгъаны, Къоналий таугъа биргесине барыргъа унамагъаны Таумырзаны сагъышландыргъандыла.

— Бизни сюймегенибиз кёбдю. Халкъны чачылгъан, тентиреген заманыды. «Ит несин танымагъан» деб, ма быллай болумгъа айтадыла. Сен, къатын, кесинги меннге гаммойландырма. Мен къорасам—кюсериксе, хариб. Бусагъатда уа джюрегинг токъду. Мен сеннге шын-тагыны, хуонну, тыбынаны не болгъанларын сынатмагъанма. Маймёз, ала къытай кийдирмегенме. Къутуне къаптал, тыйын тон, накъутналмаз сыргъала, ийилген сары алтындан джюзюкле ким салады бизни элибизде? Сен саласа! Этюрюкмюдю?!

— А киши, энди аланы барын да меннге нек тизе тургъанлыгъынгды? Меннге кюн кёрюзгенинг неди, экинчи кюн аны айтыб, къыйнаб, таб, даулагъаннга

джетдириб, бурнумдан чыгъарлыкъ эсенг?! — деди Пачахан, ариу кѣзлерин эринден бери алалмай.

— Иги къатын, сениге бу арт кѣзюуде сынаб къараб турама. Къалай да болсун, бир аз тюрленнгенсе.

— Нечик?

— Ийнан, тюзюн айтама, меннге сол кѣзюнг бла къарагъанча кѣрюнесе...

— Ма, кѣремесе, сени башында джатмагъан къайгы джокъду. Къарнынга сакъ тюлмеми? Тѣгерегинге айланыб, уф-чуф деб, юсюнге букъу къакъдырмай турмай мамы? «Сен ѓлмегиш» деб, кече-кюн да сениге тилек тилемеймеми?! Тохта, ол да кѣлюнге джетмеймиди?.. Элни къоз къабугъуна къуйгъап, сыйы-сыры болгъан Къоналий юйде тиширыуна аузун ачыб, бир сѣз айтмайды да?! Сен, ол огъай эсенг, меннге сормай, эл бла кѣчерге тебрединг... Бизге джукъ да билдирмединг. Энтда, сокъураныб, мында къала айланган хапарынгы биз ала-чола эшитгенбиз. Мен сени юйюнге адамынг эсем, хапарынгы меннге джарашдырыб айтыргъа ыйлыкъгъанмы этесе?!.

Таумырза тюз сѣзлеге, мадарсыз болуб, суймей тынгылайды. Джууб этерге уа ашыкъмайды. Кесини ѓхтемлигин, эркиши сыйын да тюрюрмезге излейди. Пачаханни кѣлюн чапырыб, джюрегин къыйнамазгъа да сюеди. Бу эки тюрлю акъыл бир-бирин дженгалмай, Таумырзаны таукелсиз этиб, терен сагъышха кийиргендиле. Аны Пачахан да сезе болур ансы, джюрек аузуу, бычакъ бла сылынганча, ачий тургъанлай, алай сабыр-сабыр сѣлешмез эди.

— Иги къатын, сен билмеген, сенден джашыргъан нем барды, бир айтчы? Джокъду, боллукъ да тюлдю. Кѣчуоно юсюнден сен джукъ да сезмейми тураса? Билесе, оллахий, билесе! Башыбыздан къараб тургъан джаратхан аллах кеси шагъатды, сени сыйынгы бир джангыз джерде сындырмагъанма. Кѣчуо, тюзю, мени башымда къан къайнатыб турады. Мен ичгисиниб, билген онглу адамларыбызгъа сылтауун сорур ючюн къоймагъанма.

— Шо, сениге джаулукъ къысырмай, эркиши этген уллу аллах бла тилейме, не дейдиле, тюзюн бир айт.

— Къатын, мени айтмагъа бир къой. Айтыб не айтадыла, «динибиз, тилибиз, миллетлигибиз тас болургъа башлагъанды», — дейдиле, «джашланы аскерге аллыкъдыла, анда тонгуз эт ашатырыкъдыла», — дей-

диле. «Къарачайлыланы тау элледен, тюз джерлеге кѣчюрген сылтау бла къыстарыкъдыла», — дейдиле. Сылтаула кѣбдюле. Мени къарагъаным неди, Къарачайны джери малына джетмейди. Мюрзеуню да тышында, къан бергенча, сатыб алабыз. Джер къытлыкъ адамланы аякъларын бир уюкгъа сукъгъанды. Аллах, аллах, динсиз биз джашаяллыкъ тюлбюз. Патчакъны аскерлери, къуллукъчулары огъай эсенг, станиселеде къазакъланы ичипде да бизни динибизни багъалатханла, сыйын кѣргенле кѣбдюле деб киши айталлыкъ тюлдю...

Пачахан, башын булгъай, тынгылаб туруб:

— Ий, шо, биле эсенг, бир айт. Тюркде дин къарнашларыбыз бизни сакълаб турадыла дейдиле, ах, ол, аллах айтыб, керти болурму?.. Алай эсе, сора кѣчебиз деб да нек къоркъабыз?.. — деди.

Таумырза, ышара келиб, къара мыйыкъларын бармакъ учлары бла сыйпай, биягъылай сагъышланыб, баш энишге къарады. Джюреги экили болуб, къайгы этиб тургъан Пачаханни тюрюндюрюр ючюн, кѣб хапар айтды.

Ол эрини хар сѣзюне ийнаныб барады. Таумырза аны эртде ангылагъанды.

— Тюркюле керти муслиман болгъанлары, диннге сакълыкълары кимге да ачыкъды. Ала беш ууахты намазларыны бирип къоймайдыла, ораза тутадыла, садакъалары, питирлерин бередила.

Дунияны башында башхаланы кесинден бек суйген, сау халкъ огъай эсенг, таб, бир джан да джаратылмагъанды. Мен анга ажымсызма. Сора бу тюркюле бизге мекям, джер, мал, иш хазырлаб турурча, биз алагъа не игилик этгенбиз? Не бла кѣллерине джетген болурбуз, ала бизни ючюн былай къырылырча?.. Юнах айтмайым, къатын, ѓзге ишеклиме. Элге тынгыла санг, ма бу сорууну кѣбле сорадыла.

— Сора аны ючюн аякъ тиребми тохтадынг бу арт кѣзюуде; нее? — деб, Пачахан не айтыргъа да билмей сорду.

— Не джашырыу, ол да болур, ѓзге мында къалгъанлагъа табыкъла кѣбдюле.

— Къаллай табыкъла?..

— Биз рысхы, мюлк этерге излей эсек, аллах бергенча, бу заманчыкъны ычхындырмазгъа керекбиз. Аллаху тагъала кеси сынагъанча, сокъур рысхыны ал-

лыбызгъа келтириб, сала турады, аны сен къалай ангыламайса?!

— Сора мында кесибиз къалыб кетсек, ёлген кюнбюзде дууабызны, джаназыбызны ким къылдырлыкъды, анга сагъыш этмегенмисе? — деб, Пачахан, сорууун бошагъынчы, арбадан кимни эсе да къычыргъан тауушу эшитилди. Тауырза, терезеден къараб, Джашауну эследи. «Бу аллах ургъан энди уа не къайгъы бла айланады?..» — деб, онгсунмай, эшикге чыкъды.

— Сен а къалайгъа дженгисе, Джашау, къарнашчыгъым? Юйге кийриб, суусаб ичирмей, хапар сора тургъанымы кёре болурса... Алай болса да сен джашса. Къайнайса...

— Тауырза, мен бегибме.

— Къайры?

— Туугъан джериме, джашагъан элиме. Мени, эл джыйылса да, тебдираллыкъ тюлдю.

— Хой-хой-хой! Не залимсе сен! Огъай, туура алай аякъ тиреб да тохтама, тюнтюлюб къалма, къалгъанланы да суутма. Баргъанны бармагъа къой, буруу болма.

— Тауырза, мен бир кере алланыб, арта сокъурашганладан тюлме. Мен Тюркию джандет болгъанындан тюнтюлюбме, мадарым болса, элли тюнтюлталмасам да, хоншуну-тийрени, джууукъну эки атлатырыкъ тюл эдим. Не келсин, къарыуум джетмейди... Атама байды дейдиле. Қирчиги бар эсе да, ол атамы халал хакъды. Джетишмеген кюнюнде малына-башына адам болушдургъан эсе да, не чалкъыдан, не сабандан къоркъмагъанды, юйдегисин мангылай къыйыны бла ёсдюргенди. Биз алай зауукъда гор этиб ёсмегенбиз. Учхара кюнбюз, абынганыбыз, тозураган заманыбыз да болгъанды. Неда болсун, атам саулукъдан, ач къалмагъанбыз, кишиге боюн узатмагъанбыз. Аны биз билебиз. Алай а атам айтханын этдирген, башына къаллай оюм тюшсе да, экинчи сокъурана билмеген адамды. Ол бизге бираз ауууракъ тиеди.

Джашауну былагъа джюреги къыйналыб келгенин, къолларындан джалчыларын джойдургъанларын бетсизлик этгенлерин артха салмай тизди. Пачаханны тёзоюю кетди:

— Тохта сен, нек ашыгъаса, мычымай сени ол шобраларынг артлары бла къорамасала, сен керти айтаса!..

Кимлеге ёшюн салыргъа кюрешгенинги-ишни билемисе, джарты?! Насыбынг алай болсун! Ол алындыу Батыр бла санча Хаджардан туууб, сен патчах болгъан болурса! Сени адамлыгъынга кёре, юсюбюзге къуса тургъашып кёре болурса Батыр улуну, — деди ол, Тауырзагъа хыны къараб.

— Сизни кибиклени былай бёгек этген халкъны ариу сёз бла алдаб тургъан хасанлагъа да, ала окъугъап къуранлагъа да, аланы ауазларына да мен ийнанмайма. Ма энтда къайтарыб айтама: Ма бу тийиб тургъан сыйлы кюн бла ант этеме, ийнанмайма. Ийнаныкъ да тюлме! — деди Джашау.

Пачахан, алынган адамча, тюрлениб:

— Оу, мен хариб, адамла, бери чабыгъыз, юйбюзге къара шайтан, ассы кириб турады. Аллаху тагъала бизни, уруб, къара кёсеу этмей да къоярмы?! Таб, ма аны дертип джетдирирге, халкъны тюк-тюк этиб тебреген эсе да, ким биледи... — деди.

— Пачахан, бизге сёзде болмай, керти тюзлюк келгинчи, таб, мен ассылай огъуна къалайым, айтханыма сокъуранныкъ тюлме. Аллаху тагъала бирибизни асыры байдан эсирик, бирибизни асыры джарлыдан садакъачы нек этди? Бирибизни тёртсандыкъ гёджеб, бирибизни рахын, мискин нек джаратды? Миллетлени бир-бирине кирпи нек этди? Таб, бир миллетни, бир тийрени адамларын экиге, ючге бёлюб, тукъум айыргъап адетни къайдан чыгъарды? Тюзлюк бар эсе, биз туууб, ёмюрбюз джашагъан мекамларыбызны, элерибизни атарча, бизни былай нек тиллендириб, каукуу этерге башлагъанды, нее? Сиз бизден керти муслиман, бизден тюзлюкню сюйген джокъду деб турасыз. Гюнахсыз джеринде ол джарлыны джойдуруб нек ийдигиз? Мен не апендиге, не старшинанга, не сизге ийнанмайма, мени да джойдурмай къойсагъыз, атагъызы аман кёзюне учурайым! — деб, чартлаб эшикге чыкъды.

Тауырза, къамасып чыгъарыб, ачыудан джана, аны ызындан сюрдю.

— Ай, ассы уа! Ай пасыкъ а! Я, джаратхан аллах, сени къудретинг уллуду! Кеч бизни теллиерибизни мискинликлерин!.. Тоба, тоба, тоба!.. А киши, мен энтда эс джыялмай турама. Ий, ол ассыны ассы сёзлери мени юйюмде нек айтылдыла? Аллаху тагъала, уруб, къара кёсеу этиб къоярыкъ болур... Оу, сен къара кё-

сеу болгъун! Сен Джашау тюлсе, къара тонгузса, сен аллахны унутхан ассыса, асси!.. Я, джаратхан уллу аллах, сен кяфырланы заранындан бизни кесинг сакъла! Кючюнг уллуду... — деб, ичинден бир затланы мурулдай, Таумырза да тебгени бла бир къаннга къатышмагъа эди... — деб, арбазгъа чыкъды. Эрин эслемей:

— Сеннге айтама да, эркиши, къайдаса? — деб, къайгъылы болуб къычырды. Юй артында юллесин къабындыра тургъан Таумырза, аллына сабыр атлай:

— Итден туугъан ит, насыбыша, тюбюнде тири ат болду ансы, беш джаны болса, бюгюн бирин сау кюймаз эдим. Оллахий, Къаншаубий къызы... Не да болсун, джаратхан аллахны кючюндеп, аны къабар къабыны тауусулмаз, мени да къартлыгъымда бетим уялмаз кёзоу ансы, биз бюгюн беишлик болургъа бир кесекден къалгъанбыз, — деди Таумырза, джылтырауукъ мыйыкъларына къолун джетдире.

* * *

Ташыуулну, аргъышны заманыды. Къыямат къыш мыйыкъларын буруб келлигин билмеген джокъду. Алай а адамла кетемен хапар бла тагъалангандыла да, къоллары сенек, кюрек тутмайды, отуннга, суугъа къайгъыргъан, базарны, джармалыкъны сагъынган кёрлюк тюлсе. Не орнуна да Тюркню хапарына бары да сагъайбыдыла. Айхай, аны хапары да эки къауум болуб, бир-бирине эришгенча, эки тюрлю айтадыла. Кетерге разыла бла халкъны тебретирге Тюркден аманатлары бла келгенле салмагъан махтау джокъду. Гардошлары — сабий башлача, нартюхлери — бирер къары, зем-зем сууларындан ичиб тоймазса, сау къралда бир чочха кёрлюк тюлсе. Зат учуз. Хар кёчюб баргъан юйдегиге хазыр мекам, мал, джер, бары да — алайыша... Аман сёз, ички, къатын кёжоу, къаргъыш, зарлыкъ джокъ... Къысхасы, тюрк — дуния джандетди, — деб бир-бири ауузундан алыб махтайдыла.

Ары барыб, «ол джандетди» деб къайтхан кёргенмисиз... Тюркню къышы джумушагъыракъды, ички азыракъ джюрюйдю. Халкъны кёбюсю ишлеген адамладыла. Бу хапарлары тюздю. Къалгъан махтаулары адамланы алландырыр ючюн айтыладыла.

Сау тийреле джол кёл алыб, юйде этер ишлерин башлаялмайдыла. Орунда ауругъанла, къарыусуз къарт-

ла, сёз тауусулуб тургъан къызла, белги берген джашла, келин келтиребиз деб, болгъанларын булгъаб тургъан юйле, тышында джолоучулукъда адамлары болгъанла, къызлары башха миллетге къатышханла сагъышдадыла. Мадар этер къарыулары болмагъанын таныб, ала кече-кюн да аллахыу тагъаладан тилек тилейдиле, таш салдыра, «билгичлеге» джюрюй, заманларып ашырадыла. Халкъ къозгъалгъаны, хар ким башы къайгъылы болгъаны себебли болур, къобуз сокъгъап, джырлагъан кёрлюк тюлсе. Ол огъай эсенг, чампы сюйген элде накъырда сёз да тынаргъа джетгенди. Бу арт кюлдеде эл талай адамны басдыргъанды. Ала джюрек ауруулары болгъанла, къартлыкъ кючлегенледиле. Аланы юслеринден да сёз эки тюрлю барады. Бир къаууму — насыблы джанла — эллеринде, джерлеринде сыйлары бла басдырылдыла. Къайры эсе да тышына кетиб, учузлукъ сыпарыкъ тюлдюле, дейдиле. Бир къаууму уа — насыбсыз джанла — халкъ бла бирге барыб, муслиман топракъгъа тюшмедиле. Былайда былагъа дууа этдирир адам да табыллыкъ тюлдю. Обаларын къара тонгузла теблерикдиле, дейдиле. Адамла намазгъа къаты болгъандыла.

* * *

Тёбенни джел къайдан эсе да къара булутланы тау ёзенлеге, къулакълагъа джыйды. Болгъан кеч бет алды. Джел чибин ауланы, къачхы джолну букъусун къайры эсе да сюреди. Тишируула арбазларында джууулуб джайылгъан кийимлерин, ала кийизлерин ашыгъыш джыядыла, эркишиле гёнлени башларына нартюх сабакъланы, биченни атадыла. Джарылгъап къургъакъ отунларын от юйлерине джыядыла. Алкъын ашхам болмаса да, анда-мында терезеледеп патеген лампаланы джарыкълары урады. Ит улугъан тауушха къарт, таягъы бла чыгъыб:

— Къора былайдан, Горда, джанынга улугъун, мепи юйюме айланыб улуй эсенг! — деб, джабышмакъ таягъын шууудатды. Мазаллы къарт самыр, тили бла кёкюрегин джалай башлагъанлай, ачы-ачы къансыб, эски бауну аллына барыб, бери айланыб, «мени не хатам болуб урдунг?» дегенча, арт аякъларына чончайыб къарады.

Джашау джюрексиниб, тылпыуун кючден ала, кьан-джалбаш юйлерини аллына барыб тюшдю. Атын ат илчикке тагъыб, кёк чепкенини этеклерин кюмош белибаууна къайырыб, дженглерин ёрге джыйыб, ашыгыш юйге кирди.

Хаджатны къара къауракъдан нени эсе да аякъ мешина бла тиге тургъанын кёрюб:

— Хаджат, сау болуб къалдынг дейме!.. Неге кю-реше тураса?.. Сен ауруб тураса, юзюлюргеми излейсе?.. Къой, анам тигер, — деб, къатына келиб олтурду. Хаджат ышарды, сора ёрге кьобуб:

— Джашау, джаным, чепкенинги эринме да бир тешчи, мен чыпты сениге къаптал тиге тургъанлыгъымды, джаратырыкъ эсенг. Кесим кьолум бла тигиб, кийдиргинчи, тынчлыкъ табарыкъ тюлме, — деди. Джашау, къууаныб, кьолун аны имбашына салыб:

— Хаджат, эгечим, меннге къаптал кийдиргенин-ден эсе, мен сени ма былай тирилгенинги кёргешиме бек къууандым, — дей, эрлай чепкенин тешиб, къабыргъада буу мюйюзге илиндирди. Хаджат джангы кёкленген къапталны юсюне къаблады, ийилиб, тегерегине айлапады.

— Тоба, бир бичимин бираз ёрге секиртгенме, аллында сол этеги да чимделир кереклиди. Имбашларын, сырт узупунг къабыбдыла, дженглеринги да хаталары джокъду. Хурджун саллыкъмамы? — деб сорду.

— Хаджат, мен хурджууну къапталны асыры суй-мейме. Салама дей эсенг, ичинден бир джан хурджуу илиндир, бек терен этмей. Адам эслеялмазча, ичине джудуруб тик, — деди. Хаджат къууанч тыбырлы болду. Къапталны алыб, «Зингер» мешнасына олтуруб, тигиб тебреди. Сора бери айланыб:

— Оу, мен къуруюм, сен ач болурса, ушхуур салмай, олтуруб къалгъанымы кёремисе, — деди. — Ий, Джашау, джаным, юсюнде кёк чепкенин мепми тикген эдим?

— Хо, сен тикгенсе.

— Къара джамчынгы да, акъ башлыгъынгы да мен?

— Алайды, сора не дейсе?

— Да деб а не дейме... Кийиминг бары да мени кьолумдан чыкыгъанын айтханлыгъымды. Унутмагъанса алкын, ол сени эсингден эртде кетгенди деб тура эдим.

— Ой эгешчигим, мен, джерге ташайгъынчы, сени этген игилигинги, ачыкылыгъынгы, джумушакылыгъынгы къалай унутурма?! Атамы да сюеме, анамы уа къой да къой, алай болса да, Хаджат, айтмаз сёзюмю айтайым, сени бирине да кьошмайма. Эшта, сен эм гитче-биз болгъанын ючюн сюе болурма, огъесе къарнашым болмагъаны себебли, сени къарнаш-эгеч орнунамы сюеме?! Билмейме. Ол да алай болсун, Хаджат, анам къайдады, нек кёрюнмейди? — деб сорду.

— Апам, Адылгерий насыбсызны кьоюндагычыгы Тукъумчукъ ауруйду деб эшитгенинде, кесин тыялмай, «бир тюкюрюб келейим, ол кирсиз сабийчикге не кёз тийгенди, не заран джетгенди», деб тебрегенинде, кюрешдим, не келсин, сёзюмю къулакыгъа алмайды, — деди Хаджат, юсюнде мор лаудан чепкенине къапталдан тюшген джурун кесеклени ариулай.

— Хаджат, эгечим, бир айтыб кьойчу киши болмагъан заманда: сеп кёзге, ышаннга, тюшге ийнанамыса?

— Оу, сен а, джаш, алай къалай айталдынг! Сора алагъа ийнанмагъан кёргенмисе?! Тюшлени адамла, кьоллары бла тутуб кьойгъанча, тюнлеринде тюбоб къаладыла. Къуру мен кесим огъуна джюз кере тюбоб, тюшюннген болурма. Тоба, кёз да барды, кёз тийиб, ненча адам чырмалады. Заран джетгенлени уа къой да къой, сапларын билген да кыйынды. Аланы барын да аллахыу тагъала кеси билиб эте турады.

— Къой, аллах ючюн, болмагъанны айтма, Хаджат! Меннге бир кёз болса уа, не да заран джетсе уа?! Джюз басдырыкъланган, хылы-мылы тюш кёре болурма. Джукъ да болмай, бёрюча тургъанымы кёре болурса!..

— Оу, джанынга болайым, къарнашчыгъым, айтма алай, уллу аллахны ачыуландыраса. Ассы болма.

— Хаджат, ассы болуб бошагъанма. Сениге дери да бюгон меннге ассы атагъандыла. Алай а аны ючюн мени нем къорайды... Гоккаджаннга эшитдириб бузма-сынла ансы, ким биледи, ол Юзейирге сылджыраб да кетер, — деди Джашау.

Онбиринчи башы

Кечени ауурлугъу кетгенли, сууукъ джангур ашыкымай себелейди. Орулмай къалгъан къатхан нартюх башланы шыбырдатады. Ауур къара тубан таулары

башларындан салынганды. Танг джарыгъанлай, Батыр, къобуб, кебдирирге джайгъан чабыр саламларына тийиб кёрдю. Къуругъанларын кёрюб:

— Эй, сеннге айтама да, энтда джатыбмы тураса, къайры атхапса мени ышымларымы? Бери келтир... Сени кибик манкъушла ючюннге эл кёчюб да кетсин... Не башхасы барды!.. Тур, терк бол! — деб кычыргъанлай, Хаджар, алыб келиб:

— А киши, танг атмай, нек джан-джанынгы ашайса?! Ма, была ючюн эте эсенг. Кече джууб атхан эдим, насыбха, кебиб турадыла, — деб, Батырны аллына атды. Аталарыны хыны тауушуна Джашау да, Хаджат да уяныб, сагъайдыла.

Ала кийине тургъанлай, ким эсе да ат бла ашыгыш арбазгъа кирди. Батыр эрлай, къара боялгъан джангы гён чарыкъларын къаблаб, терезеден къарады. Ол, Къоналийни эслеб:

— Терк болугъуз! Къоналий кеси огъуна салыб келгенди. Ол алай бош сылтау бла келлик тюлдю. Не да болсун бир гузаба зат барды ансы, ол былай эртделемез эди... Арабин, не болду... Джаратхан аллах, суйген къулларынгы, джумлай муслиманни сен чырмаудан сакъла!.. Алай болса да, къоркъмагъыз, буюрулгъаннга тюберикбиз, — деб, кёк кёрпе бёркюн джюлюннген башына къаблаб, чыгыб тебрегенлей, эшик юсюнде Къоналийге тюбеди.

Къоналий, адам танымазча, бююн омакъды, пеге эсе да асыры бек къууаннгандан, эки эрни бир-бирине джетмейди. Кюмюш саблы къамчисин чурукъ башына сугъуб, Батырны къаты къучакълаб: «Батыр, къарнашым, суйюмчюлюк! Аллаху тагъаланы кесинден бизге ашхылыкъ джаугъанды! Дуния джандетни эшиклер ачылгъандыла!» — деб, асыры ашыкыгъандан, кюлгенден, сёзлерин да ачыкъ айталмай, кычырды. Батыр, Къоналийни къолун тутханы бла иймей тургъанлай:

— Ай ююннге, Къоналий! Не болгъанды, бери бир айыртыб айт. Бизни да бир къууандыр! Суйюмчюлюгюнню берейик. Эркилик кимден келгенди?

— Батыр, орус патчаны кесинден келгенди! Ма пристоп къагъыт ийиб билдирди.

— Тюрк патчах а не айтырыкъды? Ол унарыкъмыды?

— Ай ююннге... Тюркюле бизни дин къарнаш-

ларыбыздыла. Ала табу этиб да... Алан, сен не айтаса, бизни чакъырты, тилекчи этиб, Кавказгъа сыйлы адамларын, апендилерин огъуна иедиле. Тыйгыч Эресей эди... Орус патчах, къорарыбызгъа разы болгъанлыкъгъа, эркилик къагъытха къол салмагъан эди.

— Энди салдымы дейсе, Къоналий?

— Къолун огъай эсенг, патчах, таб, мухурун да салгъанды. Батыр, къарнашым, аллай бир насыбыбыз джокъ эсе, уллу аллах бизни дуниягъа нек джаратханды сора!.. — деб, юню арасына келиб, эки къолун джан сюеклерине салыб, тегерекге къарады:

— Юйдегинг энтда къозгъалмагъанмыды? Хаджар а нек кёрюнмейди? Оллахий, келинни кыыстаб, бир джангы къаракъаш бийче келтириб, мюйюшюнде къубултмай эсенг, болмайды. Эй, келин, къайдаса? Сеннге къуя тургъаныммы эшитемисе? — деб кюлдю. Хаджар, эрлай башына джаулукъ кысыб, аргъы юйден чыкъды.

— Келин! Мындан уллу къууанч хапар, сизни огъай эсенг, бир муслиман инсанны юйюне кирген болмаз. Суйюмчюлюк сакълайма, — деб, Къоналий, ышарыб, Батыргъа кёзюн кысыб, накъырда этгенин билдирирге изледи. Хаджар, джукъ да айтмай, ол юйге кириб кетиб, окъа бла, таза кюмюш бла джасалгъан герох бауну кыны бла келтириб:

— Къоналий, ма бусагъатдан герохунгу мынга салыб, джанынга такъсанг, бизни сен хапарынгдан да бек къууандырлыкъса. Чалуун кесим эшерге кюрешгенме, — деб узатды. Къоналий разылыгъын джашыралмай кюлдю.

— Келиним, мени накъырдамы эшитиб къоркъдунг дейме — деб, эки къолун бир-бирине уруб, харх эте, ала да къараб тургъанлай, бойнунда герох баун тешиб, Хаджарныкъын такъды. — Энди мени джапым сау болуб, сени къол кыйышынг менден айырыллыкъ тюлдю, хама да бирге джюрютюрокме, — деб, къолун къаты кысыды... Хаджарны джангы хапаргъа асыры тюрленнгенча кёрмей, сагышлана башлаб, Батыргъа айланды. Дагъыда Хаджарны кесинден эшитирге суйюб:

— Багъалы келиним, багъалы суйюмчюлюгюн ючюн сау бол, хапарыма не айтырыкъса? Асыры къууаннганча кёрмейме, — деди. Хаджар, джупчуб, баш эпишге къарады. Алай бла башын алалмазлыгъын тапыб, эрине кёз джетдирди. Батыр да къууаннганлыкъ-

гъа, анга къалай болушургъа билмедн. Аланы эслеб, Къоналий, башын булгъай:

— Сейирсиндим, Хаджар, ийнан, кемсиз сейирсиндим. Мен сизни къууанч тыбырлы этейим, таб, туруб тебсерча боллукъсуз деб, танг атмай, атлы болуб, аны ючюн келе тура эдим... — деб терен ахсынды. Батыр, юй бийчесине джити къараб, къашын-башын тюйдю. Хаджар да, ахсынды:

— Бу иште оноу меннге джетмезлигин мен билеме. Биз, тиширыула, небиз?! Джукъ да тюлбюз. Арбаны аллы къайры барса, арты да ары барады... Муслиман топракъгъа баргъаныбызгъа къууанмайма десем, сиз да ийнамазсыз, алай а, не джашырыу, джюрегими кемириб баргъан затха не къычырыкъ этейим, айтыгъыз, — деб, джыламсыраб, хотасы бла кёзлерине узалды.

— Не къан джауду сеннге, нек ынгычаб къалдың?! Джолгъа тебреб тургъанлай, быллайла телеленирге ырысламаймыса юйдегинге?.. — деб, Батыр, бир уллу айыб алгъанча, кечмеклик тилеген тюрсюнде Къоналийге кёз джетдирди. Къоналий, кесин сурат алдырыгъа хазырлагъанча, сир къатыб, Хаджардан кёз алмай турады. Аны башында сары бухар бёркю, акъ чепкени, алтын белибауу, къамасы, хазырлары, аягъында джылтырауукъ, башлы чурукълары, орта бойлудан эсли, къатангыгъа дженнген, джукъаджаякъ чырайлы джаш. Бууунунда тюрк сагъаты. Мияласыны тюбюнде сагъатны ичи, чархчыкъларыны айлана тургъанларына дери кёрюне турады.

— Батыр, къарнашым, мен сизни ангылаялмайма... Неди бу джылау?..

— Мен, Къоналий, ийнан, сен...

— Не затха ийнандырлыкъса!.. Ма, юйде джангыз тиширыуунга да ангылаталмай тураса... Сора сен сау элни кёчюрюрге меннге не бла болушургъа мурат этесе?!

— Айыб этме, аллах ючюн, Къоналий, сен эл ауузунна къарагъан, элни къайгысы мыйысын къайнатыб тургъан бир адамса. Айхай, оноу меннге сорулса уа... Не да бири айтханнга къалгъанла бирча тынгылаб, бойсунсала уа... Биз турнала къатышханча эте турабыз. Аузумдан къаным келгенча айтама, юйде, айхай, дагъыда эки ёсмезлик барды.

— Кимледиле ала, келин?

— Джашау джашауу къурурукъ бла Хаджатха айта турама. Аякъ тирегендиле да тохтагъандыла. Эшекни бузгъа тартханча, ариулукъ бла, эршилик бла да кёрдюк, «хо» этдиралмайбыз...

— Герийладан тюлмюдю... Не айтсанг да, урлугъуна тартмаймы къаллыкъ эди... — деди Къоналий. Бу сагъатда Батыр джаралы айюча болуб турады. Тюго баргъан джанына сыламасанг, ёлчелемей урлукъду. «Отунчуну ачыуу бурнунда» дегенлей, бу кёчюу хапар чыккъанлы, ашдан-суудан да айырылгъанды.

Джашау:

— Мен бармазлыгъымы ненча кере къайтарыб айтырыкъма!.. Мени кёюгъуз да ишигизни этигиз, — деди.

— Къатын, сенсе муну былай тагъаландыргъан... Ма, джетген кюнде да таныта тураса. Кертда дегенге, сен Тюрк бла ойпама! — деб, билегинден тартыб, Хаджарны абын-сюрюн этдирди. Хаджар, тентирей барыб, башын агъач орундукъну къулагъына урду. Мангылайы сыдырылыб, къаны сол джаягъын джууду. Джашау да, Хаджат да, чабышыб, кюмюш къумгъан бла суу джетдириб, не эсе да бир болду деб, эс ташларгъа башлагъандыла. Хаджаргъа ётдю. Ол тёзе тургъанын джетдирди:

— Ауузунг бла айтханынг болмаймыды, а киши! Бу худжу Тюрк къайдан чыккъы эсе да, «Тюрк!.. Тюрк» дегенди да къалгъанды, ёлгою Тюркде къаллыкъ!.. Эт энди меннге этеринги! — деб, акъырын атлаб, орундукъну къыйырына чёкгенлей, Батыр, джыйгъычдан къамчисин алыб, тишлерин жыгъырдата, кёзлери, къутургъан итнিকилеча, къып-къызарыб, Хаджаргъа керилгенлей, Джашау билегинден сермеб тутду. Къызы Хаджат да, атасыны белинден буууб, джылаб тиледи. Алай болса да тутушуучу, къара кючю болгъан Батыр, аузуна тюшген хылы-мылы сёзлени да къуя, Хаджарны сырт узунуна юч кере джетдирди. Джашы къамчисин къолундан тартыб алгъанлай, аны къулакъ джанына джумдуругъун берди. Къызы къычырыкъ этиб джылайды.

— Сиз мени алындырыгъа тебрегенсиз! Къайгырмаз, сиз ол муратыгъызгъа джетгинчи, аллах айтса, мен сизни барыгъызны да бошарма... Сиз меши бла ойнамагъыз. Мен кесими сизге теблетирик баштёбенледен тюлме... Алайгъа джетсек, темир юзерикме...

— Ол а кёрюнуб турады. Къайдады биринчинг? Экинчинг? Сурат да сени балангды. Ма хынылыгъынг бла аны да бырнак этгенсе, атынгы да сагъынмагъанын кёре болурса...

— Тохта, къатын! Болдунг, мени мындап бек къозгъамагъыз... Аллахны хакъына, беднишлик этерикме, — дей, ачыуланыб, эшикни этгенинде, юйню къабыргъалары лююлдедиле. Эшик аллында сууукъ джапгурпу себелей тургъанын терезеден эслеб, Хаджар джашыпа:

— Джауа турады. Бизге геджебсиниб, Джашау, джаланлай чыгъыб барады. Шо, не этерик эсенг да, джамчысып ызындап бир чабдыр... Насыбы къуругъап былай джепгил, былай алынды болуб къалай къалды?! Бу былай боллукъ эсе, бизге джашау къуругъанды, — деб, терен ахсынды. Джашаупу ийилталмады. Хаджат, кийим такъгъычдан алыб, джамчыны элте башлагъанын Джашау эслеб, «элтме» деб, кёзю-башы бла кёргюздю. Къыз эшик юсюнде сюелиб, къалай этерге билмей тургъанлай, башын булгъай, барыб джамчыны апы къолундап сермеб алды. Эшикте чыкъгъанлай, Джашау, чыдаялмай, ызындап джестди. Имбашларына атыб, алайда бир кесек мычыб, атасышы къайры баргъанына къараб турду. Таумырзалагъа бара тургъанына ажымсыз болгъанында, къайтды.

* * *

Элни ичинде къобуз тауушла, харс бла биргелей, джылагъан, таб, сарнагъан тауушла эшитиледиле. Хар ким ёгюзю, арбасы къайгъылы болгъанды. Кюнорта намазларын этиб бошаргъа, Къоналий мыртазагъын ийиб, элни эркишисин къоду къычыртыб джыйдырды. Чакъырылмагъанлыкъгъа, джангы хапарны кеслери къулакълары бла эшитирге сюйюб, къарт къатынла, башларына мутхуз палтон джаулукъланы атыб, ашыкмай, бирем-бирем, экишер-экишер келиб, эркишилени къатларына джууукълашыргъа тартыныб, кенгирекде тохтаб сюеледиле. Бу хапар, окъ атылгъанча, бютеу элге, сау Къарачайгъа джайылгъанды. Алай болса да анга къууангандан эсе, мыдахланганла, таб, бушуу этиб, ичлеринден кюйгенле кёбдюле.

Хар ким бир-бирин джокълайдыла. Ол огъай эсенг, джылла бла бир-бирине джюрюмеучо джууукъла энди

оноулашыргъа, хапар сорургъа, туберге, кёрюшорге излейдиле. Ачхасы-бочхасы болмагъанла, атсызла, арбасызла, джакъсызла амалсызгъа тюшгендиле.

Алай а эндиге дери бир-бирине ёлкюч ача бериучюле, хаух сауут, кийим алычула, ёлкюч гырджышлыкъ тилеучюле, алыб-бериб джашаучула, бу хапар чыкъгъаплы, ёмюрю бир-бирин тапымагъанча, къызгъанч да болгъандыла. Аланы алай этген, — къайры, къалайгъа барлыкъларып, къайда межамлашырыкъларын алкъын билмейдиле, — олду. Ызына къайтарырла деб кишиге ышапмайдыла, хакълары ашалыб къалыр деб къоркъадыла. Хыйсаблары болуб, къолларындан келгенле кемсиз къызгъанч болгъанча кёрюнедиле, джардыла, онгсузла апдан да бек тозурагъан болурла, саудан ёлюбдюле. Аланы кёбюсю, борч-къарч этиб да былайдан бир кетсе, анда джашау мындап да аман болургъа не мадары барды деб, джаплагъанны табсынадыла.

Тюркюле уа чакъырты, келечилени, ауаз бериучюлени нек джибериб турадыла? Ала Тюркню хайырланмай, атылыб тургъан ташлы, къумлу, суусуз джерлерине кёчгюпчюлени межамландырыб, алайладап хайыр алыргъа излейдиле. Кавказлыладап аскер къураб, къазауатха къууаргъа, биягъы Болгариягъа ийиб, къашига боятыргъа пзлейдиле. Россияны не къадар седирерин, тозуларып, аны джауу не къадар аслам болурун сюедиле. Аны уа, айхай, халкъны кёбюсю ангыламайды. Ауаз бергенле, къуру «дишибиз бирди» деб къоймай, Тюрк бла тилибиз да бирди» дейдиле. Ушаш сёзле тюбегенликке, ал тамырлары джууукъ болгъанлыкъгъа, къарачай тил бла тюрк тил башхадыла. Тылмачсыз, алапы тиллерин ангылаяллыкъ тюлсе. Къарачайлыланы бир къауумуна, сагъыш этиб кюрешмей, кечерге бу джалгъан хапар да болушханды.

* * *

Кюнорта да тюгел болгъунчу, булутла акъырын кёлтюрюле, элни юсю ачылды. Джангур сериун бола келиб тохтады. Элни арасы сюремде мазаллы тёнгертке юйню ныгъышына басынган адам тул-тубанды. Къара, мор чепкенлиле, мазаллы къара къамалары, джапларында герохлары, чырпа, кийиз бёркюле да бардыла. Талайыны къара джамчылары. Арты сю-

ремде атлыла кёрюнедиле. Аякъларында уа — гён чарыкъла, чабыр ичинден саламлары эсленгенле да бардыла. Терен галошлары болгъан къартла, мазаллы чум, джабышмакъ таякълагъа таяныб, тынгыларгъа хазырлангандыла.

Хасан апенди бла Къоналий, кюмюш кереклери болгъан джоргъа алашала бла ашыгъыш келиб, атларындан тюшдюле. Алайда Батырны малын сатыб алгъан Теке, экисини атларыны да джоенлеринден тутуб, юйню джанында ат илкичге элтиб, похталары бла такъды, джоенлерин ат джерлерини къашларына илиндирди.

Адамла эки джаныша туруб, тамадалагъа джол къойдула. Къоналий, кюмюш саблы къамчисин къолуна къаты къысыб, чепкенини этек учларын белибауна илиндириб, ызындан адам сюргенча, ныгъышда базар агъачны башына минди. Хасан апенди, сахтиян тышлы къуранын къолтугъуна къысыб, ашыкъмай ызындан чыкъды. Сары бухар бёркюн къолуна алыб, Къоналий:

— Джамагъат! Къарачай халкъны бюгюн къууанч кюпюдю. Дуниягъа айтылгъан Тюрк кесине чакъырады. Бизни аллыбызны тыйыб тургъан не эди десенг, эркинлик джокъ эди. Энди орус патчах кечерге эркинлик бергенди. Ашхы муратыбыз толгъанды, гюнахсыз муслиманла энди тилеклерин табарыкъдыла. Джамагъат, эл кечгенликге, чачуу-къучуу болмай, бирден барыб, бир джерге тюшерге керекбиз. Ол заманда элибиз, чачылмай, эллей къаллыкъды. Таб, тийре-тийрелей, хоншу-хоншулай къалыр мадар да табыллыкъды, излесек.

Не къадар дженгил хазырланыб къуралсакъ, ол къадар кесибизге игиди. Сууукъла тюшюб, джунчутхунчу, барыб джарашыргъа керекбиз, — деб, кеси бир джанына туруб, Хасан апендини алгъа чыгъарды.

— О муслиманла! Уллу аллахны бизге ийген сау-гъасы бла барыгъызыны да алгъышлайма! Ма бу къуран бизни къолубузда болуб, бизни джаратхан аллах унутурукъ тюлдю, джазыкълыкъ келлик тюлдю, гяуурну заранындан сакъларыкъды. Энди ёлебиз деб къоркъмагъыз, ой аллахны сыйген къуллары! Ийман бла ёллюк-сюз, джаназыгъыз къылынныкъды, муслиман топракъгъа тюшериксиз, къабырыгъызыны къара топузла теблерик тюлдюле. Барыбызны да намазыбыз, оразабыз,

тилегибиз болушмасала, бу насыб бизге табыллыкълу эди. Гюнахсыз керти муслиманлагъа, уллу аллах, энди сен азаб сыпатма! — дегенлей, бютеу джыйылгъанла бир аууздан:

— Амин! — деди.

— Я, джаратхан сыйлы аллах, туугъан джерлерин ташлаб, керти мулсиман топракъгъа кеси разылыкълары бла тебреген джумлай муслиманга сен джандетни эки эшигин кенг ач!

— Амин!

— Бу сыйлы джолгъа чыгъаргъа таукелликлери джетмей, сени сыйлы джеринге ашыкъмай, динибизге уллу кёллююк этген инсанлагъа сен тюшюндюрюрча бир кюн келтир!

— Амин!

Апенди къызыб, ауаз бере тургъаппай, джыйылгъаппаны арты сюремде сюелгенле бир-бири бла къуш-муш болдула, селекелеб, ышаргъанла, даулашхаппа да эшитилди.

Сакълалына чал ура башлагъан, таякъгъа таяныб тургъан биреу, аллында сюелгенни сыртындан къагъыб:

— Алан, Хасан апенди кимге алгъыш этдиреди? Бизге эркинлик берген къагъытха, адам да эшитмесин, ким къол салгъанды? — деб сорду.

— Ким саллыкъды салыб, патчах!

— Сора бу кимге бюсюрёу этдиреди да?

— Алан, къойчу, аллах ючюп, баш аурутма. Аллахыу тагъланы буйругъу бла къол салгъанды патчах, алайчыгъын ангылаб къой. Сора патчахха алгъышмы этдирлик эди? Этдирсе да, анга амин деб ким айтырыкъ эди!.. — деди.

Апы онг джанында чубур тонлу къартчыкъ, аланы сёллерине къулакъ салыб туруб:

— Сора бу бизни барыбызны да кёлтюрюлюб тебрерибизни къайдап биледи? Алай таукел нек сёлешеди? Сёз ючюн, мени бойнуму беш джеринден такъсала да, тебдираллыкълу тюлдюле, — деб, башында тюз тургъан бёркюн джанбашыракъ кийди.

Хасан апенди бла Къоналий, бир-бири ауузларындан алыб, Тюркню энгда махтар ючюн къалмадыла. Адам арасына джетишген, юсюнде имбашы джамалгъан чепкени бла, сюелиб, сейирге къараб тургъан чамчы Къасбот:

— О Қоналий! «Кетмейме» дегенге азабыгъыз неди? — деб сорду.

— «Кетмейме» дерча, аллай тели алкъын чыкъмагъанды, — деб джууаб этди Қоналий.

— Чыкъгъанды...

— Мен чыкъмагъанды дейме. Кёргюзчю сора!

— Кёргюзейим, джюйюсханла. Ма, аланы бири менме! Қъатыгъызгъа барайыммы, огъесе былайда да кёремисиз?

— Қъасбот, сени кибиклерибиз, мында огъай эсенг, таб, джаханимде къалыб кетсе да, аны ючюн къарачай джарсырыкъ тюлдю, — деди Хасап апенди.

— Апенди, сен да, таб Қоналий да, Тюркге огъай эсенг, андан ары кетсегиз да, бизни ичибизде аны ючюн кюушеннгенин бузарыкъ табыллыкъды деб, мен да айталмайма.

— Сен, былай телинге джаншарыкъ болуб, былайгъа нек келгенсе?

— Қоналий, айыб этме, ол мени ишимди.

— Бусагъатдан мыртазакъгъа айтыб, артындан сюрдюрсем, чамынгы терк огъуна унутдурма!

— Тюз айтаса, Қоналий джюйюсхан, сени ишинг да олду, — деб, Қъасбот тегерегиндегилени ышартды. Алай болса да былайгъа тышындан къарагъан къайгъы сёзге джыйылгъан болурла дерчады. Чам да, кюлгю да, бу элдеча, бир джерде да джюрюген болмазла. Қъарачайда джарыкъ эллени бири бюгюн къара киеди деб къояргъа боллукъду.

Сёзюню артында Қоналий кечер ючюн къаллай джорукъ болгъанын айтды. Қърал джорукъда айтылгъаннга кёре, Тюркге кечерге излеген хар муслиман адам элни тамадасына тилек къагъыт берирге керекди. Ол адам мындан ары он джылны ичинде къралгъа телерик джасагъын, джери, малы ючюн налогун толусу бла телегенине къагъытын кёргюзюрге борчлуду...

Басма бла джазылмаса, мухуру болмаса, ачханы алгъан адам къол салмаса, аллай къагъыт джукъгъа саналмайды. Аны тышында да кечгюнчюле, 18 джылы джетгенден башлаб, хар бири кеси разы болуб, кечгенине къол салыб, элни тамадасына, кечюрючюлени тамадасына къагъыт берирге борчлуду. Кечерге къагъыт берилген юйдегилени, ол кюнден башлаб, юйлерин, джерлерин сатаргъа эркинликлерин джокъду. Аланы маджал мекамларын аскерде къуллукъ этиб

къайтхан юйсюз, джерсиз солдатлагъа, абычарлагъа берир муратда болгъан буйрукъду бу. Алай а муну кёбле терсге санаб, къайгъы чыгъарып ючюн къалмагъандыла.

Юзейир, адамланы къолтукълары бла джыра, кесине джол айырыб, тамадалагъа джууукълашды. Ора-сора да турмай:

— Багъалы джюйюсханла, сиз айтыудан, элде бир инсап къалмай тебрерге керекди. Сиз айтхан къагъыт, мен тюз ангылаядым эсем, кетеме дегенге эркинликди апсы, барынг да кетигиз, деген буйрукъ тюлдю. Бу затны къатышдырмай, тюз ангылайыкъ. Экинчиси, халкъны кёбюсю кетерге излемейди. Сора бизни зор бламы сюрлюксюз? — деб сорду. Қоналий, Хасап апендиге кез джедире, къолун ёрге узатыб:

— Кимди сени халкъынг? Сен, халкъ деб, ауузунгу толтуруб кимлеге айтаса? Кесинге? Солманнга? Қъой джалдан чыгъалмагъан Алимге? Огъесе Қурманнгамы? Шашхынлы Қъайытмырзагъа айта тура болурму-са?! Огъесе Чёрчек Шогъайыбхамы айтханлыкъынгды? — билалмайма, — деди хиликкелеген халда кесин ышартыб.

— Ала да халкъдыла, тюз айтаса. Алай а дагъыда ала кибикле кёбдюле, ой, ой, ой, сен сау къалгъын, — деб, Юзейир бюсюреусюз уллу кёллюрек джууаб этди.

— Кимледиле ала? Керти айта тура эсенг, айтчы энди джапгыз бир адамны атын?

— Сени онг къолунг Қъайтбийланы Долай, Қъабдырмаз улу Аубекир, аланы юйдегилери: керек эсе, тизейим энтда?

— Биягъы харамакъыл, бузукъ этергеми келгенсе? Огъесе мында кзазакъла ана къарнашларынгмыдыла? Аладан айырылалмаймы эте тураса былай?..

— Сиз, Қоналий, апенди, оруслуладан артыкъ сиз бизге не игилик этгенсиз? Негиз бла махтанасыз? Элибизде онгсузлагъамы болушасыз, сабийлебиризни окъутургъа мадармы излейсиз, огъесе ауругъанларыбызны бакъдырыргъа дохдурму келтиртгенсиз? Юйлениб айырылгъан джашлагъа юй орунму бересиз?

— Юзейир, озма! Орнунгу таны. Бермей эсек, элни тебен джанында ишлене тургъан юйлеге бир къарачы! Аланы кёрген кезлеринг а...

— Қоналий, ол джашланы аталары — хыйсаблары болгъан адамладыла. Джерни сиз бермегенсиз, ала са-

тыб алгъандыла. Аллахсыз сѣз айтмайсыз, сора аллахны юлешинмеген джеринден онгсузланы юлюшлерин берирге нек болмайсыз?

— Сен, иги джаш, былай сѣз урумунга къарайма да, адамлагъа насыбны апенди бла Къоналий юлешедиле деб тураса. Бизге аны ючюн хыршыланаса. Джарлыла нек айнымагъанларын, ала нек джарлы болгъанларын башыбыздагъына сор. Ол уллу аллахны къолундады.

Джамагъат! Къайда чарт-гуртну, динлерин унутханланы сѣзлерине къараб, башыгъызын джазыкъ этмегиз, кесигизни къургъакъ, субай сѣзге терилтмегиз! Тебрегиз! — деб кычырды.

Оникинчи башы

Кѣчюню къайгысы нени да унутдургъанды. Алай болса да Къоналийни юйюню джанында джаш, кыз да джыйыладыла. Кѣчерге эркинлик келгенини сыйына Къоналий элли къартына, мал кесдириб, къурманлыкъ этеди, джашлагъа той-оюн къурайды. Кюнорта джаплайды. Кѣк чууакъды, огъаргъы аязчыкъ къагъады. Джашла, бир-биринден тартынганча, ашыкъмай келдиле. Кѣбюсюню башларында къара, мор кийиз бѣркери, чепкенлери, къамалары, бир къауумуну уа джанларында герохлаы. Былайгъа кѣргюзюрге, махтаныргъа излегенча, кюмюш кереклери болгъан джюрюк атла бла келген джашла да бардыла. Атасы бла даулашханына, Джашауну къаны бузулубду. Кѣчюуге къууаныб тюл, Гоккаджаннга тюбер дыгалас бла барлыкъ эсе да, кыз тойгъа келмей къалыр да деб, анга къоркъады. Хоншу джашчыкъланы бирин чакъырыб, кюмюш сом узатыб: «Муну, джигит, хурджунунга ташайт, былай гузаба барыб, Адылгерийланы арбазгъа кир. Гоккаджанни кесине тюбе. «Джашау, тойгъа келликсе деб, сени сакълаб турады. Сени чакъырта ийгенди, де. Ангыладынгмы?» — деди.

Джашла аслам, кызла азыракъ джыйылгъандыла, къобузчулагъа атлы ийгендиле. Къызланы бир къауумларына аналары, бир къауумларына къарнашлары къарауулдула. Къобуз тартыула, харс къагъылгъан тауушла эшитилиб, той башлаыргъа, эки нѣгерчиги бла джашчыкъ, солуун кючден ала, джетиб:

— Аманатынгы тындырдым! — деди.

Джашау, джашчыкъны билегинден тутуб, бир джанына алыб, хапар сорду.

— Къайдам, мен айтыб бошагъанлай, тынгылаб, башын кѣлтюрмей турду, сора «Не айтыб барама, мен кетемс?» — дегенимде, ышарыб, къулагъыма «сау бол!» деди.

— Езге не айтды? — деб, Джашау дагъыда къайгылы болуб сорду.

— Айтмады, — деб мыдах джууаб этди джашчыкъ. Джашаугъа къайгы кирди. «Не «хо», не «огъай» демеи; нек къайтарды... Эшта, ол Юзейир бла ишин тындырыб тура болур... Алай эсе, не этерме?.. Сагъышын чачаргъа деб, тойгъа джууукълашханлай, джашла бла сѣлеше тургъан къатангы чырайлы джашны кенгден Юзейирге ушатды. Къатына барыргъа таукел болду. Аны бла сѣлеше тургъанлай, Гоккаджан келиб къалса, не айтыргъа керекди?.. Анга сют ийиб тургъанын Юзейир, алкын билмейди деб келди кѣлюне. Мурукку эте туруб, таукелленди. Джанында героху джерленибди. Къатларына джууукълашханлай, Юзейир, эслеб, аллына атлады.

— Тоба-асто! Джашау, къайда кѣрюммейсе?.. Тас болуб кетесе да! Субайлыкъгъа чбинлеген кирик этиб, Тюркге къачыб кетдинг деб тура эдим, кѣлом бла айта турама, — деб, къолун узатды. Экиси да джылы саламлашдыла.

Юзейир да чырайлы джашды. Джашаудан сюеги узунду, кийиннгени учхараракъды. Башында сайыракъ кѣрпе бѣркю, юсюнде бети онгган мор чепкени, аягъында джангы гатийлери, къара хазырлары, кѣк кѣнчеге, кюмюш къамасы, адамны ичин кѣрюб къоярыкъча, джити къарагъан кѣзлери. Петербургдан окъуямай къысталыб келгенди деген хапар джайылгъанлы, мыдахды.

Джашау бла Юзейир бир-бирин таныгъанлы иги кесек болады. Татахладыла. Алай а Юзейир аны джитилигин, джашауну да тюз ангылагъанын биледи, таукеллигин кѣреди, кѣчюню эшитсе, кѣлю бла чарлагъанын айтхандыла. Джашау да Юзейирни тюз иннетлигин, пахмусу, билими болгъанын, онгсузланы джакълагъанын, Тюркню атын эшитирге да сюймегенин биледи. Быланы бир-бирине илешдирген ма быладыла. Гоккаджан энди арагъа тюшгенди.

Къобузчу «Сандыракъ» деген тепсеу тартыуну сокъ-гъанлай, джыллыкълары келген эки киши, Тюркге кетезибиз деб кеслерин тыялмагъанла, ууакъ тесукъа эте, аякъларыны бурунлары бла кенгден тегерек тутуб, артларына, дагъыда, ашыкъмай, алларына силкинедиле. Узун кийген, кюмош туймели, кямарлы, окъа бёрклю къбуулчакъ къызчыкъла джунчугъандан къызарыб, башларын кёлтюрмей, алагъа нёгерлик этерге кюрешедиле. Харс къызыудан къызыугъады. Қъарай туруб, Джашау, Гоккаджанны келириндеи тюгюлгендинде, Юзейир бла ушакъгъа кирди.

— Алан, окъуудан къайтдынг да къалдынг ансы, мен да барырма, сен анда болгъан заманда, бир джукъгъа джарарча, билим алыб къайтырма деб тура эдим,— деди, сёзню неден башларгъа билмей.

Юзейир андан таукел сёлешеди:

— Неге джарайса юйде, Джашау, хайырынг неди?

— Атамы джумушуна чабаргъа кюреше эдим. Таркъайгъан заманларында да ийнеклерин чырт-мырт этдириб сауа эдим. Энди уа андан да башыма бош болгъанма. Атам мюлкюн сатханды.

— Сора нек сатдырдыгъыз?

— Айхай, Юзейир, биз айтхан къулагъына кирсе уа! Кетмей боллукъ тюлбюз деб, джаныбыздан этиб турады. Юзейир, юйде, таб гыр-мыр да болгъанбыз.

— Джашау, мени атам Махти къачан эсе да Тюркде болуб къайтханды. Қъраллыгъын, оноуларын, джорукъларын биледи, ёзге асыры махтамайды. Башха миллетлени, артыкъ да башха дин тутхан адамланы айры кёредиле. Байларында асыры джугтла кёбдюле. Тиллери кука болса да, кеслери хыйладыла, джарлылары асыры онгсуздула, джакъсыздыла, кемсиз джунчуб джашайдыла, дейди. Алай а, «джарлы кёлю—джарыкъ» дегенлей, ма ол онгсузлары, кеси къыйыны бла джашагъанлары кишиге хайырларын, хаталарын да джукъдурмайдыла, ала бла шохлукъ джюрютюрге да боллукъду, дейди, къысхасы, аланы сёкмейди.

— Сора, Юзейир, айтыунгдан, «Тийме мённге, тиймем сеннге», дебми турадыла?

— Джашау, аллайлары болгъаына да душман дау табсын, ёзге иннетлери тюздю, адамгъа аманлыкъ билмейдиле, алача хыйла тюлдюле,— дейди.

— Сени атангы уа арабча, орусча да билими барды,

ол, айта эсе, билиб айтады. Алай а мен ма бу башыбыздагъы кюнбетлени, парат четеллени, къысыр къаяланы, чокъуракъча, таза сууларыбызны, таб, махталгъан джандетинге да аушдурмайма. Мында тийреми, мында тенглерими мен анда къайда излерикуме! Нек кетерге керекме? Тюзю, атамы тыялмазлыгъыбыз, анамы да андан айырымазлыгъы ачыкъды. Таб, эгешчигим ауруучуду, Хаджатха айта турама, ол да кетерик болур. Кеси барыргъа суймейди, алай а анам, атам да къыз сабийни мында къоймазлыкълары ажымсызды,— деди Джашау.

— Э-э-эй, Джашау, тенгим, сени юйюнг чырмалыргъа тебрегенди. Қъагъыт бергенмисиз?

— Менден къалгъанла, къол салыб, разыбыз деб бергендиле.

— Сора не излеисел!.. Аланы кетгешге сана да къой. Кесинг а мында кимингде турлукъса? Юйюнг да сатылгъан эсе?..

— Ой, Юзейир, мекам табылгъанлай табылгъа эди насыб! Халкъ, мекамларын саталмай, дыгалас эте эдиле. «Кетезибиз» деб, къагъыт берген адамланы юйлерин сатаргъа энди эркинликлери сыйырылды, деб эштеме. Юйле худжу къаллыкъдыла. Мен бир-бири башында тоханаала излемейме, кирирге бир тыгъырыкъ табылыкъ болур,— деди мыдахланыб Джашау.

Юзейир башын булгъаб сагъышланды. Кертиси да, атасын, анасын, эгечин кемсиз суйген Джашау, ала кетселе, не этерге керекди? Суйген къызы, кече джукъудан, ашдан-суудан айыргъан ариу Гоккаджанны ала джууукълары бары да кетедиле. Ол себебден, аны анасы Асият, ёксюз юйдегисин да джыйыб, къюндагъы джанындан суйген баласы бла—Тукъумчукъ бла—кетмей болмайдыла, деб хапар джюрюйдю. Аладан айырылгъан—Джашаугъа джанындан айырылгъанчады. Джашау дунягъа джангы къошула айланган, уллу окъуу-билим алыргъа, дуняны, джашауну кёрюрге термилген джаш болгъанды да, аны юсюне да дженгиллиги, кесим айтхан деб тургъаны себебли, сокъурана билмейди. Тириликге, джигитликге кишиге ал берлик тюлдю. Тутушууда, къол таш атыуда, чабышыуда, атда ойнауда, къоз бёркге ёрлеуде, тойда теберге тенглерини арасында атын айтдырыб турады. Алай болгъанлай, тишируланы, къартланы хатерлерин этмей къоярыкъ тюлдю.

Бир кюн атасы Батыр, «элни огъары джанында Къазийден ачабызны ал да джет», деб, Джашаупу джумушха ийди. Бара тургъанлай, джолда эки пуд чакълы нартнохню сыртына кѣлтюрюб, тирмениге алыб баргъан къатынны эслеб, ызындан джетди.

— Огъай, бала, сау бол, кесим элтирикме. Сен да сыйлы бол, эркиши элтирге унамагъанында, джашчыкъ да джалда эди да, анга эришиб, чынты гѣджеб-сипиб бара тургъанлыгъымды. Асыры ачуулангандан, таб, ауурлугъу барды деб да билалмайма, — деди.

— Амма, меннге бер, меннге ачууланган болмазса да! — деб, Джашау, тартыб алыб, элни огъары джанында Шамаханшы тирменине элтиб, темирли бала ёлчелеб, ууучун бериб, гюрбеге къуюб, джумушуна алай кетгенди. Элни ичинде джылы келген тиширууну отун джара, гардош къалай тургъанын кѣрсе, тохтаб, къолундан балтасын алыб, отунун джармай кетмейди. Тюзю, ол къылыкъ ишленген юйдегилени барында да барды. Кеслериндеп тамадаланы, тиширууланы къатында джашла аракъы, тютюн ичмейдиле, амаи сѣлешмейдиле, керексиз чам этмейдиле. Джашау да аланы бириди. Бу патчахдан келген буйрукъ тюлдю. Быланы киши борч этиб салмагъанды. Элни адамын, ол болушлукъну этмейсиз деб, киши тѣреге берлик тюлдю. Мыр-тазакъ «тазиринг!» деб къысарыкъ тюлдю. Бу бурунда бери ишленген, адебни-намысны багъалатхан, адамланы сыйларын кѣре билген юйдегиледен чыгъыб, хар ким кѣре, эниклей, джарата, табсына, эм артында къагъытха джазылыб, мухуру болгъан, таб, патчах къол салгъан буйрукъ къагъытладан кючлю сипнгенди. Бу джорукъ халкъны кесинден чыкъгъанды. Ол себебден, таулула адамны керти адамлыгъын бу джорукъну юсюнде сынаидыла, анга кѣре кесамат бере-

* * *

Той къызыудады. Джашау бла Юзейирни ушакълары да теренден-тереннге кириб бара тургъан заманда, бир сарычепкен къыз бла Гоккаджан кѣрюндюле. Джашла аланы бирден эследиле. Джашау, джунчуб, башын бир джанына бурду. Гоккаджан, аны да, Юзейирни да бирге кѣрюб къойгъанына амалсызгъа тюшюб, не этерге билмей тургъанлай, Юзейир, ышарыб:

— Къызла, тойгъа келеми турасыз? Барыгъыз, бар. Алай а сизин кибик ариу къызланы сюйрерге ёчдюле,

эслегиз, — деди накъырда халда. Къызла, къызарыб, баш энишге къараб ышардыла.

— Анамы эгечинден туугъан «тойда меннге бир тюбе» деб джашчыкъны ийген эди. Мен да не «хо», не «огъай» деб, тюз джууаб бермегенме. Анга тюбеб, нек чакъыргъанын билирге келгенме. Апсы бусагъатда бизге тойну унутдургъан къыйынлыкъ тюшюб турады, — деб, саламлашханшы орнупда, башын силкиб, тенг къызы бла биргелей, алайдан джанлады Гоккаджан.

Ол сѣзле кесине айтыла тургъанын Джашау сизди. Олсагъатдан къызланы ызларындап тюшер мурат бла, алайдан джанлар къайгъыгъа киргенин эслеб, Юзейир, сейирсиниб, сагъышланды. Сора, аны кетер къыкыныкга киргенин таныгъанында:

— Алан, Джашау, сени бла энчи сѣзчюгюм барды, заманынг болуб, тынгыларыкъ эсенг? Гурушха-гуа этмезге, ёпкелешмезге, кѣлкълалды болмазгъа! Разымыса? Эркишилеча, ачыкъ сѣлешейик, не? — деди.

Джашау, Юзейирни бу сѣзлерин ангылаб къоялмай, сагъайды. Сора «Болсун, болсун!» — деб ишекли айтды.

— Джашау! Биз бир элден, бир тийреденбиз. Былай къарайма да, таб, адам сѣзге тынгыласам да, сен Гоккаджанни джаратханча, анга огъайынг болмагъанча кѣрюнесе. Къыз да уллу чарламайды, дейдиле. Мен да, не джашыруу, къызчыкъны бек джаратама, айтдырмай къоймай эсенг, кѣзюм къарайды. Къарыусуз юйдегиде ёсгенди, атасы да къыйынлыкъда ауушханды, ууакъ юйдегидиле. Алай болса да акъыллы, болумлу, ушагъыулу къыз болгъанына сѣз джокъду. Айтайым, сенден хапарым болмай, мен анга, таб, накъырда этиб да кѣргенме. Сууутмагъанды. Ма бусагъатчыкъда мен аны, сени кѣзлеригизден да бир-биринги излей чыкъгъаныгъызны таныб къойдум, джангыла эсем да, билмейме. Биз бу болумда бир-бирибизден тартына, хапарыбызны бир-бирибизден джашыра айланнганыбызны ушаталмайма.

— Сора, Юзейир, не дейсе меннге, аны ачыкъ айт да бир къойчу, — деб Джашау, чамланыргъа тебрегенча, къайгъылы болуб сорду.

— Джашау, тенгим, алай этме, тамагъым мени да барды. Таб, кюмюш тюл эсе да, ма бир къара къаманы мен да джюрютеме. Къыз, къайсыбыз бла болса да, бирибиз бла боллукъду. Анга кѣре оноу этейик, дейме.

— Къаллай оноу боллукъду ол? Мен билирге сюеме?

— Джашау, тюз опоу этсек: «Кёб баш аурутма да, бирибизни сайла, бирибизге уа эгеч бол!» — деб, кызы кесине сорлукъбуз. Алай болмай, таулу къарнаш-лача, адеб эте билсек, бирибиз бу ишге къатышмай, тышында къаллыкъды.

Джашауну къаны бузулду. Юзейр, анга суймеклик терен сингиб тургъанын таныгъанында:

— Джашау, тенгим, тюзюн айтсам, Гоккаджандан сора, алкъын мени кёзюм башха кыызгъа къарамагъанды. Атасы ёлюб къалмаса, келечиле иерге тебреб тура эдим. Мен энди аллайгъа тюбермеми, билмейме. Сен алай ийнашыб къал, Кавказны, таулу Къарачайымы къаллай бир суйгешими сен билесе. Аны табарымы билсем, аны бла джашарыма ийнансам, Кавказда огъай эсенг, Сибирде джашаргъа да артыма барлыкъ тюл эдим. Суймеклигим алай уллу эди. Алай а сизни бир-биринге сют ийиб, термиле тургъаныгъызын кёрдюм, мен тёзерге керекме. Джазыуум алай болур. Насыблы, тюзелген юй болугъуз! Биз энди ёмюрлюкге татлы тегилей къалабыз! — деди.

Джашау, биразны тынгылаб, не эсе да айтыр мурат бла Юзейрни кёзюне къарады. Сора таукел болуб:

— Юзейр! Энди арабызда таша сёз къалмасын. Мени атам кесим деген адамды. Кыыз бла мени хапарыбызны эшитгенинде, мени юсюме джанды, уругъа чабды. Адылгерийни кесине тенгге сапамайды. Уллу кёллюлюк этеди. Мен а Гоккаджанны, энди тартынмай айтайым, ханны, бийни кызына да ауушдурмайма. Адамла бары да бирдиле. Бирлери байыракъ, хыйларакъдыла, къалгъанла джарлыракъ, джунчуыракъ джашайдыла. Гоккаджанны ал да бир онглу юйню джашауна сал да бир къарачы, сюеги, чырайы, тирилиги, намысы, ишленмеклиги, чемерлиги, акъылы...

Барын да айтдыргъап неди десенг, бу иште мен оноууму кесим этерикме. Атам мычымай Тюркге юйдегиси бла кетерикди. Мен а мында къалама.

Юзейр энтда терен ахсынды, накъырда сылтау бла имбашына къол аязын джетдире:

— Бар сора, ол ажымсыз сени излей келгенди, аджапдырма, ашхы муратыгъыз толсун! Алай а сен аны алмай, мыдах этсенг, не алгъан атлы этиб, къоюб олтурсанг, сора экибизни халал тенглигиз ёмюрлюкге бузулду... — деди.

Джашау, бери айланыб, Юзейрни къолун къаты кысыб, къучакълады:

— Къарнашым, сау бол! Сен керти тенгимсе, таб, къариашым этмезликни этдинг... Мен да, ёлмесем, аны сенге унутмама! — деб, абын-сюрюн эте, аякъ тюбюнде чёб сынмай, къууанчлы кетди.

Той кызыудады. Къараб, кызыланы ичлеринде Гоккаджанны кёрмеди. Адамлагъа сорургъа тартыпады. Джумушха ийген джашчыкъны кёрюб, хапар сорду:

— Гоккаджап, биргесинде да бир сарычепкен бла, сени сакълай туруб, ма бусагъатда ол гитче орамчыкъ таба айланган эдиле, — дегенлей, Джашау, кеси кесине ачыулана, ызларындан ашыгъыш кетди. Чабаджорта, тар орамчыкъгъа ташайды. Ызларындан кычырыб, кызыланы тохтатды. Орамда уллу адам кёрюпсе, была, джунчуб, уялыб, сёлешаллыкъ тюлдюле. Джууукъ джетмеген джаш биреую кызы бла сёлеше тургъанын эслеселе, элге сёз боллукъду. Ол аманлыкъгъа саналлыкъды. Кызыны джууукъларындан джепгиликке джаш эслесе уа, не джашдан, не кызыдан бошаргъа боллукъду. Аны экиси да бек ариу биледиле, алай а Джашауну аллы айланган джерден тыйгъан кыйынды.

Кызыла, джунчуб, баш энишге къараб, Джашауну сакълайдыла. Джашау, солуун кючден ала, къатларыпа джетиб, къолларын тутду. Ол Гоккаджанга энчи сёзю болгъанын билдирди. Алай а Гоккаджан жангыз кеси къалыб, джаш бла сёлеширге тартынды. Адамлапы кёллерине не келеди деген акъылда:

— Джашау, мени бу нёгерими таныу эсенг да, билмейме, аты Алачыкъды. Хоншумду, джууукъ джетеди. Айтырынг бар эсе да, мындан чыртда тартынмай, туру айт.

— Мен кесинг бла сёлеширикме, Гоккаджап!

— Алай боллукъ тюлдю...

— Боллукъду. Нек болмайды! — деб, Джашау таукел айтханлай:

— Сора биз кетдик! — деб, Гоккаджан, тенг кызыны къолундан тутуб, кетиб тебреди. Айтханы болмазлыгын таныб, кёлюндегин экисине да эшитдире, башлады:

— Мен кетмейме. Элибизде къалама. Сени да кетмезлигинги излейме.

— Мен да разы тюлме. Алай болгъанлыкъгъа бю-

теу ана джууукъларым кьагъыт бериб, ачхаларын төлеб, малларын сатыб, кете айланадыла.

— Барсынла, Гоккаджан, барма кьой.

Джашау, сагъышланыб, кьашып-башып тюйдю.

— Тохтамаса, не этериксе, ананг кетер,—деди джаш.

Гоккаджан, Джашауну кезюне хыны кьарай келиб, амалсыздан, асыры ачюдан кесин ышартыргъа кюреше:

— Сора, анамы Тюркге ийиб, кесим мында кьалыргъа — мен акъылымданмы чыкьгъанма?! Сен мени телиге сапаб селешеми тураса?!

— Огъай, терсине сюрме мени сезюмо. Ананг кетген тересн болса, кьайдам, сагъыш эт ёзге, дагъыда, неме деб айтханлыгъымды... адамла бардыла дейме,—деб джаш, оздургъанын, оюмсуз селешгенин эслеб, джунчуду.

— Кимдиле меннге мында анамы, джууукъларымы орнун тутарыкьла? Мени кьайгъымы этерикле, меннге кьарарыкьла?..

Джашау сёзю ачыкъларгъа Алачыкьдан уялады. Бу джолча джюрек аурууун бетипе кьараб ачыкь айтмагъаны себебли, Гоккаджан, суусутуб кьоярмы деб да кьоркьады. Алай болса да бу джол айтыргъа тыйыншы болгъанын таныб:

— Аллай адам барды, Гоккаджан! — деди.

— Сора мен билмеген, ол кимди?

— Гоккаджанчыкь, мени адамгъа сапамаймыса?.. Мен да кьаллыгъымы айтдым да?..

Гоккаджан билдирмезге кюрешсе да, бети тюрленди.

Аланы бир-бирине эркин селешир дыгаласлары болгъанын таныб, Алачыкь, несин эсе да тас этгенча, арлакь кетиб, ийилиб, джолну бир джапында отун кьалауну кьатында тюрт-мюрт этеди. Была да, аны эслеб, бир-бирине, кьууанч тыбырлы болуб, сынашханча кьарашдыла. Гоккаджанны сюйюмлю тюрсююнден, кьызылы бла агъы тегюлюб тургъан уууртларындан, джохар, бал бетли чачындан, кюлсе, эки уууртуну чунгурчукъларындан, туу санларын кьабхан кийиминден эки кезюн алалмайды. Адам келиб кьалыр деген кьоркьудан, кьызла, эки джанларына сескекли болуб, дженгил-дженгил кьарагъанларын эслеб, Джашау келюндегин башлады:

— Гоккаджан, былай таб тюшюб, биринчи кере селешебиз... юсюбюзге адам келиб кьалгъынчы, шо, ти-

лейме, бир айт, бизге не оноу этиб тураса?

— Мен сеннге ёзге не айтыркьма... Атам болмагъандан ары да, анамы оноундан чыгъарыкь тюлме. Кетмей болмаса, не джашырыу, мен анамдан айырылыб кьаллыкь тюлме.

— Гоккаджан, энди мен сеннге ышаныргъа болдукьмамы?..

Гоккаджан, имбашларын кьымылдатыб, кезлерин сагъышландырыб, сюзюлте:

— Аны уа, иги джаш, сагъыш эт да, бир кесек ойлаш да кесинг билирге кюреш,—деб экили айтыб, анга ангылатыргъа излеген халда ышарды.

— А джаш, Джашау, не кьыйып тюшюнесе... «Сени ючюп ёле турама!» деб, сеннге кимни кьызы кьолу кьычырлыкьды!.. — деди, хиликке этгенча, эрнин чюйюрюб, Алачыкь.

Джашау аны кеси да бек ариу ангылай турады, алай а дагъыда Гоккаджанны ауузуудан эшитирге дыгаласды. Юзейирге оноун да эшитирге излейди.

— Джашау, Юзейирде адамны сууутур зат кермейме. Алай а ачыкь селеше эсек, айтайым: ол меннге накьырда эте да тургъанды. Элде аз иги джаш джожьду... Мен излегенни сора эсенг, Юзейир кьарнашлай кьалса соеме,—деб, Гоккаджан, ахсыннганын билдирмезге кюреше, бир джанына бурулду.

— Мен а, Гоккаджан?

— Хаман «мен... мен...» деб турма. Ким кьарнашым болса, разы болгъанымы айтдым да! — деб, Джашаугъа ышарыб кьарагъанлай, той баргъан джанындан биреуню чабыб келгенин эследи.

— Оу, мен хариб... Анамы кьарнашындан туугъанды келе тургъан!.. Ол мени сау сюегими кьоярыкь тюлдю... Джашау, терк джанла. Къачан да сен меннге кьалай эсенг, мен да сеннге алай болгъанымы бил. Сенсиз мени аллах бир кюнню да джашатмасын! — деб, шыбырдаб, Алачыкь бла орамны энишге кьачыб, топракьбаш, тёнгертке юйню артына ташайдыла. Чабыб келген джаш джууукьлашханында, Гоккаджанны анасыны кьарнашындан туугъан Мырза болгъанын таныды. Джаш, кьатына джетер-джетмез, солууу тамагъына тыгъылыб, кесип тыялмай, урур къанда Джашаугъа джекирди:

— Ким бла селеше тура эдинг былайда, ие?! Гоккаджан мени эгечим болгъанын биле болурса?..

— Билмей эсем да, энди билдим. Не дейсе, айт?

— Орамда кызы сабийни алдын алыб, безий турургъа не атангы башы барды?! Мен сеннге кишилики танытайым, — деб, кыямасына узалганлай, Джашау сермеб билегиндеп бууду.

— Сабыр бол! Джашаудан тоюб айланмай эсенг, кыамангы ары кынына джый да, айт айтырынгы!

Мырза бираз сорушду. Кючлю кьолладан билегин ычхындырыб, кыамасын кынына сугъа:

— Сен алай умут этме! Адамы джокъду деб! Кёлопде иги мураты болган адети, джоругъу бла, кызыны сыйып да сакълаб, алай атлайды. Апы ангылаймыса сен, хайбуан? — деб, джагыасындан алыб, Джашауу силкиндирирге мурат этди.

— Ары ий, джаш, суйюб айтама! — деб, Джашау эрши кыан алды.

— Бу джолдан сора сен аны кыатына барама десең, ичегилеринги сайларма, билиб кьой! — деди Мырза.

— Мен анга чалдышладамы тубейме, суйрергеми чабама, аманмы айтама?! Сен кыамагы пек учаса? Джолну арасында кюпдюзгю кюн биргесине тенги турганлай селешгеними кердюнг да?!

— Ол сени джаш тенгинг тюлдю. Биргесине кыарнашы болса, апы иши башхады. Сен Кыарачайда ёсменмисе?! Аллай бир да болмаганлай, кыаллай кызылагъа ат-бет чыгырыб кыоядыла. Кеслери, юйлери кыылы кыалмай, сау тукъумларын да, башларын ёрге кёлтюрмезча, бешиликке кыоядыла. Сен кыыз бла ойнама...

Аны джумушаганча кергенинде, Джашау, не болса да ол болсун деб, нактырда сылтау бла джашны сыртындан кыагыб:

— Кьой, энди хырылдашмайык да, адамча селешейик; биз бир элчилебиз. Бир-бирибизни соруб танырык тюлбюз. Бир айтчы, джашны кесинге кюеу этерге ыйлыкыганча керюнесе, алаймыды? Тюзмю ангылагъанма?

Мырза, джууаб этмей, джауар булутча, кыаралыб, кёз-кыан бермей, гаммойланды. Ол ёлген Адылгерийни кёзюне кергюздю, Гоккаджанны аясы джунчуб джашагъанын, кьойнунда гитче сабийи болганын биледи. Батырны уллу кёллю болганы, таб, тукъум айырыргъа кюрешгени элге хапарды. «Алма терегинден керн кетмейди». Джашау безири келиб эте айла-

пады ансы, Адылгерийни хиликкелеб туруучу Батыр аны юйюне келин этибми олтуртурукъду?! Мырза джаша ышанмайды.

Джашауу джитилигине, тиригине, чырайлылыгына уа ким сёз табарыкыды!.. Мырза кёбюсуне кыошда айланады, ортакъ чалкы тутады, сабан сореде. Алай бла малчыкыла кыуаргы кюрешгенди. Атасы Харун, суугъа агъач атхан джерде ауур кёлтюргенинде, джон эти юзюлюб ёлгенди. Ишни суйген, ётюрлюгю болган, джууукъ кёллю джашды. Джашаугъа бираз илеше башлагъанды.

— Аны кьой да бир айтчы: сен кечемисе? — деб сорду ол Джашаугъа.

— Сора мен кыайры джаханимге барлыкыма? Мен мында туугъанма, мында ёллюкме!

— Джашау, биз барыбыз да кетерибизни билемисе? Таб, Адылгерийни юйдегисин да кыората барлыкыбыз, — деб, сынаганча кыарады кёзюне.

Джашау, ышарыб:

— Аны не ююн айта турганлыгынгды? Ары асыры ашыкыма. «Ашыкыган суу тенгизге джетмез» деб эшитгенмисе?..

Мырза джууаб этмеди. Тойдан эригиб кыайтханла орамны ёрге тизилгендиле. Кыауданнга, нартых сабакылагъа, гардош башлагъа джубанган малла арбаларына кыайтадыла.

— Мырза, энди биз джарашдыкы. Былайда мени бла кергенинги кыызгы да, аясына да сагыныб кюрешме, тилейме. Аясыны джюрегин кыыйнама, — деб, кьол тутушуб, кетер кыан алды.

— Джашау, энди аны сагынама. Биз эркишилебиз. Сюе эсенг, тойгы элтейим. Адамладан «Тойгы Асыдан залим джокъду», деб ненча кере эшитгенме... Айтыуларындан, асы деб сеннге айтханча ангылагъанма, тюзмю ангылагъанма, нее, Джашау, шо, аллахын ююн, бир айт?

Джашау ышарды. Не айтыргъа билмей:

— Мырза, ким биледи... Кимге тенгме, кими да мени асыгы санай болур. Мен апендиле бла даулашыргъа ёчме. Гоккаджанны атасы Адылгерий ауушканында, Хасан апенди джаназы кылдырыргъа бармай кыалдымы? Чакырта адам да ийдиле. Хыйсабы болган адам кетсе уа, апенди, чакырылмаганлай, танг аласы бла джетеди сора, аллайгы апендиди деб мен

баш къалай урайым, бир айт! Мен къуран чыкъгъанма. Къуранда айтылгъанны толтургъан адам болуб кишини кёрмейме. Китабда «джарлылагъа, онгсузлагъа, сакъатлагъа, факъырлагъа болушугъуз, садакъагъызыни беригиз, уллу кёллюлюк этмегиз» деб айтылады. Ала субай сёзле, халкъны алдар сёзле тюл эселе, апендиле кеслерни нек толтурмайдыла аны? Ма, Мырза, быллай сёзле ючюн атай айланадыла меннге ассы деб. Мен ассы тюлме. Ассы деб халкъны алдагъан адамгъа, аллахха ийнанмагъаннга атайдыла. Мен бизни джаратхан бир зат болур деб ийнанам. Къуранны айтханларында да тюз затла тюбейдиле. Мени джюрегими джаргъанла апендиледиле. Сёзню ариуун бериб, ишге джетген заманда уа, джаназы этдиргенликге, къуран окъугъаплыкъгъа, китаб ачхаплыкъгъа хакъ ёлчеусюз нек аладыла? Онгсузлагъа нек джюрюмейдиле? Аланы нек джазыкъсынмайдыла? Аны уа, кишиден къоркъмай, энтда айтырыкъма.

Мырза бир талайны ауузун ачыб тынгылаб турду.

— Оллахий, сен да ётгюр джашса, не аллахдан, не адамдан къоркъарыкъ тюл кёреме... Алай болса да, азим-керим, эркинхисе, аллах ёмюрюнюгю узакъ этсин! Бар-бар, сен да ашыкъгъанча кёрюнесе! — деб, къолун къаты къысыб, ызына кетди. Джашау, джюз тюрялю сагъышха кириб, акъырын-акъырын юйю таба айланды.

Ончюнчю башы

Элини тёбен джанында, урбунну къыйырында, эски топракъбаш юй. Тёнгерткеден этилген мекам. Онг къабыргъасына къысылыб, эски къанга орундукъ, юсюнде джабагъы джастыкъла, тёшек. Бир джанында уа мурджар, джумушакъ саламгъа тутулгъан эски кийиз атылыб. Мурджар агъач базыкъ тюлдю, алай а къабугъу кетген нарат илкичден этилгенди. От орун, тыбыр ташла, къоюн агъачла, оджакъда сынджыргъа гардошлары бла чоюн тагъылыбды. Джукълана башлагъан кёсеуле аз тююнлейдиле.

Онг къабыргъада эки къанга табха кёрюнедиле. Юслеринде агъач сауутла: табакъла, саблы аякъла, чолпула, къашыкъла. Юйню эки гитче терезечиги. Бир кёзю сыныб, тешигине эски быстыр сугъулгъанды!

Асият аурууундан бираз тирилгенди. Къойнууда сабийни да тургъанлай, джолгъа ачха хазырлар муратда, Таумырзаланы джыйырма бла тогъуз терилерин алыб, ишлерге кюрешеди. Эрик ашатханды, балатагъа салгъанды, энди кебе эселе, иригъач бла ёнгерин алыкъды. Анасы айтмаса да, Гоккаджан болушур ючюн къалмайды. Юйню джыйгъан да, ушхууур этген да, таб, джангыз гылджаларын эртден, ингир тартхан да олду. Гылджаны быйыл къысыр къалыб кетгенине Асият кемсиз къыйналады. Абадан джашчыгъына, Хусейге, опеки джыл да толмагъанды. Алай а, амалсыздан къой джалгъа джарашдыргъандыла да, эскисни джуудуругъа, джарашдырыгъа, джаматыргъа эки-юч айдап бир кере келеди. Айлыкъ хакъы адаргыды: бир къозулу къой неда юч сом ачха! Андан сора жайыры джокъду. Тюзю, анда-мында бёрю джыртхан, харам ёлген къой-къозу болса, терсин даулаб кюрешмей, Хусейчикге къоядыла. Аны тышында къарнын асырайды. Джылда чепкен, джамчы этерге деб, белгерине уялгъанлары чакълы бир джабагъычыкъ береди. Анга таяныб къалса, Асиятны юйдегиси ачдан къырыллыкъ болур эди. Юч сабийни да ууакъдыла. Юйню ичинде джумушдан озуб, аладан хайыр джокъду. Асиятны, Адылгерийни къысха джууукъларында да быллагъа болушлукъ этапырча хыйсабы болгъан юй кёрюмейди.

Кими джалда айланады, кими мангылай къыйыны бла амалны такъалгъа джалгъаргъа кюрешиб, дыглас бла джашай барады. Не да болсу, джокълукъдан сора, Адылгерийни, Асиятны джанында да башханы рысхысына джутланган, зарланган, хомух, эрипчек, не хауле кёрлюк тюлсе. Бары да боюнсагъа боюнлары салгъан, кеслерини халал мангылай къыйынылары бла джашагъан адамладыла.

Не келсин, бу элде адамны не сыйы да — хурджу-пуду, мюлкюдю, рысхысыды. Ала болмаса, керти сёзюнг да чапракъдан ётерик тюлдю. Байны бай этгенле джалчыланы, джарлыланы къыйынылары болгъаны билгенле, айхай, кёб болсала уа... Джашаугъа тюздю деб а къалай айтхын, бир къауум адамла джарлыны кертисинден эсе байны ётюрюгюне бек ийнанандыла сора!

Асият, эки челегин толтуруб, суу агъачы чыкъырдай, юйге кирди. Барыб, хоншусундан сабийлерин юйге

джыйды. Аусуз кенчекчиклери, джалан аякъ, джалан баш...

Узун, къуу эсе да, Асиятны къачан эсе да чырайлы тиширыу болгъаны бет ишленгеннинде айтылыб турады. Уллу къара кезлери мыдахдыла. Белин къара беллик бла буудургъанды. Балта саблача эшмелерине, таб, эрге барлыкъ къызла да сукъланадыла. Не келсин, къыйышыкъ, джокълукъ бюкгенди, унукъдургъанды, эсин алгъанды.

Джууукълары кюн сайын бир келедиле. Тюркге хайдалатадыла. Асият, кеси къарыууна къалса, юйдегиси бла кечер хыйсаб табарыкъ тюлдю. Аны таныб, ана, ата джууукълары бирер зат бла болушургъа айтхандыла. Не да болсун, Асиятны юйдегисин къоюб кетмездиклерин билдиргендиле. Адылгерийни адамлары уа бу арт кюнледе кетмезге деб, аякъ тирегендиле. Учузуракъ табыб, малчыкъла къурагъандыла. Бир къаууму уа алгъаракъда джер къоллу да болгъандыла. Биреуню къыйынлыгъы, джунчуб терсейгени биреуге зауукъ болуб къалыучанды деб, аны ючюн айта болурла. Асиятны джюреги кечюуню асыры ушатмайды; джетиб тургъан къызы Гоккаджан бир джапына болуб, къойнунда сабийи аякъланыб, алай тебресе разы эди. Адамлары уа аны эшитирге да соймейдиле.

Асият терезчикге кезюн джетдиргенлей, Гоккаджан бла Хусейни арбазгъа кириб келгенлерин эследи. Ышарыб: «Была къайда тюбешгендиле?» — дей, эшикге чыгъыб, джашчыгъын къаты къучакълары! Хусей, атыны джюгенин эски бурууну къазыгъына илиндириб, къанджыгъасындан эски къапчыкъны алыб, джерге салды.

— А джаш, Хусей, не алыб келесе? Сылтауу болмагъан малын кесиб, юсюбюзге алындырма Бекирни, — деди Асият, къайгъылы болуб.

— Огъай, анам, меннге тюзюн айтханды. Сюрююу джатыб тургъанлай, башындан таш тѣнгереб келиб тийгенди да, бычакъгъа кючден джетгенди дейди, атам джандетли! — деб, Гоккаджан, къоркъаракъ болуб, анасына къарады.

— Сен ауузунгу тый, уялмаз! Сеннге киши хапар сормады. Къайры кетгенинги, къайда айланганынги киши билмейди дебми тураса! Бек ариу билеме. Юйге бир кирейик ансы, сени керегинги уа бир берликме да! — деди Асият.

— Ий, анам, бир-биринге урушургъа мени сакълармы тура эдигиз? Анда Бекирни, къатыныны къычыргъы, мында сизни дауугъуз... Бир къоюгъуз энди, — деб, Хусей къапчыкъны кѣлтюре тебрегенлей, анасы джетиб, бучагъындан тутуб, болушургъа дыгалас этди. Мурджаргъа тѣгереклешиб олтургъанлай, Хусей, секириб къобуб, къапчыгъындан семиз къой мыллыкны арт бѣскюнюн табхагъа салды. Дагъыда къой баш бла аякъланы, къарыннга чырмагъан ичин-башын чыгъарды.

— Быланы кеси бергенди Бекир. Къонакъ келгеннинде, анга къурманлыкъ этген эди. Сора джанлы джыртхан эки къойну терисин да ала келгенме, джюню джарар деб.

— Ах, Хусей, мен джарлы, харам мыллыкнымы сойгъанса? Гюнахдан къоркъмаймыса? Аллах сакъларсын! — деди, эринлерин джыйырыб, Асият.

— Къойчу, анам, аллах бизни уралгъанын уруб турады. Атабызны замансызлай къара джерге кѣмюб, бизге ѣксюзлюк сыната турады, мындан сора бизге ѣзге не этерик болур...

— Оу, сен къойлай союлгъун, Гоккаджан, огъесе! Энди аллаха дамы сѣз табарыкъса?! — деб, керилиб сыртына джумдуругъун джетдирди. Къызы джукъ айталмады.

— Иги джаш сен, иги джаш! Игилик кѣргюн, юйюн, анасын унутмагъан! Мен сеннге ма бусагъат гардошла берейим, бишген болурла. Суйсенг, туз бла, огъай десенг, айранчыкъ бла, — деб, ѣрге къобду. Хусей, эрлай агъач челекден аякъ бла суу алыб, эки къолун джууа башлады, дагъыда гоппанны тапхагъа салыб, джибиген чабырларын тешиб, саламларын тыбыр ташлагъа кебдирирге джайды. Анасы, мурджарны аягъындан бир кесек къургъакъ саламчыкъ алыб:

— А джаш, джалан аякъ турма да, ма, къургъакъ саламчыкъ бла чабырларынги къабла, — деди.

Хусей, эски тепсичикни джанына олтуруб, тереннге кириб тургъанлай, кесин андан кѣб тѣздюралмай, анасы кѣлюндегин айтды:

— Огъай, уялмаз, кишиге да билдирмей, сыбдырылыб къайры джаханизмге думп болуб кетген эдинг, нее? Орамда биреуню джашы бла сѣлеше тургъанынги кѣргенле не айтхан болурла?! Къыйнагъаныбыз азды деб, энди юйюме бедеш дамы келтирликсе, бети къуру-

гъан?! — деб, уругъа чабханлай, Хусей, билегинден тутуб, иймеди. — Керахат, Батырны, элде кишиге тур-сунмай, башын тургъузуб айланган джашгыз джашы сени аллыкъды дебми тураса?! Таб, алама десе да, мен таныгъан Батыр, Хаджар экинчи кюн сени сибиртки бла сибириб атарла эшикге. Мазаллы къыз башынга джетгенин нечик билмейсе, нее? Атагъыз кыйынылы, джандетли болсун, кетгенинде, бошланыргъаamy излейсе? Огъай, мени джаным сау болуб, сени адебсиз, джорукъсуз атлатырыкъ тюлме. Бюртюкден, тюпкеми тауусуб, сени адам этгенме, энди «сюегенинча бол» деб а бошламадым шойду!..

— Апачыгъым, шо, бери бир къара...

— Кет, къарау сокъур болгъун сен, озгъун! Анангы сен кѳб кюнню джылатырыкъ болурса... Къыхасы, энди мен сени орамда эркиши бла кѳрсем, этинге кетмез джара саллыкъма. Биз эркиши къайгъылы болур кюнден чыкыгъанбыз. Мени адамларым мени мында къоярыкъ тюлдюле, мен да сени къоюб кетерик тюлме. Аны ангылаб къал, джер къабарыкъ! Ол кимди, сен кимсе? Аны билемисе, билмез от ашарыкъ!

— Хусей, джаным, сен бизге тышгылама! Арпа унум барды, эрлай от гырджынчыкъ этейим, кызыуу кюлде къараб-къарагъынчы къабырчакъланыб къаллыкъды, болсунму? Ма арауунда къатдырайым.

Хусей огъай демеди. Анасыны ѳлчесиз сѳзлери джанына тийиб тургъан Гоккаджан, къолларын эрлай сууукъ суу бла чайкъаб, тегенеде тылы басаргъа джарашды.

Олсагъатдан эшикден Асиятны джууукълары тизилиб кирдиле. Алларында къарнашы Сюлемен, аны ызындан — эгечи Гошаджан, джашы Мырза, дагъыда аланы туудукълары. Асият бир къауумун мурджаргъа, алайгъа сыйынмагъанланы да агъач орундугъуна олтуртургъа тебрегенлей, Сюлемен: «Асият, кесибиз табхан сабийлени орундукъгъа миндириб, бизни да джерде мурджаргъаamy тизериксе? Огъай, эгечим, хар кимни орну башхады, аллах алай буюргъанды», — деб, джаш къауумну мурджаргъа олтуртду.

Асият ушхууур къайгъылы болду. Отха кѳмген эки гырджыны джетмезин таныб, Гоккаджанга тылы басдырыб, гырджын этдирди. Хусей келтирген этчикни эки сюегин чоюннга атыб, тымгъа шорпа этерге тебрегенлей:

— Бююн бай кюнубюздю. Хусей къошдан къой мыллыкны арт бѳскюнюн келтиргенди да, юйубюзге бсркет келиб турады, сыйлайым, — деб, кѳлю бла къууаныб, джарыкъ сѳлешди.

— Къоркъма, эгечим, къараб-къарагъынчы юйдегичинг джетиб барады. Ма Алым да бир мыллык келтирсе, эт тансыгъыгъыз кетерикди. Таб, тузчукъ ышысаг, джолугъузгъа къакъ этигиз да болур. Эгечим, ѳлген кыйынылыды ансы, саугъа аллахыу тагъала кеси бир кечипмек табады, — деди Сюлемен.

Сѳз сѳзню къозгъай, Гоккаджанга джетдиле. Аны отоу керекчигин не мадар бла да хазырларгъа кереклисин айтдыла. Джетген къыз юйню джарлылыгъына къарамайды. Аны «бир кѳзю ашда, бир кѳзю джашда» болады. Аны ююн айта болурла: «Джетген къыз джерли эшекни танымаз», — деб. Джашауну сагъындыла, аны адамлыгъына сѳз табмадыла. Алай а Гоккаджанни анга тенгледирмедиле. Ол себебден кызгъа башы бла ойнамасын деб оноулашдыла. Гоккаджан, аргъы юйчукге кириб, эшитмегенча этгенликге, эки къулагъы быладады. Оноуларын джаратмайды. Ичинден «аны оноун сизге сорсам, айтырсыз», деб турады. Гырджыпларыны кюллерин эски машок бла сюртуб, туурагъанла этиб, алларына салды. Джаш этчик боркъ дегенлей бишди.

Ушхууургъа чѳгюб тургъанлайларына, эгечи Гошаджан сѳзюн башлады:

— Асият, джаным, бизни нек тизилиб келгенибизни биле болмасса... Джунчугъанса, ѳлюм кыйынылыкъ болмаса, адамны джерге къаратхан зат джокъду. Энтда бир ачымагъыз деб келгенбиз.

— Ий, аурууунгу алайым, энди уа бизни неге кыйыналтырыкъса?

— Асият, сен ашыкъма, сабырынгы бас. Сени, бизни барыбызны да узакъ джолгъа чыгъар хапарыбызны эшитгенли, Адылгерийни адамларына къайгъы киргенди. Адылгерийни баласын бизден ѳмюрлюкге айырыргъа тебрегендиле деб, мадар излей айланадыла, — деди.

— А къыз, ол а не хапарды? Къаллай мадар излейдиле?

— Билмеймисе къаллай мадар излериклерин? Мында тыяргъа кюреширикдиле.

— Кѳрегимде баламы сора алагъа бериб кетерге, мен акъылымдан чыкыгъан болмазма да!.. Оу, ол тели

хапарны адамгъа эшитдирмегиз, муслиман эсегиз... А къыз-джарлы, шашдырыгъа башлагъандыла... — деб, къююналарына алыб кетерикдиле деб къоркъгъанча; мур-джарда агъач къашыкъланы бир-бирине уруб кесин булджута тургъан Тукъумчукъну сермеб алыб, джюре-ги тишлеб, кёкюрегине къаты къыеды. — Джаным сау болуб, ичимден чыкъгъан баламы, кыйышлыкъда къурманлыкъы этилмей, бешикге салалмай къалгъан джарлы сабийни бир инсан алыргъа мадары джокъду. Кеси да, джашауу ушамасын ансы, атасына терисни союб къаблагъанча ушайды, таб, ырыслагъан этеме... — деб ахсынды.

— Алай бол, марджа, алай бол! Биз айтырыкълы айта тураса. Былай къарайма да, Асият, асыры рахат къымылдагъанча кёреме. Хапчюклерин джыя, къыса тургъанла, таб, арбаларын джюклей тургъанла да бардыла. Сууукъла тюшселе, башыбыз къайгъылы этерикдиле... Джунчууладан къоркъгъандан, таб Таумырза деген бай, къаратон киши огъуна, сокъураныб къалгъанын эшитдигизми? — деди Сюлемеп.

— Огъай, огъай, къарнашым, билмей эсенг, билгенге айтагъа кюй. Таумырза сени, менича, алай ауу-зачыкъ тюлдю. Малкёз кишиди. «Аман тюбге къалыр» дегенлей, халкъ кетеди да, тюблерин джыяма деб къалады. Ансы аны, эмен терекге такъсанг да, тыялыкъ тюлсе. Ол обурду.. Бай кеси аллына баймы болады?! — деб Гошаджан, эгечини тозурагъан, онгуз юйдегисине джазыкъсыныб къараб турады. Ол экисини да эгизлеча, тенг къызла болуб, тойгъа барычу заманларын, Адылгерийни келечилери хар кюн сайын келиучюлерин, аны чомартлыкъын, ачыкълыкъын, юйдегисине бичген оноуларын, Тукъумчукъ туугъан кюн аны къууаннганын эсине тюшюрюб, барын да кёзюне кёргозюб, къараб турады. Аны эгечи, къарнашы да эсегралмайдыла. Хусейге къачан кетерин сордула.

— Джангыз ма бюгечеге ийгенди. Кийимлеринги джамат, джуудур, эртденбла кюн тиерге стауатха къайт, дегенди Бекир. Бармасам, урушурукъду, — деб къоркъгъанын билдирди.

— Огъай, бир айтайым, Асият. Не бек созулсакъ да, ийыкъдан кёб турмай, джолгъа чыгъарыкъбыз. Сени уа эки джашынг да къошчула, сен къалай мурат эгесе?.. Балаларынгы къачан юйюнге джыярыкъса?

— Къачан джолгъа хазырланникъса?

— Гошаджан, къайдам, мен анга къайгъы эте да билмей турама. Нек десенг, экисини иелери да керек кюнде бошларгъа айтхандыла, — деди Асият.

— Хакълары уа?

— Хакъчыкъларын да табдырыкъдыла. Къайдам, а кызы, субай сёзю айта туруб, сирелтиб къоярламы... — деб, Асият, ангарылыб, сагъышха кирди. — Огъай, тоба, беш кюн болджал салайым. Къалай кёре-се, Сюлемен? Къалай этсем таб болур? Къайдам, ала да чамланмазча дегенлигимди.

Сюлемен андан да алгъаракъ кереклисин ангылатды. Асият, этген оноуу чапыракъдан ётмезлигин билгени себебли, алай-былай деб, бир джанына таукел эталмайды. Ала этген оноугъа, ушатса, ушатмаса да, огъай деб айталмайды. Юйдегиси уа, сорушурча, алкъын аякъланмагъанды. Тамада кызы Гоккаджан да башы къайгъылыды, кёчюуден эсе, ёмюрлюк джашаууну оноун мында, элинде, джериинде бир джанына этерге разыды.

— Энди, Асият, джолгъа чыгыб къалгъынчы, сеннге тынчылыкъ берлик тюлбюз: келиучю да боллукъбуз, ашыкъдыргъан да этерикбиз. Керекли джерибизде сеннге табыллыкъбыз, къолубуздан келгенни аярыкъ тюлбюз! — деб, ашыкъгъанлары себебли, Сюлемен алларында, къалгъанла ызларындан тизилиб чыкъдыла.

Ашхам болду. Андан-мында джулдузла джылтыраб, «Джангылмаймысыз?» — деб соргъанча, ала бу эленини башларындан къарайдыла.

Онтёртюнчю башы

Къарачай халкъны ёмюрюнде унутулмазлыкъ къайгъылы танг атды. Кёк къаралыбды. Башлары булутладан мийик чыкъгъан ёхтем таула, эс ташлагъанча; шыкъыртсыздыла.

Теберди Къобанны шууулдагъан тауушу бююн ажимлы, ачы ёлюмде сарыннга ушайды. Арбазлада ат, ёгюз арбала, джерленнген атла, бетлерин джыла-мукъ джибитген адамла: къартла, тишируула, сабий-ле... Хапчюклерин арбазгъа къотара тургъан ачыкъ къарачай юйлеге айланыб улугъан итлени мыдах тауушлары алайсыз да ахырларына джетиб тургъан

адамланы джюрек тамырларын чанчдырадыла. Тиши-
рыула алтынларын, кюмюшлерин алыб, бютеу къакъ-
ларын, бышлакъларын, къууутларын, къатыкъларын,
ушларын къапчыкълагъа джыядыла. Эркишиле, бел-
лерине къара башлыкъланы байлаб, къууларын, чакъ-
гъычларын, тютюнлерин джокълайдыла. Кетериклени,
къаллыкъланы арбалагъа миниб тебрегинчи айырал-
лыкъ тюлсе. Бары да бирча къара кийибдиле, бары да
джылайдыла. Ол огъай эсенг, сакъаллары агъаргъан
эркишиле кёзлерин таймаздан джепглерин бла сюрте-
диле. Талай атлы, ызларындан джаяула, таб, тиши-
рыула да къабырлагъа тизилдиле. Тангны бурну къа-
рагъаплы да алайдан адам къурумайды. Араларында
къантору алашада баргъан — Хасан апендиди. Ол ми-
йик сархындан, джоргъа атындан танылыб турады.

Къабырланы хунасына джетгенлей, бары да атла-
рындан тюшдюле. Хасан апенди алларына чыгъыб, сё-
зюн башлады:

— Джамагъат! Елгенлерибизге, бизни табыб, бюр-
тюкден адам этгенлеге, бизни дуня джарыкъгъа чы-
гъарыб, уллу аллахны бирлигине, фыйгъамбарны чакъ-
лыгъына ийнандырыб кетген, былайда къара топракъда
джатхан аталарыбызгъа, апаларыбызгъа, эгечлери-
бизге, къарнашларыбызгъа, бютеу былайда джатхан
муслиманлагъа разылыгъыбызны билдире, дуа этейик!

Сизге этер къарыуубуз къалмагъанды... Джатхан
джеригиз джумушакъ болсун, тар къабырларыгъыз
кенг болсуна! Джаныбыздан сюйген аталарыбыз, ана-
ларыбыз! Биз сизни къоюб тебрегенбиз. Емюрлюкге!
Ахыр кюнюбюз да, обабыз да сизден кенге боллукъ-
дула. Кечигиз бизни, биз пасыбы къуругъан джапла-
быз! — дегенлей, бары да къабырлагъа мыллык атды-
ла. — Багъалы тиширыула! Аллахыу тагъала сизге къа-
бырлагъа кирирге буюрмагъанды. Гюнах аласыз,
чыгъыгъыз! — деб къычырды. Алай а тиширыу, эркиши
да, къарт, джаш да бирге джылагъанлары къозулары-
на къошулгъан къой сюрююну тауушуна ушаб, кишиге
эшитдиреди. Таб, арты сюремде эштген тиширыуланы
бири:

— Бизге былайгъа кирирге бюгюн да эркинлик
джокъ эсе, къан джаусун аллай эркинликге, таб тюб
болсун аллай эркинлик да, аны чыгъаргъан да! Елген-
нге барыб, къабырына сюелиб, кёбюб, джарылыргъа
джетиб тургъан джюрегинги сёнгдюрюрге быллай маш-

хар кюнде да мадар джокъ эсе, аллай дуня кюл-кё-
мюр болсун! — деб сарнайды.

— Биз къайда да джаныбыз ючюн, эркин солур
ючюн, дуня джарыкъны кёрюч ючюн джашай эсек,
бизни былай, къабыр къысханча, нек къысхансыз? —
дей, къалгъапла да кирдиле. Хар бири, кёзлеринден
къан тамгъанча, тебген джюрегин басалмай, адамла-
рыны къабырларын табыб, сууукъ сын ташларын къу-
чакълаб, бетлерин, сакъалларын тузлу джыламукъла
джибите, кечмеклик, разылыкъ тилейдиле. Былайда
бутларып, къолларын туюген, чачларын джукъгъан,
кёллерине кирген насыбсыз тиширыуланы кёрюб, Ха-
сан апенди, дупшурчукгъа миниб:

— Багъалы анала, эгечле! Аллахха ассы боласыз,
къуран, китаб да буюрмагъанны этесиз, чыгъыгъыз! —
деб къычыргъапында, сарын бираз шош болгъанча
кёрюндю. Апендини онг джанында сакъат тиширыу-
чукъ, алашаракъ сын ташха эки къолун салыб:

— Ой, анам, юйюнг къурурукъ... бери къоб! Дуня
джарыкъны кёрмеген, эки кёзюне термилген къызынгы
атыб, къара джерге нек кирдинг?! Менден башынгы
алыбмы кетдинг, къыйынлы! — ... — деб, сарпаб джыла-
гъанында, апенди, къатына барыб, аны къулагъына:
«Бу сени анангы къабыры тюлдю, сол джанынгда къа-
быргъа бар, насыбсыз!» — деб, башын сылады.

Олсагъатдан эл табадан биреу атын тёртгюллетиб
джетди. Къабырланы къатында тохтаб:

— Джамагъат, Къоналий «адамланы къайтарыб
кел», — деб ийгенди, мен айыбдан чыкъдым, — деб,
ызына айланганын кёргенлей, Хасан апенди барын да
хайдالاتды. Алай а къартланы, тиширыуланы кеси
адамларыны сын ташларындан айыраламай, кёб кю-
решди. Мадарны таууханында, зыбырын кёргюзюб,
кючден айырды. Адамла тюб болургъа башлагъан эл-
лерине айландыла. Талай арбазда сары атла джеги-
либ, бричкала кёрюндюле. Къабырладан къайтханланы
нги огъуна бузулуб, таб, тагъаланганча кёргенинде,
сокъураныб, бузукъ чыгъармасынла деб, Къоналий эл-
ни арасында алларын тыйды...

— Джамагъат! Елгенлерибизни ол дуняда джа-
рыкъ бетден табайык! Энди биз аланы бери къайта-
раллыкъ тюлбюз. Черкес, абаза, ногъай, чечен, тегей,
малкъар, къайсын айтайым, кетмеген джокъду! Керти
джолгъа тебрегенбиз. Ичибизде тирилерибиз, болумла-

ры болгъанла барыб, Пашинскеден арбала тутуб келгендиле, аланы да сакълатмагъыз. Мен сизни джаугъуз тюлме. Ёмюрюм да элибиз эл болсун деб чабыб айланама, — деб сёлеше тургъанлай, къайсы эсе да арты сюремден, тамагъын тюрлендириб:

— Хы, элни уа эл этдинг, насыбынг алай болсун ансы! Элни къуу этдинг, сени бизге этген игилигинг ма буду! — дегенин Къоналий эшитди.

— Аллай бир игилик кёрмей къалсын ол! — деди къара чепкенли, къара палтон джаулукъду къатын да.

— Къайсыды ол ауузун тыялмагъан? — деб, апенди хыны соргъанында:

— Оу, сен къан ауузлу болгъун огъесе, кука сёз бла тубюбюзге джылы сууну ийиб, джарлы элни артына чыкъдынг, энди бир ох дерсе, — деди къара кийген биягъы къатын.

— Сёз эшитдирмейсиз, ой аланла! Мен не айтама? Кёчмесек, бизге мында джашау къуругъанды, дейме. Къарачайны сюрюлген джери джокъну орнундады. Къой 3 сомгъа, саулукъ ийнек онбеш сомгъа джюрюген заманда Къарачай халкъ, къарнын асырар ючюн, хар джылда бир миллион джарым сом бериб, тышындан мюрзеу келтиреди. Ол ачха уа кёбмюдю? Бек кёбдю. Ол ачхагъа хар джыл сайын 34 минг бузоулу ийнек алыргъа боллукъду. Элибизден 200 къычырымны тышына кетиб, бир миллион сомгъа, отлауу, бичени ючюн, джер сатыб алабыз. Былай бла биз айнырыкъ тюлбюз. Неге тёзсек да, мюрзеусюз, гырджынсыз къалай джашаргъа мурат этесиз?! Аллахны игилигинден, миллетибиз юйреген миллетди. Хар отуз джылдан эки кере кёб болуб барады. Атын, тууарын, къоюн, эчкисин санасанг, 700 мингге джетишгенди. Бу тукъум джер къытлыкъда къайда бичен? Къайда аланы кютер къышылыкъ? Джыл сайын къаллай бир тёлу къошулгъанын билесиз. Огъесе мында сизни сабийлеригизге ачылгъан школлагъа, сейирлик тюкенлеге, аламат джоллагъа, дохтурлагъамы кёзюгюз къарайды?! «Джарлыны азыгъы аллына келсе, бурну къанар», дейдиле. Аллахыу тагъала бере башлагъан рысхыгъызны кесигиз кесиб, насыбсыз болмагъыз! Ма былай, биргелей барыб, бир джерге тюшюб къаллыкъбыз. Бизге башха адам керек тюлдю, — дегенинде, кёбле ангарылыб, сагъышландыла. Сора къайсы эсе да бир тиширыу башсызыракъ этиб:

— Ах, биз джарлыла, анда да сенден къутулалмазгъамы башлагъанбыз, — деди.

— Джамагъат! Джорукъ бузулмаз ючюн, бир-бирибизге билек болур ючюн, биргёбизге тири джашладан талай мыртазакъ барадыла. Бары да къарачай джашладыла, сиз тартыныр адам джокъду. Кереклиси, сорлугъу болгъан аланы кёрлюксюз. Кърал бизге берген буйрукъгъа кёре, биз барыбыз да арбала бла, бричкала бла, хар ким мадарына кёре, Невинкагъз джыйылыргъа керекбиз. Ол станседе бизни поезд сакълаб турлукъду, — дегенлей, къатынланы бири, ангыламай:

— Ий, Къоналий, барын да ариу айта тураса, ауруусуз бол! «Моездинг» неди? Аны бизде не атасыны башы барды, бизни сакъламай, бизден бек суйгенлерин: атасын, анасын сакъласа, атасыз боламыды? — дегенинде, эркишилени бир къаууму ышардыла, къалгъанла уа керти да, ала, кёре, эшите турмагъан не зат болгъанын билирге суйюб, джууабын сакълайдыла.

— Джамагъат, эшитиб, билиб къалыгъыз. Эшитген эшитмегенге айт, темир джолда джюрюген, бир-бирине темир ыргъакъла бла джалгъаанган темир чархлы талай юй барды. Ала бла адамланы да элтедиле, таб, джюк да ташыйдыла. Къралда аллай арбалагъа «поезд» дейдиле. Бизни аллай арбалагъа — поездге — миндириб элтирикдиле. Ашыкъмагъыз, кесигиз кёрлюксюз, мишиб ичине кирликсиз, — деди Къоналий.

— А къыз, мен энгда сорургъа уялгъан этеме, сен бир сор, Гыттыу, ол шайтан арбасы къайры болса да алыб кетиб къалса, биз джарлыла не этерикбиз? Анга «ары, бери бар», — деб, сёз ангылатыргъа боламыды? — деди биягъы къатын.

— А къыз, аны чыгъаргъанла, аны адамгъа тынгыларча да эте билген болурла. Къой, адамланы кюлдюрмейик, — деб унамады къатындагъы.

— Хайдагъыз, марджа, мурукку этмегиз. Джугъугъузну унутмагъыз, бек сакъ болугъуз! Бек анасы — джыламаз! — дейдиле. Энди мен ашыгъама, — деб теб-регенлей, сакъалы агъаргъан токъ, адам:

— Аллах ючюн, айыб этме. Биз намазын къоймагъан, оразасын бузмагъан, аллахны бирлигине ишеги болмагъан адамлабыз. Талайыбызны юйлеринде онгъуз, кеслерин джюрюталмагъан къартларыбыз, къыйын

ауругъан адамларыбыз, тюнене, таб, бюгюн сабий таб-хан тиширыуларыбыз бардыла. Алагъа уа не оноу?

— Къобар, кымылдар къарыуу болмагъанла, юй-лери бла былайда бир кесек мычыб, артдан келлик болурла. Поезд бизни Къара тенгизни джагъасына элтиб атарыкъды. Алайда кемеле тынч табылыб къалмайдыла. Эресейни, Тюркню, таб Болгарияны кемелери да ташыйдыла. Алай а ала къб тюлдюле, джетишмейдиле. Ол себебден тенгиз джагъада айны, эки айны сакълагъанла бардыла, дейдиле. Бусагъатда керти сылтаулары бла тебреялмагъанла ызыбыздан келирле. Алайда тюбеширбиз. Сизден не джашырыу, кетерге бюгюн да разылыкъларын билдириб тилек къагъыт бермей тургъанла иги кесек юй боладыла. Не мурат бла тышгылаб тургъанларын киши да билмейди. Ала, бизден башларын алсала да, джаратхан аллахны кесинден къутулаллыкъ тюлдюле, — дей, ызына бурулду.

* * *

Ол кюн экинди джууукълаша, ёгюзлеге «тя, хо!», арбагъа джегилген атлагъа «чух, бар аллынга!» деген ауазла, ташлы джоллада чархланы гыжылдагъан, жыгъырдагъан тауушлары, ит улугъаннга къайсы эсе да «кет, парий, джанынга улугъун!» деб джюрексингени эшитилгенлей турдула. Бир алада бир герох, шок атылгъан, тиширыу кычырыкъла да чыгъадыла.

Бу болумда ит иесин танымайды. Ал эки кюнде эркишилери болгъан, таблыкълары тюшген талай юйдеги кетдиле. Саталмай къалгъан малларын алкъын тебреялмагъан джууукъларына аманат этиб, хоншуларына къююб барадыла. Бетине уялгъан багъасын бир зат бла тёлеген атлы этеди. Кёбюсю уа тынгылаб къоядыла.

Гоккаджан бла Хусей хапчюк джыя тургъанлай, Мырза ат бла джетди. Арба тауча къаланды. Энди кеслери уа — алты адам — къайры сыйынсынла? Хоншулары Хамит, Адылгерийни къарнашы, къатларына келиб, болумну кёргенинде, кеси, багъасын тёлөб, бир арбаны тутду. Хапчюкню бир бёлегин ары салдыла. Хоншу, тийре, джууукъ бары башлары къайгъылы болгъанлары себебли, бир-бирин ашырыргъа асыры келиб къорешмейдиле. Хар бири джараулу джугъун унутмай, юйдегисин сау-эсен, кечикдирмей джыялса, муратына джетгениге санайды. Арбасы тебрегинчи, Хамит, са-

гъышланыб, бир кесекге юйюне джанлады. Къатыны Мёлек, кызы Ханий, юйдегиленген джашы Джандар Адылгерийлеге тебреб тургъанларын кёрюб, орунларына олтуртду. Башсыз ушакъ этдиле.

Къууанганын джашырмайдыла. Къууаныр зат а кёрюмсейди. Сора Халит Джандарны, эшикке чыгъарыб, къулагъына бир затла шыбырдады. Ханий, ызларындан чыгъыб, аланы кёргенинде, анасына сездирди. Мёлек, гузаба атлаб, къатларына келди:

— Ий, атасы, гюнахлы бола болурмусуз? Ол джарлы Асиятны джазыкъсынмаймысыз? Ол, аны кёлтюрамай, джолда аууб къаллыкъды. Гюнахлы ишни башлагъансыз, — деб къадалды.

— Сен энди озма. Адылгерий къыйыплы сау болса, аланы эки да атлатырыкъ тюл эди. Энди ол ауушду эсе да, юйдегиси да тюб болуб кетергеми керекди! Мени джаным сау болуб, аны киши керекли этерик тюлме. Айтдырмай къоймай эсенг, къол аязымда тутарыкъма, — деб, Хамит тиширыуну сёзюн къулагъына алмады.

— Атам, мен сени толу ангылагъанма. Энди ол бизникиди. Сен къоркъма, — деб, чарсха чабыучу атын джерледи. Эрлай ауузланыб чыкъды.

Ючюсю да Адылгерийни арбазына кирдиле.

— Асият, келиним, энди уа бек тынч барлыкъсыз. Биргегизге Джандарны да иеме. Ол да кёз-къулакъ болур, болушлукъ керек джерде адам излетмез, — дегенинде, Асият къууанч тыбырлы болду.

— Ах, Джандар биргезге болса уа, сора не хатабыз барды! Ма былай сабийле болгъан арбагъа минсин, — деди.

— Сыйынсам, минейим. Сыйынмасам, майна арбада джерлениб тургъан тири атым. Сабийлени бирин ат аллыма огъуна алырма, — деди.

— Мычымагъыз, джаным, баш орам бла, онг джаныбыз бла арбаланы барыуларын кёре болурсуз...

— А кызы, кёзю, тили ышаргъан бири джюкъду. Элибиз къалай эсе да, суу къуйгъанча, джылау аллы болуб къалгъанды. Сау юйдегилерине, тюздегилерине да ырысламайдыла... Алай этерик болуб, сора къантаулауыма къагъытла джазыб бере турадыла, керти айтама, тоба, — дей, Мёлек, арбагъа мине тургъан сабийчиклени кёкюрегине кысыб:

— Я, джаратхан аллах, сең бу ёксюз сабийлени бир

джазыкъсын, мугурлукъ салма, ёкюндюртме! Аллах барыбызны да джарыкъ бетден тюбешдирсин! — деб, кесин тыялмай, сарнаб джылады. Асият, кесин тэздюрюрге кюрешгенликге, тюб болган юйюне, арбазына къараб, аманнга джетгенди. Эки кэзюнден джыламукълары бурчакъча агъадыла.

— Апачыгъым, этме былай! Къабырына барыб, джылаб, атам кыйынлыдан разылыкъ тилегенме... Апам, джаным, биз алкын саубуз. Майна Хусей, мей; къалган балаларынг!.. Биз сени джюрегинги бир кюню сундырмазбыз. Биз кырылмай, сеннге бир зат да болмаз. Ма эм гитчегинг Тукъумчукъду да, кёре болурса, тиллене, джюрюй башлагъанды, къараб-къарагъыңчы ол да джетерикди. Эм гитчегди, эм суйген балаңды. Атабыз аны бизге осият этиб кетгенди. «Ол онгсузду, анга иги болугъуз» дегенден сора сагъат да джашамагъанды, — деб Гоккаджан, Тукъумчукъну джыламсыраб къучакълагъанында, Мёлек да, Ханий да Хамитге хыны къарадыла.

Алай а Хамит асыры кыйпалганча кёрюмеди. Къзакъ джаш арбашы арбаздан чыгъара тебегенинде, Асият тауукъларын, орпунда тагъылыб турган самырны, сатылмай къалган ырахын быштадычыкъларыш амапат этерге тебреб, аны магъанасы болмазлыгын ангылаб, башлары бла къойгъанын Мёлекни къулагъына шыбырдаб айтды. Мёлек, турсунмагъанча; бюсюреусюз этиб:

— Ой, Асият, кесибизникилени да бир сау ашагъа эдик. Бусагъатда мал дегенинг ит аякъдан айланады. Малны бусагъатда ким башына урлукъду! Сёз ючюн, алтынны иши башхады. Къайсы къралда да къачан да тот, харам болмагъан, джылтырмагъан, чиримеген. Джатаргъа бау, кърнына аш излемеген, кёчюрюрге тылмач керек болмагъан, ким да ангылагъан — алтынды. Аисы къалган рысхы неди, аллахха сёзюм уллу бармасын апсы!.. Джел келтирди, суу элти... — деди. Олсагъатдан джылау-сыйыт этиб, Асиятны кърнашыннан туугъан Сюлемен, Асиятны эгечи Гошаджан, аны джашы, аначы къатын — Джанчыкъ, дагъыда башхала арбазгъа къуюлдула.

Гошаджанлары да кетерге тебреб турганларын, алай а чыдааялмай джетгенлерин айтдыла.

— Тукъумчукъум, джашчыгъым, керти ананг келгенди, бери кёз джетдир... Эндиге дерти тюзелген юй

болмадыгъыз, Тукъум сизни анда тукъум-джукъ этсин, эл ауузуна къарагъан, халкъына огъургъа туугъан, атасы Адылгерийни атын айтдыргъан, аллах суйген джан болсун! — деб, къолуна патчахны сураты болган кююш сомну тутдуруб, сабийни къучакълаб, саудан бетип уппа этди. Арбала арбаздан чыгъыб, тар орамчыкъны, хуналаны, топракъбаш, джарбаш юйлене, илкичен этилген бурууланы аралары бла энишегез тизилдиле. Асиятны джууукълары да кеслерини арбалары къайгъылы болдула.

Джандар, чабыучу атына кююш керегин кёргюзюрге салганча, джерлеб, ауузлугъун къаты тарта да атыны ауузун кёмюклендире, арбаланы ызларындан джетиб, Гоккаджанни къойнунда барган Тукъумчукъну кёрдю.

Онбешинчи башы

Атасына асыры бек джюрексингенден, анасына — Хаджаргъа, эгечине — Хаджатха асыры бек ачыгъандан, не этерге билмей, окъургъа дыгалас этген сылтау бла станисеге барыб ызына къайтса, Джашауну суйгенчиги Гоккаджан да кетиб тура... Тентек болуб, кимге башып салыргъа билмей, тенглерин джокълайды. Биринчи Юзейирни эсине тюшюрюб, атындан да тюшмегенлей, барыб арбазында тюбеди. Неле эсе да джаза тургъанлай, Джашауну эслегенинде, Юзейир, къууаныб, аллына чыкъды. Саламлашдыла. Атын ат илкичеге илиндириб, Джашау кёл кенгдирирге излейди. Къонакъбайы да аны таныгъанды да ауузуна чабмай тынгылайды.

— Ийнан сен, Юзейир, былай бизни джерге къаратыб кетеригин билсем, Гоккаджаннга айта турама, ол сагъатда сеннге чырмау боллукъ тюл эдим. Сенден не джашырыу, къуру джуртха къаратыб къойду да!.. — деб, къолунда кююш саблы къамчисин сындырыргъа башлагъанын эслеб, тенги узалыб къолундан басыб тыйды:

— Ой, сени огъесе, Джашау, бизге тиширыу табылганлай, табылгъа эди насыб!

— Айхай, Юзейир, кызыла кёб болганлыкъгъа, Гоккаджан джангызды.

— Джашау, мени огъай эсенг, не атамы, не анамы кёллерине джукъ келлик тюлдю, кирир юйюм джокъду деб нек кыйналаса, бизге кел да къал. Артыкъ юйюбюз барды. Бир затынг да керек тюлдю. Юйде ушхуур артыкъ сени ючюн дебми этилликди? — деб, Юзейир кёлю бла айтханына ийнандыргъанында, Джашау, онгсунуб, ангарылды. Джууабын айтыргъа ашыкъмады. Станиседе окъургъа джарашсала, къаруун аямай, кюрешиб, эл школну бошаргъа излегенин айтды. Юзейир аны ачхасыз окъутмазлыкъларын ангылатды.

— Мен тутхан къая бери аууб келе эсе, къан джаусун юйюне! Бара, келе турмагъанлыгыбызгъа, кыйыр эллени бирипде къысха джууугъубуз болгъанын билеме. Алайгъа джетсе, мен, алагъа барыб, бир джукъ юзерге боллукъма.

— Джашау, бу халкъ къуюлгъан джерге ала да кетген эселе уа...

— Огъай, аланы уллу келинлери черкес кызыды. Толу юйдегиси барды. Аланы тебдираллыкъ тюлдюле.

— Джашау, бютюн кетиб баргъанла черкесдиле болгъанын билемисе? Мында бир хурттаклары къалгъанды.

Юзейирни апасы кириб, джазыкъсыныб, джылы сёлешгенинде, Джашау, сылтау излеб кюрешмей, билемли адамланы къатларында болса табха санады.

* * *

Тёгеречи ууакъ, джалан сыртла болгъан уллу, да-нгылъ тюзде талай джюз акъ сюртюлген гитче салам-баш юйчюкле, тар, батмакъ джоллары, тёбенни джел тохтаусуз урады. Кюн батхан джанында боз бетли Къобан кетиб барады. Бу Невинка деген къазакъ станиседи.

Адамлары иште болурла, орамчыкъларында, къазла, бабушла, ууакъ сабийле, тонгузла болмасала, джаны болгъан хазна джукъ кёрюнмейди. Бир-бирде, чархлары беллерине дери ташайыб, ат арбаны стапсени ичин кетиб баргъанын кёресе. Станисени төгеречинде, алаша «сыртларында гебенле эсленедиле. Ичинде эки клиса. Бири тюз арасында, бири уа кюн батхан табанда. Ингир сайын аланы къонгураулары адамланы табыныргъа клисагъа чакъырадыла.

Уллу, гитче да, эркиши, тиширыу да омакъ кийиниб, ыйых кюлдеде таймаздан джюрюгенлей турадыла. Станисени Оракъ аул деген ногъай эл таба джанында узун акъ юйю къатында юйдегиле балаганла къуруб тизилгендиле. Къарачай элден кёб юйдеги былайгъа келиб тегюлгенди. Поезд келликди деб, аны сакълайдыла, къагъытларын джарашдырадыла, ачха телейдиле. Намаз этгенле кёрюнедиле, джер-джерде от орунла тютюнлейдиле, сабий джылагъан тауушла эшитиледиле.

— Майна, анам, Джандар, станисени тюкенине бир кёз джетдирейим деб кетген. Ма, ол кесин тыялмай келген ат аныкъыды, юсюндеги да ол кеси болур. Бети иги танылмайды, ма бусагъат джетерикди, — деди.

Хаджар, къолун кёзюне салкъынлыкъ этиб къарады да, «олду», — деб, аллы сюрем атлады.

Джоргъалаб келиб терк тохтагъан ат къатларында кесни джюгеннге урады. Джандар хурджунундан къагъытха чырмалыб тургъан конфетлени бир талайын бирем-бирем тутурду, сора саулай да къагъыты бла Хаджаргъа узатды.

— Тукъумчукъ! Ма муну сениге алгъанма! — деб, кёпчек хурджунундан чыгъарыб, юсюнде эки кёк сызы бла кызыл джел тобчукъну кёргюздю. Сабий, эки къолчугъун узатыб, кёзчюклерин джандырды.

— Огъай, кыйнума келсенг берликме! — деб, Джандар къолун узатханында, Хаджар сабийни ат аллына берди. Къууанч тыбырлы болгъан Тукъумчукъну джащ хагок атда Невинка стаписени орамы бла ёрге-эниште элтеди. Сабийни эки кёзю кызыл тобчукъадыла. Бары да джолгъа ашыгъадыла. Темир джолчулагъа орус тил билгенлени джибериб, къачан кетемиз? — деб сордурадыла. Аланы джууаблары уа къысхады:

— Поезд келиб, къалай буйрукъ болду, алай кетдигиз!

Ингир джууукълашады, сууукъ төбенни джел барына да джылы кийдиргенди.

Оналтынчы башы

Джылча кёрюнген ауур кюле. Хар бири кимпи юйюне болса да бир кыйынлыкъ салыб кетеди. Алай болса да, энди аллай хапарланы эшите-эшите эригиб

бошагъандыла да, адамла, шок тауушха юренген бѣрюлеча, уллу къайгъырмайдыла. Бир джарсыу бирин унутдуруб барды.

Ма бююн да джууукъларын ашыра Невинкагъа келгенле элде эки къартны, дагъыда къозлаудан айтген джаш тиширыучукъну басдырыб келгенлерин елтыдыла. Хапарларына кѣре, къартланы джюрек ауруулары болуб, къысха джууукълары кетген кюнню кечесинде ауушхандыла. Къатынчыкъгъа уа элде аначылыкъ этер адам табылмагъанды. Аллаийгъа усталыгъы болгъан эки къатын бар эди, экиси да кетгендиле. Къыйыр къошлада адам чагъым болуб, маллагъа джанлы ёчюкгенди, дейдиле элден келгенле. Къарачай элени талайыны адамлары узакъ джары джолоучудула. Джашланы бири, дуппурчукъну юсюне миниб энишге къарагъаилай, къууанч тыбырлы болуб, сюйюмчюлюк айтханча:

— Келе турады! — деб, бѣркюн да къолуна алыб къычырды. Адамла сагъайыб, ёрелешдиле.

— Кимди келген?

— Бугъа келеди!

— Хадауус, кимди бугъа келген? Кимден бугъады? — деб сорду къайсы эсе да бири. Джаш сѣзню айыралмагъанына джунчуду, сора, эсгериб, кюллююн тыялмай:

— Мен мешинаны бугъасына айтама. Ма, къарачыгъыз, ол тютюнлеб келе тургъаннга, майна, тауушун эшитемисиз? — дегенлей, тиширыула сабийлери, хапчюклери къайгъылы болдула, эркишиле уа темир джолгъа юрюлюб чабдыла. Темир джолчуланы, поездни тамадалары, Невинканы башчылары сѣлешиб, къычырыб, кишини тыялмагъанларында, бири кѣкге гѣрох атды. Хар ким тургъан джеринде сирелнб, башларын герох атылгъан джанына буруб, тамадаланы эследиле. Аланы келтирген болур эди, юч ат джегилген къара пайтон алайгъа джууукълашыб тохтады.

Аскер кийимлери болгъан, эки джан сюегинде эки героху бла, токъбет, сабыр сѣлешген, къалын сары чачы мангылайына тюшюб, эс ташлагъан, тилни ангыламагъан къадар адамгъа къараб, ушатмай, табсынмай, башын булгъайды.

Ёмюрю аскер джорукъгъа юрениб тургъан, айтхан сѣзю джерге тюшмеген, сѣзю ауузундан чыкъгъынчы ангылашыныучу абчар былайда бирер тюрлю кийиш-

нген тиширыуланы, сабийлени, къарыусуз къартланы, джаланнгачланы, къарыусуз сагюнджюлерин кѣргенинде, не ючюн ачыуланнганына сагъыш этиб, бираз сабыр сѣлешди.

— Эркишиле, тиширыула, сизге кесигиз талпыгъан, сизни бла бир динли къарнаш къралыгъызгъа кѣчерге эркинлик берилгенди. Поезд келиб тохтагъанын кѣресиз. Барыгъыз да сыйынныкъсыз. Ол себеден ашыкъмагъыз. Джюгююз да тышында къаллыкъ тюлдю. Барлыкъ джолугъуз узакъды. Къара тенгизни джагъасында Новороссийске шахаргъа кюн бла кечеден артыкъны барлыкъсыз, — деб, джолоучулагъа поездде джорукъну айтды. Къоналий тылмачлыкъ этди. Эм ахырында: «Джорукъну бузмазыгъызны тилейме. Бузсагъыз, тазир бла къутулаллыкъ тюлсюз», — деди. Къоналий поезд бла джюрюй тургъаны себелли, къалай хазыр боллукъларын айтды. «Минигиз!» — дегенлей, алгъын къартла, аладан сора сабийле бла тиширыула, ызы бла къалгъанла дауурсуз, бет джоймай минерсиз, деб юретирге кюрешди.

Джандар атын алайдан узакъ болмай, джерк терекни сынган бутагъына илиндиргенди, джерин, ауузлугъун алмагъанды, айылларын бошламагъанды. Тукъумчукъну къойнундан тюшюрмейди, таб, анасы да, бер дерге тартыныб, джукъ айтмайды. Хар къаты бла озгъаннга Тукъумчукъ, «Maal!» — деб, тобчугъун кѣргюзеди.

— Минигиз! — деген сѣзню эшитгенлей, бютеу бары къозгъалдыла. Бир-бирини этегинден тарта, бир-бирин тюрте, ачыулана, хапчюклерин бир-бирине узата, бары да поездге ёрледиле. Алай а алкъын орунларына джарашыб бошамагъандыла. Асият, сабийлерин олтуртуб, Тукъумчукъну джокълады. Миниб тургъан Джандарны къоюнунда кѣрюб, Гоккаджан, къолун тутуб, бюсюреу этиб ашырыр мурат бла къатына барды. Минген джерлери алайчыкъдады. Ашыргъанланы къычырыкълары, сарынлары къулакъланы сасытыб, сѣз айыртмайдыла.

Былай иш этиб сынасанг да, бир-бирин къучакълмагъан, джыламулкълары бетин джуумагъан не эркиши, не тиширыу кѣрлюк тюлсе. Вагонланы ичлеринде адамын кѣблюгюнден, къапчыкъладан, тюрлю-тюрлю хапчюкледен аягъынгы салыр джер джокъду. Кѣчгюнчюлени кѣбюсю уа аны нек къагъылгъанын билмей-

ди. Къонгурау кьагъылды. Поезд бусагъат кетерикди. Къычыргъан аны бугъасыды. Дауурдан къонгурауну таушун эшитген да азды. Экинчи къонгурау кьагъылгъанлай, Джандар, сабийни да кёкюрегине кысыб тургъанлай, шыкыртсыз сыбдырылыб, вагондан тюшюб джанлады. Эрлай атына миниб, поездни темир чархлары темир джолну жыгъырдатыб тебреген таушун эшитиб, арам-къарам этмей, кесин тыялмай тургъан алашаны джюгенин бошлады. Ат, кёзю кысыб ачхычы, окъ атылгъанча, Джандарны станиседен чыгъарыб, Пашинскеге баргъан джолгъа джетдирди. Дагъыда Оракъ аулдан озгъунчу, ол барыудан барды. Поездни кёзкёрмезге кетиб баргъанын билиб, ала аны тохтаталмазлыкъларын таныб, таб, тохтаталсала да, сюрюб джеталмазлыкъларына ажымсыз болуб, джаш атына бираз солуу берди. Джангыз чарсха чабыучу аты, саурусундан башлаб, ёшюнюне, бойнуна дери, сапын кёмюк къуюлгъанча, агъаргъанды. Ол Пашинскеге джетиб, хант юйге къайтыб, Тукъумчукъну ауузландыра тургъанлай, джашчыкъ:

— Аннягъа барам... ання! — деб зырпайны тартыб тебреди. Джандар, къолуна кюмюш сомланы тутдуруб:

— Аннячыгъынг юйдеди. Ма бусагъат сени аначыгъынга элтейим. Аны бек сюемисе, нее? — деб кюлюм-сюрегенинде, Тукъумчукъ да, ышарыб, ауузунда чайнай тургъан къабынын да джухунчу:

— Ыхы... мен джыджа сюем... — деди. Бир джаны бла Адылгерийни баласын мында тыялгъанына къууана, экинчи джаны бла уа кесин гюнахлыгъа санай, Джандар, терен ахсыныб, атына минди. Атны кесини джюрюшюне къошдурмай, элине айланды. Тири болса да аты, ол кюн кеч эте, аны юйюне джыйды. Сылыт болуб, Тукъумчукъ къойнунда джукълаб къалгъанын эслеб, ол арбазларына киргенлей, атындан тюшгюнчю, «Ханий!» — деб кычырды. Тиширула къачхы кечени къарангысында эшикге чыгъаргъа базмадыла.

Халит, чабырларын къаблаб, эшик юсюнде сюелди.

— Къайсыса, кёрмейме, кел бери! — дегенлей, Джандар кюлдю.

— Менме, Джандар. Ауазымдан къалай танымалдыгъыз?! Джюгюм барды. Былай къатыма кел, марджа, — дегенинде, бир къабхын малны келтиргенди деб, атасы сескекленди.

— Сора кече арасында не затны алыб келесе? Сау затмыды, огъесе мыллыкмыды? — деб, къоркъа-къоркъа атлаб, къатына джетди.

— Атам, не мыллык хапар айтаса сора! Сауду! — деб, Тукъумчукъну къолуна узатыб, ышарды. Халит, эс ташлагъанча болуб, не этерге билмей, сабийни къолундан ийиб къояргъа башлаб, кесин кючден эсгерди.

— Эй, сизге айтама да, от къошунлача, тыбырны сакълаб турмагъыз да, эшикге бир къарагъыз. Сыйлы къонакъ келгенди, — деб, Халит, сабийни кёлтюрюб, алларына тебреди.

Джандар терлеб тургъан атны айылларын бошласа да, джерин, джауур этеме деб, къоркъуб, алмай, ат илкичге тагъыб, ызларындан кирсе, анасы да, Хаджат да кычырыкъ этиб джылай тура. Аланы тауушларына илгениб, джюрексиз болуб, Мёлекни къойнунда Тукъумчукъ да бузулду, киши тыялмайды...

— Ах, мен джарлы, насыбы алайсыз да къуруб тургъан сабийни, атасызлыгъы азды деб, энди анасыз дамы этиб келесиз?! Ах, не этейим, джарлы бала, энди, таб, эгечсиз, къарнашсыз да болду! Оу, бала, сени ананг шашмай къалгъан болурму?! Оу, сени ананга келген кюн келсин мени джети къанлыма!.. Дыды-дыды-дыды!.. Къан джаудуруб къойгъансыз да алайсыз да тюб болгъан юйге!.. Ах, не мадар этейик, къалайгъа кирейик!? Уллу аллах, кючюнг кёбдю! Кеч бизни бу гюнахыбызны! Оу, мен джарлы, эртденбла адамлагъа бетибизни не айтыб кёргюзюрюкбюз?! Сен тели эсенг да, а джаш, атангда дамы джокъ эди бир акъыл ышан! — деб, Мёлек, бутун-къолун тюйюб, джылайды, киши тыялмайды.

Халит, ауузундан сёз чыгъаралмай, олтургъан джеринде уюгъанды. Мёлекни сёзюнде терс зат табмайды. Джашына эркинлик бергени себебли, урушса, терслик кимден чыкыгъанын ол айтыб къояр, деб къоркъады. Джандар этгенине кеси да сокъуранганды, алай а энди не мадар табсын! Ханийни анасына къошулуб джылагъандан сора къарыуу къалмагъанды.

Мёлек, бираз эс джыйгъанында, уяныб, аз сынгсый тургъан Тукъумчукъну бетин, кёзю джалаб, ариу айтыб, саугъала тутдурургъа кюрешеди. Алай а джукъусу бёлюннген, анасындан айырыла юренмеген эмчекдеги сабий, тегерегине къараб, кеслерини юйлерине ушталмай, таныгъан адамын кёрмегени кючю болур, тох-

таргъа унамай, хырхаракъ, арыгъан тауушчугъу бла джыларгъа кюрешеди.

Халит, тынгылай туруб:

— Сабий — киши сабий тюлдю, кесибизникиди. Қъарнашымдан туугъанды. Мен, ёлюб джерге киргинчи, аны Адылгерий насыбсызны кёзюнден кёрюб турлукъма. Қъарачыгъыз ол къашлагъа, кёзчюклеге, бурунчугъуна, атасына терисин союб къаблагъанча ушамаймыды?! Кёремисиз? — деди. Сабийге гоппанда бегенеден къабдырдыла, тюртю суучукъ ичирдиле.

* * *

Арадан айдан артыкъ чакълы заман кетди. Кёчгюнчюле Новороссийскеден узакъ бармай, кёптюреую ичирилгенча, кём-кёк тенгизни джагъасына джууукъда орналыргъа кюрешедиле. Ачхалыла, джакълыла, чагъым юйдегиле, шагърейлиле, джитиле, бетни, намысны да атыб, ауругъан, сабий, тиширыу деб да къарамай, кемени былай къараб кёргенлей, алайдагъы тамадалагъа, кёз джетдире айланган къараууллагъа джукъ джалатыб кетгендиле. Былайда азаб сынай тургъанла къыйын ауругъанлары, къартлары болгъан, джунчугъан, тылмач табмагъан юйдегиледиле. «Онгсузгъа къайда да кюн джокъ» — дейдиле. Балаган ётерге кюрешгенле, джерге юч къазыкъ уруб, эски джамчыларын аны юсюне джайыб, кюнден, джангурдан башларын сакъларгъа дыгалас этгенлени кёресе. Былайда башха элчиле да аз тюлдюле. Сууукъ джангурла джауаргъа къалыб, адамланы джунчутхандыла. Хар ким ашарыкчыгъын къабыб бошайды. Сатыб алыргъа уа табылмайды, багъасы да эки къат кёлтюрюлгенди. Тенгизни узупуна, къуру къарачайлыла болуб къалмай, дагъыда Кавказдан кёб тюрлю миллетленикиле тизилгендиле. Орус тилин билген тылмачла былайда аз кёрюнедиле. Адамла аланы бек багъалатадыла. Эресейни, Тюркню, Урумлуланы, таб Болгарияны кемелери да ачха тюшюрюр мурат бла адам ташыйдыла. Алай а джол узакъды. Қъара тенгизни бир джанындан бир джанына ётерге керекди.

Қъачхы джелле шош тенгизни къозгъаб толкъунландырадыла. Сууукъ, ачлыкъ, кирлилик, ауруула, тил билмегенлик джунчутхан кёчгюнчюлени арасында

тели ауруу джайылгъанды, дохтур табылмайды. Ыйыкъдан, 10 кюнден бири келиб джокъласа да, къолларындан келгенле ачханы мардаламай узатыб, кеслерини ауругъанларына алыб кетедиле. Чалсакъал, кёзлюкю, орус дохтурну айтханына кёре, тенгизни джагъасына келиб, кеме сакълаб тургъан кёчгюнчюледен кюн сайын эки джюзге джууукъ адам ёледиле. Аланы басдыргъан да былайда уллу къыйынлыкъды.

Қъабыр орун табылмайды, ол огъай эсенг, былайда кебилик да джетдиралмайдыла, ашын берир хыйсаб а джокъду. Былайда быланы маллары болса уа, айхай!.. Къолларында къалгъан джукъчукълары да къуран окъугъан, джаназы этдирген апендилеге тюшюб къалады.

Бу джунчууну юсюнден орус патчахха тарыгъыула джазылгъандыла, кеси сюймегенлени зор бла кёчюрмезге, кемелеге ташыгъанлары ючюн телерге деб, бир кесек ачха болушлукъ бериллиги хапар болду. Алай болса да онгсузла биягъынлай юлюшюз къаладыла. Патчахны ол оноуун да джумушакълыкъгъа санагъан хазна кёрюнмейди.

— Патчах, керти да бизни джазыкъсына эсе, ызларына къайтыргъа разылагъа этсе уа ачха болушлукъ! Ол бизни дженгил къорарыбызны излеб бере турады ачхачыкъ...

— Аны къой эсенг, ауругъанларыбызгъа алайына къараргъа ийсе уа бир дохтур!.. Ёлгенлерибизни басдырыргъа къабыр орунну ачхасыз бердирсе уа? Кебилик къумачны былайгъа келтириб сатдырса уа, къырылыб баргъаныбызны эшитмегенмиди ол..

— Алан, сен юй бирге замандача келтирлик кёреме... Аланы барын да къоюб, ол бизге ийген кемечиклерине, терибизни къобарыб ачха телетирге билген патчах, къарны ауруса, хакъсыз элтдирирге къолуидан келлик тюлмю эди, бютеу къыйыныбызны мыпда къоюб бара турабыз да...

— Мубарек, не излейсе, патчахынг Николай бизге джер-джюген салгъан эди, кесибизни базыкъларыбызны уа юсюбюзге миндирген эди. Ала «Амма тилин Гога билир», дегенлей, бир-бирлерин бек ариу ангылайдыла, — деб джашаудан, насыбдан эртде умут юзген, джокълукъ сылхыр этген къартла, таб, джашла да сёзню бир-бири ызларындан алыб тохтаусуз бардырадыла.

* * *

Къоргъашын бетли ауур булутла Къара тенгизни башына басынгандыла. Къыбыла джанындан сууукъ джел урады. Къыйырсыз тенгиз, ууакъ чайпала келиб, энди шуулдайды. Бир-бирин сюрюб келген сууукъ толкъунла ёсе, кёлтюрюле, адамны къоркъутурча шоркъуулдайдыла. Сора кёлтюрюлеге: «Къайры джаханимге къуюлуб тебрегенсиз?! Бусагъатдан ызыгъызгъа къайтыб кетигиз!» дегенча, эрши чулгъана келиб, къайнаб, кенг, ташлы джагъаларына кеслерин аямай уруб, акъ кёмюк болуб, ызларына ышырыладыла. Узун аякълы, акъ къанатлы, акъ ёшонлю къанатлыла, чаукалача, къычырыкъ этиб, толкъунланы башында ары бла бери учадыла. Ёмюрлери тенгизни кёрмегенликге, былайдагъыланы джюрек къайгъылары, сагъышлары аны сейрлигин унутдургъандыла.

Бююн хыны толкъунланы шуулдагъан тауушлары да сарыннга ушайдыла. Ол терслик, артыкълыкъ халкъгъа салгъан къыйынлыкъларыны джылаууду. Окъуулары, билимлерй болмагъанлыкъгъа, тыш къраллагъа джол салыб, анда болумну билмегенликге, насыбдан умут эртде юзгенликге, аланы кёбюсю юйюню, хопшуларыны, тийресипи, элиши болумун кёре тургъаны себбли, терен сагъыш этеди:

— Бу азабдан бизши башыбызны ким алыр? Хасан апенди? Тауырза? Огъесе джигит Къоналийми? Пристоп? Инаралла, абчарла? Ала тюлмюдюле чынты къаныбыздан тоймагъанла! Ким билсин, Николай патчах? Огъесе Тюркню 27 джылы да толмагъан, огъурсуз патчахы Абдул-Хамидми? Джаратхан аллахны кесини къалай-алай да эсине тюшюб, суйген къуллерына аллы айланыб джумушагъынчы, бизге бир кишиден да пайда джокъду, шыйыхындан, билгичингден да... Аллаху тагъала, къудретинг уллуду, къолунгдан келмей къаллыкъ тюлдю. Энди биз умут юзмеген джангыз сеп къалгъанса...

* * *

Башы бичен бла джабылгъан балаганны аллында аууллана тургъан адамла ашыгъыш аны ичине кирдиле.

— Ах, мен джарлы, анам тюрлениб турады! Солу-

уун алалмайды, — деб, Гоккаджанны бети кетиб, тегерегиндегилени джыйды. Гошаджан, Сюлемен, Мырза, кесини балалары юсюне басыныбдыла. Асиятны ауузундан сёзю кючден чыгъады. Кёзлерини тюблери кёлгендиле. Аякълары, къоллары, джер бетли болуб, ким да танырча кёлтюрюлгендиле.

— Ах, къаны келлик Джандар, къуру бизни ючюн да джаханим отда джанар!.. Кючден тириле башлагъан санларымы, кёлтюрем этиб, орунга салыб къойду да!.. Ах... джарлы бала, кимге къараб джылай болурса? Сени сынган джюрекчигинги ким чапыра болур, къыйынлы? — деб, кёзлери кёкге аралыб, селешалмай, эринлери къалтырадыла. Гошаджанны джаны чыгъаргъа джетиб, сууукъ суучукъ чабдырды. Бир кесекден Асият кёзлерин ачды. Алайда джууукълары, эсли адамла, маджал бола эсе, биринчи келген кемеге юйдегиси бла миндириб, ашырыргъа оноу этдиле. Кемеле алларына къаратыр ючюн къоймайдыла. Бююн кеме келмегенли ючюнчю кюн батыб барады. Ач, джунчугъан адамлагъа тели ауруу терен сингиб, халеклик салады.

Азыкъ аз болуб, ачлыкъ къысханында, джизгиле да, хизеуле да, ауулзаныр джукъ болгъа эди ансы, энди кеслерине джалындыртмайдыла, ташны, агъашны да ашарыкъдыла. Джели тенгизни джагъасында, ышыгъы болмагъан ачыкъ тюзде сууукъ джангурла, таб, зыкъыланы, эрке юренгенлени, «кюлюлени» да чыныкъдыра барадыла. Къая балдан, къаймакъдан, джангы ауланган сют башындан, къозу этден, хамешиден, шекер халыуадан сора аузуна джукъ салмаучу Батыр, къатыны Хаджар, суйген къызлары Хаджат энди башы алынган айран бла нартюх гырджынны да ашайдыла, гардошланы саулай бишириб, къызы бла къатыны артыб берселе, Батыр, алгъынча чалыкъламай, узалады. Джашау бегеклеге, ёттюрлеге да бой салдыра, тюшондюре биледи.

Батырны юйдегиси да биринчи кеме бла кетерге къолуна къагъыт алгъанды. Баласына сау-эсен тюберинден умут юзген Асият, «ууакъ юйдегим бла былайда къалыб, суймегенлерими табасы болмайым», деб, аурууун да джашырыргъа кюрешиб, кесин тирилтенди.

Тенгиз джагъаны къарауулары кёлтюрюле тегюлген джерни тегерегине кече бла чалдыш чыгъана темир чыбыкъдан буруу этдиле. Сейрсиниб соргъаннга:

— Сизни джукъгъан аурууугъыз барды. Тели ауруу кюн сайын адамларыгъызны кшош-кшош сибириб бара тургъанын кёрмеймисиз?! Сиз а, иш этиб, джукъ-дуругъа излегенча, тюкенлени сылтауу бла сахаргъа джурюйсюз.

Энди, эркилик кьагъыт болмай, джангыз биригиз бу буруудан тышына чыгъарыкъ тюлсюз, — дейдиле.

— Азыгъыбыз тауусулады, къайдан аллыкъбыз, тюкенлеге бармасакъ?..

— Елгенлерибизни уа къайда басдырлыкъбыз? — деген эркиши тауушла эшитиледиле.

— Аны опоуу да этилир, кьоркмагъыз! — деген болмаса, киши айырыб, тюз джууаб бермейди.

Эки-юч кюнню ичинде джаханим ауруу энтда талай адамны кьоратды. Елгенлени кёбюсю онгуз кьартла, ууакъ сабийле, ырахынла, сакъатладыла. Джюрек ауруу болгъанладан да, бу барамтаны, джунчууну кёл-тюралмай, киши кьалмагъанча ауушхандыла. Тенгиз джагъасында мылы джерни кьабыр орунла этиб терен кьазадыла, не келсин, тюбюнден суу чыгъыб, джунчутады.

Бу арт кюнледе, джангурла кече, кюн да кьуяргъа кьалгъанлары себебли, елгенле асыры кёб болгъандан эркишилери болмагъан онгуз юленикиледен алкъын басдырылмай тургъанла да кёрюнедиле. Тели ауруудан тешек болгъанланы кьой эсенг, таб аякъ юсюнде эсе да, ауругъаны ажымсыз эсе, кемеге минерге эркилик бермейдиле.

Чайпала, чулгъана, шууулдай тургъан тынчлыкъсыз Къара тенгизни кыбыла таба джанында тютюнню эслеб, ёрге сюелалмагъанла кьобаргъа кюрешиб, бири бирине сюйюмчюлюк айтадыла. Сууукъла тошгенли теренден, къазан джётел этгенле да, тюз кесекле тийиб, бурунларын тыялмагъанла да аз тюлдюле.

Къайда да кьарыусузгъа, чыркымгъа аурууну кёбюсю ёч болуучанды. Насыблары болур, Асиятны балаларына алкъын ауруу кьатылмагъанды. Асият да бираз эс джыйгъанча кёрюнеди. Кеме джууукълашхандыкыгъа, алгъынча, алай юрюлюб, аллына чабалмайдыла. Алайыны тамадасына Батыр бир чырмаалгъанны узатыб шыбырдайды. Бери айланыб, кьолу бла Асиятны кёргюзюб, башын силкиб, неле эсе да айтды.

Ызына, Къарачайгъа къайтырындан умут юзюб, Тюркге кетиб кьалыргъа башлагъан Гоккаджанны

асыры кьоркыгъандан санлары кьалтырайдыла. Кёб болмай ёлген огурлу атасыны кьабыры, джанындан сюйген гитче кьарнашчыгъы — урланган Тукъумчукъ, кече джукъусун алгъан, ашдан, суудан айыргъан кёк бёркю, кьумурхабел Джашау, туугъан эли, чокъуракъча, кём-кёк Теберди кьобан, ёхтем тауланы юслерин кючлеген деу нызыла, наратла, назла, джай чилледе да салкъын аяз ура тургъан ёмюрлюк бугъойла, къайнаб чыкыгъан кёзлеу суула — быланы барындан да айырылыб барады... «Огъай, Джашау бизден акъыллыды, бизден насыблыды», — дейди Гоккаджан ичинден. Былайда ол кёлюндегин айтыр, барыб, ичин тегер теңг кьыз кёрмейди.

Джангыз Джашауну ёге эгечи Сурат алгъаракъда Джашаудан келчилик айта айланганды да, анга бир аз ышанады.

Кеме джагъагъа джетгенлей, кёчгюнчюле ёрелешиб, дауур-сююр башланды. Алайыны тамадасы, кьагъытны кьолуна алыб:

— Мен бусагъат кёчерик юйлени тамадаларыны атларын окъурукъма. Ала бютеу юйдегилерин миндирсинле, хапчюклерин джюклесинле. Мен атларын окъумагъанла муну ызындан келлик кемени сакъларыкъсыз, — дегенлей, кьозулу кьой мангырагъанча, кычырыкъ-хахай, джылагъан тауушла тенгиз толкьунланы тауушларын да эшитдирмей башладыла. Алтмыш юйдегини кеси юслерине кьарауул болуб миндирди. Аланы ичиңде Батырны юйдегиси, Асиятны юйдегиси. Джагъа толу бир ёлюр-саусузла, сабийле, тиширыула кычырыкъ эте, сарнай кьалдыла.

Кеме, акъырып тебе, тютюплей, джагъадан узакъ джолгъа айырылыб тебреди. Кемени ичи джылауду. Бутун, кьолун туйгенле, чачын джыртханла кёбдоле.

Батыр, аланы дауурларына чыдааялмай:

— Кьутургъан тууарлача, былай нек кычырасыз, хаа?.. Былай этерик болуб, джолгъа нек чыкыгъан эдигиз, аллахны сюйген кьуллеры?! Ичибизде керти ауругъанла бардыла. Аланы да къыйнамагъыз. Аллах сакъласын чарпыудан ансы, муну ичинде тынганны была эркелетиб кюрешмейдиле. Ёлюкню кемед джюрютген адет джюкьду. Аны билиб, кесигизни эсгеригиз! — деди.

— Хапары болгъан аллай бир игиди. Ий, Батыр, со-ра кемед джан бергенни ташыб кюрешмей эселе, не этедиле да? — деб, сескеклениб сорду Асият.

— Аны уа сорма, эгечим, аллах сакъласын бизни барыбызны да ол кыйынлыкъдан.

— Да бир айт, билирге сюебиз.

— Тенгизге быргъаб иедиле.

— Ах, мен джарлы, кертими айтаса, шо, ол иги анангы джаны ючюн, тюзюн бир айт! — деб, Асиятны, сууукъсурагъанча, джаякъ тюклери къобдула, джюреги чанчды.

— Алайды, къуранны хакъына, Батыр болумну айта турады, — деди къатында олтургъан, джылы келген, джётел эте тургъан эркиши. Джанына базмагъан Асият, саудан ёлгенча болду. Кеме кызыудан-кызыу силкине, тенгиз сууну кёмюклендириб, эки джанына бюрке, бир ташайыргъа джете, бир башына къалкъа, кёблени джухтан къоркъуулу тенгизни джырыб, джагъасындан айырылды.

* * *

Кесини, Адылгерийни юйдегилери да кеталмай, экинчи айда да тенгиз джагъасында джунчуб, инджилиб тургъанларын эшитгенинде, джюреги андан кёб тёмей, эки юйдегини да къайтараллыгъына базыб, Джашау джюрюк аты бла джолгъа чыкъгъанлы, бюгюн тёртюнчю кюнюдю. Кюн чууакъды. Кеме джагъадан джанлай башлагъанды. Къычыргъанынг эшитиликди.

Джашау тенгиз джагъасына джууукълашды. Атын арытханды, темир чыбыкъдан этилген чыгъана бурууну эслеб, къатына джетди. Ичинде адамланы кими джатыб, кими олтуруб ауузлана, джубана тургъанларын кёрдю. Сыртындан табсыз джатыб тургъан тиширыуну эслеб, атындан тюшдю. Аны да джюгенинден тутханлай, джюреги къоркъуб, акъырын атлай, мийик темир буруугъа джетиб, арасында тешиклеринден къараса: чырайлы джаш тиширыу, чунгурчукъда, балчыкъгъа сыртындан бир табсыз сойланыб, эки къолун кенгине кериб, къымылдамай турады. Эки эгиз кызычыкъ, тиширыучукъну ачылыб тургъан хубар эмчеклерин созуб, сют чыгъаралмай, джылар къарыулары да болмай, сынгсыргъа кюрешедиле. Тум къара къутас чачыны, балта саблача, базыкъ эшмелери беллерине дери балчыкъгъа батхандыла. Аягъында эски мессилери.

Джашауну санлары джызылдаб, не этеригин да билмей, терен ахсыныб, алайда сир къатды. Аты, ашалмагъан наллары бла джерни чучхуб, бурну бла ийисгей, башын бурууну юсю бла узатыб, ачы кишнеди. Къобалмай тургъан эркишилени бири, дыгалас бла ёрге сюелиб, берлакъ эки атлагъанлай, тентиреди. Сора башын кёлтюрюб, бери къарагъанлай:

— Тоба! Тоба! Джашаугъа къара! Джашау, сенмесе, юйюнг къурумагъан!.. Къайда къалыб кетдинг? Ай, медет аллах, тюз ма бусагъатда кетди Батыр юйдегиси бла. Ананг да, атанг да, эгешчигинг Хаджат да, таб ол бир эгешчигинг Сурат да кетдиле. Тохта, тохта, ма, ол бара тургъан кемени кёрмеймисе, майна, узаймагъанды. Къайыгъынг болса, таб атынг суугъа уста эсе, ызындан джетерик эдинг! Адылгерий харибни юйдегиси да апдады, — дегенлей, ёмюрлюкде билдирмеген джюреги мизни сукъгъанча чанчды. Анга да къарамай, секириб атына мишиб, Джашау къамчини тёмеди. Ингичкебел, къынгырбоюн, узунджал хора, кёмюклениб турса да, окъ атылгъанча, тенгиз таба мыллык атды. Къараб-къарагъыныч суугъа ташая барыб, аякъларын узатыб, бойнун созуб, башын кёлтюрюб, къулакъларын джума, джюзюб, теренден-тереннге тебреди. Аны кёрюб, алайгъа къараууллукъ этген, джангыз адам мишген къайыкъчыкъ ызындан джетди. Ичинде аскер кийимли адам:

— Къайрыса? — деб къычырды. Джашау аны къайгылы тюлдю. Бусагъатда аны тыяр кюч джюкдю. Джюрегинде от джанады. Ала чекген азабда биринчи кесин терслейди. Он такъыйкъаны алгъа атлар ючюн, джанындан сюйген Гоккаджанны, табхан анасын, багъалы эгечин ийиб къойгъанына кюеди.

— Мен сеннге къычырама, къайтмай эсенг, урама! — деб, сакълауул хачыпсылы, герохун чыгъарыб, кёкге атды. Джашау да анга айландырыб герохуну огъары аягъын бошлады. Не келсин — сыбызгъысына суу кирген герох атылмады. Къайыкъчы, экинчи да атыб, окъну къулагъыны джаны бла джюздюрдю. Джюзерге усталыгъы болмагъан, аты да арыб, тюблю, башлы бола, тентирей тебрегенин кёргенинде, ызына бурургъа кюрешди. Ат, иесини айтханын эталмай, бата тебрегенинде, Джашау, терен ахсыныб, чепкени, къамасы бла суугъа секирди. Къайыкъчы сейирге къараб турады. Кюмюш ёшюнлюгю, кюмюш джюгени бла аллай

къарамлы атны тенгизге уруб батдыргъан Джашаугъа башын булгъаб:

— Сенича быллай дюргеннге джигит демейдиле, шашхынлы дейдиле! Дюлдюр ат бла да тенгизде кемени джетмезлигинги билмеймисе! Кюмюш къама бла джоргъа атдан сора да адамгъа баш керекди, — дей, эрлай къатына джетиб, кючлю къолу бла тартыб, къайыгъына миндирди.

* * *

Минглени сарубекча ичине джухан тюбсюз Къара тенгиз къарачай халкъгъа да къара къыйынлыкъ салгъанды. Алайда айны, кюнню алджамай тергеялгъан джокъду. Ол огъай эсенг, былайда ёлгенлеи санын да киши тюзетиб айталлыкъ тюлдю. Қим къачан кеталлыгъын, таб, алайыны тамадасы да билмейди. Тенгиз къобуб, толкъунлары джети-сегиз сажнаны ёрге чынгагъан сагъатда джер тебрэнгеннге ушайды. Алай тебген кёзююнде ол кишини джазыкъсыша билмейди. Аны толкъунлары бир-бири бла талашхан замапда тюбсюз тенгизге ненча кемени кёмгендиле!

Былайда кемеге мипалгъанла, айхай, ары сау-эсен джыйыллыкъларын да билалсала уа... Алкъын кеталмай, мадар излей, кеслерин неге да уруб, тюнкелерин тауусуб тургъанланы кёбюсюню къабыр юлюшю былайда болгъанына, таб, кеслери да ишек этмейдиле.

Хар ыйыкъда къарачай элледен кёчгюнчюле биягъы поезд бла келиб, тенгиз джагъагъа къуюладыла. Барыны джазыуу да бир-биринден узакъ кетмегенди: инджилиу, ауруу, кеме сакълау, ачлыкъ. Къолларындан келгенле памазларын бузмайдыла, сууаб ораза тутаргъа кюрешедиле. Аны башларына себебге санайдыла. Барыны тюшлери да басдырыкъланган тюшге ушайдыла.

Былайдагъыланы кёбюсю джарлыла, джалчыла, адам сёзге алданганладыла. Унугъуб, джокълукъ бла ёсгенлеге «анда эркин, тегдем дуниягъа чыгъарыкъсыз, барыны да рысхы, берекет, хурмет кючлерикди, ёлген да муслиман топракъгъа тюшерикди», дегенлеринде, ишекли болмай, къол салыб къойгъандыла. Джалгъа сюрюу кютгенле хар айда юч сом какъ алыб тургъандыла, ол ачагъа бир орта къой келе эди. Ауру-

гъанлагъа былайда башха мадар джокъду. Ышанганлары таш салдырыу, тюкюрюу, китаб ачдырыу, дууа, билгичге соруу, тюшлеге...

Къарачайлыла ышанлагъа да бек ийнангандыла, сёз ючюн, отджагъада кёсеу сюелсе, кёзю секирсе, сабий тёрт аякъланыб, башын ийилтиб, эки аягъыны тюбю бла къараса, кёзю чыракъ кетсе, бурну суйюнсе, къонакъ келликди, дегендиле. Алларына къара киштик, неда къуру челеклери бла тиширыу чыкъса, ырысха санагъандыла, эрни кичисе, джангы эт ашарыкъларына ийнангандыла. Адам эки джаягъын эки къолуна салса, ырысды, атасы, анасы ёледи, деб тургъандыла. Юйню адамы джолгъа чыкъса, ол таб юч кюнню джолоучу боллукъ эсе да, ырысха санаб, барыб джерине джетгинчи, юйню сибиртмегендиле.

Была, дагъыда былача кёб ышанла къарангылыкълары кёргюзедиле. Диннге къаты адамла, артыкъ да тиширыула, суратха тюшгени кеслерине гюнахха, ассылыкъгъа санагъандыла. «Джерине кёре джыланы» дегенлей, заманнга кёре — джашауу, заманнга кёре — билими болгъанына тюшкюне барабыз.

Джашау не сагъыш эте болур? Борбайы болгъан юйде джангыз джаш болуб, айтханын этдириб ёсген, уллу заманчыгъында элде эм къарамлы, эм акъыллы къызны аллына барыб, кюндюзгю кюн, адамланы кёргенлерин да истемей, кесине базыб, таукел сёлешген джаш, энди не болумгъа тюшгенди?.. Джаз джангы чакъгъан джанкъозну гыйы буз басханча, джашау бюгюб, муштукълул этгенди, эс ташлатханды. Ол Джашауну кесини терслигимиди? Огъесе атасыны къутсузлугъу ючюнню чырмалды?.. Бу халкъны барына тюшген къыйынлыкълары чурумуду. Къарачайлыла ма быллай джылгъа айтадыла «къонгур джыл келгенди» деб.

Экинчи кесем

Онджетинчи башы

Кеме ауур джюгю бла, тенгиз толкьунлада, сенгилчекча, бата, чыгъа, чайкъала, тьобсюз тенгизни башын джыра, бюрке, ашыкъмай баргъанлы экинчи танг джарыды. Къыбыла джанындан ургъан хыны джел тенгизни, алайсыз да кеслерин тыялмай ёшюн уруш этген сууукъ толкьунларын, артларындан сюрюб, кёлтюре башлады. Аланы шуулдагъан тауушлары адамланы къулакъларын сасытадыла.

Кеме чайкъалгъаны сайын, адамла, олтургъан джерлеринде туралмай, аллары бла артларына кёзюу-кёзюу силкинедиле.

Къусары келиб, кёлю булгъаныб, башы тегерек айланыб, Асият, чыдаялмай, барыб терезесини туурасында сюелиб, башындан салынган темир сынджырдан тутду. Гоккаджан, аны эслеб, къатына джетиб, белинде беллигине къолун сукъду. Асият къыйырсыз, тьобсюз тенгизни къутургъанын, аны огъурсуз толкьунлары ачууланыб, ёрге кёлтюрюлген заманда минг ач сарыубек «тылкъ» деб джутуб къоябыз деб, ауузларын кёкге ачыб, юсюнге атылгъанча кёрюнюб, кёлю булгъаныб къусду. Сора тентирей тебрегенлей:

— Къызчыкъ, джаным, белимден иги тут, кетиб ба-рама, — деди. Кемеден ёлгени юсюнден Батырны айтханлары кёзюне кёрюндюле шой эди, ачы къычырыкъ этиб джыгъылды. Гоккаджан, эс ташлагъаны себебли, къарыу эталмады. Къычырыкъгъа Сюлемен, Гошаджан, Мырза джан солуу этиб джетдиле. Кёлтюрюб орнуна салдыла. Бети-къуту да кетиб, тылпысуз болгъанды. Бетине гыбытны тьобюнде къалгъан суучукъну бюркдюле. Ауузуну къуяргъа кюрешдиле. Не келсин, тиш-

лери бир-бирине кысылыб, суу, эринлерин джууб, эки джаны бла тышына кыюлду. Эгечи Гошаджан бетине бетин салыб сарнагъанлай, ол джанындан, бу джанындан да адамла басындыла. Мырза Асиятны аякларына кюлун джетдиргенинде, эти, бузча, сууб, кегериб башлагъанын эследи. Болур болгъанын таныб, терен ахынды. Кычырыкъ-сыйытха кемечилени бири—юсюнде абасы, башында сархы, джанында героху бла—келиб, башын булгъаб, не эсе да бирле айтды, алай а аны не айтханын киши эшитмейди. Кычырыкъны тыялмагъанында, бир джанына тутуб, герохун атды. Кычырыкъ шаушалды. Джаш ангылашырмагъан биягъы сёзлерин андан да келтирди айтды.

Кечгюнчюлени бири, тюрк тилни билген джаш адам:

— «Джамагъат, ёлюкню юсюне басырмагъыз. Ол керти дунясына тебregenди. Аны джаратхан аллах сюйюб, кесине алады. Аны ачуландырмагъыз!» — дейди деди. Кесини юдегичигинден, эгечинден, кярнашын-дан кялгъанла бирем-бирем артларына турдула. Гоккаджан бла Хусейчик, апаларыш кучакълаб, юсюне кяршыб, кеслерин тыялмай джылайдыла.

Батыр, Асиятны кярар-кяраргынчы бошалыб кялгъанына башын булгъаб:

— Ай, насыбсыз джан, кзуранындан, намазындан да ахыр кюнде тук чакълы бир сеbeb болмай кялдыла да!.. Энди, Гоккаджан, Хусей, джаным, тохтагъыз. Сюлемен, Мырза, сизге айтама, ёлюкню джашырма-сакъ, боллукъ тюлдю, — дегенлей, сёз ангылагъанча, герохлу нени эсе да басыб сызгьыртды. Олсагъатдан эки салескюр, сауутлу, кешг шалбарлы джаш хыны кван алыб джетдиле. Ёлюкню кергюзюб, ол не эсе да акъырын эки сёз айтханлай, бири Хусейни, бири Гоккаджанны артха мюйюшге тыйдыла. Олсагъатдан эти да суумагъан Асиятны бири башындан, бири эки аягындан сермеб алыб, кяйры эсе да тебregenлей:

— Биз муслиманлабыз, бизни аллахыбыз барды, дууасы, джаназысы этилмей, басдыргъан адет джокъду. Энди, иги джаш, терк кечюрчю былагъа, — деб Батыр кяйгъыгъа кирди.

Джаш кечюрдю. Герохлу, бери айланыб:

— Тенгизде ёлген адамны биз басдырмайбыз. Аллах сюйген адамын кесине алады, — деди. Тюркю ол экеуленнге кёзю-башы бла не эсе да кергюздю. Гоккаджан, кычырыкъ этиб, анасына джабышды, бютеу

джууукъла сыйыргъа мыллык атдыла. Бирине да тынгыламай, бёлюмге алыб баргъанланы ызларындан Мырза квамасын чыгъарыб джетди:

— Бусагъатдан экинги да туурайма! Бериб кююгъуз! — деб керилгенлей, герохлу аны билегинден сермеб тутду. Ол такыйкъаны ичинде тюркюлени бири:

— Ат! — дегени бла чепкенини узун этеклери джел эте, кюллари кванатлача джайылыб, шуулдаб келе тургъан тюркюз ач толкунну тюркюз аузуна Асиятны ёлюкюню «шоп» деб тюркюз тенг болду.

Гоккаджан несин да билмей ауа тебregenлей, адамла ариу айттыб, орнуна элтиб олтуртдула. Ичинде адамла, бал чибинлери кюзгалгъан чегенча, джызылдадыла, кемени сарын тауушха алдырдыла. Джел кюбханды, кярар булутла энди тенгизни юсюне джаба башлагъандыла. Тубан джауум ууакъ себелейди. Кёк ачыачы кюкюрейди. Сууукъсураб, хар кимни джакъ тюркюлери кюбхандыла. Бет джугъанны, эртдеп азыкны унутхандыла. Толкунла кемени, джонгурчханы атханча, ары бла бери атадыла. Энди кеслерине кюркыгъандан, эркишиле, тишируула да кымсыз болгъандыла. Тылмачлыкъ этген кярарчай джаш:

— Кеме чайкялгъан заманда джюрюрге болмайды, хар ким орнунда тур, тюркюз ичмегиз, — дейди кемени неси, эшитмедик демегиз артда, — деди.

Асиятны адамлары, сабийлерин тегереклерине джыйыб, ариу айттыб, кёл этерге кюрешгеликке, кеслерин тыялмайдыла, джыламукълары кююлуб келедиле. Гоккаджанны джюрюге келтирди чегенча сескекленеди.

— Джигит, сен быланы тиллерине уа кяйда юрене тургъанса? — деб сорду Мырза, Асиятны эгечини тамада джашы, джюрюгенини ачы чапчханын джашырыргъа кюреше.

— Мен кярарчайлы болгъанлыкъгъа, Тюркде туугъанма. Бизникеле бурун кечгепледедиле. Стамбулну кыйырына тогъуз-он кярарчай юй бирге тюркюзбиз, — деди джаш.

— Атынг кимди?

— Тюрк ат атагъандыла, Азизди. Оналты джылгъа кирдим.

— Сора Кярарчайгъа нек келген эдинг да? — деб сорду энтда Мырза.

— Берими? Мында, уллу Кярарчайда, атам джууукъларына келиб, хапар билиб барама.

— Айыб этме, кимладанса?
— Сылпагъарладан.
— Атанг сау болур?
— Анам, атам да саудула.
— Атанг къайда ишлейди?
— Атаммы? Кемеде ишлейди.
— Сора сен аны бла келген болур эдинг бери?
— Огъай, мени атам сатыу-алыу бла Ингилизге баргъан кемени джюрютюучюге болушады.
— Сора ачханы уа къотарады дейсе...
— Аны ким билсин, бизге огъай эсенг, анама да айтмайды, — деди джашчыкъ, Мырзаны сорууларындан эригиб...

Аны эшитген кѣчгюнчюле бир-бирлерине къарашдыла. Ёзге сѣз кѣшаргъа суйген болмады. Эм бек сорлукъ затын унутуб кѣюуб, эсине тюшюргенинде, Мырза, къалгъанлагъа да эшитдире, былай сорду:

— Азизми дединг, аллах ючюн? Иги джаш, биз алкъын тюрк атлагъа юреналмагъанбыз. Шо, иги джашча, эринме да бир сор ол кемени иесине — бизни къалайгъа элтиб тюшюрлюкдюле? Къачан джетерикбиз алайгъа?

— Мен аны анга сормагъанлай да айтайым: Стамбулну къатына элтедиле, алайдан ары къайры элтириклерин билмейме. Анга соргъанлыгъыма, айтырыкъ тюрлю.

— Сора, айтыунгдан, ол тамышмагъан танады...

— Шахаргъа тамбла танг ата джетерикбиз, — деди джаш. Бирем-бирем келиб, эркишиле джашчыкъны арагъа алыб, хапар соруб тебрегенлей, ол тѣгерегине сесекли болуб къарады:

— Тышындан келген джолоучулагъа бизни хапар айтханыбызны мында тамадала асыры онгсунмайдыла. Тюркню сѣгедиле деб кѣллерине келе болур, огъесе тахсабызны тышына билдире турадыла дебми этедиле, ким билсин. Тюркюге сорлугъугъуз болса, не аны сизге айтыры болса, мен табу этиб да кѣчюрюме. Джашаун а — мен не билеме, — ма, кесигиз кѣзюгюз бла кѣрюрсюз, — деб, кемени иеси, андан ачха алмай, эринмей бизге джол узуну тылмачлыкъ этиб барырса, деб миндиргенди.

Тюрк тилни тылмачсыз ангылагъан къыйынды. Кѣб сѣзлери келишедиле, санауларыны бизден башхалыгъы азды. Юйде тюз «бар, кел, олтур...» дегенча,

тынч сѣзле келишедиле. Алай илму джаны бла, неда къралны, джашауну, боллукъ заманны, тарихни юслеринден теренге кириб сѣлешген заманда къарачайлы, анда-мында бир талай ушаш сѣзню эшитгенликге, толу магъанасын айыраллыкъ тюрлю. Ол себебден тил билмегенлеге тылмач керек болады. Ансы ангыламай къатышдыргъан, «сангырау къулакъ эл бузар», дегенлей болуб да къалады.

* * *

Экинчи кюн танг атаргъа, узакъда, тенгизни кыбыла джашында, джагъасы кѣрюндю. Бир джаны мутхузду, тубан бла чарс болгъаны иги танылмайды. Кеме не къадар джууукълаша барса, танг ол къадар кериле, кюн джарый келеди. Юйле таныла башладыла. Межгитлепи мийик минаралары тенгизден къарагъанлагъа кѣкте къурулгъан мазаллы садакълагъа ушайдыла.

Адамла кемени терезелерине басындыла. Гоккаджан, шашхынлы болгъанча, бетин джыламукъ кюдюрюб, тѣрт бюклениб, мугурланыб тургъанлай, илгениб, кычырыкъ этсе, анасны эгечи Гошаджан, Мырза, анасны тамада кърнашы Сюлемен къатында олтуруб, имбашларыша кълларын салыб, джюрегин джазаргъа кюрешедиле. Эс джыйса, гитче кърнашчыкъларына: Хусейге, Алымгъа, Сафаргъа кѣзюн джетдириб, терен ахсынады. Сора тѣртюсю да бирден бузулуб, кеслерин тыялмай джылайдыла. Джер тебрингенча кѣозгъалгъан тенгизде, бир-бирине талаша шууудаб, джар оюлгъанча, ачы таууш эте келген ач толкъунланы ауузларына, чепкен этеклери джел эте, тюшюб баргъан анасын не кече, не кюн кѣзюпден кетералмайды.

Ол огъай эсенг, халкъ мыллыгын атыб къарагъан, бютеу муслиман халкълагъа аты белгили Стамбул шахар кѣрюннгенинде да, бурулуб къарамады. Терезени къатына барса, тенгиз кѣрюннюкдю. Ол а энди аны сабий джюрегине окъ джара болуб тюшгенди. Ол джара Адылгерийни бютеу юйдегисинде ёлюб кетгинчи турлукъ, бителмезлик джарады. Асиятны джууукълары джюз тюрлю къайгъы этедиле. Адылгерий, Асият да намазгъа, оразаларына къаты болуб тургъанларын биле-

диле. Бир адамны капегин ашамагъандыла, ётюрюкню не болгъанын билмегендиле. Бир инсаннга зарланмагъандыла, кишини артындан сёзюн этмегендиле. Асиятны ауузундан къаргъыш сёз чыгъыб да эшитмегендиле. Сора былагъа аллахыу тагъала нек ачыулапнган болур? — деб, кёллери бла сейирсинедиле. «Аллах деген ач къалмаз», дейдиле. Была, аллахха халал кьуллукъ этиб тургъанлай, ач къалгъан огъай эсенг, къаргъышда айтылырча болуб нек къалдыла?.. Быланы таныгъанла бары да анга къыйпаладыла. Биягъы герохлу мыртазакъ киргенлей, Гоккаджан, асыры кьоркьуб джюрексиз болгъандан, шипдикни тюбюне быстырылыб тебреди. Гошаджан билегиндеп тутуб тыйды. Былагъа Азиз да келди.

— Хазырлана башлагъыз, бютеу дуняда муслиман халкъланы сыйлы къалаларына — Стамбулгъа джетебиз. Ашыкмагъыз, басынмагъыз. Хар ким сабийин, адамын джокъласын. Кесигизни хапчюклеригизни алыгъыз дейди, — деб, Азиз тылмачлыкъ этди. — Бу ариу къызны, сабийлени биз да джазыкъсынабыз. Не келсин, тенгизни джоругъун бузаргъа эркиплигиз джокъду, кечсин, дейди, — деди Азиз, ана джууукъларыны арасында буюгъуб тургъан Гоккаджаннга къараб.

— Кет, ёлгенинг ит болмай, кесинг къара эшек болгъун дегин! Этерин да этиб, энди алаймы айтырыкъды! Тохта сени... нек ашыгъаса, мурдар, этген къатылыгъынгы уллу аллах сени кесинге джетдирир! — деб хыны къарагъанында, мыртазакъ, эшта, джарты-кьурту ангылагъан болур эди, къашын-башын туююб, герохну къабына кьолун джетдире, ичинден нелени эсе да мурулдай, джанлады.

— Алай сёлешсегиз, кесигизге аман боллукъду, — дей, Азиз да аны ызындан чыкъды.

Кеме, тенгизни джагъасына джууукълаша, суу юсюнде бир тюрлю мекамлагъа джетиб тохтады. Мычымай юйдегиле, бир-бири ызларындан тизилиб, чыгъаргъа хазыр болдула. Тамада алкъын келмегенди деб, бир талайны сакълатхандан сора: «Чыгъыгъыз!» — деб хапар бердиле.

Бирем-бирем чыкъгъанланы алайда мыртазакъла къайыкълагъа миндиредиле. Хапчюгю аслам, абадан юйдегиле, бирге сыйынмай, эки-юч къайыкъгъа да джюкленедиле. Къайыкъландан тюшгенлени сауутлан-

нган мыртазакъла тегереклерин алыб, джукъгъа джибермедиле. Бары да акъырын тюшюб, кенг тюзге басыннгандыла.

Кимни эсе да сакълайдыла. Алкъын киши джукъ айтмайды. Джунчуб, джолоучулукъда эзилиб келген, къара кийген, джукъусураб, аязый айлангап, ачлыкъ сынагъан джалангачланы кефли тюрклюле тегереклериндеп басыныб, джазыкъсыннганча, башларын булгъаб къарайдыла. Бармакълары бла бир-бирине кимлени эсе да кёргюзюб, бир ышарадыла, бир башларын булгъаб, кьуш-муш этедиле. Арыгъан, эс ташлагъан джолоучула алагъа башларын буруб да къарамайдыла. Ауругъанла, ырахынла, къарыусуз къартла, чыда-ялмай, хапчюклерини юсюне олтурдула.

Кюн тийди. Джылыу урду. Мычымай алайгъа, файтоп бла келиб, ючеулен тюшгенлей, алайын сакълаб тургъап аскерчиле, мыртазакъла сир къатдыла. Мазааллы, токъ адам, аскер кийимлери бла, кёкюреги орденледен толу, алларында эки нёгери да аскерчиле, ала ызындан, кёчгюнчюлеге сынаб къарай, келиб тюз араларында сирелдиле. Алайда бир мыртазакъ ол келген уллу генерал болгъанын къатындагъына айтханын кёчгюнчюле эшитдиле. Ол, сёз айтмай, тегерегине кёб къараб, тылмачын къатына чакъырды.

— Ташкёмюр къазгъан, темир джол ишлеген уста-ла, сауут-саба этген заводлада ишлегенле бар эсегиз, эки атламны алгъа атлагъыз дейди, — деб кёчюрдю тылмач.

Киши чыкъмады.

— Орус аскерде абычар, таб, солдат болуб кьуллукъ этген бар эсегиз, чыгъыгъыз, — дейди.

Энтда киши кымылдамады.

— Кеслери ауругъанла, юйдегилеринде къыйын ауругъанлары болгъанла, кьолугъузну кёлтюрюгюз — дейди.

Алайдагъыланы джартысы кёлтюрдюле.

— Сизде тели ауруу барды, кёб адамыгъыз ёлгенди дейле, ол кертимиди? — деб сордургъанында, кьоркъгъандан баш энишге къараб тургъан болмаса, киши джууаб этмедди.

Ол энтда, тюрк тилни билген бармыды ичигизде, деб сордурду. Анга да «хо» деген чыкъмады.

— Сиз, мубарекле, не затха джарарыкъсыз? Сюрюу кютерге? Бизни Истанбулда кьой сюрюулерибиз,

джылкыларыбыз джокъду. Сизде башха усталыгы болган кѳрюнмейди. Джартыгыз, айтыуугъздан, ырахыңды. Истанбул шахарды. Мында сиз этер зат табыллыкъ тюлдю. Ол себеден сизни башха джерге небиз. Ол шахарны аты Измитди. Кеме бла сагъатдан артыкны барлыкъсыз, — деди инарал.

— Энтда сагъатны биягы кеме бла барлыкъ эсек, сора, бизни тюшпоре, миндире турмай, ахырда да ары джетдириб кѳйсагыз таб тюлмю эди?

— Огъай. Ол кемени иеси Измитге джюрюмейди. Ол былайгъа дери деб джарашхан эди да, сау болсун, сизни джыйды. Энди ол шахаргъа башха кеме элтирикди... Бир кесек солууугъузну алыгыз, арыб, джунчуб турасыз. Джолугъуз болсун! — деб, араларындан ашыгыш чыкды.

Эки сагъат джетгинчи, кѳчюнчюле олтурган джерлеринден кѳлтюрюлмай турдула. Буйрукъ берилгенлей, джангы кемени тамадасы, эки нѳгери бла келиб:

— Хакыгызны дженгил ма бу эки адамгъа бери-гиз. Ачхагыз не алтын, не таза кюмюш болургъа керекди, — дегенинде, башха мадарлары болмаган кѳчюнчюле, бир-бирине болушуб, ачханы джыйыб берди-ле. Биягы къайыкъла, тизилиб келиб, адамланы, хапчюклерин да кемеге ташыдыла. Андан гитчерек кеме барын да алыб кетди. Мычымай Измитге джетиб тюшдюле. Кѳк тенгизни кенгинде шахарны акъ юйлерин, клисалары, межгитлери да кѳрюндюле. Былайда да аскерчиле кѳбдюле. Кѳчюнчюлени башха тюрлю кийимлерин, хапчюклерин, мыдахлыкъларын кѳргенле сейирсиниб, кенгден къарайдыла. Батыр, адамланы ичинде Азизни эслеб:

— Ант джетерик, сен Стамбулда къалган шой эдинг да? Бери къайдан чыкдың? — деб сейирсинди.

— Сизни къалайгъа джарашдырганларың кѳрсем, атама айтыб барлыкъма. Таб, анга мында тюбѳб къаллыкъ эсем да, билмейме. Ол къачан да джолоучулукъдан бошамайды, — деди джаш. Тѳгерекден басынганланы эшитиб:

— Не тилде сѳлешедиле? Мен быладан джукъ айырмайма? — деб, Батыр билирге изледи.

— Былайда эрменлиле, урумлула, малкъарлыла, чуутлула да кѳбдюле. Таб, бу шахарда ала тюркюледен да аслам болурла. Майна, къарачыгыз ол клисалагъа... Ала гяурдула. Къуранны, намазны сан

этмейдиле, аланыкы табынууду. Мындагы араблыланы ичлеринде да бардыла, кеслерини динлерин тутмай, урумлуланыкылыны сайлагъанла, — деди Азиз, онгсунмагъанын билдире. Алайыны тамадасы, аскеркийимлери бла, фыйтондан да тюшмегенлей, бир къагъытны кѳюлуна алыб, сѳлешгенин къатында бир джаш адам кѳчюрдю:

— Багъалы къонакъла! Сизни юч къауумгъа юлешиб, Анкарагъа — бир къауумунгу, Бурсагъа — экинчи къауумунгу, Коньягъа ючюнчюню ашырмай болмайбыз. Джер сайлай турургъа мадар джокъду! — дейди.

Бу сѳзлени эшитгенлей, ол шахарладан хапарсыз болганлыкыгъа, бир-бирибизден айырылыргъа тебренбиз деб, артык да тишируула, джылау-сыйыт болдула.

— Мен тынгылагыз дейме, къайтарыб айтырыкъ тюлме. Бурсагъа кеме бла кетериксиз, сора бир кесек джерни арбала бла Демирташ деген элни ичи бла ѳтериксиз. Бююн огъуна джыйыллыкъсыз, узакъ тюлдю. Уллу шахаргъа, Коньягъа, поезд бла барлыкъсыз. Джолда Афион, Эскишехир деген шахарларыбызны кѳрюб озарыкъсыз. Ары тамбла кюнортагъа джетериксиз. Анкара — ишлене турган джангы шахарчыкды, кече анда боллукъсуз, Коньядан джууукъду. Анга да поезд бла барлыкъсыз. Джолда Биледжик, Эскишехир деген шахарланы кѳрлюксюз. Бирегизге джол устала боллукъдула. Тылмачла да табханбыз, — деди. Биягы кычырыкъ, биягы даулашыу тохтамайды. «Халкны кѳбарыб келтиргенсе, энди бизни таныматган къралыбызда къуш тююнлей, кау-куу нек этдиресе? Хасан апенди да, сен да айтыгыз да, была муслиман эселе, юйдегини, джууукъланы бир джерге ийсинле, аман кюн келликле!» — деб, Гошаджан, эгечи Асиятны, Тукъумчукъу ачыууп да быладан алыргъа излеб, Къоналийге хыны къарады.

Ол да, Хасан апенди да «Сизни бу баш аурутуугъуз, бу бошауузлугъугъузду бизни мында да къармарыкъ», — дей, ол адамны къатына барыб, тылмачха джалбарыб: «Айт бизни тилегибизни!» — дедиле.

Тамада башын булгъаб, тынгылаб турду. Унады, алай а хар къауумда джюз бла джарымдан кѳб адам болмазлыгын ангылатыб, кимле къайры барыргъа разылыкъларын джазыб беригиз, деб буюрду.

Аны къабыл кѳргенликге, апенди бла, Къоналий бла

кёбле даулашдыла, таб, бир-бири джагъасындан тутуб, силкиндиргенле да болдула. Аманни кеминде оноулашыб, къагъытланы толтуруб, тамадагъа узатдыла.

Биз таныгъанла: Батырны юйдегиси, Адылгерийни ёксюзлери, Хасан апендини, башха элчи Мурат апендини юйдегиси, Харунну джашлары, къатыны, Мырза, Сюлемен, мал къошну иеси Бекир, дагъыда кёбле Конья шахаргъа джазылдыла. Тылмачлыкъ этген Азизчик да былагъа тагъылгъанды. Ол Гоккаджандан эки кёзюн аламайды: аны базыкъ узун эшмелери, тум къара къашлары, ала кёзлери, сыйдам бетчигинде ойнай тургъан нюрю, таб сюеги джаш адамны акъылын бёлгендиле. Аны эслегенлени да кёллерине джукъ келмейди. Не ючюн десенг, джашчыкъ асыры джашды. Гоккаджанны къыйынлыкъ тёрт бюклегенди. Ол дженгилде джашха бурулуб да къарамазча болгъанды.

Темир джоллары бизникиледен тар, вагонлары бизникиледен аз, гитче. Тиширыуланы эркишиледен айрыб, башха вагончукълагъа миндирдиле. Адамла энди бираз эс джыракъ болуб, гитче терезечиклеринден къарайдыла: топрагъы саргъылдым, джалан сыртлада къой сюрюучюкле, гаммешле, тюеле кёрюндюле. Бир-бирине сейирсиниб, хапар сорадыла, алай а бу джерлени ким биледи, бары да биринчи кере кёредиле сора. «Тылмач сабийле болгъан джерге бек керекди», — деб тилегенди да, Азиз тиширыула бла бирге барады. Тамада, аны къарын аурууун билмей, ийнаныб къалгъанды.

Джолну узунуна тёзалмай, азыкъларына узала башладыла. Қими башлыгъына туюлюб тургъан, кюлде бишген нартюх нардычукъла бла эртдеракъ сыгъылгъан бышлагъын чыгъарады. Қими къууут, кими бишген омраула, къуйрукъ, къысха илик, базук чыгъарыб, ортагъа саладыла. Гыбытда айранны, къакъсы татыу этгенине да къарамай, агъач аякъланы толтуруб, кёзюлетиб, бир-бирине узатадыла.

— Алан, бышлагъынгу туз къалджады да, айран аякъланы бери узатыгъыз! — дегенле да бардыла.

Тюзлени, кенг ёзенлени сыртлары, бир-бир джерледе уа къая эринледе, кюнбетледе, къотур къаяланы ичинде ууакъ зыгытла, нарат чегетле, чёртлеуок кёкенле, эрик терекле да кёрюнедиле. Хоталарына мамукъ джыя тургъан шалбарлы къатынланы кёрюб сейирсинедиле. Кёбсюню бетлеринде къара джабыулары барды. Тютюн

иче тургъан эки тиширыуну эслеб, сейир болуб, Батыр, нёгерлерине кёргюзе:

— Ой, атанга голия дегин, башына джаурукъ къысыб, сабийине эмчек ичириб, тютюнню бохсуратхан къатын, кимники эсе да, керахатды. Ачдан ёле турсам да, аны къолундан бир туурагъан гырджынны алыб къабхан къыйынлыкъдан аллах сакъласын, — деб къычырды. Бир-бирин тюртуб, басынышыб къарайдыла.

— Аланла, сиз быладан не сакълайсыз... Керти эсе, былада эки эгечден туугъанла, эгеч бла къарнашдан туугъанла бир-бирин аладыла, дейдиле. Шо, анга бир сейирсинигиз! Ай анасын сатдыгъым а, адам этмезлик аманлыкъ джокъ кёреме!..

— Тохта, болдунг, — деб, Батырны ауузуна ургъанча этдиле. Ол сёзге киши ийнанмады.

— Сора была хайыуанмыдыла? Таб, ант этериме, хайыуанла да аллай затда ана, бала деб айырадыла.

— Қъой, аллах ючюн, болмагъан, къайда хылымылы хапарны айтыб, кёлюбюзню чыгъарма. Бу сёзюню эшитселе, сеннге арну айтмазла. Была, юйюнг къурумагъан, не айтсанг да, муслиманнга киндиги кесилген, аллахны бирлигине, пайхамбарны хакълыгъына ийнанган керти адамладыла, — деб Батырны керегин бердиле.

— Меннге нек джанасыз? Быланы кеслеринде туугъан Азизчик алдай эсе, мен да алдайма. Мен да андан эшитгеними айтама, мубарекле, — деб, таб, къоркъаракъ да болуб, андан сора бираз эслеб сёлешди. Сау кюнню, таб кечени да барыб, экинчи кюн эртден азыкъны заманына учу, къыйыры болмагъан, чегети, тауу кёрюнмеген эски шахарны къыйырына келиб, алайда сагъат чакълы бирни мурукку этдириб, поезд узун мекамны аллында тютюн-тютюн этиб тохтады. Терезеледен къарагъанла тюрк аскерчилени сауутлары бла айланганларын кёредиле. Мийик юйню башында ай сураты бла джашил къатапа байракъ тагъылыбды. Адамла чыгъа башлагъынчы, узун абасы бла, башында къызыл сархы, джанында уллу бычагъы, къарамы-йыкъ, чырайлы, келбетли адам, ичлерине кириб, эки джанына къараб, белин ийилтиб:

— Хош гелдиниз биздин Коньягъа, конукъла! Гелингиз! — деб ышарыб саламлашды. — Ауушхан, ауругъан адам бармыды? — деб сорду. Былайы джашар джерлери болгъанын айтды. Джылы сёлешгенине ба-

ры да разы болдула. Поездден тюшгенлени хапчюккери бла, хар юйдегини башха-башха джыйыб, шахарны кюнбатхан джанында кенг тюзге элтдиле. Адамланы бирем-бирем тизиб, алларын кыбылагъа айландырдыла, эки джанларына барыб аскерчиле сюелгендиле. Былагъа селешген тамада, сагъатына къараб, бусагъат негерлери джетерге кереклисин билдирди. Ол аны айтыб бошаргъа, тёрт атлы, омакъ кийиниб, сауутлары чыкъар-чукъур эте, джетдиле. Барына кёз джетдире, атларындан тюшгенлей, алайда аскерчиле келиб, атланы алайдан къоратдыла.

Аланы бирлери, алгъа чыгъыб:

— Тюрк тилни билген тылмач бармыды? — деб кычыргъанында, Азизчик кесин кёргоздю. Ол, неле эсе да айтыб, энди кечюр, — деди.

— Сиз Конья вилаетде боллукъсуз, аны ичинде Қазада турлукъсуз. Мен аны каймакамыма, дейди.

— Джигит, биз ангыламагъанбыз, къарангы адамлабыз, бизге айыб этмесин. Вилает неди, билмейбиз?!

— Вилает — областды.

— Қазасы уа неди?

— Қаза — ол районду.

Сора «мен каймакамма» деб а неге айтханлыгъыды?

— Қаймакам — районну тамадасы деген сёздю. Энди бу селеше тургъан адам сиз джашарыкъ, сизни элигиз болгъан районну тамадасыды. Аны да тамадасы — вилаетни тамадасыды, анга вали дейдиле. Кысхасы, элни тамадасына мухтар дейдиле, эки-юч элникине — мюдир дейдиле, районнукъун, областныкын да айтдым. Сизни бу каймакам джангы кърала тургъан къарачай элге элтирикди. Анда кыркъдан артыкъ юйдеги къадалыб мекам ишлейди, — деб кечюрдю.

Қаймакам, дагъыда селеше келиб, ышарды.

— Конья деген вилаетни валиин аманат салгъанды. Аны тындырмай боллукъ тюлдю. Биз барыбыз да аны кьолундабыз. Ол аскерлеге башчылыкъ этиб тургъанды, бизни эм онглу адамларыбызны бириди. Тюрк патчах Абдул-Хамид аны бек сюеди. Валийибизни мыдах этсек, аллахыу тагъала да кечмез. Аллах сюймесе, валиини — ханий этерге да кьолундан келлик эди. Ол онгсузланы, джунчугъанланы мыдах этмейди. Къыйынлыкъ кимге да кёзюудю деб турады. Аманаты уа неди

десеги, инджилген, абджыгъан, кыйналыб, азаб сынагъан юйдегиле улуу аллахны аты бла саугъа берирге излейди. Юйлерине джюк болуб тургъан кызы сабийлерин алыб, ала сюйген затларын ашаб, кийиб, кёзлери къарагъан затланы алырча, кёзлерин ачыб джашарлары излейди. Елмезлик инсан джюкьду, аллахны сюйген кьулу, алай бла башына сууаблыкъ излейди.

Эркишилени кьанлары бузулду. Тиширыула сагъа-йыб, бир-бирине къарашдыла. Джаш кьауум джюкь ангыламады.

— Ол насыб кимлеге келгенин мен бусагъат кёргозейим. Мен кьолум бла тийгенле, аллыгъызгъа атлаб, ма былайгъа сюелликсиз, — деб, улуу бычагъын кынындан чыгъарыб, джангурчукъладан сора джумушаб тургъан кырдышха чанчды. Кёзю-башы бла кёргозгенлей, юч теги да къатына келдиле. Энди тёртюсю да тизилген адамланы сол джанларындан башладыла.

Қаймакам талай джаш тиширыулагъа къарады, джаратханы болгъанча кёрюмеди. Хар ким, насыб болса, бери келмез деб, къараб турадыла. Юллесин кьабындырыб, сагъатына кёз джетдире, энда сынаб къарай-къарай барады.

Алкын акъыл-балыкъ болмагъан кызычыкъланы бирине сакъалчыгъындан ёрге тутуб къарады, кьолундан тутуб, тегерек айландырыб, негерлерине не эсе да айтды. Ала да кёз джетдирдиле. Қаймакам, кызычыкьдан эки кёзюн алмай:

— Кадын? Чоджук бар? — деб, юсюне битди. Тылмач: «Къатынмыса? Сабийинг бармыды?» — деб сорады, — деди.

— Кет, къатыб кьалгъын огъесе сен дегин, сабийге кьаллайла селеше турады... бетсиз! Апы атасы болса, бюгюн кьап кьусдурур эди, — деди кызычыкыны анасыны эгечи. Тюркю кьагъыт ачхаланы Қаймакамгъа кёргоздю. «Боладжакъ!» — деб, ол кызыны анасына тёрт бармагъын кёргоздю. Къатын ауузуна келгени аямады.

Тюркю, дагъыда кьошуб, беш тюмен этиб, къатынга узатды. Къатын, ачхасын сермеб алыб, Қаймакамны бетине берди.

— Насыбсыз, ал ары ачхангы, нек атыб ийдинг... кыйынлы! Энди биз айтхан сёз чапракъдан ётмезли-

гин ангылай башламагъанмысыз?.. — деди Гошаджан. Алай болса да къатын ачхагъа алдатмады.

— Аны сеннге сормайма, ауузунгу тый, ауузунг къабышмагъан эсе!.. — деб, къашын-башын тюйдю.

Гоккаджанны Мырза бла Гошаджан арагъа алгъан-дыла. Джанлары чыкъмай бермегеди акъыллары. Азизчик да аладан узакъ тюлдю, чыдамы джетмей, эс-летмей, Гоккаджаннга кёз джетдире да орнуна сюеле турады.

Каймакам бара тургъанлай, кёзю Гоккаджаннга илиниб:

— Кафказия якши! Қийметли кыз? — деди. Гоккаджан джууб этмедди. Ангылагъанды деб, тылмач да кёчюрюб кюрешмедди.

— Пара бар? — деб, кызгъа онтюменликни кеси узатды.

Аны алай этгенин кёргепинде:

— Сёлешмей джапла былайдан, ичегилеринги сайларыкъма! — деб, Мырза къара къамасын кынындап чыгъарды.

Аллында кызы ючюн даулашхан къатын, бери айланыб, табалагъанча:

— Огъай да, къалайса энди, Гошаджан! Бюсюрюю этмейме, магъыз, деб, бёрюню ауузуна сюек атханча, кесигизникин къолларына тутдуруб иймегенигизге! Қим да кесине джетгинчи билмейди, — деди.

— Джазыкъсыныб, сизни да адамгъа санаб, болушханны сиз ангыларгъа суймейсиз. Кесигизге игини билмейсиз! — деб, каймакам ауаз бере тебрегенлей, джашланы туйюшор къанларын эслеб, герохун чыгъарды. Дженгиллиги болгъан Мырза джууукълашыб келген аскерчини уруп мурат бла къамасы бла башын сермедди. Аскерчи бир джанына секирди. Учхара джетсе да, аны имбашындан къан къуюлду. Нёгерлери аскерчиге басындыла. Мырзаны къамасын сыйырыб, къолларына темир бугъоу салдыла. Болгъаны байланган Мырзаны ашхы ууатыб, суйрей барыб, ат арбагъа атыб, къайры эсе да къоратдыла.

Каймакам узун, чырайлы адамды, алкъын адам арасына да джетмегенди. Гоккаджанны Гошаджан белинден буууб турады.

— Халам, биз мурдарла тюлбюз, муслиманлабыз. Сизни джазыкъсынган этебиз. «Дженгиллики аллах урсун» — дейдиле. Сизде дженгилле кеслерин таныт-

дыла. Барыр-кирир джеригиз джокъду. Багъалы халам! Мен айтханны эт да бу дюз сомну ал, — деди джумушакъ ауаз бла каймакам.

— Керек тюлдю! Ачханг, башын да от тёбеси болгъун! — деб кыджырады Гошаджан.

Тылмач, аны къатына келиб: «Валийни эм сыйлы адамы боллукъду, тамагъына дери рысхыгъа батыб джашарыкъды, бизни къралда сизден сыйлы боллукъ тюлдю. Дуния джандетден къачмагъыз. Нек чарлайсыз, дейди Каймакам, — деди.

— Биз адам сатмайбыз. Бу сабийди, анасы, кеси къараб тургъанлай, тенгизге атылгъанды. Гитче къарнашчыгъын джолда урлатхандыла, кёб болмай атасы ёлгенди, — деб, Гошаджан, Гоккаджан да джыладыла.

— Ма быллай онгсузгъа керекди джорек тынчылыкъ, юй, тынч джашау. Айтдырмай къоймай эсенг, халам, анга джашау дерге да джазыкъды, валийни къолунда джашау — ол зауукъду, гор этиб джашарыкъсыз. Қызыны рысхысын кесесе... Иги сагъыш эт. Быллай насыб аз адамгъа табылады.

— Ай, къойлай союлгъун сен огъесе! — деди биягъы Гошаджан. Сюлемен, эслетмей, къол бояр муратда, артлары бла келиб, Гоккаджанны къатында сюелди. Аскерчиле эседиле. Талайы сауутлары бла келиб, аны эки билегинден къаты буудула. Каймакам, ариулукъ бла айтханын этдиралмазлыгъын тапыгъанында, тамадасыны кёлюне джетер ючюн, кёзю-башы бла кёргюзюб: «Қъайгъы излегенле была кеслеридиле, аны кызыны уллу огъайы болмагъаны кёрюнюб турады. Туралмаса, ызына келтирербиз, элтигиз кызыны!» — деб билдирди. Этер къарыу табылмады. Джылай тургъанлай, Гоккаджаны алайдан къоратдыла.

Кёб турмай, эки мыртазакъ нёгерлери бла, Башюйюкден мыйыкълы, бёрю тоглу, кёфли адам келди. Ючюсю да атладан тюшдюле.

Мыйыкълы, бары бла да саламлашыб, къарачайча сёлешди:

— Джамагъат, багъалы къарачайлыла, мен Кавказдан келген къарачайлыма. Қъандаурланы Хаджи-Бекирни джашыма, махтанады демегиз, бек деменгили юйде ёсгенме. Мен миллетим ючюн джанымы да берликме. Сизни сыйыгъыз да тёппемде болсун, тамада тонгузну аты Залимханды. Стамбулда мекам ишлеуню юсюнден окъуйду. Қыз кирик да барды, алкъын юй-

дегиленмегенди. Аты Ёлмесханды. Тигери, бичери болгъан бир да къарамай анга келтиригиз. Элибиз ариу, эркин джерде тюшгенди. Тюзю, суу ючюн ипджилебиз. Билемисиз, бу джерлени суулары асыры тузлудула, мырды ийнслери да барды. Тюркню тегереги ёресине тенгизди: Къара тенгиз, Мермер тенгиз, Эгей тенгиз, Акъ тенгиз. (Была Джерле арасы тенгизге Акъ тенгиз дейдиле). Нек айтханларын а билмейме. Ол, таб, Къара тенгизден да ариу, кёкдю, кёбдюреуюзю дженгиген суугъа ушайды. Мен кеси хапарыма кызыб кетдим. Къачан келдигиз? Къаллай бирсиз? Сизни былай джыйыб, бир юдегини кёчоргенча, алыб келген тамадагъыз болур, айтыгъыз, къайсыгъызсыз? Сиз мында тюркюледен къоркъмагъыз. Ала да бизни кибик адамладыла. Игилери кёбдю. Аманлары да джеттишдиле. Таб, законну бузгъанлагъа да тюбериксиз, — деди.

Къоналий Хасап апендиге кёз джетдиргенинде, экиси да къатына барыб, къол тутушдула. Хапарларын айтыб, юдегилени джан санлары джазылгъан къагъытланы къолгъа тутурдула.

— Джарашхынчы, экинг да менге болуша турмагъыз, боллукъ тюлдю. Къош да бара-бара джарашады, — деди мухтар.

Каймакам мычымай къайтды. Ол, биягъы джерине келиб, махтанаракъ, къолун узатыб шахарны кёргозю:

— Эй, зауаллы къарачайлыла, къаллай шахаргъа кириб тургъаныгъызны билемисиз, хапарыгъыз бармыды? Бу дуниягъа атын айтдыргъан шахарды. Бу вилаетде турлукъсуз, сиз алкъын къонакъсыз, мен шахардан хапар айтайым, — деб, билгенин барын да тизди.

Коныа шахар джер юсюнде эм эски шахарланы бириди. Тавры деген тауланы аякъ джанындады. Бусгъатда шахарда юджюз мингден артыкъ адам джашайды. Мектеблери, аскерчиликге юретген мектеблери да аз тюлдюле.

Алай а мында джорукъну бузгъанлагъа кечим джокъду. Кърал, патчах салгъан джорукъну бузгъан — дини ташлагъан бла тенгиге саналады. Мени атым Ильясы. Элни мухтарыма. Алай деб, элни тамадасына айтадыла.

Анга сёз къошхан, соруу соргъан болмады.

Кёб турмай ёгюз арбала, ат арбала, эшекле, атла да келдиле. Къоналий хайдалатыб, мухтар Ильясны башчылыгъы бла, эрлай хапчюкле джюклендиле.

— Ашхы джолгъа! — деб, алларында атла, ызларындан къадырла, ат арбала, ёгюз арбала, эшекле бир-бири ызындан тизилдиле.

Сабийле, къартла, тиширыула арбалагъа минибдиле. Джаш адамла, эркишиле, арбаладан тута, «тя-хо», «чух» эте, джаяулагъандыла. Эки джерде ёгюз ийиб, отлатдыла. Тюз джерле болгъанлыкъгъа, джол узунду. Кёчгюнчюле энди тегерекге сейирсиниб къарайдыла. Ала Къарачайда быллай дангыл тюзле, суусуз, чегетсиз джерле кёрмегендиле.

Ауругъанла, арыгъанла да билдирмей, джашырыргъа кюрешедиле. Аны ючюн да джунчутурла деб къоркъадыла.

Элге джетерге кёб къалмай, Сюлемен былай сорду:

— Айыб этме, мухтар, сорлугъум бар эди, боллукъ эсе?

— Аллах, аллах! Сор, марджа, — деб, Ильясы разы болду.

— Сен башчылыкъ этген элде адамла орнала айланадыла дейсе, тукъумларын бир айт, ким билсин, джууукъ джетгенле чыгъыб къаллыкъ эселе уа...

— Таб, алай да болур. Тынгылагъыз: Гетарлары, Джансохлары, Шайтанлылары, Телибайлары, Джуртубайлары, Акъкёбеклары, Джабалары, Зугуллары, Джацдарлары, Алибийлары, Байтокълары, Акъбайлары, Кипкелары, Дебошлары, Текелары, Гебенлары, дагъыда бардыла, мен къайсы бирин тизейим сизге... Келсегиз, кесигиз кёрюсюз, — деди.

Анда-мында джер юйчюкле, юй тюбле, самандан салына тургъан къабыргъала эслендиле. Адамла, алагъа сейирсиниб, кёзлерин алмай барадыла.

Ызларындан джетген атлы, аскер бёлекни тамадасы, кёчгюнчюлени кёрюб, джоргъалаб баргъан атын бери буруб, мухтаргъа бир затла айтды. Ол да башын булгъаб, разы болмагъанын танытды. Сора атына къамчини джетдиргенлей, тёртгюллеб, алгъа секирди. Нёгерлерини алларына чыкъды. Атларын джортдургъанлай, кёз туурадан ташайдыла.

— Бир элге быланы быллай бир нек джыяса? Джыйымдыкъ элден бузукъ кёб чыгъады, деб барады тюрк абычар. Къоркъмагъыз, не айтыргъа билмей безийди алай, — деб, сёзюн бошар-бошамаз, къолун узатыб: — Ма, Башююк деген, джангы къарачай эл бу ду. Ол аты тюркюле атагъандыла. Былайда бютеу бу кёрюннген джерге Башююк дейдиле. Къачан эсе

да былайда ёртен тюшюб, арпа сабанлары кюйгендиле. Аны атын элге да атагъандыла. Къарачайны унуталмай, тансыкылаб, элибизге кесибииз Къарачай деб къоябыз. Аны ючюн бизни киши төреге тартыб кюреширик болмаз...

Джер юйлени, юй тюблени къыбыла таба джанында саргъылдым топракылы кенг тюзде арбаланы тохтатдырды. «Ма былайыды энди сизни ёмюрлюк джеригиз», — деди. Ахсынганла, башларын булгъагъанла болдула. Ауузларына сёз тюшмей, къара тынгылауну бериб тургъанла да аз тюлдюле.

Биягъы Сюлемен сорду:

— Алан, айыб этме, аллах ючюн, суу къалайдады?

— Сууну хапарын айтыргъа кюрешгенме, асыры гынттылылыгынг бла сораса ансы. Суу былайда табарыкъ тюлсюз. Ат, эшек бла барыб, аргъы сыртны тюбюнден келтиредиле.

— Отуну уа къайдады, чегет кёрмейбиз? — деди.

— Чегет болмагъан джерде, зауаллы, отун къайдан боллукъду? Сыгын, салам да кюйдюрюсюз.

Батыр, башын булгъаб:

— Айыб этме, мухтар, бурун, эл тошерик болса, чынг алгъын отуну бла сууна къарагъандыла, къуранны хакына. Экиси да болмагъан джерге эл тюшмегенди, — деген сёзлери мухтаргъа чыгъаналача чанчылдыла. Ол, кесин къагъыб айта тургъаннга санаб:

— Сен айтыудан, биз джукъ да ангыламайбыз, бурнубуз бла суу ичезиз, алаймыды? Бу сизге Кавказ тюлдю, унутмагъыз. Биз кюйдюрген сыгынны, биз ичген сууну ичсегиз да, къарныгъыз аурумаз... — деди, андан теренге кирмей, кесин кючден тыя. Лобанлача, джер юйлеге кириб тургъанланы кёбюсю башха элледен келгенлери себебли, бир-бирин таныялгъан хазна чыкъмады.

Гошаджан, къатында къара кийген, адам арасы болгъан тиширугъа шыбырдаб:

— Бир джарагъан юйю болмагъан, адамы кёрюмген, болгъан кесеги да джер юйлеге кириб, отха салыргъа отун джокъ, ичерге суу джокъ, ол огъай эсенг, тамызыкъ этерге чымырта, къаура да кёрюмген, сора муну несиди эл?! Элинглей оу болгъун огъесе!.. — деб, мухтар эшитмесин деб, башха сёзге кёчдю. Хапчюклени къотаргъандыла. Азыгъы болгъанла ауузланьргъа чёкдюле.

Батыр джюрегинде къайнаб тургъан ачыуун сингиралмайды. Къарачайда кёкбаш юйюнден чыгъыб, былайгъа тюшгюнчю сынагъаны кёзюнден кетерге унамайды. Джюреги хош болгъан, «мынга уа не сёз барды», дерча бир джукъ табмайды. Былайда мекем ишлерге къолу, аягъы тутмайды. Къатыны Хаджар, къызлары Хаджат, Сурат, алгъынгы къатыны — Суратны анасы Шаба, Батырны джегиллигин, уллу кёллюлюгюн билгенлери себебли, къайгъы чыгъарады деб къоркъадыла.

Батырны тынчылыгъын алгъан къайгъыла къалгъанланы башларын да аурутадыла. Джюнге тюшген тауукъча, алкъын аланы джунчугъаплары кетмегенди. Джолда кесекле тийиб, джётеллери тохтамагъанла, джукъудан тоймай эсненгенле, кийимлери джууар малар табмай, джагъалары мелте, сауутлары, джууудмай, къасмакъ къатхаңла, асыры эзилгенден, сылыг болгъандан, тюшген болумларына ийнанмай, тюшге ушатхаңла бардыла. Мухтар Кьоналий бла Хасап апендин чакъырыб таща сёлеше тургъанлары кёлтюрмей, Мурат апенди, кесин сансыз этилгеннге санаб, акъырын къобуб, аланы къатларына барды.

— «Юч дагъан таймаз, тайса да, аумаз», дейдиле. Мен төртючюме, бузукъ боллукъмамы?! — деб соргъаппай, ючюсю да, ёрге туруб, разы болгъанларын билдире олтуртдула. Мухтар аны узун къара сакъалына, сабыр къапына, къара къамасына, къатангы сюегине, мийик къара кёрпе бёркюне сынаб къарады.

— Бу мени элимден болмагъанлыкъгъа, Мурат апендин, терен билими болгъан, Меккагъа, Мединагъа барыб, хаджи болуб келген адамды. Аллахны сюйген къулларыны бириди. Къураны къолундан тюшмейди. Аламла разыдыла, — деб Кьоналий танышдырды.

— Кимладан боллукъса? Соргъанны айыбы джокъду дейдиле.

— Аллах айыб этмесин, мен Мырзаланы Джашарбекни джашыма.

— Тохта-тохта, къарт атанг а кимди?

— Джашарбекни атасы — Бекмырзады.

Мухтар ёрге къобду, бети къан къуйгъанча къызарыб:

— Къолунгу бери тутдур! Мени атам да Бекмырзаны къарнашындан туугъанды. Биз экиде тургъан къарнашлабыз. Тау таугъа тюбемейди, адам а, ма, тюбөб

тургъанын кёре болурсуз!.. Тоба, тоба... Спзни сыйы-гъыз да тешпемде болсун, бирси кече келингиз тюшюп айтхан эди да, сан этмей, басдырыкъланган тюшдю деб кьойгъан эдим... Ол а сениге кёрюне тургъанды...

Шо, бир сейирсингиз!.. Къайдан эсе да сууукъ джел сурген бир булут, юзюле, чачыла, дагъыда джы-йыла келе эди, дейди... Арабин, булут, биз да къараб тургъанлай, кау-куу болубму кетеди, огъесе хауада джутулубму къалады деб тургъанлай, былай бир гитче элчикни башына джетиб, мычыды. Сора суу тамчылары бетибизге тюшюб тебредиле, дейди. Бетибизни сюртгенлей, тюз аллыбызгъа келиб, талай къанатлы къонду. Тоба-асто! Была уа къайдан чыкъдыла дегенми эшитиб, адам тилде:

— Биз джолоучу булутдан тюшгенбиз, сизге келебиз, — деб селешдиле. Сейирсиниб къарасам, башлары, тюрсюнлери — адамлача. Бирси уа, таб, тюзетиб айталмайды ансы, таныгъан адамыча кёрюнген эди, дейди... Ай, тюште ишек этген пасыкъланы аллаху тагъала кюл этиб огъуна кьойгъа эди! Тюшюбюзде кёргенбизни тюшюбюзде къолубуз бла тутуб къоябыз, — деди.

Бекир бла Сюлемен къысыла-къысыла къатларына келдиле. Олтургъанла, аланы эсlegenликге, ёрге къобмадыла. Ушакъларына тынгылай туруб, онгсунмай, Батыр сёз башлады:

— Айыб этмегиз, оноу бизге джетмейди, алай а халкъ, этерни, алырын-салырын билмей, арсар болуб турады. Биз къайда джашарыкъбыз? Мекам неден, къалай ишлерикбиз? Башсыз, эркинбиз юйдегиле бардыла. Къарт, онгсуз кёбдю, не бла баш кечиндирликбиз? Бизни къарачай элге иебиз, деген эдиле. Мен былайда эл кёрмейме. Бизни джюрегибизни былай сенгилчек этиб турмай, бизге оноуларып ачыкъ билдирсегиз сюе эдик.

Къоналий, Мурат, Хасан апенди, соруб къоялмай тургъан сорууларын эшитгенлеринде, онгсундула. Мухтар джууаб этерге ашыкъмады. Ол аланы джууабы бла къуандырмазлыгъын биледи. Элни тамадасы болгъанлыгына, окъууу, билими тереп тюлдю. Аны бла селеше тургъанла андан онгсуз джашла болмагъанларын кёре турады.

— Болумну кесигиз кёресиз. «Кеси джыгъылгъан — джыламайды». Аман, иги эсе да, джарата, джаратмай

эсегиз да, энди сизни элигиз да, орнугъуз да былайыды. Мен айтырыкъ: былайда киши кишиге чайнатыб къабдырмайды. Ол огъай эсенг, аллынга хантынгы келтириб, тепси бла киши саллыкъ тюлдю. Азыкъ табарыкъ да, мекам ишлеб кирлик да кесигизсиз. Былай сюйген затыгъызны, кереклигизни уруб алыб къоярча хыйсабы болмагъанла ишлерге, эртденден ишгерге дерри белигизни ёрге келтюрмей, урунургъа керексиз. «Ишлемеген — тишлемез» — деген сёзлени менден эсе сиз алгъа эшитгенсиз. Ол къайсы къралда да алайды, — дейди мухтар, адамланы не айтырыкъларына ашыкъгъанча, кёзлерине къарай, — бу къралгъа да бюсюреу этигиз. Былай бир кечгюнчюге джерин, сууун аямайды. Башха миллетсиз деб, бизни къыстамайды.

— Къайда ишлерикбиз? Не ишлерикбиз? Уялу мюлкю, рысхысы бла келген, аллах билсин, ёзге бизни ичибизде кёб болмаз. Азыгъыбызны, къысдыргъанчыгъыбызны да дженгиллендиргенбиз, къуранны хакъына. Кёб бар эсе да, бир талай айгъа болсун. Джылланы асырарча хыйсабы болгъан табылмаз, биз таланыр, джукъунур ююн да къалмагъанбыз. Бир къауумларыбыз абзыраб, таякъдан атлагъысызгъа джетгендиле, — деди биягъы Батыр. Мухтар ачыкъ джууаб этмедн. Къабыр орунланы кёргюздю. Былайда хар ким кесни къошчугъуна кюрешгенден сора, хакъ алырча иш болмагъанын билдирди. Джалгъа джарашыргъа керекди. Таб, Къоналийден башлаб, кечгюнчюле салпыланганча кёрюндюле. Батыр кесни тыялмады:

— Сора биз бери аны ююнмю къырыла эдик?! Къуранны хакъына, джашауу, джери, тюзлюю деб келгенме ансы, мында мени атамь башымы барды?! «Тогъуз дугъужамы болгъан тойгъа кириб тебсей эди», дегенлей, бизни чотубузну кёремисе...

— «Аягъы басхыпчы — таягъы», — деб, келир-келмез, толу хапар билиб да бошамагъанлай, нек ат ююн этдиресе, аллахны сюйген къулу? — деди, теберге башлаб, джангы элни мухтары.

— Элгюнчю, адамынгы басдырмай, тепгизге атса, кёзю илинген къызынгы, ачхасына базыб, кесине бешинчи, онунчу къатын этерге огъай демесе... Сен айтхап сёз чапракъдан ётмесе... Бир сагъыш этчи... Къайдадыла бизге айтхан хазыр юйлери, маллары, алапат джерлери?! Ол огъай эсенг, къуранны хакъына, ичерге тюз суу да табылмайды, — деди Батыр.

Къайсы эсе да самаркъаулаб:

— Алан, сен не айтаса, муслиман топракъгъа келгенсе, бир ёлген кюнюнгде, муслиман топракъ къуюлукъду обанга! — дегениде, алайдагыла эслетмезге кюреше, ышардыла.

— Алай айтханыма айыб этерик болурсуз, ёзге меники ачыкъды, мен бурдура-зат эте билмейме, мени сарытын, муслиман топракъда джатхандап эсе, къайда да болсун, дуния джарыкъда айланлыкъма, — деб, Сюлемен сёз къошду.

Мухтар, барына да сейрсишиб къарады да, башын булгъаб: «Сёзююзге тынгылайма да, келгенгизге къууанганча кёрюнмейсиз... Сора турсагъыз а ол ала-мат Кавказыгъызда. Огъай, сиз келгинчи, бу элде былай чартлаб сёлешген мен эшитмегенме. Бары да уллу аллахны кесинден келген затды: ёлюм да, кёчюу да, ачлыкъ да... Ол билмей, андан ташала джер юсюнде тюк орнундан теберик тюлдю. Алаймыды, апендиле? — деб, ол Хасан бла Муратха къарады.

— Биз да аны айта, тил джауубуз къуруб турабыз. Халкъ бузулгъанды. Бары да кеслерин айтхандан таяргъа излемейдиле. Насыбсыз джанла хаух дунияда тургъанларын, бири къалмай керти дуниягъа кетиб, сират кёпорден тизилликлерин билмейдиле. Уллу аллахдан барыбыз да кечмеклик тилерге, тоба этерге керекбиз: джолоучулукъда да, тепсиге олтурсакъ да, намазлыкъгъа кирсек да — тюшюбюзде, тюнюбюзде да! — деди Хасан апенди.

— Эртде къарачайлы быллай бир кюнде айтхач болур: «Атамы ёллююн билсем, ётмекге сатар эдим», — деб. Энди болур болгъанды. Бу насыбсыз миллетге айт да ангылат: была армау болуб турмасынла. Бир джаны бла, биз тюркюлеге да уллу айыб этмейбиз. Не айтсанг да, биз аланы джерлерине келгенбиз. Бизни къууандырмай эселе да, къонакъбайыбыздыла. Алай а быланы джашаулары бла бизники бир-бирине келишмейди. Мында биз этген мурат джожкъду.

Юч кюнден Мухтар тамадаларына пенча кёчгюнчю келгенин, ауругъанланы, сауланы, тиширууланы, эркишилени, ишге чыгъаллыкъланы санын билдирди.

Тёртюнчю кюн, ишчиле, джалгъа джарашдырыргъа адам излеб, джети-сегиз бай тюрклю атлы болуб

кёлдиле. Ол кёзюуде кёчгюнчюледеп 29 адам тёшекде болгъандыла.

Балаган ышанчыкъла, лобан тешиклеча къазылгъан джер юйчюкле этиб киргенле кёбдюле. Кесини къолундан келмегенлеге джууукълары, башларына сууаблыкъ излегенле болушхандыла...

Мухтар, Къоналий да тергеб, мал кюталырча, иш эталырча саулуугъу болгъанланы саны 71 адам болады, аладап къыркъ тёртюсю эркишиледиле. Ала бары да джалгъа джарашыб къалмазла. Талай джылны кеслерини затчыкълары бла кечине барырчала тогъуз юйдеги боладыла. 35 эркиши бла сёлешедиле. Тишируула, сабийлерин, хапчюклерин атыб, джалгъа джарашырча алкъын эс джыймагъандыла. Кюн сайын дегенча ауругъан, онгсуз къартладан, сабийледен бирни-экини басдырадыла.

Бир кюн каймакам, бир къарт врачны алыб келиб, кёчюб келген къарачайлылагъа къаратды. Ол ишек этгенча, насыбха, тели аурууу болгъан адам табылмады. Ачлыкъдан, джолоучулукъдан инджилиб, бит, сирке болуб абзырагъандыла, деб врачны айтханына кёчгюнчюле къууандыла.

Арадап ыйыкъ да кетгинчи, талай эркиши, тауда мал кютерге, тютюн салыргъа, мамукъ сюрюрге байлагъа кеси разылыкълары бла джалгъа джарашыб, къошша кетдиле.

Конъядан элтген къызчыкъларындан, Мырзадан алкъын киши тюз хапар билмейди. Айтыуларындан, Гоккаджанны Конья вилаетни тамадасы балийге каймакам саугъа этиб ийгенди. Андан бери Гошаджан, Харун, Сюлемен да аланы соруулар ючюн къоймайдыла.

Кюнлени бир кюнюнде Ильяс Къарачайдап келгенлени онглуракъларын, къурмаплыкъ этиб, юйюне чакъырыргъа излейди. Апы тёрт ёллюю болгъан, самандап этилген мийик юйюню башы къызыл къошун бла джабылгъанды. Юй бийчеси Хафиза, къызчыгъы Елмесхан, дженглерин ёрге этиб, алларында — омакъ тюрк хоталары, бирча, узун-мор чепкенлери, къара эшмелери беллеринден оза, башларында хота джаулукъчукълары, урчукъча айланыб, джумуш этедиле. Джашлары Залимхан, Стамбулдан келиб, джумушларына къарайды. Малны кесиб, санлагъанды, ичин-башын кеси джарашдыргъанды. Къачны ауурлугъу кетиб, къыш джу-

уукълашханлыкъгъа, мында алкъын кюнню къарыуу кетмегенди. Таб, бир-бирде терлетеди.

Башны юйюютюб бошагъанлай, Залимхан, атха миниб, эки эркеч гыбытны алыб, суугъа кетди. Ол апдан къайтыб келе тургъанлай, арбазларына джууукълашхан къонакъланы кёрдю. Алларында Къоналий, ызы бла — Хасан апенди, Мурат апенди, Батыр, Бекир, — бары да, къонакъгъа барабыз деб кийингендиле да, джасанмадыла.

Батыр Бекирге, атда суу гыбытланы кёрдюсюб: «Ай Къобаныбыз а... къайда къалыб кетдинг?!» — деди шыбырдаб.

Ильяс юйююдеп чыкъды, ызы бла — юй бийчеси Хафиза, къызлары Ёлмесхан кёрюндюле, къубула-къубула, этеклери джерге джете.

— Хош келдигиз, багъалы къонакъла! Ма, сеннге айтама да, ол сен тюшонгде кёрюб, узакъ джарыдан булутла бла келген къонакъ ма буду, Мурат апенди. Муну бла мени атам эки къарнашдан туугъандыла. Аллахны буюргъанын кёремисе... Къарнашымы меннге кёрдюсюрге эсине тюшгенинде, уллу Кавказдан келтириб, арбазыма сюеб къойду да!.. — деб, кёлю бла къууанганын билдирди. Хасан апенди аны алай къууанганын, кемсиз ачыкъ болгъанын онгунмай тургъаны кёзлеринден танылады.

Къол тутушуб бошагъанлай, къонакъланы юйге чакъырыб, таянчакъ, джумушакъ шндиклеге олтуртдула. Алларына мийик тепсини салыб, юсюн хапт бла джасадыла. Шхууургъа узалгъынчы, Къоналий, барыпдан да батыр болуб, бу элчикге биринчи ким тюшгенин, ол къайсы джыл болгъанын, бююн адамы, малы, сабап ызы, къышлыгъы, джайлыгъы не болгъанын сорду. Бу джерледе джунчугъапла не бла джепгил аякъ тирерге боллукъларын билерге изледи. «Тюркюле къарачайлыланы айры кёремидиле? Къралгъа джер, мал, джан башында тёлеген ачхагъыз ауурмуду?» — деб сорду. Сорууларыны барына да билгенича джууаб эте келиб:

— Кесигиз барын да кёре барырсыз. Ёзге тюркюле бизни кёрюб болмайдыла, деб айталлыкъ толме. Гюнах алыргъа сюймейме. Не да болсун, алагъа кеслерин, Тюркю, махта да тур: джерин, адамын, хауасын, аскерлерин, хаджилерин! Тиллерин билмесенг да, кесинг джунчурукъса. Муслиманладан башхаланы не

къадар сёксенг, ол къадар кёллеринё джетиб, разы этериксе... Аман миллетди дерге къыйынды. «Эл элни къой союу башха» — дегенлей, арабызда башхалыкъла аз тюлдюле. Алай Тюрк аз халкъ тюлдю.

— Ишге, джигитликге бизден къалайдыла?

— Энди, была да ишлемейбиз деб айтмайдыла, бир аллах ургъаны болмаса, джюрюген а этедиле. Иш къоратыулары къалайды деб, ким тинтиб соргъанды... Джигитлик, къайдам, энди къарачайлыланы кёбюсю аллары айланган джерден артха тура билмейдиле. Энди, не джашыруу, была эслеб атларыкъдыла. Джоллары болмазча кёрселе, кеслерин уруб кюреширик тюлдюле. Динге бизден къатыдыла.

Къалгъанла сёзно бёлдюрмей тынгылайдыла. Ильяс: «Хантха узалыгъыз», — деб къаты болгъанында, эртдедеп бери джангы этге тапсыкъ болуб тургъанла тартынмай узалдыла. Тепсини джукъартханларында, Хафиза эрине кёзю-башы бла кёрдюсюб, башха юйге кийирди.

— Быладан сыйлы къонакъ сеннге къачан келликди? Кесинги къарнашларынг да ичлеринде: сыбызгычы Алимни чакъырыб сокъдурсанг, кёзлери ачылып эди, — деди.

— Адамлары ёлюб, джунчуб келгендиле, насыбсызла.

— Адамла уа бизде да ёледиле. Сен той этиб, былапы джангыгъа иерик болмазса. Къарачай кюулени согъар, сиз эжну этерсиз, эшитемисе, ма ол бизге согъуучуларып, болсунму? Иги сагъан, сен былай дуння халини, субайлыкъны бир билге эдинг...

Ильяс, ызына къайтыб:

— Къыйынлыкъ юсюбюзно басханды да ансы, бизни мында кёзюбюзно ачыб, Къарачайны эсибизге тюшюрючю уста сыбызгычыбыз барды: Гебенланы Алим, джылы келген адамды. Элни малын кютеди. Тёрт джашы барды, «кёрген кёргенин этер», деб, ала да башлары алдамай, дауурсуз джашагъан адамладыла. Къатынчыгъы да, Къаракъыз, кимге да джетиб, болушучу, итни-битни къуллугъун да этиб айланган бир кирсиз, джансыз тишируду.

Адамла бир-бирлерине къараб, тюрк сыраны ичиб, джарыкъ болгъанлары бла, къыйынлыкъларын унутур ючюн чакъыртдыла. Хоншулары болуб, къонакъ-

ла келгенин да билиб, хапар излеб тургъаны бла ба-
рыны къолларын тутду.

— Джигит, Ильяс хапарыңгы айтханды да, биз ча-
къыртханбыз. Къобуз согъар, той этер заманла энди
келирлеми, ким биледи... Алай а къобуз тургъан джю-
реклени чапыргъа, эски кюле биле эсенг, суйюб
тыңгыларыкъ эдик, — деди, бир-бири ауузун чаба,
Хафиза тюбюне шиндик салды.

— Айыб этме, Алим, табыңгы эслеб, соралмай гу-
рама, — деди Мурат апенди. Алим ёрге къобду, джун-
чуй-тартына:

— Былай Кавказдан келгенлей, экинчи кюн огъуна
къралшы кюн чыкъгъан джанында бир бай тюрклюшю
тюелерни кютерге джарашхан эдим. Бир кюн, экинчи
бола, къум джел къобуб, болгъанны къара кече этиб,
кёзге тюртгенин кёргюзмей, кёзлерими, бурпуму, бой-
вуму, джагъамы исси къумдан толтуруб къойду да,
джукъ кёрмедим да къалдым. Энди кесими да алыб ке-
терге тебрегенди деб, джерге бауурландым, къумну
тюбюнде къалыб кетерге боллугъуму эслеб тобукълап-
дым, дагъыда къобдум. Кёзлерими ачар мадарым джо-
къду. Ол болумшу адамгъа сёз бла ангылатхан да
къыйынды. Алайда мен ёмюрюмде чекмеген азабымы
сынадым. Не джашырыу, джашаудан умут юзюб боша-
гъан эдим. Бир заманда джаханим джел, къум боран
шаушала башлады. Суусабдан ичим джанады. Бу шай-
тан къаргъагъан джерде суу табарыңгы барды... Тюе-
ле амалтын ичимде джаным джокъду. Былайда мени
джанымы сакълаб турмазлыкъларын а билеме. Къор-
къа-къоркъа кёзлерими ачсам: тюеле думп! Табсанг,
къойма! Эршими къабдым. Тёгерекге чабдым. Бир из-
ышан да табсанг а! Къум себилиб, аякъ ызланы юсле-
ри джабылгъанды. Энди юйге не айтыб барама?... Тюе-
лени иеси уа беш къатышы болгъан, бешисни да дыф
этдирмей тутхан, айтханын этдирмей къоймагъан,
дженгил адам эди. Отуз беш тюеси бар эди. Излей-из-
лей, таң джарыгъынчы меп кирмеген джер къалма-
ды. Сора мени таба чабыб келген бир атлыны ауаңгы-
сы кёрюндю. Ол болгъанын билдим. Къолумда уа тюз
сипи чыбыкъдан сора джугъум джокъду. Абына, джан
солуу эте:

— Тюеле къайдадыла? — деб къычырды.

Тилим артына кетди. Ауузумдан сёз чыгъаралма-
дым. Мен асыры эс ташлагъандан, джанында къама-

сын къынындай сылджыратыб чыгъаргъанча кёрюндю.
Джашаудан умут юзюм. Энди ахырда да башымы
юздюрмей, былай имбашымы сермесе, ким билсин, сау
къалыргъа болур эдим деб, имбашымы анга бура
башлагъанлайыма, аллына ийилиб, сермеди. Кёзюме от
джилтиле кёрюшюб, эсим кетгени бла къумгъа аудум.
Бир заманда эс джыйыб къарагъанымда, ол да кёзден
тас болуб тура эди. Ол кюн къамасы джаягъыма илп-
нген эди. Тейри, олсагъатда менден кетген къап бир-
бирледен, таб, къазауатда да кете болмаз, — деди
Алим.

— Анга да айыб джокъду, Алим. Биреуню ёмюрю
урунган рысхысын бёрю азыгъы этиб къойсанг... Ансы
да, андан уллу хата салмай иги къойгъанды, сёз ючюн,
мен, аны орнунда болсам, сени сау къоярыкъ тюл
эдим, — деди Къоналий.

— Не болуб къалды тюелени артлары? Табылды-
ламы? — деб, Хасан апенди да билерге изледи.

— Алайда излеб, табмай, биягъы аты бла джетиб:
«Бюгече ала мени арбазыма джыйылмасала, джаны-
нган умут юз!» — деб кетген эди. Не этерик эдим.
Меп кирмеген джер къалмады, мен хапар сормагъан
джолоучу оза болмаз эди. Эм артында узакъда, бир
элли къатында, оюлгъан чалманы шыгында джа-
тыб тура эдиле. Къууанч тыбырлы болуб, сюрюб ба-
рыб, арбазына уруб кетген эдим. Андан бери джети
джыл озду, бир кере да тюбемегенме.

— Хакъыңгы къалай алдың да?

— Хакъмы? Джанымы алыб къутулгъаныма да ул-
лу аллахха шукур этеме... Керти джаннга джетсе,
хакъ-макъ бош кёреме...

Алимге экинчи соруу соргъан, сёз къошхан бол-
мады.

«Джандаршы» макъамын согъуб тебрегенлей, сыбыз-
гыны ариу, зыңгырдауукъ тауушуна, макъамны джю-
реклени эритгенине, джашны джигитлигине, учхарада
эзеу болуб чабхан мурдарла бла сауутсуз, джангыз
кезлик бычакъ бла къан тёкгенине, алай бла, байны
малы сакълар ючюн джашлай джанын бергенине эс-
лери кетиб, эжиу эте, тыңгыладыла.

— Джашаулу бол! Согъа да, джырлай да билесе.
Алай а, джигит, ол кюн сени орнунда Джандар бол-
са, ол, джанын алдырмай, биреуню малларын тюзге
къыстаб кетерик тюл эди, — деди Къоналий.

— Джандар а джигит болганды, кышну иеси, кыамасы да бола турганлай, малы, таб сабийлени да кыюуб, кыачыб, кетгенди. Анга уа не айтасыз? — деб, Алим аягында алды. Алай болса да Кыоналий эшитмеген кибик этгенинде, тилеб «Бийнегерни» джырлатдыла. Кыю бошалыргыа, тыгылаб турган Хафиза, бетни кыызара:

— Ий, аллах ючюн, кыонакыла, айыб этмегиз, кимге сорургыа билмей турган затымы былай барыгызыгыа да бир айтайым. Бийнегер керти да, джырдача, алай болганмыды? Ит ауруудан ауруганга акь маралны сютю джараганын ким билиб кыюйду? Муну аллына юч аякылы акь марал кыайдан чыккыды? Марал адамча кыалай селсшиб кыоялды? Аны кыаргышы уа кыалай джетиб кыалды Бийнегерге? — деди, сорганына сокранганча, артына туракылай. Джууабларыш эшитгинчи, Елмеханга кезю-башы бла айран суусаб сал алларына, деб билдирди.

Кыонакыла бир-бирлерине кыарадыла.

Ильяс да аланы джууабларыш эшитирге сююю.

— Юч аякылы кийик болур, аны не сейири барды, аллаху тагыала кеси буюрса...

— Сора, Хасан, бизни бирибиз бир керсе уа кеси емюрюнде юч аякылы джангыз бир джаныуарны, хайыуаны?!

— Ой, аллахны сюйген кыулу! Ол кеси сюйген адамына кергюзеди аны. Ол Апасыны кызы болганды.

— Адамча уа кыалай селешди? — деди Батыр.

— Аны селешдирген да джаратхан аллах кесиди.

— Емюрюнде не ат, не кыой, не тууар, не кыанатлы, не кийик адамча селешиб нек эшитмейбиз да сора?..

— Аллах селешдирирге сюйсе, аланы да селешдирликди.

— Кыачан?

— Аны уа билмейме. Аллаху тагыаланы кесине сор аны. Сен, огыай, былай иги базыб селешгенча керюнесе... — деген болмаса, Хасан апенди сез табмады.

Хафиза, баш эниште кыараб, ышарыб турган болмаса, башха зат сормады. Алай а аны кезлери, ышарганы апендиге толу ийпашыб кыалалмагыанына шагъатлыкь этедиле. Алим сезге кыошулургыа алагыа негерлик эталмазма деб кыоркыады, алай болса да:

— Тефри, Бийнегерни хапары, кертиден эсе, басдырыкыланган тюшге ушайды, — деди.

Стол джыйылды. Сез элни межгитине, апендисине керчю. Башююкню кесини апендиси болмай, джууукь элледен чакыргыанларын айтды кыонакыбай. Алайгыа кеслерни Хасан апенди да, Мурат апенди да теджесдиле. Хасан апенди кесин апдан онгугыа, ангылыгыа санагыаплыкьгыа, Мурат элни мухтарына кыарнаш болуб чыкыганды, кыозу тиллиди, сезюне табылган, адамла ийпашган апендиди деб, Хасан тагыалана банлаганды. Батыр да, аны ангылагыанча:

— Ильяс, сен элни мухтарыса — тамадасыса. Неси да сени кыолунгадады. Ол себебден сен буюргыанча боллукыду. Эл энди бизни барыбызны да элибизди. Джаны болганын ууахтысы да биргесиндеди. Ма бюгюн-бюгече да адамла кыорай турадыла. Тыш элден апендини нек чакырыргыа керекбиз? Бир кюн бузулур, бир ат, арба табылмаз. Ала бары да анга сылтау болуб барлыкьдыла.

Кесибизде, ма былайда, сени юйюнде, олтуруб, туздамынгы ашай турган эки сыйлы апендибиз барды. Айыр аладан кыайсы болса да бирни.

— Огыай, аны джумада джамагыат кеси айыра турур, — деб, Ильяс экисинден да айыбсыз кыалыргыа изледди.

— Тамбла, бирси кюн ауушханга уа не этерикбиз?

Кыайсы болса да бирине ма былайда, биз да тургыаплай, сен башчылыкьны бер. Джума намазда уа биз халкыгыа айтырбыз да ангылатырбыз. Биз былай дегенге огыай деб тюберик джокыду. Халкь биз билмеген халкьмыды! — деди кыоймазда Батыр.

— Тюз айтады, сау кыаллыкь. Кеч этеринги эрте эт, сыйлы мубарек! — деди Бекир да.

Ильяс джунчуду. «Былай кергенлей, кыарнашын теджеди», деб, адамла айыб этерле деб кыарайды. Хасан салдырса, Мурат гурушха эгер, деб ангарылды. Экисине да джаны ауруйду, экисин да разы этерге сюеди. Асыры дыгаласдан, сорургыа, опоулашыргыа излегенча, юй бийчесине, Хафизагыа, кез джетдирди. Алай а аны былайда, кыонакыла, тыш адамла тургыаплай, эркинчисине сез кыошаргыа, опоугыа кыошулургыа мадары болмагыанын бек арну биледи. Керб сагыш этиб, Ильяс былай айтды:

— Энди биз бюгюн былайгыа апенди айырыргыа джыйылмагыанбыз. Ол зат сизге ачыкьды. Эки билимли апенди болганы насыбсыз элни насыбыды. Экинги

да кӱолунгдан келгенни аямагъыз. Алай а тамбла, бир-си кюн керек болуб кьалса дейсиз. Алай эсе, Хасан апенди джылы бла да тамада болур, ол башчылыкъ этсин, Мурат анга болуша турсун.

Билдирмезге кюрепсе да, Муратны кьаны тюрленди.

— Мени айтырым — хар биршиг адамлагъа ангыла-тыгъыз: кьралгъа, бизге ышанмасыла. Бизни бу эл джаныбызны кӱремсиз?! Бизни кьолубуздан келсе, недеп да алгъыш мсжгит ишлетирге билмей тура болур-бузму?! Сора сиз да, биздеп да бек джарсыб келиб, биздеп умутчу болгъаплыкыгъа, биз не мадар этейик, айтыгъыз? «Арыгъан ёлгенге мине эди», дегенлей бол-масын. Бизде джюк кёлтююр кьарыу кьалмагъанды. Тюзю, басдырлмагъаплыкыгъа, биз да ёлюклебиз.

— Ой, Ильяс, сен сау кьалгъын огъесе... Сиз да ёлюкле эсегиз... Сора бизге уа не айтыргъа керекди! — деб, сыбызгысып да алыб, Алим чыгыб тебегенинде, Хафиза: «Бу Къаракъызшы, сени юлошлеригиздиде, хоншулугъугъузду, бизни кыйпама да ала бар, марджа», — деб, агъач табакчыкъ бла бишген этлени узатды. Аны ючюн уллу бюсюреу этиб да кюремей, Алим акъырын чыгыб кетди.

— Мухтар, кызычыгынга, Елмезханнга сакъ бол.

— Нек дегенлигинди, Батыр?

— Сеники чакълы болмагъаплагъа огъуна кьаллай артыкчылыкъ этгенлерин кӱрүб келе турабыз.

— Кимле эдиде ала?

— Кимле боллукъ эдиде, дин кьарнашларыбыз тургъанлай!.. — деди Батыр, кёл кенгдириб.

— Батыр, быллай сӱзле сени батырлыгынгы кӱр-гюзедиде дебми тураса? Огъай, ала сени кьайры кел-генинги билиб, сагъыш этиб сӱлешмегенинги кӱргюзедиде. «Ташны ата билмеген — башына урур», дейдиде.

— Огъай, огъай, Ильяс, бизни энди киши да кьор-кьуталлыкъ тюлдю. Бизни кьоркьута-кьоркьута, кьу-раншы хакъына, бузоу этгендиде. «Ёлген эпек бӱрю-ден кьоркьумайды», — деди Батыр даулашыр муратда.

Кьоналий ушатмай кьарайды. Алтын кьамасындан кьолун алмай, бир — юйню нелерине, бир — демлешиб тургъан Батыргъа кӱз джетдире келиб, ёрге кьобду. Сары бухар бӱркюн кьолуна алгъапында, кьара чырпа чачы мангылайына тӱгюлдю! Юйню ичинде ары бла бери бара:

— Батыр, сени джашынг Джашау гяурланы кьол-ларында игитда кьала эди... Сен былайда кесинги кюч-ден тыя тураса сора, — деди.

— Сора мени сен суйребми келтиргенсе?! Мен кесим разы болуб, юйдегими джыйыб келгенме. Джаш бла мен кюрешир керекли кьалгъанмамы? Джангыз мен этмеген — уруб ёлтюралмагъанма ансы, анга ай-тылмагъан — аман бла, иги бла да — не кьалгъан бо-лур... Не этериксе?! Башы башхача, акъылы да баш-хады. «Суймеген бал, джау да ашамайды». Диннге, Кьопаллий, сен мендеп кьаты тюлсе. Бир джангыз кю-шомю кьоймай оразамы тутхапма, беш ууахты нама-зымы бирин унутхан кюном болмагъанды. Мен мус-лиман топракыгъа кесим талпыб, суйноб келгенме. Сиз окъугъан кьурашны мен да окъугъапма. Аны азбар би-либ, айтханын а этмегенле бардыла. Ма мени джюре-гим алагъа хош болалмайды, боллукъ да тюлдю!

Апендиле кӱзлери, башлары бла болдунг деген ма-гъанада сездирдиде. Биреу юйюне адамча чакъыргъан заманда, бет джоймай, кьайгы, дауур салмай, сыйла-ры бла чыгъаргъа кереклисин была бары да биледиде. Алай а не келсин, джюрекдеги кеч, эртде болса да ачыкъланмай кьалмайды.

Аманлыкъ билиннгенча, игилик, адамлыкъ да уну-тулмайдыла. Аланы не суу ашамайды, не джел элтмей-ди, не замап кьарт этмейди. «Иги деген атха минген кибикди», деб, ат бла джанлары бир болгъан таулула аны ючюн айтадыла.

Сӱзге кьанат битерча кӱргенинде, Ильяс да олту-ругъуз деб кьадалыб кюремеди.

* * *

Эркишилени кӱбюсю малчыла болуб джалгъа джа-рашхандыла. Ол огъай эсенг, кызла, чагъым юйдеги-лери болгъанла джууукъ адамлары бла бирер ишге ки-риб, баш кечиндирирге кюрешедиде. Кюнле кысхадан кысхагъа барадыла. Затланы багъалары тохтаусуз кёлтюроледиде.

Кавказдан, Кьарачайдан кечирек кӱчгенле джангы хапарла келтиредиде. Ёлгенле да кӱб, инджилгенле да кӱб. Алай болса да, тели ауруу алкыш кирмегенди, ачыкъ джокъду. Барыргъа кеслери суймегенлени орус аскерге алмайдыла.

Батырны Къарачайда хоншусу: «Джашау анасыны, эгечлерини ызларында кесни тыялмай турады, алай а ол сылтаууду, кертиси, Гоккаджан башхагъа кетиб къалгъышчы деб, не боллукъ эсе да Тюркге башын атарыкъды. Джолуна ачха джыя турады», — деб къагъыт ийгеппи. Алай а къагъыт Батырны къолуна тюшмегенди. Андан келген адам, Башойюкге джеталмай, Коньяда танышына узатханды. Ол да ауруб джатады, дейдиле. Джашауну таныгъанла, аны келириндеп эсе, келмезип излейдиле. Не ючюн десенг, Гоккаджанын энди табарыкъ тюлдю.

Онсегизинчи башы

Дангыл тюзде орналгъан Башойюк джангы къурала тургъан элге ушамайды, чачылыб тюб болгъан элге ушайды: лобан тешиклеча, джер юйчюкле, самандан ишлене башлагъан къабыргъала, юзгере маталлы чалман буруучукъла, адамы чагъым, ала да хубарбетле, арыгъанла, сагъышлыла...

* * *

Бир чууакъ кюц, кюпорта намаз джууукълаша, Батыр, Хаджар, Сурат, саман этиб, азыкъгъа тохтагъанлай, Хаджат, къысдырыб тургъан къара санышын алыб, къумгъацдан къуюб, атасыны къоллары джуудура тургъанлай, Къоналийни юйюне джетиб баргъан бухар бёркюлю, кёк чепкепли, къамалы, орта бойлу джашны тири-тири атлаб баргъанын кёрюб, къумгъанын къолундан ийди.

— Оу, мен хариб, Джашауну кёрдюм да кьойдум! — деб ызындан чабды.

— Тели къыз, нек шашаса, кёзюнг экили кёрмей эсе, ол бери кьайдан чыгъарыкъды! — деб, бурулуб да къарамагъанлай, Батыр бюсюреусюз этди.

Хаджат, ызындан джетиб, къарнашын къаты къуачакълаб:

— Ма биз былайчыкъдабыз, кьайры джанлаб бара эдинг? Кьайдан чыкъдынг, бир хапар айт, — деб, къолтуугъундан сюйреб юйлерине алыб келеди. Сейир болуб, Хаджар да, Сурат да, гузаба атлаб, къаты къуачакъладыла.

Тансыкъдан, асыры къууангандан не этерге билмей тургъанлай, Батыр, дауларын эсине тюшюрюб, сан этмегенча, сирелиб турады. Джашау, ышармыш этиб, джетиб, атасыны кёкюрегине къысылды.

— Джаратхан аллахны аллы айланса, пасыбны да берлик кёреме... — деб, Хаджар, джангыз джашыны кёзюне къараб, аны бетин аман кёрюб, кесни тыялмай джыламсырады.

— Аманат къагъытымы Къоналийге тутдуруб кьайтайым, — деб, Джашау ашыгъыш алайдан джанлагъанлай, Асиятны, Гоккаджаны, Мырзаны хапарлары айтыб, джашны джюрегин кьыйнамазгъа бирден ант этдиле. Арабин, тюбелекми келгенди, огъесе кьайтырыкъмыды деб, сагъышлангандыла, алкъын тюзюн билмейдиле. Мында къалдырыр джанындан кюреширге муратлыдыла.

Джашау эрлай кьайтды. Къоналийни кесни табмай, къагъытны къатыныша — Чиллеге — узатыб келгенин айтды. Джангыз джашларындан тюнжюлюб тургъанлары энди аякъ тюблеринде чёб сынмайды. Тёгерегине басынышыб хапар сора тургъанлай, аналары, табхан хантлары тепсиге тизиб, аллына салгъанды. «Джолоучуса, муну бир кёр, муну бир къаб», — деб анасы тилейди. «Ма, мен тилегешлей, ашарыкъды, иги къара!» — деб Хаджат, Сурат Джашауну джунчутхандыла. Ол да, ашары келмегенлей, аланы мыдах этеме деб къоркъгъанда, къабаргъа кюрешеди, эки кёзюн аладан алмагъанлай. Қелиб, табыб кьойгъанына кеси кесине ийшанмагъанча болады. Арбазда джатыб тургъан къара гаммешни эслеп: «Кимникиди?» — деб сорду.

— Ананга гаммеш кьаймакъ ашатыргъа ант этгем да, ма, джармалыкъда сатыб алгъанма. Араб тукъумлу кючлю байталчыгъымы ауушдургъанма.

— Ол а, атам, кьайдан чыкъгъан эди? — деди Джашау, кесек заманы ичине ат да, тюрк гаммеш да муну къолуна къачан, кьалай тюше тургъанлары билдирге излеу.

— Джашым, «Джюрюгенге — джёрме, джюрюмешнге — джукъ да берме», — дегендиле бурунгу акъыллы къартларыбыз, — деб, Джашауну тюшондюрюрге изледи. Айхай, ол да алай баш баулуладан тюлдю, джигитлиги атасын да унутдурурчады.

— Атам, ол къартлабырыз: «Тёнгерен ташха тюк чыкъмаз», — дегенмидиле, нее?!» — дегенинде, Ха-

джар, энтда араларында сёз чыгыб, эшигим джабылады деген кьоркьуудан, Батырны кьулагына: «Аллахны кьулу эсенг, биягы сен серинге кетиб, муну юйюмден илгизлик этме, кючден табханма, бу насыбны меннге берирча, ашхы аллахха мен не игилик этген болурма... билмейме... кесини ашхылыгыды», — деди.

— Джашым, тейгереген эсек, суйюбмю тейгереген биз? Азмы тентиредик!.. Не уа кёрмеймисе бизни бу зауукьга батыб, гор эте тургыаныбызны... Алай а... буюрулгьан... Ышаныу, ийнапыу, умут азнымы кьармагьандыла... «Ариу сёзде — ауруу джокь», — дейдиле. Ариу сёзге ийилгенле, кеслерин терилтгенле артда сокьрацыр ючюн кьалмайдыла. Айхай, андан пайда болса уа... Опоуну, ишни джетер джерин, тюзюн билиб, анга кёре атлагьан артда ёкюнмейди.

* * *

Хоншула, таныгьанла босагьадан басынышыб тюшдюле. Сорууланы учу, кьыйыры джокьду. Джашау бла Гоккаджанни сёз таууханга джетиб тургьанлай, айырылышханларын билгенлери себелли, Адылгерийни юйдегисине джетген кюнню бири да сагьынмайды.

Гошаджан бла Сюлемен, бир-бири аузуна чабыб:

— Тукьумчукь саумуду, бир джукь болуб кьалгьан эсе, джашырма, тюшлерибиз кешидирмейдиле. Тюше ышан бар эсе, ол кьорагьанды, — дедиле.

Тукьумчукь энди джюрюб, дуняны дыгырдаб айланган, добар джашчыкь болгьанын, Халит да, кьатыны Мёлек да, Джандар да, кьызлары Ханий да айтыб, салам бергенлерин билдирди.

— Сора, терсине айлангыкьла, кьарпашларыны ёксюз юйдегиси мында тейюлюб кьалгьанын билмеймидиле? Саламдан сора, азыкь, кийим ийселе, ёллокмю эдиле, ишленмегенле, — деди Гошаджан. Хаджар «болдунг» деген магьананы кёзю-башы бла билдирди.

Хар бири кьайтарыб соруб турмаз ючюн, ол толу хапарын тизди. Юйюн ашыргьанлы, джукьусуз болуб, ашдан-суудан айырылыб кьалгьанында, тынчлыкь табмай, джолгьа чыкьгьанды. Кечгончюлени ташыгьан орус кеме бла келгенди. Анда Сюлемен бла, Юзёйр бла да оноулашханды. Кьайтыры бла кьалырын, болумну кёрмей, айталмайды. Батырланы малларын,

мекамларын сатыб алгьан Теке бла Умар кёчюню айтыб эшитирге да суймейдиле. Была кетгели, элде энтда бешеулеп ёлгенин билдирди. Сёлеше келиб, Джашау, Мёлекни аманатын айтыр ючюн, Адылгерийни юйдегисинден хапар сорду. Аны джууабын тюзюча айталмай. Хаджар:

— Джашау, джаным, ала мында тюлдюле, Асият, Гоккаджан, Хусей да таб ишге джарашхандыла да, Конья шахардан узакь болмай, мамукь тарагьан заводладыла. Алым бла Сафарны мында эгечинде, Гошаджанда, кьоюб кетгенди, — дегенинде, сёзню не магьанада айтылгьанын ангылаб:

— Алайды, джаным, алайды. Бююн, бюгече келдиле да элтедиле деб, алларына кьараб турама, — деди.

Джашау ишекликерек болду.

— Мен аланы кьалай табарымы айтырсыз да, кесим барыб тюберме. Аны аманатын тындырырма деб, Мёлекге ант этгенме, — деди.

Мында болумну кёрюб, аны джюреги илешир оноу этмейди. Атасын ачууландырама деб кьарайды ансы, былайгьа мыллык атыб келгенле бла бетден-бетге ачыкь даулашыры келиб, кесин кючден тыйыб турады. Аманатларын эсине тюшюре келиб:

— Атам, унутуб кьоя эдим, мындан алда пегерлерим бла станисеге баргьан эдим. Тюкенин аллында сени Михаил Иванович деген кьазакьлынга тюбоб кьалдым да, хапар сорду, сени кетгенинге кьыйналды. Сокьрапшыкьды, мен андан кьайтханлагьа тюбоб, анда болумну билиб турама, кьолун кьысыб, салам айтырса, деген эди, — деди.

— Сора, Джашау, джангы хапар эшитгени болуб, джукь сагьынмадымы?

— Огьай, атам. Алай кьатыны бла, Мария Георгиевна бла, тюкенде чоюн сатлыкь табсакь деб келген эдиле. Экиси да сени багьалатыб сёлешдиле.

— Саламлары узакь болсун. Динлери башха болгьанлыкьгьа, ала ашхы адамла эдиле. Тюзю, менден да алагьа ашхылыкь джугьар ючюн кьалмагьанды. Игиге бергенинг да халалды, — деб, нелени эсе да эсине тюшюре болур эди, терен ахсынды Батыр.

Хасан апенди, башын булгьаб, онгунмагьанын айтыб билдирмей чыдаялмайды:

— Алан, Батыр, джашауунгу артына чыгыб ба-

раса. Ораза тутама, кьуран окъуйма деб, махтапыргъа ёчсе. Топгуз джау эрилерни джылгыратыб тургъан, сени намазынгы, оразангы хиликке эте тургъан бир гяургъа «бергеним да халалды»,—деб селеше тура-са... Ол халал эсе, сора харам деб а не загъа айтадыла, экен? Хо, ийманы алай болсун, ма, сениге тапсыкъдан, азыб, суу-салам болуб тура болур... Днилилсе бла дни-сизлени сен къарнаш этерге кюрешессе... Кишитик бла чычхашны не кюрешенг да шох эталлыкьмыса?

— Хасап, ала динге бизден сакьдыла. Аманланы айта эсенг а, ала бизде да бар, алада да джетитше. Биз аманланы юсюнден селешмейбиз, сау элни, халкъ-ны инетини юсюнден селешибиз,—деди Джашау.

Батыр, элни, джерни кьоюб келиб, мында «джап-детни» кьргенли, кьол джуугъанды. Таб, джашы иги къадалса, биргесине бериб кетерча болгъанчы. Не келсин, аны кишиге билдирир къарыуу джокьду.

Джашау, Гоккаджанны кьрюб, джазыуларын бир этгинчи, джюрегин басаллыкь тюлдю. Ол къарыуу джетерин, джетмезин базманлаб кюрешмейди. Айтхан-ны болургъа, мураты толургъа керекди. Кькюрегин кьк бла тенг заманыды.

Талай заман кетгенликге, ёрге сюелген мекам сан-лаб бир кьрюнеди. Адамланы кьоллары джукьады, кьысыдыргъанчыкьлары тозурагъанды. Мекам ишлеб кирир ючюн, ачха керекди. Ачха алыр ючюн, джалгъа джарашыргъа керекди. Билимлерни, усталыкьлары бол-магъан, джашагъан къралларыны тилин билмеген адамлашы кьбюсю къарын джалгъа да джарашады. Ал-лайла Кошья вилаетни эллеринде, Кошья шахарны ке-снинде да аз тюлдюле. Къарын джалчыла мекам-ини ислерине ишлетсинле?..

Адамла кете, седрей тебретиле. Анасы бла эгешчик-лери, Джашауну ким эсе да алыб къачыб кетерикча, эки билегинден тутуб турадыла.

— Джашау, мындан алда онг къулагъын кьыз-гъанмы эди? Нее?—деб, ышарыб сорду Хаджат.

— Онг къулагъыммы? Огъай... Сол къулагъым кьызгъанын билеме,—деб, Джашау эгечине къараб ышарды.

— Онгунг кьызгъанды, билеме, алдаялыкь тюлсе. Былайда, мияла гинджича, бир ушагыулу ариу кьыз-чыкь барды, былай кьрсенг, асыры ариудан, ичинге джутуб кьоярса. Ким биледи, аллахны игилигинден,

бир келген тьренг болса деб, сени анга кемсиз махта-гъан эдим, аны ючюн сордум.

— Мен сени улау Къарачайда кишиге махтагъан, ськген да этмегенлей турдум... Махтаргъа... къайдам, алай иги кьыз болса, джангыз къарнашын кьоюб кет-мез эди, деб кьлюме келди. Сьгерге уа... пейги сьгейим, къайдам, таб, аман эгечин да киши ськмейди,—деб, Джашау кьк схарла чепкенини этегинде шорпадан гюнген тамгъачыкьны сюртерге узалгъанлай, Хаджат, эелеб, юйден сапын чыгъарыб, аны кьлюгюн кьол джа-улыкьчугъу бла ышыргъа къалыб, кетерди.

— Ма, кьремисе, эгечи болгъан быллай бир иш-ни,—деди Джашау.

— Къарнашны болгъан андап да игиди, омакъ чей-кенине агъызмай ашай билсе, кесн да эгечин кьозуучу боямаса,—деб къарнашынны чамына кьре селеширге изледи.

Адамла седирегендеринде да, Джашау нек келсини дчыкь айтмады. Айтама десе да, кесин джюрегин да жкити бола турады. Кавказсыз джашаялмазлыгъын ариу биледи. Алай а Гоккаджансыз джашауну Джа-шау джашаугъа санамайды. Кьыз, Кавказгъа унамай, аякь тиреб тохтаса, не этерге керекди? Аны кьоюб кеталлыкь тюлдю. Ма буду аны бир джанына таукел этдиралмагъан. Еге эгешчинин, Суратны, юйшо таша-сына чакътырыб:

— Сен Къарачайда да, таб, менге сормагъанлай да, Гоккаджаннга келечилик айтыб тургъанса. Энди мен иш этиб келгенме, бир болуш,—деб джалбарды.

— Не бла, бир айт бери?

— Гоккаджанны къалай табайым, къайда излейим? Энди сиз бирге келиб, аны къайдагъысын билмей тур-дукь тюлсюз.

— Джашау, ийпан сен, хар ким башына таб, ха-йырлы джер излеб джарашады. Аны бизден джашыра-дыла. Сора, билсем, сениге айтмай, андап бери къа-лай чыдарыкь эдим?.. Нек селешесе, а джаш, алай?! Андап бери унутхан болурса, кьзюнг илшиген элде бир къаракъаш табханса, деб тургъанма... Энди, былай иги сагъын этсенг, шо, сени былай джаныг кириб къалырча, бу мелекмиди, несние сукьланаса?—деб, кьлюн чыгъарыб, сокърандырыргъа изледи. Джашауну кьз къабакьлары керилгенча кьрюндюле, эки джаягъы

ичине джыйылганча, бети джукъарды, ауазып порлендириб:

— Мелекди, Сурат! Айтдырмай къоярыкъ тюлсе, башында чачындан башлаб, аягына дерн сукъланама. Аны меннге учхара, сансыз кёрюннген джерн джокъду.

— Оу, керт да дегенге, сен къаллайла сёлеше тураса!..

— Билиб сёлешеме. Тюрсюнюн, сюегин сюйгенча, сёзюн, джолда джюрюгенин, кюлгенин, юсюне кийгенин, таб, кесип хыны-хуну этерге кюрешгенин да сюеме. Алай этсе да, былай бир тюрлю бир сюйюмлю болады, сёз бла айтыб ангылаталлыкъ тюлме. Эшта, аллаху тагъала бизни бир-бирибизге буюруб джаратхан болур...

— Джашау, джаным, сёлешме алай, аллах бирди, аны сагъынсанг, джюрегим аз болады... Табмай къаллыкъ эсенг а... унамай къоярыкъ эсе уа... Сени джанынг муну ичиндеми сора?

— Аны ичиндеди. Мен сау болуб, бизни джазыубуз бир болмай къаллыкъ тюлдю! Унамай, суутур деб чырт да айталмайма. Ким билсин, къатына кёймай, дынг болуб къалса, сенден да уялмай айтайым, мен аны сюйрёмезме, зор этмезме, алай а экинчи, ёлюб кетгинчи, тишируну атып сагъынныкъ тюлме,— деди Джашау. Аны кёлю бла айта тургъанып таныб, Суратны кёзлерине джыламукъ урду, алай а эрлай башын бир джанына буруб, къарнашына кёрюзмедди.

— Сора сен, таралыб ёле тургъанлай, аны бери ашырыб, ызындан келмей, чыдаб къалгъанынга бюсюреу этмейме!..

— Эгешчингим, келмегеними уа ким айтды? Мен да ат бла Къара тенгизни джагъасына джетдим, сизни кемеиз да джагъадан айырылыб, тютюню тенгизге джайыла, кетиб бара эди. Атыма базыб, джюзюб джетерме деб, суугъа секирдим.

Узакъ бармай, ат джунчуй, къатыша, тентирей тебегенин алайыны сакълауулу эслеб, къайыгъы бла чыгъарды мени. Атым а, аллах кечсин, кетген эди тенгизге батыб. Бу, иги къыз, экинчи келгенимди. Энди не аны табарма, не ёлорме...

— Тели джаш, биз сеннге бюсюреу этиб, къууаныб тургъанлыкъгъа, сен Гоккаджан кочюн келген кёреме ансы, бизни сен унутуб бошагъанса. Хаджарны кёй, ёзге Хаджат бла мен сенсиз мыдах болуб, аллах бир-

ди, ауруу таба эдик. Эртденбла къобсакъ да, ингирде орунга кирсек да, сеннге къайгъы этгенден сора сёзюбюз джокъ эди. Юйюнге джыйылганса деб, биз уллу бюсюреу этиб тургъанбыз. Эгеч къыйынлыды: атагъа да, эгечге, къарнашха да къайгъы эте, сагъышла бла тангыны атдыра, джюреги эрий турады. Къарнаш а не, бир чырчаппа алмастыны кёрсе, анга тагъылады, «дуння джандет буду», дейди да, къалгъанла барджокъ эселе да, саушау эселе да, къулагъына кирмейди да къалады... Сен ма алай болуб тураса, иги джаш,— деди Сурат мыдахланыб.

— Не этейим, айт, Сурат, тюрсюнюн кёзюмден кетералмайма, аны сагъышы санларыма сингиб, мыйымы кемириб турады.

— Джашау, джаным, аны упутдурурча, чырайлары, къарамлары, сыйлары, юй болумлары, белгили адамлары болгъан пепча къыз барды! Сен мынга битиб нек къалдың?

— Ангылаталмайма сеннге! Ол мени нюзюрюмдю, ол мени джарытхан кюнюмдю, пасыбымды, айтдырмай къоярыкъ тюлсе. Къалгъан къызланы меннге атларын сагъынма. Ариулугъу кёзюню къаматхан къызланы да танытхандыла меннге. Ала керек тюлдоле меннге... Сени, Сурат, былай къалай эсе да асыры онгсунмагъанча кёреме. Алай эсе, сора, Къарачайда огъуна кесинг аны ызындан тюшюб, джалыныб айланмай, мени суутуб кёйсанг а?!..

— Джашау, сен джукъ билмейсе... Андан бери къаллай бир заман озду. Айхай, къыз да тюрленнген болур...

— Къалай? Эргеми баргъанды? Сюйрелгенми этгенди? Огъесе мынга зорлукъму джетгенди?..

— Огъай, джаным, Джашау, алай къычырма, мен сангырау тюлме. Аллах сакъласын, анга озгъунду, къыз бети кетгенди деген гюнахып аллыкъды, аллах бирди.

— Сора нек джюрегими джара тураса? Мен бери келирге ачха-бочха къайда табханма? Аны сормайса. Атам мени къуру джуртха къаратыб кетгенин а бек ариу билесиз. Мен, Батырны джашы, кесимден онгсузлагъа джалчы болуб ишлегенме. Сеннге тынчды, алай къыйналмагъанлайынга, ат юсюнден бир сёз айтыб кёйгъан... «Джюрек къыйналса, сокъур кёзден джаш чыгъар», дейдиле. Сен сан этмегенликге, мени кёз-

лерим кыан кѣредиле... Мен энди ёлюмден да кыоркы майма. Таб, кыабыргыа кириб, топракы боллукыма деб, кыйынала билмейме. Мен кѣрген, мен сынагыан джашау, таб, мында сизин «джандетигиз» да андан узак кетмегендиле. Ёлеме деб ёкюшорге не игиликден кыуру кыаллыкыма, айт, — деб, тыгылыб-тыгылыб, кѣзлерине джыламуку ура да джутула, джаныша джетиб сѣлешди. Сурат, не айтыргыа билмей, сюелиб турады. Ол кызыны хапарын ачыкы айтыб кыойса, Джашау бир печакха кыаллыгына ажымсызды.

— Энди, Джашау, юйге барайыкы, аллах бирди, адамла да чачылгыандыла. Хаджат да, мен да бир чык айыраала эск, кѣрейик. Джюрюгеннге, баргыанга сарайыкы, — деб, кыарнашын юйге кийрди. Бары да олтуруб, Кыарачайны сагына тургыанларын кѣрюб, Джашау, «отунчуу ачыуу бурнунда» дегенлей, кесип тыялмай, кѣлю кенгеринчи сѣлешди:

— Кыаллай «джандетге» келиб тошгенсиз! Бир бирн башында кѣк кыанджалбаш юйлеригиз, челек берген бешшер-алтышар ийнеклеригиз, сюрюрге, сюйгенгизча, муслиман топракылы джеригиз! Мындагыла да ауузугыздан чыкыгыанпы джерге тошюрмеген, кыойшу ауузундан чѣб юзмеген, огыурлу мубарекле! Огыай да! Энди мен айтхашга тошдогюзмю?! Сизге кереклис ма былай эди! «Оюмсуз атлагыан — аджалсыз ёлор» деб, сизин кибикле ючюн айтхандыла! Барыгыз энди кыайдагыны да алына: «Кыйметли аркыдаш», — дегиз да баш уругыз. Излегенигизин табхансыз...

Батыр тыгылаб турду. Джашын асыры тереснимеди. Алай а, асыры джекириб, оюмсуз сѣлешгеннге сапады.

— Сен бу сѣзлени, таб, былайда кыарачайлылагыа да эшитдирме. «Иш этиб, халкыны кыаныш бузаргыа келгенди», — дерикдиле, кыурашын хакына. Аны да шыф деб тамадалагыа джетдирселе, барыбызны да аман чѣбге атарыкыдыла.

— Атыб тура шойдула да, атам? Огыесе бу нги чѣбдю дебми тургыанлыгыгызды?..

— Сен, кесинген уллу сѣлешген заманда, аузуна чабыучу болма, бусагыатда атаи сѣлешеди. Биз мындагыла бла арабызны тик этсек, бизни джолубуз кесилликди, джашау кыурурукыду, адамлагыа, таб, кесибизни килеге да эрши кѣрюнюкбюз. Сен, былай кесим

айтхан деб турма да, алайчыгыын да бир ангыла, иги джаш... Болгыаныбызны чачханбыз, тѣкгенбиз, мюлкюбюзден чыкыгыанбыз. Алгыынгы борбай кыалмагыанды. Сен а эт да бишерча, тиш да кыюмезча мадар изле, биз бусагыатда аллай болумгыа тошюб турабыз... Алай бирчикни кыалай джыялмайса башынга? — деб, джалынганча, джумушакы сѣлешгеннде, Джашау, тыгылаб, сагышланган болмаса, сѣз кыошмады.

* * *

Бир кюн эртденбла ашыгыш кыобуб, кюню джашарча тапыгыанында, Джашау чепкенин, джамчысын кийди, башлыгыш кысыды. Джаныша кыамасы, героху, джолудан кыалгыан, атасы узатхан алтын ачачыкылары бла джолоучу болургыа тсбрегенин таныб, анасы Хаджар ызындан чыкыды.

— Сеннге айтама да! Джашау бир аууз джетдир, нигирге дери кыалыб кетмесин, энгда тансыгыбызны алмагыанбыз. Ишге джарашыб кыалмасын. Алай кѣз ачаргыа излей эсе, шахаргыа джетсин да кыайтсын! — деди.

— Кы, сени ахрат джанын ючюн, кесинг кибик мазаллы болгыанында да, этек тюбюнге джыйыбмы турлукыса муну?! Барма кыой, эркиши тюлюдю! Эй, джаш, ол тору алаша ауур кымылдайды. Ол сени шахаргыа нигирден алгыа джыймаз. Ма, анда ол чалман бурууну ол джанында юч аякылы кишени бла акы аджирин кѣремесе? Аны мен сеннге деб алган эдим. Огыурлу ат болду. Ма кесинг да келдинг. Кишенин, сылаб, ариу айтыб теш, урдурурса. Кыны этмей джюрют, джюгенши бошлаб кыойма ансы, кийик атча бир затды. Аскерде юретген болурла, адам-зат деб кыарамай, аягынгы аз джетдирсенг, юслерине чышгарыкыды. Секирирге, чабаргыа мында ат джетмейди. Джолоучу кыагытынгы джанынга сал. Кыатышхан дуняда, сорсала, кѣргюзюрге. Барлыкы эсенг, мычымай, тебре, — дегенлей, тору атны ийиб, чыммакы араб аджирин кыатына барыб, башындан аягына дери сынаб, аны ариулугына, мийиклигине, юкюне атасыны кюмюш джерини джарашханына кыараб, талай бирин турду:

— Ий, атам, бизге не эсе да айтырыкы болур дей-

ме, бери къараб, мурукку нек этди? Кетиб кълалгыи-чы, ий, бир сор, — деди Хаджар.

Батыр сормады. Хаджат да, Сурат да чыгыб:

— Бизге шахардан духла, конфетле ала кел, аллынга къараб турлукъбуз! — деб, накъырдагъа бурдуругъа излегенча, ышаргъанларын тыялмай кычырдыла.

Джашау, джюгенин кысха тартыб, аягъын ёзенгиге илиндиргенлей, аджир, кърккъгъанча, аллына секирди.

Алай а гитчеликден ат белинде ёсген, эмплик юретиучю Джашау, сермеб, сол кьолу бла мулдасышдан буууб, кесин атны юсюне атды. Белни тюзетиб, ауузлугъун артына тартыб, аджирге темир чайната, юйню аллына келди. Мазаллы акъ аджирде къара джамчылы, бухар бёркю, акъ башлыкълы джашха, аны тюбюнде атны тебсей тургъанына къараб, башы кёкге джетгенча болгъан Хаджар, кызлагъа къараб:

— Кёремисиз, сизни кълалай къарнашыгъыз барды! — дегенинде, атасы да разы болуб кьошду:

— Тюрк патчахдан — Абдул-Хамиден — башхасы джокъду!

— Оу, ёлгени ит болсун Хамитинги огъесе, мени Джашаума джетмесе!.. Учхан кьушдан тюрк алгъан Джашауду бу! — дегенлей, джаш, атны джолгъа буруб, кюмюш саблы кьамчини кёлтюрдю. Аллына чарлагъан атны аякъ тауушу, таб Джашауну: «Апам, кетдим мен!» — деген сёзлерин да алагъа кючден эшитдириди.

* * *

Кююрта болгъунчу ол Кюнья шахаргъа джыйылды. Соруулай кетиб, Батырлары болгъан кеме бла келген къарачайлылада бир джашны юйюк билди. Арбазына ат бла киргенлей, къатынчыгъы, кърккъуб, къачыб юйчюгюне ташайды.

— Мен хаталы адам тюлме, къарачайлыма. Эркишиги излей эдим, — деди. Тишируу чыкъмады, джууаб да этмеди. Эски баучукъну ичинден джети-сегиз джыл болгъан джашчыкъ, башында терн бёркюгю, джалан аякъ келиб, аджирге сейирсиниб къарайды.

— Кимни джашыса, джигит? — деб, Джашау эркелетген ауаз бла сорду.

— Мен Махаметни джашыма.

— Ким Махаметди ол сора?

— Къайдам, Махаметди.

— Къайдады кеси уа?

— Кесими? Кеси ма анда, ол кызыл кьошунбаш юйню кёрдюнгю?

— Къайда, къайда? Кёрмейме!

— Майна ол арты бери айланыб тургъан межгитни туурасында. Къалай кёрмейсе, сокъурча! — деб, ышарды джашчыкъ.

— Ол кёк терезелери болгъан юйгеми айта тураса?

— Асто-пирилла, «хо» дедим да, эшитмеймисе? — деб, бурунчугъун тарта, юйге къачды.

Джашау юйню эслегенди. Энди, Махамет ким эсе да, тюбюб, Адылгерийин юйдегиси къайда ишге джарашхандыла, къайда джашайдыла, аны билмей кетерик тюлдю. Чууакъ кюнде мазаллы межгитлени башларында алтындан джапгы ай суратла оракъча кёрюноб, джылтырайдыла.

Джашау, тар орамчыкъны бара барыб, межгит таба айлапды. Кызыл кьошунбаш юйню къатына джетгенлей, тар арбазчыкъда эки чархлы арбапы тохунуна кегейлени кийдирирге кюреше тургъан экеулени кёрюб, «Махамет!» — деб таууш этгенлей, экиси да, беллерин тюзетмегенлей, бери къарачыла. Акъ атда джамчылышы кёрюб, бу джанындагъы, ёрге сюелиб, аллына акъырып атлай келиб:

— Махаметни излей эсенг, менме! — деб саламлашды. — Аллах айтса, къарачайлы болурса?

— Къарачайлыма. Мен келгенли кёб болмайды.

Джашау, атдан тюшюб, кьолун тутуб:

— Биргенге келгенледен хапарынг болур? — деб, хапар сорду, алкъын джашха кесин танытыргъа излемей.

— Сёз ючюн, сен кимлени излейсе? Кимле керекдиле?

— Огъай, мени «ол», «бу» деб излегеним джокъду. Батырны юйдегиси джыйылгъан болур?

— Ол да, мен кёрюб, Хасан апсидини, бизни Мурат апендибизни юйлерни да, Харуннукъу да, Батырныкъы да, дагъыда кёблени юйдегилери сау-эсен келгендиле, — деди.

— Сора келмеген болмаз?

— Барды, чырмалгъанла уа болдула.

— Кимле эдиле экен? Ала мен танымагъан адамла болургъа керекдиле,— деб, Джашау, башсыз кибик этиб, тюз хапар билирге излейди.

— Сен аланы биллик болмаса, Адылгерийни юйдегисине айтама.

— Адылгерий дегенинг?

— Адылгерий кеси Кавказда огъуна ёлген эди. Къатыны Асият, къызы Гоккаджап, тамада джашчыгъы Хусей, гитчелери Алым, Сафар келе эдиле.

— Сора уа? — деб, Джашау, сескекли болгъанын сездирмезге кюрешиб, бюсюрсуюз сорду.

— Тейри, Асият къыйыны, джюрегини дей эдиле, адамла да къарап тургъанлай, джап бериб къойду да, мыртазакъ абчарны буйругъу бла, эки мазалы солдат сермеб, алыб, тегизин терешине быргъаб ийдиле...

Джашауну кёзлери алас-булас кёрюле, алай а сездирмейди.

— Сора андап Стамбулгъа джыйылдыкъ. Юйдегичини, ёксюзле, башларын ёрге кёлтюргесилей келе эдиле. Алайчап Измит деб бир шахаргъа кеме бла джыйдыла. Алайдан да — Коњьягъа. Чышты пелахын а ма бу Коњьяда этдиле.

— Къалай? — деб, эки кёзю чартлаб чыгъаргъа джетиб, сорду Джашау. Махамет хапарны билгенча джарашдырыб айтды. Джашауну кёзлери къарангы этиб, теитирей тебреб, дагъыда эс джыйды. Бечни къатдырыргъа кюрешиб:

— Къайры ашырдыла, бери айта кир! — деб кёлтюргенинде, Махамет сейирсинди.

— Билмейме, къайдам, каймакамларыны айтханы тюз эсе, Коњья вилаетин валийине саугъагъа ийгенди, — деди Махамет.

— Ол кертимиди? — деб, андап да дженгил, асыры ашыкъгъандан тили чала, сорду. Махамет, эшитгенин айтхан болмаса, тюзюн билмегенин ангылатды.

— Аны тюзюн мен кимден билирге боллукъма?

— Айыб этме, былай мениге соруу алыргъа келгенча, басындырыб сёлешген, сен ким болдуңг? — деб, тартына-тартына сорду Махамет.

— Мен Майылланы Батырны джашы Джашаума.

— Тейри, хапарынгы эшитген болурма дейме. Келирге унамай, Кавказда къалыб кетгенсе дей эдиле, алаймыды?

— Тюз эшитгенсе.

— Джашау, валийни сакълагъан аскер бёлекде Хасан Хапфен деб черкес абычар барды. Ол бу тийреде джашайды. Бусагъатда мында джокъду. Валийни биргесине Стамбулгъа кетиб турады. Тёрт кюнден къайтырыкъды. Мен таныгъан адамды. Эмплик атын мен юретиб, джер салыб бергенме. Бююн орта кюндю, сен аллыбызда гюрге кюн келсенг, мен тюз хапар билиб турур эдим, — дегенинде, Джашау: «Сора похта баууңг мени бойнума болсун», — деб, атын тёртгюллете, кёзден ташайды. Ол анча кюню да тынчлыкъ табмай, дагъыда талай адамгъа сорду. Элине барыб, Къоналийге, Хасан апендиге сорургъа суймейди. Атасы уа джангыз джашына, Адылгерийни къызы суу-сурат, тюз бир мёлек болуб къалса да, тенгсинмейди. Ол себебден Джашау башха адамладан тюр излейчи. Тюзетиб айтхан болмай, тёрт кюн озду.

Айтханларыча, гюрге кюн шгир ала, тубан джауумчукъ себелей тургъанлай, Джашау, Махаметни эски юйчоюню арбазына кириб, атдан тюшдю. Къарт самыр, джукъусу дженгибми эте эди, огъесе сюек кемиримми келген эди да, башын кёлтюрдю, ауузун бир къарын ачыб, тилин чыгъарды. Сора атлыгъа да къаррай, аягъын джалагъан болмаса, хаф демеди. Итле таныгъан, онгусунгап, къайгъысыз адамлагъа этедиле алай, Джашауну уа бу биринчи кере кёре эди. Атлыгъын келгенинде да, ит, юй артында сыртындап тюшюб, башы бла, къуйругъу бла чибин къоруу эди.

Махамет къонагъын юйге чакъырды. Эски шидикчикге олтуруб:

— Къууандырыр хапарым джокъду... Тюбегенме, аманатынгы тындыргъанма... алай а... — деб, сёзден къарылгъанча, джунчуб, сёлешалмады. Къатыны Зубайда эрини джюн кёпчегине къара шынгагы бла джашау сала турады. Джашчыклары Мусса, эшик артында сирелиб, Джашауну герохуна, кююш къамасына, омакъ бёркюне, башлы чурукъларына сейирсиниб къараб тургъанын барындап да алгъа Джашау кеси эс-леди.

Бочхасындап кююш сомлукъну чыгъарыб: «Ма, джигит!» — деб узатды. Джашчыкъ алыргъа атасындап, апасындап къоркъду. Алай а джылтырай тургъан тум-къара кёзчюклери ачададыла.

— Сау бол, ол аллыкъ тюлдю. Бююн сен келдинг да, сен ачха узатдын, тамбласында уа анга ким бер-

ликди ачха! Андан эсе, сабийни аман кылыкыгъа юренмей, кишиден да умутлу болмай тургъаны игди, — деди Махамет. Джашау, «Меннге акъыл юретеми турады», — деген муратда:

— Мен узатдым эсе, алыргъа керекди. Мен къонакъ болуб узатама. Къонакъла, эшта, кюн сайын юйюгюзюню басыб, сизни алай уллу кыйнайт болмазла, — деди. Аны ангылагъанында, Зубайда джашына эркилик берди. Муссачыкъ, эки кезюн биягъынлай кере турмагъан кийиминден, сауутундан алмай, акъырын барыб, къолун узатды. Сомлукъну кеси джашау-унда Мусса биринчи кере хурджуна салды.

— Итсе сен! Адам къонакъ берген саугъаны, ачханы анасына узатады, — дегенинде атасы, джашчыкъ ачханы элтиб Зубайданы хотасына салды.

— Махамет, мен иш этиб келгемме. Билалгъан эсенг, айт, Зубайданы къатында айтханыгъыгъа, мен хаталы адам тюлме, тартышма, — деди Джашау.

— Каймакам керти да кызчыкыны талай негерчиклерни бла валийге саугъа этиб ийгенди. Айтыуларындан, Гоккаджап аны 21-чи къатыны болургъа керек эди. Алай а валийни къатына кыймагъанды. Таб, иги адамыча къоркъутуб да керегендиле, болмагъанды. Алай бла эки ийикъдан артыкыны ашдан-суудан айырылыб, джукъусуз тапнга чыгыб тургъанды. Зорлукъ эте башлагъанларында, ёлор от табыб, аны къаба тебегенлей, къарауул тиширыула къолундан тартыб алгъандыла. Ол кюн огъуна «Бу болмазлыкъ затды», деб, кызчыкыны каймакамны кесине кыйтаргъанды. Ол да аны джууаш этиб, джюген салалмазлыкъын таныгъанында, беш минг кюю болгъан бир байгъа, саугъа этеме деб, сатханды, дейдиле.

— Къайдады энди ол адам? Къайда джашайды? — деб басындырыб Джашау кыкса-кыкса сорду.

— Былайдан кюнчыкыгъан джанына иги ат бла бир кюнлюк джолда Къарапинар деб абадан эл барды. Анда джашайды. Рысхы кючлегенликге, джаш адамды. Отуздан кёб бола болмаз. Юйдегили адамды. Алайсыз да беш къатыны барды. Гоккаджанни уа он кюзулу кый бериб алгъанды. Джолу ариуду. Тюзю, ууакъ таучукъла тюберикдиле. Джолну эки тенг этерге — суудан ётериксе. Эсле, кёпюрю оюула тургъан бир эди, энди ишлемеген эселе...

— Аты кимди байны?

— Энди мен аны эс ийиб соралмадым. Аланда андан бай джокъду. Бир-бири башында эки къат юйю, башы кызыл къошун бла джабылыб. Джаш, тутушуу болса, ёч алыб тургъанды дейдиле. Джалчылары джыйырмадан артыкъды. Узун, саубитген адам. Къуру да саууту-сабасы бла, гаммойлары бла джюрюйдю дейдиле. Теири, Кемал болурму, мен атын тюзетиб айталыкъ тюлме.

— Махамет, сау бол! Сен меннге болушур ючюн къалмадынг, мени джаным сау болса, мен аны сеннге унутмазма. Къызын мен къутхарыргъа керекме! — деб, къобуб тебегенлей, «сауузлана бар», — деб, экиси да къадалдыла. Алай а Джашауну тыялгъанмы этерик эдиле, табсанг, кыйма! Негерни кереклилинги биледи, не келсин, быллай иште анга негерлик этерик тенг мында кимди? Кимге ышансын? Аны юсюне да джашлыкъы, уллу келлюлюгю, таукеллиги...

Шахардан чыгыб, джолгъа джарашханлай, атын бошлады, джоргъалай, юч-тёрт сагъатдан Махамет айтхан суугъа джетди. Кёпюрге да кирмей, суу бла ётдю. Атыны айылларын бошлаб, отлатды, суу ичирди. Заманны багъалатыб, джолуна джарашды.

Кюн тие, элни кыйырындан кирди. Топракъбаш. къошунбаш юйле кенг тюзге джайылыб тюшгендиле.

Къарашнары маджал юйлерни аз тюлдиле. Алай болса да, бир-бири башында эки къат, къошунбаш юйню эслеб, тюзюн билрге изледи. Гаммеш сюрюуно элден чыгъарыб баргъан джашчыкъланы къатларына джетиб, атында тюшдю. Ол юй кимники болгъаны сорду. Сорууну аллында ангылаб къоялмай джунчусала да:

— Кемал бийни беш бин кюю бар... — бир-бирине джетдирмей, — беш кадыны бар, — делиле.

Джашау ол болгъанына энди ишек этмейди. Юйде ким болгъанын билрге сюеди. Джашчыкъланы бирине: «Кемал евде бармы? — билиб кел», — деб, биягъы кююш сомланы бирин узатды.

Джашчыкъла бары да угулуб кетдиле. Келедиле — джокъ, келедиле — джокъ. Джашау «алдаб кетдиле, ант джетерикле», деб чамланады. Джашчыкъла кыйтмадыла. Адамла, ишекли болуб, кыйгъы этмесиле деб, Джашау, атыны джюгенинден тутханлай, элни огъары джаны бла акъырын-акъырын юйню туурасына барыб, дуппурчукъгъа олтуруб, атын къауданнга

джубандырады. Элчиле ары, берн оза, эслеб, тюрлю кийимлери, саууту болгъан джашха, аны ариу санлы акъ аджирине тохтаб къарайдыла. Джашчыкъла, Джашауу биягъы джеринде табмай, айлана келяб, атын эслеб, бурулдула. Тюненс, къой сата, шахаргъа кетгенди. Кёб турмай келликди. Къатынлары арбазда джюзюм къотара, къоз сындыра турадыла, — деб, джарты-къурту ангылатыргъа кюрешдые. Джашау Гоккаджанна алайда болгъанына энди ажымсызды. Аны кёрюрге дыгаласха кирди.

Джашчыкъладан хапар билиб, башында сархы бла, джылдыгъы келген токъ адам, къаратору къадыр бла келиб, Джашауу къатында тохтаб, салам берди.

— Джашау, сескелди болуб секириб къобду.

— Кийметли конук, бен къарапипардан мухтары. Сиз гим экен? Сиздин Кемал герек? Езю йок, свинде св хапымлары беш, — деб, чепкенние, джамчысына битиб: — Сиз Кавказиядан гелдиниз? — деб, тюб билрге излеб сорду.

— Бен Кемалнын Кавказиядан каднын кардешин. Кавказия даглардан геледжекме, — деб, тюркча толу да сёлешалмагъанлай, джармаларгъа кюрешди. Каррапипар элли тамадасы: «Эвед, эвед», — деб барып да ангылады. Ол, башып силкиб, дагыда аягъындан башына дери сынаб, «Боладжакъ»... — деди. Не магъанада айтды эсе да. Алайда бир-бирин джарты-къурту ангылай, бармакълары бла кёрюжюрге кюреше, бир талайны турдула. Сора мухтар акъырын кёлтюрюлю, къурашы сыйлы дууаларын ичинден окъуб, эрицлерин къымылдата, ол къадырыны джюгенинден тутуб, Кемалны юйю таба тебреб:

— Гелниз! — деди. Джашау арыгъанын, бир кесекден барлыгъын айтды. Элли мухтары кетди.

Къоба да тегерекге къарай, атыны ауузлугъун алыб джубандыра, кюнорта намаз джууукълашды. Къарапипарны азапчысы азан къычырды. Удлайгъан адамла энди орамлада кёрюнмейдиле. Бары да намазлыкъгъа кирген болурла.

Кёкге булут чабыбды. Кюн мутхуз болса да, джауар къаны джокъду. Тамам къызгъаны бла, несин да билмей келиб къалгъанлыкъгъа, бу болумда Джашау не этерине кеси да иги ойлашмагъанды. Къызны къутхармай, не аны бери келтирген байны джер башындан думп этмей, тынчыкъ табарыкъ тюлюю. Кемалны ёл-

тюрюб, муратыча, Гоккаджанна къутхарса да, къайры элгирикди? Элтир джер табса да, энди аны кесине тиширюу этиб, аны бла ёмюрлюкге джашарыкъмыды?! Джашамазлыкъгъын билмезча, Гоккаджан да алай оюмсуз тюлюю. Джашау Гоккаджаннга энтда бир къыйынлыкъ салама деб да къоркъады. Не келсин, сорур, оюулашыр, эс табдырыр адам анга былайда табылмайды. Табылыб къаллыкъ эсе да, кимди ол? Къайдады? Аны Джашау къалай билсин! Къарапипарны мухтары уа, Кавказдан алай бош, тасыгъын алыргъа келиб айланмазлыкъгъын таныгъанча, Джашаугъа ишекликрек болуб кетди. Айхай, ол да Кемалны юйюне кириб, Джашау ючюн термиле, къундузча къара чачы агъаргъан ариу Гоккаджаннга сездире билсе уа... Гоккаджан ёлюм къара чыгъыб келир эди...

Джашауу эм улуу дерти — Гоккаджанна юйюне салыб, зор бла алтынчы къатын этиб тургъан Кемалгъады. Алай а ол къыйынлыкъ унукъдуруб тургъан къызчыкъны валинге саугъа этиб зор бла ийген каймакам тюлмюдю терслени баш къылчыкълары! Валий а, сайлаб алгъан талай къатыны бола тургъанлай, къызны нек излеи эди? Олсагъатдан огъупа ызына къайтарыб ийсе уа? Алай болгъанлыкъгъа Джашауу бу болумда кючоу къайсына джетсин! Дертин къайсы биринден алыб къолундан келсин! Огъай, не болса да, байлыкъгына базыб, Гоккаджанна бюклеб, бюгюн юйюне салыб тургъан киши бла кишилигин сынамай кетерик тюлюю. Былайдан тебмей, аны ючюн сакълаб турады. Кюн тюгел багаргъа къысылгъынчы, ач да болуб, эригиб, таб, кеси кесине ачуулана, Джашау, атыны башындан тутханлай, ары бла берн барады, кюнге къарайды.

Кёб турмай Кемалны юйюнден акъыл-балыкъ болгъан джаш чыгъыб, Джашау таба тебреди. Джашау анга сынаб къараб турады. Кимди келген? Кемалны джаш хапарын айгадыла, аллай джетген джашы болмаз, джалчысын узакъдан келген къопақты аялына пилмаз, кеси болур дерге да, асыры джаш кёрюнеди, учхара кийингенди.

Джашау тургъан джер элли башы сюреминде болгъаны себебли, улуу эл, къол аяздача, ачыкъ кёрюнеди. Джашау, аны сакълай турмай, аллына барыб къалыргъа таукел болду, алай болса да юйге чакъырылыб баргъан сый болур, Гоккаджанна да бир кёрюрге де-

ген мурат бла, тебмей къараб турады. Джаш джууукъ-лашханында, аны къарачайлыгъа ушатыб, Джашау эс джыя башлады.

— Хош гелдиниз биздин Къарапинаргъа! Гелиниз! — деди тюркча, кескин да сѣлашалмагъанлай. Акъдан да бир кесек сары шинлиге дженгерек, алакѣз, бутунда уа кенг шалбары, аягъында гатийлери. Саламына джууаб этгинчи, ишекли болуб:

— Айыб этме, тюркча сѣлешгенлиниге, къарачайлыгъа ушайса, тюзю таныгъанма, пее? — деб джарыкъ сорду Джашау.

— Къарачайлы болсам, не этерик эдинг? — деб, соруугъа соруу бла джууаб этди.

— Этиб а не этерик эдим, былайда мен джангыз болмагъаным биллик эдим.

— Тюз таныгъанса. Мен къарачайлыма. Шонайланы Майылы джашы Азаматма.

— Къачан келгенсе?

— Биз эртде келген эдик. Атам къойчу эди. Биз да анга болушургъа кюреше эдик. Эки джыл ол ауушханлы. Энди биз барыбыз да аны орнуу толу толтуралмайбыз.

— Барыбыз да дегенинг, Азамат?

— Юч джашыла айтама. Мен кесим, къарнашчыгъым Ибрагим, 12 джыл энди джетгенди, дагъыда бирибиз барды, Харшым, быыл он джылы толду. Апам да шхуурубузну этеди, — деди.

— Сизден сора къарачай адам бармыды?

— Кемалны малында джокъду, тюзю, отоунда барды бир къарачай къыз, тюркюге алтынчы къатын болуб турады... Амалын тауусса, бир къыз сабий, не этсин?.. Бизге башын кѣлтюрюб да къарамайды. Байны къатыныды дерик тюлсе, юйдегиси кырылыб, къара кийген тиширыуду деб къоярыкъса.

— Азамат, Кемал къаллай адамды? Къатышларына хынымыды?

— Энди, ѳтюрюк харамды, алагъа къол джетдириб, кыстаб, аман сѣлешиб эшитмегенме. Ач, джаланигач этмейди, кирир джерлери барды, сюйген затларын киедиле, атлары уа — Кемал байны юй бийчелери, сыйлары, сора ала инджилгенми этедиле?! Алай а дагъыда ол тиширыуланы арасында сѣз, тил джюрюр ючюн къалмайды. Хар байрым кюн сайын джума намаздан къайтхан къартланы тѳртюсюн-бешисин юйюне къай-

тарыб, сыйлаб, кесине, юйюне да алгъыш ѳтдирмей къоймайды. Аман адам тюлду.

— Хакъыгъызы табдырамыды, разы боламысыз?

— Энди, береди, бермей къойгъан тѳреси болуб билмейме... Ол берген бла биз излеген тенг тюлдуле. Алай а анга да айыбым джокъду. Ол болмаса, биз не этерик эдик?! Энди элибизни мухтары, былайда сени кѳрюб, таныялмай, бизге келиб тургъанлай, Кемал шаларда, сатлыкъ малларын къоратыб къайтды. Сѣлеше келгенлеринде, бар: «Гоккаджанны къарнашы келген ханары барды, юйге чакъыр, айыбды», деб ийгенди, — деди.

Джашау сагъышланды. Алай болса да, дертин джетдирмей кетмез муратдан, атыны ауузлугъун саяды, айыларын тартды. Джюгенинден тутта, ызындан тебереди.

— Энди биз кирлик юйде ким барды, аны бир айтчы.

— Мухтар энтда кетмегенди, Кемал, сора, къарнашын келгенди, дегендиле да, кѳрюрге дыгалас этиб, Гоккаджан эгечинг кесин тыялмай турады, — деди джаш.

Джашау терен ахсынды. Эслѳтмей, герохун джерледди. Азаматны ызындан юй таба эниб барады.

Къызыл кырпычдан ишленген улау юй, тѳгерениче темир бурууу, юйден узакъ болмай — къой орунла. Арбаздан юрюлюшюб, беш мазаллы добар чыкъдыла. Хаф-хуф этиб, Джашауну атып юркютюрге тебрегенлей, джаш илгеге кыджырады. Ууакъ къансий, ала юйюне артына ташайдыла. Джашау, юйге кирирге бла къалыргъа билмей, ангарылды. Кемалны эшикке чыгъарыб, кюч сынашыргъа тебреб, дагъыда, Гоккаджанны кѳрюр ючюн, атын арбазда ат илкиге тагъыб, кесин джашны ызындан юй таба айлапды. Экеулен эшикни юсюнде сюелиб къарайдыла. Бери — алайда тюбѳе кетген базыкъбел, хыштыбет — Къаранинарны мухтары болгъанын кѳрду. Ол бири уа — омакъ, джаш адам, не сюегине, не сыпатына киши сѣз табарыкъ тюлду. Бойнунда гѳрох бауун, сол джанында кынгыр бычагъын кѳрюб, Джашау бираз кесин эследи. Саламлашыб, Джашау, юйюне босагъасына джууукълашханлай, омакъ джаш, джити къараб:

— Сен Хусеймисе? — деб хыны сорду.

Джашау, къолун герохуну кынындан алыб:

— Адам кьонакъ бла саламлашады, ичкери чакырады, суусаб ичиреди да ким болгъанын андан сора сорады, — деди, кесини джюрегини басаргъа кюреше. Джаш, юйю ичине айлаыб, тенсини джасай тургъан тиширчукукыгъа:

— Сора «онекни джыл болгъан кьарнашым!» деб, мынгамы айта эдинг! Бу мени кибик кишиди да! — деб келтиртдю Кемал. Экиси да бир-бирин толу ангылаб кьоялмагъанлары себепли, айтырларып эрлай силдеб, Азаматха кьарайдыла. Ол олсагъатдан кечореди. Гоккаджан, бетин кьргюзалмай, джыламсыраб, асыры эс ташлагъандан, кьол да тутмагъанлай, аргы юйге кьачыб, кьычырыкъ этиб джылады.

Аны суу-салам болгъан, тартарча, кьуу санларып, тауусулгъан бетин, теренден кьарагъан мыдах кезлерин, чубасын да билдирмеген, кьангача, сыйдам ёшюн кьргенинде, Джашауну джюреги чанчды.

— Бу былай келекке болуб, бу тюрсюнге нек киргенди? — деб келтиртдю Джашау.

— Аны кесине сор.

— Мен аны юйюне джыйыб, айыбын, бюсюреуюн да бойнуна алыб тургъанга — сениге сорама?

— Аны Коньяны Валийине сор, казаны каймакамына сор, — деди Кемал. — Энди, кьысхасы, сен не кьайгы бла келгенсе?

— Мен эгечими элтирге келгениме! — деди, кесин ёхтемлендириб, Джашау.

— Кьайры?

— Келген джерине, Кавказгъа!

Кемал бычагына узала тебрегенлей, Джашауну кьолу герохну кьабын ачханын эследи.

Ачыудан джукъ айталмай туруб:

— Мен сюйребми келтиргениме... Сатыб алгъанма, зор бла тутмайма. Барама дей эсе, аллах бла разыма, майна, эшик ачыкъды, ма мухтарыбыз шагъатды, — деди Кемал да. Джашауну аргы юйге эси кетепди.

Кемал, кириб, Гоккаджаны билегинден тартыб кьобарды. Гоккаджанны Джашауну кьатына тартыб:

— Хусей атлы мени гитче кьарнашчыгъым барды деб бюгюнге дер мени ийнандырыб тургъанса сен! Ким эсе да, сау кьаллыкъ, бу адам сени чийинги ачды. Бар, мен тыймайма сени! — деб кьычырды Кемал.

Джашау, Гоккаджанны билегиндей кьаты кьысыб:

— Тебре бусагъат мени бла! — деди, чюгюндюрча кьызарыб.

— Кьайры?

— Мен баргъан джерге!

— Ол кьайдады, мен билирге керекме!

— Кьарачайда!

— Кимме барлыкъма анда, мен джазыкъ?!

— Мени бла турлукъса, эшитемнсе, Гоккаджан, сени амалтын дуняда мен сынамагъан кьаламагъанды.

— Кечикгенсе, Джашау-джаным! Аллахыу тагъала бизни тюбетмеди, джазыуум былайы болур эди, энди былайда ёлюрге керекме. Кьой, мени юйю кесинги сойдурма. Сеннге хатер этерик тюлдюле. Мен билеме... Кьайда айлансанг да, аллах кеси сакъласын. Мени разы этерик эсенг, кете кир!..

Сезню магъанасын сезгенлей, Кемал, шашхынлыча, эки кезюн джандырыб: «Терк кьора!» — деб, кьамасын чыгъарыб, Джашаугъа учду. Ол да, сагыш этерге заман болмагъанын кьорюб, кьамасын сылджыратыб чыгъарыб, «кьатыма келме, аярыкъ тюлме» дегенча, Кемалны кьекрегине тутду. «Сиз акылыгызданмы чыккъансыз!.. Ах, кьан джауаргъа башлагъанды!» — деб, экисини арасына кириб, кьекреклеринден артларына теберирге кюрешди. Мухтар Кемалны, Азамат Джашауну, не кьарыулары да салыб, артларына тартаргъа кюрешедиле, алай а не келсин, кьарыулары джетмейди. «Ах, Джашау, меннге кьыйынлыкъгъа келген эдинг... Мен огъай, кесинг да кьабханга тюшюб тураса, насыбсыз... Джанлай кир. Кесингден бошатыргъа тебрегенсе», — деб Гоккаджан Джашауну кьачарын изледи.

Кемал, Джашауну кьарнына кьаманы сугъар мурад бла, аллына секирди. Джашау, бир джашына ийилиб, кесин сакълады, алай а кьаманы учу базыкъ бутуна джетди. Ачыуу бла, Джашау Кемалны бойну сермеди. Сюлпюгор кьама билегин арты бла тюшюрдю. Олсагъатдан Кемал, силти хизенча, джерге сойланды. Адамлары аны юйюне басынган такъыйкъада, Гоккаджан: «Кьорай кир, кесингден бошатдынг!» — деди. Джашау, секириб, чабыучу дюлдюр атыны сыртына тюшдю. Кьараб-кьарагъынчы кезню байлагъан ингири кьарангысына ташайды.

Джулдузла чыккъанлыкъгъа, дангыл тюзлени джарытыргъа кючлерн джетмейди.

Онтогузунчу башы

Кемалны Коньягъа аурутъанла джатхан юйге файтон бла алыб кетдиле. Мухтар полициягъа, Коньяны валийне, каймакамгъа къуугъунла джибергенди. «Тюбюнде акъ аджири, юсюнде — къара джамчысы, акъ башлыгъы, сауутланыбды. Ашхам къарагъысы бла къачханды!» — деб билдиргенди.

Гоккаджан себебли тюшгенди бу къыйынлыкъ деб, кюндешлери энди анга джашау бермейни тебрегендиле.

Джашау, Джумра элге тюгел джеггичи, къошчу-кълагъа тюбед, джамчысын герох бла патронлагъа ауушдурду. Джумра элни сансыз орамын бара тургъанлай, абычар тюбеди. Аджирине кезю къараб, тюрк абычар къадалыб къалгъанында, араб аджирин тору байталчыкъгъа ауушдурду, алай а «Джюйюсхан, бу азлыкъ этеди, бир зат къош!» — деди Джашау. Къошакъгъа абычар юсюнде джангы аскер кийимлерин, ачха берди. Эки кезю аджирден бери алалмай, ол, Джашаугъа джюз кере бюсюреу да этиб: «Аскер кийимлени менден алгъанынгы, тилеймс, кишиге айтма. Мен юйде быллай кийимим энтда барды. Дагъыда ким биледи... Атынга кемсиз кезюм къарагъанды», — деб ол къууанды.

Энди тюрк абычар кийимлери бла, тору байталчыкъда, шкогу, героху бла Джумра элни джолу бла — Джерле арасы тенгиз таба барады. Алайда Ангалия шахаргъа джыйылалса, Эгей тенгиз бла къутулуб кетерге боллукъду. Бютеу Коньягъа, Стамбулгъа баргъан джолланы аскерчиле, мыртазакъла сакълайдыла. Акъ аджирли, къара джамчылы адам кермейдиле. Джолоучулукъда бек керекли талай тюрк сёзге юренигенди. Соргъан болса, «Мен патчахны сакълагъан аскерденме». «Солтан-Хамид уллу аллахны келечисиди», — дейди. Ол сёзлени эшитгенле Джашаугъа ишекли болмайдыла.

Джашау энди джашыныб кюрешмейди. Адамла бла кёб селешмейди. Кёбюсюне не «хо», не «огъай» деб къояды. Бир-бирде уа сёз да айтмагъанлай, бюсюреу-союз башы бла джууаб этеди. Сакъалы джете башлагъанды. Кёргенле муну абчар болгъанына ишек этмейдиле. Ол огъай эсенг, мадар табсала, муну кезюне

тюртюлюрге излемей, джанлайдыла. Джашау джюрегин кемириб тургъан Гоккаджанны бир такыйкъагъа да унуталмайды. Таб, кесинден да анга бек сагъыш этгенлей турады.

Ангалия — Тюркню къыбыла джанында, джерле арасы тенгизни джагъасында дангыл тюзде джайылыб тюшген эски шахарды. Былайда Кавказдан келгенле санлаб бир тюртюледиле. Аланы ичинде къарачайлыла, малкъарлыла, таб, барындан да аз болурла. Черкесиле, къабартылыла, Дагъыстандан кечгенле асламыракъдыла. Неда болсун, къалайгъа келсе да, Джашауну сауутлары, аскер кийими, хыны кёзленин кёрселе, кеслерине къоркъадыла, джолоучу къагъыт киши сормайды. Былайда къайгъы этерикдиле деб, ишек этген джеринде, ол, адамланы аллары алыб, кеси джолоучу къагъыт соруб тебрейди. Сора аны кёре тургъанлай, ким ишек боллукъду...

Табына кёре, биринден бирине мине, тюше, талай кюшге сакъаллы «абычар» Къушадасы деген гитче элчикге келди. Алайда тюшюб, болумгъа къараб, джолуна азыкъ алыб, къабыргъасында «Болгария» деб джазылгъан кемеге минди. Кеме энтда, талай тюрк шахаргъа барыб, адамла миндирликди, джюк аллыкъды.

Андан мазаллы Смирна деген шахаргъа джыйылды. Джолоучула, къоркъар ишлери болгъанла, азыкъ ашагъан заманда, джалыныб, абычарны тилеб чакъырадыла. Ол къошулуб ашагъанны башларына сыйгъа санайдыла. Къонакъ юйде къалса уа, таб, андан ачха излемейдиле. Алай а, аланы кесине ишекли этмез ючюн, капегин кем этмей узатады.

Шахарда танышха тюбед къалсам деб, сау ийикъны айланды. Былайда тюкенле толудула. Аланы ичлеринде болмагъан зат джюкъду. Бу шахарда бары да сатычудула деб къоярыкъса. Орамларында да, къайсы мойюшюнде да сатыу барды. Базарланы, тюкенлени, джармалыкъланы джорукълары къайда да къачан да белгилиди. Андагъыла кимледиле? Сатычула бла атычула. Сатычуу бла алычуу, артыкъ да бек бу джуртда бир-бири аягъын марагъан, бир-бирин алдаргъа кюрешген, ёмюрде да бир иннетге джыйылмазлыкъ адамладыла. Былайда да таблыкъ, хали билу, хыйлалыкъ, кёзбаулукъ, сёзге усталыкъ болмаса, учхара, белеукот затын джояллыкъ тюлдю. Аны ючюн болур,

затны Махтаргъа, сыйын чыгъарыргъа сатыучулагъа, тюкенчилеге джетген азды. Сейир неди десенг, аны эсгериб, аланы сёзлерине ишекли болгъан да джокъду.

Не да болсун, алайда сора кетиб, Джашау, бир кюнню тенгиз бла барсанг, тёрт къарачай юй болгъанларын билди. Шахар тенгизни бойнундады. Чанакъкъаланы эшитмеген Тюркде адам болмаз. Джашау, ишексизликге Смирнаны китаб тюкенинде сахтиян тышлы къуранны сатыб алыргъа ачхасын узатханында, тюкенчи, аны кийимлерине, сауутуна-сабасына къараб, ачхасын алмай:

— Ишинг кыйынды, джашым, бу къуран сени джол негеринг — сафарынг болсун! Кесн кымылдамагъаннга, кесини тирилиги болуб, тырмашмагъаннга джаратхан аллах да, не джашыруу, сёзюбюзню кини эшитмесин ансы, чомартды дерге кыйынды, — деди.

Джашау, толу ангылаб къоялмаса да, тюз айтаса деген магъанада башын кымылдатыб: «Сау бол!» — деди.

* * *

Заман кышха джууукълашыб келсе да, кюн къуандырады. Аны алтын суугъа алынган таякълары кёксюл тенгизни башын джылтыратыб, кёзюнгю къаматадыла.

Кеме Болгариягъа сатыугъа барады. Мычымай Тюркде Къарабурун деген айрымканнга джетиб тохтады. Алайда сатыучула, ариу четенле бла бишген таукъла, чабакъла, апельсинле, кишмиш, четен бал, бананла, айва, лавашла, харбузла, дагъыда кёб тюрлю ашарыкъ келтириб, алычу излеб, кычырыб тебретдиле.

Сора ала, хыны къанда джити къараб тургъан абычарны кёргенлей, кычыргъанны кёйдюла. Таб, бир къаууму, ызларындан адам сюргенча, ашыгыш чачылдыла. Джашау, ышарлыгъын кючден тыя, ичиндеп «алай болугъуз, марджа», — деб, сейирге къараб турады.

Къонгурау къагъылды. Олсагъатдан кеме, ууакъ толкъунлары бир-бирин сюрюб, шууулдай тургъан Эгей тенгизни талай сагъатны барыб, Акъсай деген элчикни туурасында тохтады.

Алай а дженгил тебреригин сездириб, кишини тю-

шюртмедиле. Кеме, чайкъала, тенгиз толкъунлагъа ёхтем ёшюнюн буруб, «меннге эталлыгъынгы аяма», дегенча, таукел барады. Кемедегиле джыйымдыкъдыла: тюркюле, болгарлыла, урумлула, чууутлула, эрменлиле: тиширыула, эркишиле, къартла, сабийле... Джаш абычар, адамла къайгылы болмай, эки кёзюн къурандан бери алмай баргъанын кёрюб, тиширыула анга бюсюреу этедиле. Къарт тюркюле уа алгыш сёзле айтадыла.

Кечени бир заманында Чанакъкъалагъа джыйылдыла. Кече къалыргъа мекям керекди. Къарачайлыланы хапарларын айтхандыла, алай а кече арасында аланы уятхан ушагыусузду. Барама десе да, кече арасында аланы табмазлыгъын биледи. Кемечилени бирине къонакъ юйню сорду. Кемечи, джылы келген адам, абычарны кийиминден, сауутундан кёзюн алалмагъанлай:

— Кемеден тюшюб, онг джанынга бир кесекчик баргъанлай, эски къонакъ юй барды. Эшигини башы бла, «Троя» деб, аты джазылыб тургъанын кёрлюксе, — деди.

Айтханларыча, барыб, Джашау къонакъ юйню кёрдю. Сакълаучугъа тюбей, кёзюне хыны къараб:

— Энди мен дамы кёргюзюрюкме къагъытымы?! — деди, соргъандан эсе кыджырагъаннга джетишдире.

Сакълауул, сир къатыб:

— Сора сизден къагъыт ким излейди! Сизни кибиклеге башында иги бёлмелери барды. Айыб этмей, джюйюсхан, башына чыкъсагъыз! — деди.

— Сау ол! Эртденбла сен меннге тюбемей къалма, керексе, — деди Джашау. Айхай, сакълауул аны къарачайлыладан хапар сорлугъун билсе уа... Ачха узатханларында, юч ишекли адамгъа орун бергенди да, энди абычар, ажымсыз, аны сезиб айта турады, тамбла къан-джаудурлукъду деб, джаны чыгады. Джашау, аны эслей, сагъышланыб, тынчайыргъа баш юйге ёрледи. Ол тешине тургъанлай, сакълауул кирди.

— Мен терсме, кечигиз, мен, сизге сора къагъыт соруб, телими болгъанма, тынчайыгъыз, мубарек абычар! — деди.

— Эшикни къагъыб кирсенг а? — деб кёлтюртдю Джашау.

— Багъалы абычар! Мени атым Мехметди. Юйдегим барды: тёрт-сабийим, алгъан джалымы къуру къа-

рынарына да джетдиралмайбыз. Сен бизни болуму-бузну ангыларыкьса деб ышанама,— деди сакълауул.

— Бош ышанаса. Мен сени иенг болсам, юч кюншо тутмай кыстар эдим. Бар, мени тынчайыргъа кьой, башымы бездирдинг... Таиг бир атсын ансы, сёленну-ню мен кёргюзюрме сеннге,— деб, сакълауулу кыстагъаннга джетдирди.

«Болумну билиб, иш этиб келгенди, андан эсе, кесим аузум бла айттайым,— деб тебреди Мехмет. Аны аузуунда кирити болмагъан, сёзшо тыя билмеген, кызбай болгъанын, этген аманлыгъын да, бюгеу кёрген затын да джашырмай, тизиб кьоярыгъын ангылаб, эртденбла, кыппаны седиретгенча, бютеу ичин тёрлююне ажымсыз болуб:

— Мен кьора дедим да? Нек сирелиб тураса? — деб, кёзюне джити кьарагъанында, башын энинге ийиб, он джылгъа тюрме азаб тошгенча, акъырын чыгъыб тебреди, дагъыда, джюреги тынчлыкъ табыб кьалаламай, ызына бурулуб:

— Абычар джюйюсхан! Не дей эсегиз, аны этейим, сиз меннге бош ышанмайсыз... Бир аманат салыгъыз да сынагъыз, тындыралмасам, тюз айтасыз, мени тамбла айыбыма джолукъдура турусуз,— деди.

— Мехмет! Сен бу кьарамынг бла, бу сюегинг бла джити джаш болургъа керек эдинг. Сен а кызбайса, хомухса, тиширчучаса, сен хыйласа... Гюнахлы ишлене джюрютесе,— деб, Джашау аны кызытыргъандан кызыдырыб барады.

— Шо, сен мени хомух бла эркиши болгъанымы бир сына,— деб, кесни джазыксындырыб, кёшо бла джюреги кыйналыб тиледи. Бюгече аны джумунатмаса, тынчлыкъ табарыкъ тюлдю. Аны былай джюрексиз этген «тамбла джезим ачылыб кьалады»,— деб кьалтырагъаныды.

Джашау, аны чакъырыб, кьатына олтуртуб: «Мени сёзюмю толу ангылаймыса? Мен гитчеликден Болгарияда ёсгенме да, кесибизни тилибизни унутуб кьояма деб келгенме Ата джуртума. Чалдырыб сёленгенми эселеймисе?... Патчахыбызны — Абдул-Хамидни — сакълагъан аскер бёлекдеме. Бу шахарда, сизни Чанакъкъалагъа айта турама, аманлыкъчыла кёбдюле деб, тарыгъуу келгенди да, мени тюзюч биллр ючюн ийгендиле.

— Не дей эсегиз, джюйюсхан, этейим, айтыгъыз!

— Мен юйдегинг болгъанын биле эдим, барыгъызны да эте айланганларыгъызны сезиб келгенме. Алай сени сынар ючюн айта тура эдим... Энди сизни кьонакъ юйюгюзде абычарла бардыла. Аланы ички джюрютген хапарларын эшитгенбиз.

— Тюз эшитгенсиз, джюйюсхан. Адам аякъ тынпгандан сора, тыш кьралладан келген бирер кьахмени кьолтугъундан кириб келиб, кечени ауурлугъу кетгинчи, ичиб, сора пелерни да билмей джукълайдыла.

— Мехмет, биз аланы эрте билебиз, сен меннге неле сандырай тураса?.. Аланы эм абаданларында бирини джолоучу кьагъытын бюгече огъуна табаргъа керекди.

— Табайым, джюйюсхан. Бир базыкъ кьаргайгъан абычар, бир джаш тиширчучукъ бла ичиб, болуру болуб, юйюне кирген эди. Кёб болмай, урум тиширчучукъ чыгъыб, кетиб баргъанын эслёб, «кьайрыса?» — деб соргъан эдим. — Гыбытлы, несни да билмей, харам ёнокча, сойланады... Сора, аллах айыб этмесин ансы — ол эркишимди!? Мен аны джукълагъанына кьараб туругъамы келген эдим?.. Атасыны джаны ючюн!.. Аллай теллерни кёб болур, похта баууму уа иигирде огъуна берген эди,— деб, кесни кюлдюрюб, кукалана, кесни да аз кечинги бла, тиширчучукъ чыгъыб кетген эди. Ма бусагъат, джюйюсхан, аманатынгы тындырайым. Ачхасын дей эсенг, таб, аны да кьоряталлыкъма,— деди.

— Мехмет, тамбла уяныб джокъласа, айыбы сеннге келликди...

— Нек келеди?! Майна, кьахмесиден даулар. Аны уа табарыкъ тюлдю, нек десенг, тиширчучукъ хауледди. Бир джерде, бир эрте тохтамайды. Тамбла эртденбла уа ызына, кеслерини кьралларына, кетерча сёлше эди.

— Не бла кетерик эди?

— Ары кетсрге хазыр болуб тургъан кеме барды. Мени кыса тебресе, мен да аны не халда бери келгенин, мында кесни кьалай джюрютгенин джаздырыб, махкемеге берлигини айтырма. Олсагъатда кесни кысар,— деди Мехмет.

Джашау, терен сагъынха кириб, талайшы таукел болмай туруб:

— Бар, алай а сен, кызбайлыкъ этиб, мен айтханланы джангыз бир инсаннга сездирсенг, юйюнг бла

туб этерме, ол азды: ма бу кѳама баш токѳмагынгы джерге тюшюрюр,—деб, сюлпогюр кѳамасын чыгъарыб, кѳэюне тутду. Мехмет акъырын чыгъыб кетди.

Сагъат джарым да турмай, уллу абчарны кѳагъытларын, бир кюлте ачхасын алыб келди.

— Ачхасын нек алдың? Джартысын ызына элт. Тамбла джолуна, ашаргъа не этерикди, инджилмесин! — деди.

— Джюйюсхан, бир да кѳоркѳмагыз, ол кесин инджитирик тюлдо. Мен аны таныйма. Мен муну кѳнчек хурджунундан алгъанма, джап хурджуналарына тиймегенме, ала да тыкъдыла. Насыбха, эшкни кѳыйыргы ачыкъ тура эди да, шыкыртсыз кирдим. Бутун кесиб кетсенг да, биллик тюл эди.

— Хошшуларындан сени киши эследим?

— Къайры эслерикди! Тангига кѳб къалмагъанды. Джукъуну тамам татлы сагъатчыгъыды. Энди сагъат бла джарымдан эртденги намазгъа азан кѳычырлыкъды. Сиз кѳоркѳмагыз, ол кѳб болмай келиб кирген эди оруннга. Кюпортадан алгъа аязырыкъ тюлдо. Ол заманда да ич кийимлери бла чабыб барыб тенгизге батылады. Сау сагъатны бир суугъа ташая, бир чыгъа, джагъасына келе да кесин кебдире, неси кѳумгъа бауурун бере да кесин кюнге кыздыра, талай бирни турады. Бери къайтыб, тыш кийимин кюпортадан алгъа киерик тюлдо. Чанакъкъалагъа эки кюнге келгенди. Ол тамбла да мында болургъа керекди. Къахмеси, аны билиб, башын алыб бара болур эди...

— Мехмет, эртденбла танг джарыгъанлай, мен тенгизни джагъасына барлыкъма. Сен да кюн тиерни аалы бла алайгъа кел. Сѳэюбюзию алайда тындырыбыз, болсунму?

Мехметни огъай дер къарыуу къалмагъанды, артыкъ да Джашау анга: ары-бери дей тебресенг, бюгече мен къараб тургъанлай, абычарны сен тонагъанса, меннге шагъат керек тюлдо. Кесине айтыб кѳойсам да, тюгюню бардырлыкъды,— деди ажымсызлыкъгъа...

— Аллахдан кѳоркѳмай, джюйюсхан, алай эталмазсыз... Мен да сизни ючюн... Сиз айтханыгъызда... ансы... —деб, тили артына кетсе да: «Болсун», —деб чыкъды.

Джашау, керекли кѳагъытлашы бюклеб, джап хурджунуна салыб, тѳймесин этди. Ачханы уа эки бѳлюб, бир джартысын бочхасына, бир джартысын да кѳнче-

гини башха хурджунуна сукъду. Кѳагъытлары, ачхасы, абычар кийим, саууту —энди ол кѳлюн басды. Алай а не кюренди эсе да кѳз кѳысалмай тангны атдырды.

Джашау тыпгысызды, дженгилди. Кесин айтхандан тааргъа излемеген адамды, бир-бирде уа, таб, терс болгъанын да биле тургъанлай, кишиге дженгирлик тюлдо. Оюму, эси барды. Дженгил болгъанлыкъгъа, тебмез джерине тебмейди, таб, кесине бир кесек табсыз тюше эсе да, тюзге илишмейди. Башлагъан ишнин джарты кѳоярыкъ тюлдо. Джашауда масхабны, урунууда — мизамны излейди. Терсликни кечмейди. Кѳыйынлыкъ тюшюб, мугур болгъанлагъа, онгсузлагъа джюрегинде джазыкъсынмакълыгъы уллуду. Биргесине туруб, халисин билмегенле «джумушакъ адамды» деб кетедиле. Алай а мухоллугъу бла, башсызлыгъы бла джунчуугъа тюшгенле джазыкъсына билмейди, ол огъай эсенг, алагъа ачуулуду.

Кѳолундан келсе, Джашау алагъа, таб, азаб да салдырлыкъ эди... Ишге джетсе, джансыз адамды.

Хошшулары, Батырны билгенле: «Джашау атасыны буршундан тюшюб къалгъанды», «Хар неси да шашмай Батырны джаш заманыды», дейдиле. Къалай да болсун, аны адамлагъа алдыргъан бир иги шартлары бардыла. Сагъын этсенг, эшта, аны кѳолундан келген бла къалгъанлагъа болушханы, аны ючюн бюсюреу, хакъ излемегени, тюзлюгю, джигитлиги болур... Ол сансыз кѳарагъан зат джокъду. Нени да кѳюрге, учхара болмай, тюз джигине дерн билирге излейди. Сѳелене келген заманда атасы рысхы кѳошпан адам болгъанын, кесин ѳмюрюнде бир адамгъа бойнуш бир джанына салыб бармагъанын чертиб да иеди. Бу орус, бу орман, деб адамлагъа айры кѳарамайды. Ол айры кѳарагъан — аманла, хунагъа джарашмагъан ташча, ким бла да эблерин келмегенле, кеслери эте билмегенле, адам айтханын сѳймегенледиле. Динге ол сѳз айтмайды. Къураннга ийнаныб, ол салгъан борчланы кеслери бузгъанлагъа кѳаршчыды. Сора къуранда да «кесинге халеклик салдырмай, кесинден онглугъа бой сал», —дегенин не кюрешсе да башына джыялмайды. Бютеу кючюне базыб, сени аудурду эсе, «сен менден онглуса, аймыса, тебле мени», —деб, башына бѳрк кийген таулу къалай туруп?! Сѳз ючюн, «мен Ныкалай патчахха да тѳзмегенме, Абдул-Хамидге да тѳзерик тюлме», —деб кѳлюндегин ачыкъ айтады.

Джашау, кийиниб, тенгиз джагысында кемеле тохтаучу джерге барып, кыпчаккы башындан кексюл тенгизини башы бла кычырыкк-хахай эте, кыпатлары бла тенгизини сууун сыйпай, ары бла берп уча турган кыжггыл-мыжггыл акк кыпатлылагга кыраай сюелген Мехмет болганын биллиб, «керек эсе, кеси суймей келир» деген муратда, алайда тохтап сирелди. Мехмет, кезлери бла адамланы ичинде излей келиб, абчарны кердио. Ашыгыш кыатына келиб:

— Гюп айдын! — деб саламлашды.

Джашау, аны билегинден тутуб, кыулагына:

— Кыонакк юншюкюле бусагытда сени излей, келиб кыалыргга боллуккымудула? — деб, кыайгы этгенни билдирмезге излеб сорду.

— Кыюртадан алгга аны кыобары етирюкдю, — деб, бир пелах айгыб кыояды дегенча, кыорккы-кыорккы кыулакк салды.

— Сени кезюнг, кыулагынг джетген джерде эслегеншиг не барды? Тюрк дуулетин джоруггун бузганла кимледиле? — деб сорду.

Мехмет, джанындан бир эски бочханы чыгарып, ичин кызады. Эски болуб, мюйюшлери бюклениб, джылтырыргга джетиб турган кыагыт кесеклене алыб, араб харифле бла джазылганын эджиклеб оккуб тебреди.

«Кетген джай Кыонакк юйде кыалган бир бай урумлу кысылыб турган кыурт кыатапаны эки тобуу уштуб кетген эди юйно иесинде. Экиени да юйноне кыоратыб кыойду. Аланы кыонакк экинчи джюккыламады».

«Кыонакк юйно иесини юч кыатыны бола турганлай, хар ийыккда, тынындан келгенледе кезю ичинген тиширыу болса, кесини юйноне чакырыб, тапгын аны бла атдырады».

«Келген кыонаккылагга хапт юйде ашарыккыга тюз багыасы чаклы бир кыошуб сатадыла».

«Бизни кыонакк юйде кыалган мусулманланы ичинде оразасын тутхан, бен ууахты намазын кыылгган джаш адамла аздан аз болуб барадыла». «Кыысхасы... тюзлюк кыайдады? Аллах гюнах айтдырмасын, ёзге ол тас болуб барганча кёрюпеди кезюме... Онглуну аллах кеси бай этгенди, мен билеме. Зарлашыб айтханыггым тюрдю. Бирин бай, бирин сай этсенг да, уллу аллах, сениге разыбыз», — деди. Дагыда ол бир башха кыагытларын оккуб тебреди:

«Кыонакк юйде ачха тергеучю тиширыу эри Стамбулгга кетген ийыккда Кыонакк юйно тамадасы бла кыалыб турганды».

«Мени терслигим болмаганлай, былтыр эки кере ла айлыкк джалымы бермегенди. Бир кере да джюз лира тазир салганды».

— Энди, Мехмет, болду. Аланы юслеринден бизге тюз джазгандыла. Мен Кыонакк юйно тамадасына тубей эсем, сенден ийыган ачхасын сууруб, бойпундан чыгарайым. Барын да ашгаладым. Энди сен, мынча Кавказдан келиб джашаган тёрт кыарачай юйдеги барды, — аланы табаргга болуш, — деди Джашау.

— Не, хатамы этгендиле, оггесе зекетларынмы тёлемегендиле? Кыачхычыламыдыла? — дагыда тынгылай туруб, джууаб эшитмегендиле:

— Кыарачайлыла деб, Тюркде Кыарачай деген сууну: бойпунда джашаган адамлаггамы айтаса? — деб сорганында, Джашау, тюзюп айгхандан эсе, «хо» — деб кыойганын табсынды.

— Алайды, тюз ашгалаганса.

— Кыарачайлыла сууларын махтао тура оолурла... Емюрлери Кызыл Ермак сууну, Сакарканы, Ефратны боюнларында туууб ёсген османлыла да кеслерин тууура былача махтаймайдыла.

Джашау энди джанлар кыайгыгга кирди. Кыолуп салкынылыкк этиб, кёкге кыарады.

— Кыю ёрге келиб турады да! Энтда ол адамлагга ла бир джолуггайым, сен эрлай былайла, киши биле эсе, бир сорчу, — деди.

Мехмет, шаарчы кыартла юйно джанында салкыныккыда тегереклешиб, шай иче турганларын керюб, кыатларына барды. Сора кетиб, кыайсы тийреде болганын билди. Кыайгыб Джашаугга айтханында, Джашау, энди аша тагылыб, шаарчылагга керюнюю табсырмай, «Сау бол, энди кесим табарма», — деб, ашырды.

* * *

Джашау амалсызгга киргенинде, тюркюлене ичленинде айлана, кече, кюн да дыгалас бла фахмулулуггю себебли, эки тилде ушашлыкк кёб болганы ючюп, тюзеле кетгенди. Кесине ишек этдирмез ючюп, кёб сёлешмейди, магынасын билмеген сёзлени айтыргга

излемейди. Насыбха, кемедегиде, джердегиде да мынга «минме», «къайрыса?», неда «ачха тѣле» — деген чыкъмайды. Бу да къолундан къураныш тюшюрмейди. Саман буруулары, таш хупаланы аралары бла излеген тийресин табды.

Излеб барыб, Джашау къошунбаш юйню кюн турушунда талай джашчыкъны тѣгерегине джыйыб, къуран окъуй тургъан къартны эследи. Къатына барыб:

— Гюн айдын! — деб саламлашды. Аскер кийимлерин, сауутларын кѣргенинде, къарт, окъугъанын къоюб:

— Къулакъларым бегирекдиле, иги джаш, бираз кѣлтюртюб айт, эшитмейме, — деди. Джашчыкъла Джашау соргъанын кычырыб эшитдирдиле. Къарт, джерге къараб, бир кесек сагъышланды, сора башын кѣлтюрюб:

— Кавказиядан келгенленин сорады? Ала уа эки къарнаш болуб келген эдиле. Юйдегилери бла джашайдыла. Бирини келини тюрк кызды, — деди. Сора, ѳрге кѣлтюрюлюб: — Ма, ол межгитни къатында узун къошунбаш юйлени кѣремисе? Алайгъа бар, юйлерин алайдады. Ала бизде джашагъанын оибир джыл болады. Нек излейсе? Аладан хата чыкъмаз. Тынч, огъурлу адамладыла, — деб, кимни эсе да атын айтыб кычыргъанлай, къара мыйыкълы, кенг шалбарлы, къара къапталлы, джылы отузгъа джетинген, санлы адам чыкъды. Джашауну кѣргенлей, кѣзлери керилгенча кѣрюндюле.

— Къоркъма да атла аллынга, бу сени къайгъылы тюлдю.

— Кауказиядан келген муслиманланы сорады. Сен тиллерин да биле шойса да... Ол къайгъысыз адамла не этген болурла?.. Элт да юйлерин бир таныт, — деди. Джашау, атындан тюшюб, адеж элтеди. Тѣгерегине сынаб къарайды. Шахарны кыйыры сюремди. Кимни аллында тюеле, силегейлерин чача, кимкинине — джатыкъмюйюз, эркинчек гаммешле керилиб джатыб тургъанлай кюушене. Гитче къара, къолап ийшекчикле, чыммакъ чилле эчкиле да кѣрюнедиле.

— Атынгы да билмейме, абычар, аскерчи болгъанын танылыб турады. Бир къайгъыны юсю бла излей эсенг, мен биргенге барлыкъ тюлме. Сен къуллукъ этесе, джюйюсхан, бюгюн былайдаса, тамбла кетдинг, биз а мында къаллыкъбыз. Артда мен алагъа не айтыб бетими кѣргюзюрюкме?!.

— Мени ким болгъанымы къарагъанлай билгенсе. Мен а сени билалмайма, атынгы, ким болгъанынгы айт, — деди Джашау.

— Мени атам кѣрдюнг. Сабийлени къуран окъургъа юрете тургъан ол эди. Атыма Фахреттин дейдиле. Бу сиз излегенле къатыш кемелени джюклерин къотарабыз, джюклейбиз. Тынч иш тюлдю, алай а мында башха иш табхан къара азабды. Биз мында хоншу болуб джашагъаны кѣб заман болады. Джюк ташыб, бирге ишлегенли да джети джылдан атлайды.

— Тююн айт, ала джалкъаугъа дженгерек, иш къоратхандан эсе, кюн ашырыргъа сюйгенле, хайырлары тийиргенден эсе, сенден юзерге излеген адамладыла, мен аланы билемсе, — деди, тюркюге ичин тѣкдюрюб, хоншуларындан тюз хапар алыр ючюн.

— Сиз аланы къалай билгенгизден мени хапарым джюкѳду. Алай а он джылны от хоншу болуб, сенки, меники демей джашагъан адамларыбызны, сау джети джылны бирге джюрюб, бир кемени бирден джюклеб, бир кемеден джюгюн бирге къотарыб тургъан теглерибизни къалай билмезбиз?!.

Урламасала, тил этмеселе, иште баш алдамай, къарыуларын аямай юрешселе, ѳтюрюк айтмасала, табсыз сѣзлерин киши эшитмесе, зина джюрюмеселе, ашха ачыкъ болсала, садакъаларын, питирлерин, зекятларын заманында берселе, межгитге джюрюселе, уллу аллахны бирлигине ишеклери болмаса, сора алагъа ким да къаллай илинемек табарыкъды, абычар мубарек! Къайдам, мен билмейме... Аланы джунчутур мурат бла бара эсегиз, джюйюсхан, сора мен къайтама, — деб, джууаб излеб, «абычарны» кѣзюне къараб, атламай тохтады. Джашау, ышарыб, аны сыртындан къагъыб:

— Бош джакълама, ала бизни миллетден тюлдюле, къайдан эсе да келген къачхынчыладыла, аны билемисе? — деди.

— Билеме!... Болсупла! Къыйынлыкъ джетсе, биз да болурбуз къачхынчы. Ала джунчуб, абчыб, тентиреб келгендиле.

— Аланы сен алай иги таный эсенг, кимледиле, айтчы!

— Шахымланы Мауланни джашлары: Амыр бла Анзор. Амырны къатыны — Зайнеб, тамада джашы Шамил юйдегиленигенди. Къатыны бизден, тюрк кызды. Быйыл 19 джылы да джетгинчи, келгенди анга.

Амырны энтда эки гитче кызы, Акъчыкъ эрге чыкъ-
гъанды, коеую Батдал, экиси да джан адамчыкъла-
дыла. Амыр, Анзор, Шамил, Батдал да, мен да, сен алай
ийнан, джюк ташый, сыртыбызны джауур этиб, тери-
син талай кере кетергенбиз. Бизнича халал кыйы-
нын ашагъан, таб, саулай Тюркде да болмаз,— деге-
нинде, Джашау, кеси кесин хыны этерге кюрешиб:

— Энди болдуң, сен Тюрк бла ойнама!— деди.
Сёзге кызыб, юйлени къатына джетгенлей:

— Ма ол арбазгъа кирсенг, бары да алайдадыла.
Тилейме, кесинг бар, билгенми айтдым. Къалай эсе
да кёзлерине сени бла кёрюнорге суймейме,— деге-
нинде, Джашау, аны къолун къаты кысыб, бюсюреу
этиб бошлады.

Чалман буруу болгъан арбазгъа Джашау таукел
кирди. Бойну узатыб джатыб тургъан къарт гаммен
бла гапешчикде нартох сабакълагъа джубаныргъа
кюрешген кёк эшекни эследи. Эки юйню аллары да бир
арбазгъа къарайдыла. Самап юйле болгъанлары таны-
лады, башлары къошун бла джабылыбды.

Тору байталчыгъын Джашау чалманы къазыгъына
илиндире тебегенлей, гитче джашчыкъ, эшикни кыйы-
рычыгъын ачыб, аты, аскер кийимли адамны кёрюб,
ызына къачды, ызы бла анасы, кёзюно кыйырын
джетдириб, эрини къабыб, эшикни этиб, пчинден кы-
лычы салды.

Джашау, аланы къоркъгъанларын ангылаб:

— Амыр!— деб таууш эгди. Эшик кенгирек ачыл-
ды. Узун, къара чепкенли къатын, къара джауугъу бла
кёзлеринден къалгъанын кёрдюмей, берн айланыб:

— Ол мында джокъду, — деди тюркча.

— Къачан келикди?

Къатын бу соруугъа къалай джууаб этерге билме-
ди. Къоратыргъа келген эсе уа? Аты, саууту бла абы-
чар нек излейди? Къайдан билсин...

Таууш эшитилгенинде, ол бир юйню эшиги ачылды.
Тюрк кийимли саубитген адам, мыйыклары сылай
чыгъыб, Джашауну кёргенлей, не айтыргъа билмей,
сирелди. Сора «энди, бу иш этиб, кърал джумуш бла
айланган адамды, излегенин табмай, кетерик тол-
ду»,— деген акъыл бла, тюркча селешиб, къонакъны
юйге чакъырды.

— Юйюнде ким барды?— деб сорду Джашау
тюркча.

— Сабийле бла аналары.

— Ол юйде уа?

— Ол мени тамада къарнашымы юйюдо.

— Кеси къайдады?

— Кеси ише тамадасына селеширге кетгенди.

— Нени юсюнде?

— Бош, алай...

— Мени соргъапыма тюз джууаб эт. Къайдады?

— Ис, ишекни болубму сораса? Налогун телеме-
генли джылдан озгъанды деб тарыкъгъандыла да, иш-
ден кыстай айланады тамадасы. Энди бир кесек тез-
юрала эсем деб, ол затны тилерге кетгенди.

— Сени атыңг кимди?— деб сорду Джашау.

Юйге чакъыргъа базмагъанлыкъ этеди... Нек кел-
генин кеси айгырын излеб, аузуна къарайды, алай
болгъаны ююн къонакъбай да сёз айтмайды.

— Мени атым Анзорду.

— Кимладаңса?

— Мен Кавказиядан келген къарачайлыма, сен би-
лазлыкъ толсе,— деди джан тюркча.

— Алай болса да?

— Шахымлашы Анзорма.

— Сиз Кавказиядан чыкыгъанлы пенча джыл бо-
лады?

— Ондап атлайды. Ким эсе да бизден тил эйген бо-
лур сизге ансы, джюк гашычу къарачайлылашы нек
излейсиз? Биз неге керекбиз?— деб, къайгы эниб
сорду.

Джанчау, аны имбанына къолун салыб, къара-
чайча:

— Къарачайлы къарачайлылашы излейди деб, нек
сейирсинесе?! Мен да къарачайлыма, Теберди ёзенде
туугъанма,— дегенинде, ийпаныб да къалалмай, эрлай
атыны джюгенин къазыкыгъа илиндириб, айылларын
бошлады. Джашауну билгениден тутуб, юйюне кийирин.
Тнширыуу, сауут джууа тургъанлай, хошкелди айтды.

— Келин, айыб этме, атыңгы бир айт.

— Къайдам, Файруз дейдиле.

— Файруз, менден къоркъмагъыз, мен да къара-
чайлыма. Энди кесибизча селешейик. Мен Къарачайдан
чыкыгъанлы кёб болмайды,— дей башлаб, сора ийнан-
май, ишекни болурла деген къоркъууда,— джыл болуб
келеди,— дегенинде, экиси да сейирсиниб, бир-бирине
къарашдыла. Къонакъны олтуртдула.

— Сени джангыз джылгъа иги ёсдюргендиле да, — деди Анзор. Джашау джууаб этерге ашыкъмады. Ол атын айтыргъа, джолуу, ызын ачыкъ билдирирге тау-кел болмады.

— Айтханларын иги тындырыб кюрешгеним ючюн, чынты кёлюме джете тургъааплыкълары болур... Къарнашынг Амыр келе эсе, сизни бла опоулашыр ишим болуб кёлгенме, — деди Джашау, сауутун кёлуудан иймегенлей.

Къонакъбайла, ийнанмай, сейирсиниб къарайдыла Нек келгенин башларына джыялмайдыла. Олсагъатдан, узуп-узуп атлай, Амыр кириб:

— Хош гелдиниз, кийиметли копукумуз! — деб саламлашды.

— Не, Къарачайны тилин алай дженгил къалай унутуб къойдунг, Амыр? «Хош келдинг, къонакъ!» деб къойсанг а! — дегсинде, Амыр, сейирсиниб, къулакъларына ийнанмагъанча болду.

— Да, джюйюсхан, сен такъмагъан сауут къалмай, тюрк валийден омакъ кийинсенг, сени къарачайлы болгъанынги билирге мени билгичимми барды сора! — деди ол чам халда.

Файруз къууурулгъан чабакъла бла лавашны тепси бла алларына салды. Алкъын бир-бирине толу ийнаныб къалалмагъандыла, ышаныб сёлеширге тартынганлары танылады.

Джашау къуру бу эки къарнашны кеслери бла къалыб, ачыкъ сёлеширге излей эди. Айхай, алагъа да базарча, алкъын кеси сынаб билмейди. Излеб келликдиле деб, табарыкъдыла деб, не эсе да асыры къайгъы этмейди, нек десенг, ишекли затым барды деб билмейди. Амыр, Файруздан разылыкъ алыргъа излегенча:

— Келин, джаш къауум бла танышдыргъанмысыз багъалы къонакъны? Чактырыгъыз, марджа, келсинле, кёрсюнле, танысынла, — деди.

Файруз, чыгъыб, Амырны кызы Айшаны, кюеюу Батдалны, аланы юйде ойнай тургъан кесини юч кызчыгъын: Шамшиятны, Гюллюю, Муслиматны, Амырны джашы Шамилни, аны эгиз джашчыкълары бла тюрк келинни — Хабибени чактырыб келди. Амырны юй бийчеси Зайнеб да келди. Бары да омакъ абычардан кёз алмай къарайдыла. Хапар сора, таныша келиб, Джашау тюрк келинге айланды:

— Келин, джаным, бизнича билемисе?

— Сиз кимсиз? — деди тюрк тиширыу.

— Мепми? Мен да къарачайлыма.

— Ангылайма, была юретиб кюрешедиле, тилибиз ушашды, алай а джарашдырыб сёлесалмайма.

— Эгизчиклерниг джашчыкъламыдыла? Не агагъансыз?

— Бирн бизнича — Сабир, бири да сизнича — Джанкир. Алкъын сабийдиле.

Джашау эгизчиклеге бирер тюмен тутдурду.

— Келин, ата юйюнг бу шахарда болур?

— Огъай, мен узакъданма. Къарапинар элдедиле менкиле, — деб, Хабибе, сабийлерини кёлларында тюменик къагъытларын алыб, кенг шалбарышы хуржунуна сукъду.

Джашау, сагъышланыб бир кесек тургъандан сора:

— Сиз да айтыгъыз хапар, джашла, — деб, Шамил бла Багдагъа къарады.

— Кёб болмай биз ишлеген джерде къабыргъалагъа къагъытла джабышдырдыла. «Коныя вилаетде адам ёлтюрюб къачхан хаджиретан излеседи. Аты, тукъуму белгилн тюлдю. Кавказияданлы. Юсюнде къара джамчысы, акъ башлыгъы, героху, кююш къамасы, юбюнде мазаллы акъ араб аджирн. Орта бойлу, къагангыгъа дженгиген джаш адам. Аны тутуб келтиргениге, не къайдагъысын айтханига магаричи беш минг лира» — деб джазылгъан эди, — деди Шамил. «Тузакъгъа тюшюб турама да!..» — деб, Джаншауну балакъларындан башлаб, джелкесине дери чанчды, алай а сансыз кибик этиб: «Аллай мурдарла болуб, бизге тыпчыкъ джокъду», — деди.

Хабибе, Джашауну кёзюне битиб:

— Былай къарагъаплай, билгенме сизни аллай къайгъы бла келиб айланганыгъызыны. Кюн батхандан сора киши эшикке чыгъалмайды. Шо, табаргъа кюрешигиз. Аллай аманлыкъчыны бойнундан асмакъгъа асыгъыз, фасыкъны!

— Келин, сеннге айта турама, Хабибе, аллайны бойнундан асмакъ, табу да этер. Биз аны табхан да этиб, эки аягъындан ёрге асарыкътыз, ким да кёрюб ирият биррча, тюбюнден от этерикбиз, — деди Джашау.

Ол кече къонакъны иймедиле. Атына зынтхы салыб, кесин да Амырны юйюнде джатдырдыла. Ол бюгече да, къалкъый башлай да, илгене да уяна, къоба да арбазда атына кёз джетдире, сауутларын джокълай, та-

нгын аман бла атдырды. Абычар болушурукъду деген муратда, Амыр талай айны джалын алалмай тургъаны билдирдиле. Тюнеце тамадасына барыб, болмагъаны къалмай къайтханды. Амыр да, Анзор да кёллерине джетмегенни джашырмай тарыкъдыла. Ала айтыудан, джалчылары, ишчилерин адамгъа санаб, хакъларын табдыргъан санаб бир тюбейди.

Хар ким кесине джыртаргъа, юзерге, къымаргъа къан дыгалас этиб юрешген болмаса, къалгъаңла. халкъ деб, ала ючюн къайгыргъан, ала ючюн олтургъан джеринден ёрге къобхан джокъду. Миллет айырмагъан адамгъа хазна тюберик тюлсе. Сени иджилгешинги, джунчугъанынги аңгылаб, болушурукъ бош излеме, аллай табыллыкъ тюлдю.

Ол кюн аллай къагъытла бютеу кемеле, поезде тохтаучу джерлеге, эки джол айырылгъан, адам басынуучу джерлеге, тюкенлеге тагъылгъандыла. Джашау-ну джюрегин къайгы аялгъанчы. Ол олтуруб, не туруб чыдайлмайды, къойнуна от тюшгенча, къан дыгаласдады.

Таңг аласы бла тюрк келин Хабибе ол тийреде джашагъан атасыны къарт къарнашына — Уфукга барды. Былай юйге киргенлей, «джангы хапарны эшигенмисе?» — деди къарт Уфук, чал сакъалын сылай. Хабибе эшитмегенин айтды.

— Къалай эшитмейсе, джер-джерге къагъытла такъгъандыла сора? Къарашнард сени анангы къарнашы Кемалны ёлтюргендиле. Ёлтюргендиле десем да, къарачай хаджирет къама бла уруб, билегин тюшюргенди да, дохтургъа алыб бара тургъанлай, джаны чыкъгъанды, — дейдиле, керти эсе, къайдам... — деди къарт.

Хабибе къычырыкъ этиб джылады.

— Уфук, аны тутарыкъдыла. Мурдар къутуллукъ тюлдю. Ма, бизникиле бир къарачай абычар да келиб, тюб биле, сора, аны къайгысында айланады, — деб, ол, тоз къабукъ къызгъан отда къабынганча, джаныб башлады...

— Атын, тукъумун айтмадымы? Сени къарачайларынги джууукълары болурму?

— Огъай, бир-бирин танымайдыла.

— Сора мазаллы Чанакъкъала шахарда къуру эки къарачай юй барды, иш этиб, алагъа нек келди бу?

— Уфук, уллу абычарды, кийими, саууту.

— Не сауутун кёрдюнг сен, сёз ючюн?

— Героху, шкогу, кюмюн къамасы. Шо, бу да болушса, ол мурдарны къалай туталмазла? Аны мен кесим соярыкъ эдим...

— Джаш адаммыды, кёсю джанган?

— Сакъал ышани эслепеди, орта бойлу, чырайлы, сыйюмлю болгъаны танылады. Мен аны кёзлерине иш этиб къараргъа уа... Ол бир киши адамды, къралгъа къуллукъ этген.

— Сен къарачай келинсе, къарачайлыла шыйыладыла деб тураса ансы, уллу Тюркде сешиге, къачхычыладаи сора, бир эркинши къуругъан эди... Кюмюн къаманы джюрютюрге къарачайлыла ёчдюле.

— Уфук, джарлы, ишек этибми айта тургъантыгыныды? Мурдар джан адамды, Къарашнард ёлтюргенди дей эселе, бу туура алай джашчыкъча кёрюмсийди. Кеси да къараб-къарагынычы Къарашнардан Чанакъкъалага къуш болубму учду!.. Экинсини арасы мшиг километрден узакъды, дейдиле. Таб, къуш болуб, уфъ са да, джеталлыкъ тюлдю. Муну, Уфук, сен кёрмегенсе, адам ёлтюрюр къаны джокъду. Басымлы, сабыр-сабыр сёлеше, кеси да джууукъ кёллю адамгъа ушайды, абычарды, бизни аскерибизде, — деди Хабибе, таб, къартны айтханы джашына тийиб. Къарт, баш энишге къараб, терен сагышылагъа кирди. Тынгы табмай, ёрге къобду, сакъалын сылай келиб, терезеге кёсюн джетлирди. Джан сагъатын хурджуниундан чыгъарыб къарады.

— Хабибе, къызым, кийим ауушдургъан да, сакъал ийген да къыйын тюлдю, бар, эгизлеринг джылай болурла. Аланы иджитмс. «Заман кетсе, бушуу да унутулады», — дейдиле тюркюле. Бу ачы къыйынлыкъ салгъанны ычхындырыб къоймасынла... мадар излерге керекди, — деди, кёлуне бир затла келгени таныла.

Хабибе юйюне кетди. Чыдайлмай, ол эрине — Шамилге — хапарын айтды.

— Тохта, Къарашнард Кемалгъа, сени анангы къарнашынамы айта турадыла?.. Олмуду ёлген? Алай деген неди? — деб, алайдагыла хапаргъа сагъайдыла.

Юйден эшикге ыйыкъда бир къараучу Уфук шахарда полициягъа кеси таягына таяна кетди. Джашау ашаб-ичиб, барыб бары бла да джылы саламлашыб, кете тебегенлей, Шамил, аны бир джанына алыб:

— Иш, джюйюсхан, терсее тебрегенге ушайды. Сизге ишекли болгъанча ангылайма. Айтыуларына тынгыласанг, Къарапинарда ёлген, мен танымагъанлыкъга, бизни тиширыуну апасыны къарнашы болургъа керекли, къайдам, тюз айта эселе...

Алай а ол къатылыкъ сизден чыкъмазлыкъын мен билеме. Кесигизни эслегиз. Мында бизни тамадала асыры сан этиб къорешмейдиле. «Арбазындан чыкъгъан эшекни бёрю ашар», — деб къарачайлыла тюз айтадыла. Биргебизге ишлеген къара ишчилери, джарлылары, джалчылары, халкыны кёбюсю бизни кеслеринден айырмайдыла. Джарлыкъа къайда да кюн джокъду. Не да болсун, сени иги кёлтюргендиле, ынаныб абычар этгендиле. Не этериксе, ёмюрюн ма былай бизнича, санларынгы туюб, оу болуб джашагъандан эсе, сени къуллугъунг кёб да игиди. Сенича, кърал къуллукъга къатышхан адамларыбызны кёрсек, бизни да кёллюбюз кёлтюроледиле, — деди.

Джашау, кемеле тохтагъан джерге джетнишген заманда, джууукълашханлай, атыны джерин алыб, джашырды. Аты джюгенни алыб, чегетчикни ичине къыстады. Джаяулай кемеге мыллыгыш атды. Ол кёзюучюкде Алымланы арбазгъа эки атлы кирдиле ашыгыш.

— Къонагъыгъыз къайдады? — деб гузаба сордула.

— Къонагъыбыз хаталы адам тюлдю. Абычарды. Кемеге бара турады. Керек эсе, тюбегиз, — дедиле.

Ызындан сюрюб джетдиле. Джолоучу къагъыт сордула. Джашау, ашыкъмай, бочхасын чыгъарыб:

— Ма къагъытларым! Тюрк абычаргъа тинтнуюл этерге излей болурмусуз? — деб къычырды.

Мыртазакъланы бири:

— Сеннге къачынчыса дегендиле бизге, къагъытларынгы кёргюз, андан сора сёлеше турурса! — деди.

Джашау узатды.

— Бизге сиз къарачайлыса деген эдиле... Къагъытларынг болгъанын да билмей эдик. Кечигиз! — деб, джунчуб, артларына турдула.

— Сизге не да айтырла. Аллаи бирни айырырча, сизни башыгъыз джокъмуду?! — деб, къыджырагъанлай, атларын джортдуруб, ызларына кетдиле. Кесинне инек этдирмез ючюн, тюркюле бла эслеб сёлешеди. Къабхакъдан тюшюб, кемеле тохтагъан джерге ол джан солуу этиб джетди. Къайсы кемеге минсе да, ишек эт-

мей аллыкъларын биледи. Алай а Уфук деген къартдан чыгъарыкъды, не пелах чыкъса да. Джазууларына къарай келиб, Болгариягъа баргъан кемеге минди. Анда къарачай элле бардыла деб эшитгенди. Алай а ичинде адамланы къатларына олтурургъа ышанмайды. Кемени башы сюремде ачыкъ джерине чыкъды. Бир джаны бла уа аскер кийимлерине, джанында ачхасына базады. Былайда кесинден сора киши кёрюмейди. Кёкню къара булутла басхандыла, сууукъ джангур ууакъ-ууакъ ссбелей башлагъанды. Кеч бет алыб, арлакъдагъы кемелени кёрмейсе.

Ачы гюрюлдеб, кемени къатына келе тургъан къайыкъны Джашау эследи, алай а ичиндегилени таныялмайды. Джюрген ишекли болса да, къачыб къутулур хыйсаб кёрмедиле. Суугъа секирирге уа — джагъалары асыры узакъдыла, джюзюб чыгъаллыкъ тюлдю. Энди базгъаны — амалчылыкъы, къара кючю, сауутуду, башха мадары къалмагъанды.

Ол, аякъ тауушла эшитиб, бир джанына къараса, бир-бири ызындан эки аскерчи герохлары чыгъарыб келе турадыла. Энди была, къагъытлары болгъанын да эшитиб, алагъа ишанмай, ажымсыз, аны ючюн сюрюб келедиле. Быладан энди башын сёз бла алаллыкъ тюлдю.

Была саулай тутуб элталсала кёрлюкдюле, элталмасала, ёлтюрлюкдюле, анга Джашау ажымсызды. Ол себеден былайда аны къутхарлыкъ джангыз эркишиликиди, тириликиди. Бююшге дери Джашау ол затлагъа базыб джюргенди. Герохла юсюне къурулуб тургъанлай, къалай эсе да бир-себеблик, умут, джюргине таукеллик келди, ол анга кюч берди. Бу Джашауну иги ышаныды. Тюз бусагъатдан не ала, не Джашау кесин тенгиз азыгъы боллукъдула. Бу мутхуз, къоркчуулу кюнде тенгиз да хыны, къаб-къара кёрюнеди.

— Бёрю! Тюндюнгю къабханига! Нечиксе?! — деб, аяда келген белине узалгъанлай, Джашау да, герохун чыгъарыб:

— Мени да барды сауутум! Энди къолугъызгъа тюшгенме. Сиз онглу болдугъуз. Ёлтюрмегиз, кечмеклик салыгъыз! Сиз аллахны сюйген къуллары! — деб, сёзге булджутуб, таблыкъ, амал излейди. Мыртазакъла уялу кёллюге тартыб, асыры сакъ болмагъанча кёрюндюле.

— Биз полистен келгенбиз. Аулакатла тюлбюз. Не

этерин махкеме кеси биледи, — дедиле, бир-бири ауузуна чаба.

— Бу сагъатда мени къайры элтесиз, къайры барама? Энди мен кълугъузгъа тюнгенме, — деб, ала кёре тургъанлай, герохун къабына салыб, — элтигиз энди, нек мууал болдугъуз? Менден не хата кёрген эселе да, айтсышла! Келигиз, къайры элтирик эсегиз да! — деб, акъырып атлай, къатларына джетгенлей, экиси да аны алларына чыгъарыб, «Тузакъгъа уа бир тюнгенсе да...» дегенча, алларына сюрюб барыр мураг бла, эки джанына турдула. Ишек этдирмесча, башын кёлтюрмей, терен ахсыныб, къайгысыз къатларына джууукълапханлай:

— Сауутуму аллыкъ болмазсыз, мен тюрк субайма, — деди, герохун алагъа узатаракъ этиб. — Си: да муслиман инсанла шойсуз да... былай къаты къалай боласыз!..

— Аллыкъбыз. Полиге элтебиз. Хапарынг анга кесинг айта туурса, — дедиле дюрген джанла, кызгъанлары бираз сорушаракъ болуб. Къатларына джетиб: «Ма!» — деб, герохну берген сылтау бла аллындагыны башына керилиб ургъаны бла артындагыны киндигине табаны басханы тенг болду. Бир тенгизге ташайды. Экинчи, Джашауну билегин сермеб, тенгизге быргъайма десе да, киндиги къаруун алды. Шоркъаланы кызгъалыб шууулдагъанларындан, кемени моторуну гюрюлдегенинден тауушлары эшитилмей, кемени башындан ол да, чемелтаякъ айлашыб, тенгизге батылды. Джашау бу джол кертти аджалдан таукеллиги, эс ташламагъаны себебли кьугучгъанын ангылады.

* * *

Къайышлары азаб сыпатыб, Гоккаджандан тюб билгендиле. Джашауну адамлары Къонья вилаетде Башюйюк элде болгъанлары ачыкъ болгъанды. Элге мыр тазакъла, аскерчиле кюноне эки-юч кере келдиле. Батырны тынчлыгъы кетгенди. Аны юйюне огъай эсенг, бютеу Башюйюкде юйлеге тинтпуюл этедиле. Къоркъутуб, тюсюн айтдырыгъа Батырны элтиб, Къоньяда тюрге уруб, сау ыйыккыны тугъандыла, соруу аладыла.

Башюйюк элде «Биягъы ассы ассылыкъ этиб, «табды», деген хапарны эшитмеген джокъду. Бу хапар бютеу вилаетде элге да белгили болгъанды. Энди ассы деген сёз хар бирини джюрегини чанчдырады. Алгъын динни унутханлагъа, намазны, оразаны джукъгъа са намагъанлагъа, аллахдан къоркъмагъанлагъа айта эдиле, энди уа анга мурдар деген магъана да кшошугъанды. Джашау тюсюк ююн, кесин ёлюмден къоруулай, эки-юч мыртазаккы ачитхан эсе, элде джюрюген хапарлагъа тынгыласанг: «Ассы» деб бир къарачайлы чыккыанды, ол не атасы бла, не анасы бла джарашыб джашаялмагъан, джюреги алмагъан адамыны къама бла башы юздюрген, не окъ тиймеген, не бычакъ кесмеген, кърал къарыу эталмагъан, аллай бир таджалды...» — дейдиле.

«Ассыны хапарын сиз эшитгенмисиз? Джерде джюрюген джанды, адамлагъа уа кёрюнемейди. Бююн гауда эсе, тамбла — тенгизде, бююн — Стамбулда эсе, кюнортада — Анкарада, окъ, тоб да къарыу этмеген, аллай бир залымханды...» «Ассы тюнеке каймаканы ёлтиргенди. Полиси адамларын тенгизге кёмгенди. Валийни ызындан тюшюбю. Бююн-тамбла андан да бошарыккы», «Дуния билген патчах Абдул-Хамид да анга мадар табмайды...» деген хапарла биринден бирине эшитиле, семирте, узакъгъа джайылыб, халкыны тынчлыгъын алгъандыла.

Джашау энди элде атасы, анасы бла, эгечлери, эли бла джарашыб джашамазлыгъын, Гоккаджан бла тюбешалмазлыгъын, аны кёралыр джазыуу болмагъанын кёрюб, тынчлыккы джашаудан къл джуугъанды. Стамбулгъа, Къоньягъа Чанаккъыалагъа, Къарапнаргъа джууукъ джерде кёрюнюрге мадары джокъду. Полисле огъай эсенг, элени, вилаетлени, казаланы тамадалары да кьуру кеслерине къоркъгъандан огъуна аны излетедиле, соруулайдыла.

Анасы Хаджар, эгешчиклери Хаджат, Сурат банларын кёлтюрюб, адамгъа сёлешалмайдыла. Джыл джатыб, тешекден кьобханлача, бетлери, къанлары кетгенди. Джуууккылары, хоншулары да энди Батырлагъа алгынча джюрюмейдиле. Джалгъан сёз джетер деб, къоркъадыла. Элчилени айтханларына кёре, Башюйюкню мухтары, Къоналпй, Хасан апенди, Къоньяны каймакамына барыб: «Биз джашагъан элде мурдарны, ассыны адамлары бардыла. Аланы бизни элден къора-

тырыгызыны тилейбиз», — деб тарыктыгъандыла. Аны бла да къалмай, валийге да баргъандыла. Ала да:

— Ассы сизникиди, элде да сизникиле джашайдыла. Табыгызы. Ол кяфырды. Муслиманлагъа мындан уллу халеклик салгъынчы, аны къабханига джыймай боллукъ тюлдю. Табмасагызы, ол элигизге кетмезлик тамгъа боллукъду, уллу айыб аллыкъсыз, — деб ийгендиле.

Элчиле ит приятны бериб, башын ёрге тутдурмай тохтагъанларында, бир кюн Батыр Коңыгъа кеси салыб келгенди. Полисни тамадасына кириб:

— Мен ийлыгыбы, джерге кирлик болганма. Джаш меникиди. Аны себепли, сиз элибизге, таб, бюгеу къарачайлылагъа айыб саласыз. Эл кимге къыйыплыкъ этгенди?.. Аны ючюн асыгызы мени асмакыгъа! Мен иш этиб келе турама. Мени балам бюгюн сизге хата сала эсе, сиз мени терслейсиз деб, не айыб барды! — дегенди.

Айхай, ала да:

— Кимни болса да ачытыргъа излемейбиз. Артыкылыкъ этгени айыбына джолукъдурургъа керекди. Табыгызы. Табмасагызы, этерибизни айтханбыз, — деб, Джашауну не мадар бла да къолгъа джыйыб, бууар дыгаласдадыла. Бу арт айлада аны тюзюн билген адам чыкмайды.

— Бир, къачыб, Кюнчыкыгъанда Ван кёлю къатында къатын алыб, чегет ичинде джашайды, — деб, хапар джайдыла, бир Сириягъа, араблылагъа, бериб кетгенди. Анда да къарачайлыла бардыла, — деген хапар чыкды. Огъай, ала бары да бошдула, Болгариягъа баргъан кеме бла Текирдаг шахаргъа, андан да Едирнеге джыйылгъанды. Алайдан да Болгариягъа ачханы кючо бла ётюб, анда къарачайлылагъа тюбегенди, сатыу-алыу этген кеме бла андан да теңизни кюнбатхан джаны бла Одессада тюшгенди, — деб, ант этгенле да бардыла. Бары, джашар джер болмай, зорлукъну кёлторалмай, башын суугъа атханды», — деб да бир хапар чыгъардыла...

Алай а тирилиги, тюз иннети, ётгюрлюгю болгъан, джазгы гокка хансча, чагыбы, джашнаб келген джаш джашауну табсызлыкъларын, терсликлерин тюзетеме деб, къарыуу билмей, азаб сынады. Зорлукъ быллай ненча джашны джашауну кесген болур...

Адамла инсанга саналыб, юйдеги къураб, мал-

гъа, джерге уруна, джашаыб тебегенли къаллай бир джыл озгъанын огъай эсенг, ненча ёмюр кетгенин айттыб къойгъан да тынч тюлдю. Алай а андан бери онглула бла онгузла, байла бла джарлыла танылыб тебегенли, керти тюзюк бла теңлик кюселгенлери хакъды. Аны тарыгыуу бурундан бери келеди. Не келсин, аны тюзетирге мадарлары болгъанла, къолларындан келликле эшитирге да суймейдиле. Бурунигула: «Элни кючо — эмеген», — дегендиле. Элни, халкыны кючюн бирикдирир мадар табалсаламы чеге турлукъ эдиле адамла быллай азабны?.. Артыкылыкъ, зорлукъ — кючдю. Кючно джыгъар ючюн а, андан да онглу кюч керекди. Аны амалы джангыз олду.

Онсенинчи башы

Заманны ёлчеси джашау кесиди: деу тереклени чириб аугъанлары, сууланы, кёллени таркыайгъанлары, эмчекде сабийлени къараб-къарагынычы къартайгъанлары, къысыр къаяланы оюлгъанлары... Джер юсюнде замап тюрлендирмеген не барды?! Учхан къушдан тюк алгъан, ташны къыссала, суу чыгъаргъан джигит джашлашы обалары энди, джер бла тең болуб, танылмайдыла. Халкъ джыйылгъан чарлада биринчи ёчлени алыб туруучу, хар ким сукъланиган, чабыучу хораланы бюгюн баш сюеклери багушлада итле нийсегей, атыла, сабийле теңгерете айланадыла. Элчиле аланы бачхаларына къаранчха этиб, бурууларыны къазыкъларына тагъадыла. Элни айырма джашларын ызларындан айландыргъан, тойлада ала бла тебсерге ийлыкыгъан, бетлеринден шор чачыла, кюпча джарытхан ийпакъ, кука къызчыкъла энди суу агъачлача бюгюлюб, муккурлангандыла, джетген алмалача шорлю уууртлары саз болуб, джыйрыкъладан толгъандыла. Кюн турушлада улан бениклени тебрете, урчукъ ийире, джюп тарай, эртденден ишгерге дерп олтурадыла.

Аллай бир заманны ичинде ала къаллай бир ёкюноб, ахсынган болурла... Ненча кере ажым этген болурла... Ненча къыйыплыкыны чекгендиле... Аны кеслери да тюзетиб айталлыкъ тюлдюле. Озгъан джашау унутулгъан тюнге ушаб къалады.

Биз быланы нек сагъындыкъ...

Тюркге кёчюу башланганында, кырачайлыла джылау аллы болуб, Невинкада поездге мине тургъанлай, Хамитни джашы Джандар Аснятны джылы джетген ёксюз джашчыгыш — Тукъумчукъну урлаб кыачхан эди. Тукъум бла Джандар эки кыарнашыкыдыла. Адылгерий ёлгенде, кыатышы, Аснятны, не кюрешиб Кырачайда тыялмагъан эдиле. Ол себебден ата джууукълары сабийни Тюркге иймезге оноулашхан эдиле. Адылгерийни юйдегиси Тюркге кетиб, тюрк болду. Андан берн бир адамны ёмюрю чакълы заман озду.

Тукъумчукъ энди уллайгъан адам болгъанды. Тюркде кыан ичген Абдул-Хамидни кыоратдыла, дагъыда талай патчах ауушду. Биринчи бюгеу дуния кызауат болду. Тюрк, Германияны джанында болуб, кызауатха кыатышды. Экиси да хорландыла. Тюркню тын кыралланы аскерлерине тебетиб кыоймай, Кемал Паша, кеси аскер джыйыб, алагъа башчылыкъ этиб, тушманлары кыстады. Аны аскеринде Кавказдан да кёбле болгъандыла. Аланы ичинде черкесиле, кырачайлыла, абазалыла, ногъайлыла, дагъыда башхала, Лезгин, тюрк халкыны тын душманчадан башына бош этер муратда, анга сауут, ашарыкъ, кийим бла да болушханды.

Кемал Паша бизни арабызны джумушатыргъа, иги хоншулача джарашыу джашаргъа мадар излегенди. Ол, Солтанланы кыоратыб, 1924-чю джылдан 1938-чи джылгъа дери Тюркню биринчи президенти болуб тургъанды. Эресейде халкыны, ууакъ миллетлени кыоз кыабугъуна кыуйгъанча, джашаулары тутамакылачы болумларына джетдириб тургъан, хоншу кыралланы джерлерине джуглануучу патчахлыкыны кыоратыб, оноуну ишчиле бла эллиле кеслерини кыолларына алгъандыла. Джерге урунганланы не этгендиле. Джюзден артыкъ миллет энди бир-бирин билтиб, бир-бирине билек бола, бир юйорча джашайдыла.

* * *

Адамлары урлаб, кёчгюнчюлюкден тыйгъан ёксюзчюк — Тукъум кесини Ата джуртунда, Кырачайда, ёсенди. Ол аны ючюн баргъан уллу кызауатда болуб кыайтханды. Уллу билим алыб, сабийлени ана тилден окъутады, джылы келсе да, толу эси бла, тирилей турады. Атасыны кыарнашы Халит, аны кыатыны Мёлек

ауушхандыла. Халит, Ленинградны кыоруулай, джауну кыолундан ёлгенди. Тукъумчукъну урлаб, ат бла кыачыб кетген джаш Джандар энди сексеннге джууукълашхан актёсакъал кыартды. Алай а толу эси бла турады. Ханий андан джашыракъ болса да, тёрт джашы кызауатда Украинада ёлгендиле. 3 кызы юйдегилениб, адам ортасы болуб джашайдыла. Колхозла кыурала башлагъан заманда Таумырза, джангы кырал джорукъну табсынмагъанын хар джерде айтыб, адамланы джангы джашаугъа кыаршчы этиб, кесини малын кыалгъанланыкын да ара мюлкге кыошдурмай тебегенинде, алгъыннгы джалчылары кёргюзюб, тутхан эдиле, мюлкю сыйырылгъанды. Кыатыны Пачахан сауду. Джюзден атлайды. Биягъы ёхтемлик, бёгеклик кетмей турадыла... Кёзлери, кыулакълары болмаса, кем болгъан заты азды. Эгечинден туугъан бла турады. Хоншулары бла сёлешсе, бурун заманын сагъыныргъа ёчдю. «Мен Кыаншаубийни кызыма, биле болурсуз... Эл энди менге турсунмайды, мен да элге турсунмайма», — дейди. Джандарланы Кыурман патчахлыкъ тюремде ёлгенди, кыатыны Болду ауушханды.

Мухтар кыартайгъанды. Мэхтий улу Юсейир, уллу билим алыб, устаз болуб, сабийлени окъутханды. Кызауатдан махтау бла кыайтханды. Эл Советге тамада болуб, талай цжылны ишлегенди. Кыартлыкъ хорлай тебресе да, аны райисполкомгъа тамадагъа айыргъандыла. Адамланы джашаулары иги этер ючюн, аурганланы бакъдырыр ючюн, сабийлеге билим алдырыр ючюн, джолланы ишлетир ючюн, миллет айырыу болмай, бары да кыарнашлача джашар ючюн, кыарыуун аямай, уллу хайырлы иш этгенди, деб махтайдыла.

Шогъайыбны алгъаракъда огъуна саулугъу кыолайсыз болуб, ишден чыкыгъанды. Шогъайыбны Япон урушдан кыайтхан джашы Долайны буту сышыб, терс кыайнагъанды, ауур асхайды, тохсанга джууукълашады. Джашы Мунир совхозну директоруду. Станседе Петроу врач кызын алгъанды, юч сабийлери эл школну бошайдыла. Петрограддан ол заманда джоюлуб келиб, станседе агъашчы болуб тургъан Захаров Москвада ишлей эди, кёб болмай ауушханды. Кырачайда приставны биргесине ишлеген офицер Поздняков Иван Гаврилович миллет айырыб, таулуланы адамгъа санамай эди.

Революцияны заманында Шкуропу аскеринде эди. Джангы (жашаугъа къаршы болуб, ссрмешиуде ёлгенди.

Солман патчахны заманында былугъа къаршылыгы ючюн тутулуб кетген эди. Революция хорлагъанында, элчилери аны кеслерине тамадагъа айыргъан эдиле. Джаны Къазий Москвада университетни бошаб къайтханды. Эртденден бери эл школгъа башчылыкъ этедн.

Адылгерийни джашы Тукъум Къарачайда биягъы эски элинде джашайды. Эли энди ёсюб, эки эл болгъанды. Эки этажлы кырпыч, акъ къанджал бла джабылгъан юйю, аны башында тёрт бёлюмю, тубюнде тёртюсю. Арбазы, гаражы, мешинасы, бачхасыны джартысы — кёгет терекле. Уллу баулары, маллары. Юч кызы да юйленгендиле. Тукъум юйдегиси аякъландыргъанды. Тукъумну юй бийчеси Марджан да сауду. Экиси бир-бири сёзлерин джерге тюшюрмейдиле, бир-бири атын айтсала, ауузларына суу уртламайдыла. Марджаны кызы сагъатында чырайып, сюегин, огъурлулугъун Гоккаджанга ушатадыла.

Экиси да юйдегилеринден нелерин та аямагъандыла. Юч джашлары, тёрт кызлары, туудукълары да джыйырмагъа джууукълашады.

Тамада джашлары Къурманбий совхозга махталыб тургъап къойчуду, аны кичиси Идрис — совхозну бригадирини, гитче джашлары Атлы эл Советини тамадасы болуб ишлегени талай джыл озду Тукъум тамада кызына Стамбул деб нек атагъанды? Бютеу адамлары ары кетгенлери себебли, аланы унутмаз ючюн атагъанды. Стамбул элде совхозну бухгалтерини, школгъа джюрюген эки джашы. Эри Борис мешинаны джюрютеди. Аны гитчеси Советджан совхозда ийнек саууучуду, 2 кызы бла бир джашы барды. Эрп школда ус-тазды.

Ючюнчю кызына Гоккаджан атагъандыла. Гокка хансча, ариулугъу кёз къаматхан, джашланы кесине таралтхан, татлы сёзлю, джумушакъ, ачыкъ кёллю Гоккаджан унутулмаз ючюн, муслиман джорукъ бла асыры табсынмасала да, тас болуб кетген тамада эгечини атын Тукъум кесини кызына кеси иш этиб атагъанды. Бу Гоккаджаны тёрт джашы барды, кеси белгили врачды. Иги ишлегени ючюн, адамла бюсюреу

этгенлей, атын ауузларындан тюшюрмегенлей турадыла.

Эм гитчелери Арпуду. Шахарда мешина ишлеген заводну инженерини, юч кызы барды — сабийлери окъуйдула.

* * *

Пагчалны заманында Россия халкъланы юйюрсюндюрмеген, ала ючюн къайгырмагъан, таб, аланы кесинден чиркитиб, тышына къачыргъан кърал болуб тургъан эсе, элин джангы Совет Россия, дуняда эм тюз, эм таб, кимге да тенглик берген, халкъланы юйюрсюндюрген, илешдирген, аланы бирикдириб, кърнаш этген, бизин сюйген Ата джуртубузду. Аны ючюн керек кюнде ала джанларын да аямагъандыла. Къайда да джашауну джашау этген — адамла кеслериниле...

Бурун мында боламмай, тышына кетген къарачайдыла уа ол заманны ичинде не кёрдюле, не сынадыла?! Бююнню джашаулары къалай болур?.. Бу соруугъа джууаб излемеген таулу табылырмы?..

Тукъум къраллыгында, адамларындан ханар билдир мурат бла, турпетле бла барыб, аланы кёрюб келгенди. Энди аны айтырыкъ — барын да кёсю бла кёрген Тукъум кесиди:

— Бир джыл, кюзю артында, Парсана шахарда саулулугъу бакъдырыб, юйге къайтдым. Юйдегиле огъай эсенг, келлигим биллиб, хоншула да джыйылыб тура эдиле. Элибизде школну директору — Солманны джашы Къазий, совхозну агроному — Къайтмырзаны джашы Къанамат, таб, таякъгъа таяныб, кърт Джандар, янон урушдап къайтхан Долайны джашы Мунир — совхозну директору, юйде гитче джаш Атлы, юйдеги тиширчу Марджан, тансыкъ болгъандан та бек саугъа умут этиб, кёсюме къарадыла. Саламлашдыкъ, къучакълашдыкъ. Ханарымы айтдым. Ауузландым. Эшик кенгине керилиб, кызыланы гитчеси кирди.

— Атам, келибми тураса? Сора менге билдирмей, атамы кесигиз арагъа нек алгъансыз? — деб, тюз къатыма олтуруб, бир сейрнин айтыб къоярыкъча, кёсюме битди. — Атам, ой, атам! Къууандырайыммы? Сен менге саугъа келтирирге эс этмегенликге, мени кёлюме джукъ келлик тюлдю, — дегенинде, бир джарагъан бууунлукъну узатдым. Кёсю-башы джарыды, ышаргъанын тыялмай:

— Атам, тамада эгечинге барыргъа сюемсе? — деб, кёлюме андан да бек битди.

— Къайры? Къайдады мени эгечим? — десим кёлюм бла.

— Тохта, табхан анангы атын, меннге багъалатыб атагъан джангыз эгечинги — Гоккаджаны, Хусейни, Алымны, Сафарны къайры кетгенлерин, къайда болгъанларын билмеймисе? Унутуб бонагъанмыса?.. Аны адамлагъа эшитдирме, — дегеннде, таб, олтуруб сейприбизге къараб тургъан адамладан тартындым.

— Атам, Тюркге джер-суу кёре талай адам кетерге хазырлана турады, къурасакъ, ала бла бериб кетерми эдинг? — деди кёлюм бла. Кёк жакетини тоймелерин теше, токъбет Мунир:

— Тукъум, сен къайнайсакъ: къызынг нериклерине ажымсыз болуб айтады. Саулугъунгу хатасы болмагъанын, джолоучулукъну сеннге зараны болмазлыгъын биллиб селешеди, не айтсанг да врачды. Гоккаджан, эгечим, сен ол сёлени меннге айтсанг, джарагъан бир нохта бау да этиб, эртденбла огъуна тебрет къалыр эдим, — деди.

— Тенгиздени юслери бла тыш къраллагъа барыргъа аз сюймез эдинг, ие, Мунир?! Совхозунгу, ёзен толу малыны къыш мекамларыны къайгъысын а ким этерик эди сора! — деди Атлы.

Мен хайт деб Гоккаджаны чамына ийнана айланганымы анасы эслеб:

— Къозутма кесинги! Эм артында эм сюйген къызынг алдай турады сени! — деди. — Барама десенг а, ышаныб, кесинги нялмазма. Мени да элт сора.

Гоккаджан джарашдырыб хапарын айтды. 15 кюнне барыб, Тюркню шахарларын, эллерин, адамларын кёрюб къайтыргъа крайдап 15 адам хазырлана турады. Тылмачлары да биргелерине барлыкъды.

Мени иймегле деб, ишекли болгъанымы сездиргенimde, Гоккаджан:

— Ол мени бойнумдады. Аскерге барыб, къазауат этиб, джаралы болуб къайтханса, ёмюрюнг халкъны сабийини окъутуб, халиге юретиб кюрешесе. Бютеу адамларын Тюркге кёчюб, кесинг къалгъанса. Аны да къалай? Урланыб! Алтмыш джылдан артыкъны ичинде сауларындан-шауларындан да хапарынг джокъду! Огъай, атам, сен былай ышара тургъанлай, бираз къа тыракъгъа дженге болурмуса ансы, чыдаб къалай тура-

са? — деб, чам халда айтса да, кёлюне келгенни артха салмады.

— Хазырма! Къошдурургъа сени бойнунга, тебрет къалыргъа мени бойнума! — деб, аузун тыйдым. Тюзю, кесими юйюмдегиле «узакъ джер, анда да не бола-са, не къаласа», — деб, алай къызгъанча кёрюмедиале. Башхала уа къадалыб къалдыла. «Ол кеслерин тьялмай мыллык атыб кетгенледеп бир тюз хапар билirse. Алгъыннгы къарачайлыланы аузларында къалыб кетген Стамбул, Конья, Анкара — была не шахарладыла? Ай юйюнг къурумагъан, биз керти капиталистлени, патчахланы кёрмегенбиз, алагъа да къараб, бизге бир тюз хапар келтир. Къуру бизни ючюн барлыкъ эсенг да, аккыллы бола турма. Джолунга берлик ачханг джетмей къаллыкъды деб къоркъа эсенг, биз да болушайыкъ, — деб басындырыб селешедиле. Джандарны кёзю-башы джарыб, таб, бир кесек джашыракъ болгъанча кёрюндю. Ол бети онга башлагъан чырпакъ бёркюн мангылайындан артына тюртюб, тынчылыкълы олтуруб тургъан джумушакъ таянчакъ шиндигинден къобаргъа излегенча, эки къолун келтиререк этиб:

— Тукъум, сени юйюнгден, юйдегингден мен айыргъанма. Ол джарлы Асият мени къаргъыш тулукъ этгенине не сёз барды. Ол хоншуларыча джак-джакладан тюл эди. Мен да чынты сеннге иги этерге, сени къутхарыргъа кюрешгенлигим эди. Тюркню джаратсанг, меннге урушурукъ болурса. Алай а меннге бюсюреу этеринги билеме. Сени кёчюуден тыйгъанымча, энди мындан къарт болгъунчу, ары барыб келирге эркинлик да береме, эшитемисе? Марджанны да элт, тюз айтады. Къоркъмай, тартынмай барыгъыз, къаллай юйдеги ёсдюргенсиз! Махтаныб барыгъыз! — дегенинде, бетине нюр ургъанча, сюйюмлю кёрюндю. Эшик энте ачылды.

— Къара, къара! Атам келиб турады десегиз а! Хош келдинг, атам! Солуб келгенинг бла къууандырайым, — деб, уллубуз Къурманбий, хурджунундан чыгъарыб, къагъытчыкъны узатды. Ачыб къарасам — «малларын чарпытмай, ёсдюрюб, семиртиб талай джылчы келгени ючюн ёнге «Жигули» машинаны берирге», — деб, джазылгъанын кёрюб, барыбыз да къууандыкъ.

— Къурманбий, бизни, хирургланы, бир ыйыкъгъа

Москвагъа чакъырадыла. Бир джангы затла юретирик болурла. Хазыр мешнанг бла элтирик болурса эгечинги, — деб ышарды Гоккаджан.

Мени да, аналарын да ашырыргъа оноулашдыла. Кечени узунуна мени башыма келмеген сагъыш къалмай, тангымы атдырдым. Ол а сан этмей джукълайды. Биз эртден ушхуургъа олтуруб тургъанлай, Къазий кирди.

— Школда дерсле башланнгынчы къайтыргъа кю-реш, марджа, — деб, аны ючюн иш этиб салыб келгенине сейрсиндим. Мени элтген самолет бла къайтырыкъма ансы, аладан алгъа джаяулаймы келликме?! Аллай бирни къалай билмейди...

* * *

Айтхан болджаллары джетди. Самолет бла Москвагъа джыйылдыкъ. «Сизни ашыра келеме», — дегенликге, Гоккаджан врачлапы джыйылыуларына келгенин ангылайма, ортанчы джашы бригадир Идрис, юч кюннге эркинлик алыб, керти да ашыра келгенди.

Бизни кёзюбюзню дунягъа ачхан, джарлыланы, онгсузланы, бютеу урунганланы джюреклерин джылытхан, бизни кибики ууакъ миллетлени да бир-бирине къарнаш, бёгек этген сенсе, джатхан джеринг джумушакъ болсун, сеннге барыбыз да разыбыз! — деб, Ленинин мавзолейине барыб кёрдюк. Кремльге кирдик, космосда юч айны айланыб тюшген джигит джашла ол кюн Москвагъа келдиле. Минг-минг адам омакъ кийиниб, алларына чыкъдыла, той, оюн... Биз да алагъа къараб турабыз. Кёкден тюшген экеулен тюз къатыбыз бла оздула, экиси да чырайлы, джаш адамла.

Экинчи кюн бизни джыйыб, джолда юч сагъат чакълы барлыгъыбызны, анда онбеш кюн айланнгыбызны, кече къайсы къонакъ юлеле къаллыгъыбызны, къайсы ресторанада ашатырыкъларын ангылатдыла. Тюрк къралны болумундан, ич джорукъларындан, биз анда кесибизни къалай джюрютюрюбюзню айыртдыла. Самолетла учхан джерге элтдиле. Гоккаджан бла Къурманбий бизни къаты кучакълаб, тилек тилеб ашырдыла.

— Атам, кесинге да, анама да сакъ бол! Кесим атлы Гоккаджанны, къарт анамы кёрлюксе, мени ючюн

да аланы къаты кучакълаб, къолларын тутуб, барына да бирден исси салам айт! — деб, ызымдан кычырды. Гоккаджан эм тамадабыз болгъанды. Сау эсе да, энди ол бир сексенлеге джууукълашханына не сёз барды? Тюбербизми, къайдам...

«ТУ-144» самолетха тизилиб кёб адам миндик. Ол, сыйдам джолну кызыудан-кызыуу бара, джар оюлгъанча, ачы таууш этиб, арт джаны «от къусуб», джерден айырылды. Украинаны, Къара тенгизни юслери бла учуб, 3 сагъат чакълыдан Тюркню джерине джетдик. Тюбюбюзде акъ булутла аланы аралары бла, джерни джамауларыча, ууакъ сабан ызчыкъла, кёлчюкле, отлай тургъан тууарла, ууакъ таула, къаяла кёрюнедиле. Летчик: «Къарагъыз, тюбюбюздеги Анкарады», — дегенинде, барыбыз да терезчиклерине басындыкъ. Батыууракъ, дуппурлу кенг тюзде кызыл кюйюз джайылгъанча, саудан болгъан кызарады. Башха джукъ кёрмейбиз. «Шахарны юйлери кызыл къошун бла джабылгъандыла, кызаргъан олду, — деди, бизни сейрсиннгенибизни кёрюб, биягъы летчик, — шахарны суратын алмагъыз. Эркинлик бермейдиле».

Самолет бурулуб, энишгеден-энишге эне, шахардан талай километрни бир джанында аэродромгъа акъырын тюшдю. Ашыкъмай бирем-бирем чыгъарыбызны билдирдиле. Терезчиклеринден къараб, тохтаб тургъан самолетну, аскер кийимлери бла адамлары кёребиз. Тиширууну кесиме нёгер этгенме да, айтыр къарыуум джокъду ансы, терезеден бери айыралмайма.

Бирем-бирем чыгъабыз. Аскерчиле самолетдан тюшгенлени аякъларындан башларына дерн сынаб къарайдыла, алай а, сир къатыб тургъан болмаса, сёз айтмайдыла. Тюшгенинде, эки аскерчи барыбызны да бирден алайдан узакъ болмагъан бир юйге тизиб элтдиле. Ол юйню экинчи этажны узун балконуна чыгъыб тургъан адамланы эследик. Джууукълашханында: «Кавказдан адамла бармысыз?» — деб кычыргъанланы эшитемисиз?» — деб, тылмач бизге сорду.

Кавказдан баргъан къарачайлы къуру биз экибизбиз. Биргебизге бир черкесли бла бир абазалы барды. Не тилде джууаб этерге билмейбиз. Билдирир ючюн, къолларыбызны ёрге тутдукъ. Джылагъан тауушла чыкъдыла. Олсагъатдан тюшюб, тегерегибизден басынганлай, аскерчиле аланы къатыбыздан къыстадыла. Бизге алай мыллык атханла, ажымсыз, Кавказдан кеч-

генледен болурла деб турабыз. Бизни юйге кийириб, аскерчиле, чемоданларыбызны ачдырыб, ичлерин къармадыла. Паспортларыбызны алыб, бир суратчыкларына, бир бизни бетибизге джити къарайдыла. Аскерчиле джаш адамладыла. Мени паспортуму алыб, ызына узатмай, кългъанланыхына къарайды.

Къарачай адетде хамаи «юйдеги», «тиширыула», «ол» деб баргъандан эсе, пегериме — Марджанга — мындан ары Марджам дейим да къояйым... алай табы... Аны окъуучула кечсинле.

— Ий, сениге айтама да, паспортунгу нек мычытыды? Бир илинемек табмагъа эди? Чурум излесе, сеидеи тилейме, хыны этиб, юсюбюзге илиндирме. Биз энди аланы къралларындабыз, — деди, къайгылы болуб, Марджам. Аскерчи, менге да, паспортха да къарамай, пегерине не эсе да бирле айтады. Барыны да къагытларына къараб бошагъанлай, кёзюме битиб:

— Сен къарачайлымыса? — деб сорду, чалдырмай, къарачай тилде.

— Хо, — деб Марджамы да кёрюздюм. Ол, ышарыб:

— Къарачайлыла Къоньяны тегерсинде кёбдюле. Мен да къарачайлыма. Сен Адылгерийни джашыса, алаймыды? Энди тиозетиб айталлыкъ тюлме. Ёзге анда сорууласанг, табарыкъса, — деди. Дагыда бир кесек туруб, Тюркде барыр джолубузну сорду. Бизге билдиргенлерине кёре, тёрт кюндеи Къоньяда боллугъубузну айтханымда, «телефон бла ары хапарыгъызыны билдирсем, ала сизге тюберле», — деди. Къалай да болсун, бютеу санларым джызылдадыла. Арабин, тошном болурму ансы, атлары-чуулары унутулгъан анамы, джаныгъыз эгешчигими — Гоккаджанпы, къарнашчыкларымы: Хусейни, Амырны, Сафарны табыб къояргъаы башладым экеп деб, Марджам къарасам, къл джаулугъу бла кёзлерин сюрте турады. Бизни чемоданлары да тинтдиле.

Ишекли джукъ табмагъанларында, паспортларыбызны кълубузгъа бериб: «Онбеш такъыйкъаны ол сизни сакълагъанлагъа тюберге боллукъсуз», — деб, аскерчиле бизни алагъа бошладыла. Кимле болгъанларын да билмегенлей, кёб къртла, тиширыу, эркиши да, джыламухъларын дженглери бла сюрте, келиб, барыбызны да къаты къучакъладыла. Сорууларыны учкыйыры джокъду. Адамларыбызны сорургъа бизни бошатмайдыла.

— Уллу Къарачайгъа эки кере зорлукъ джетгенди, дейдиле... Ах, мен джарлы, кёбюсю къырылгъан болур... сау кългъаныгъыз бармыды, джанынга къурман болайым — деб, кърт къатын, башып кёкюрегиме салыб, кесин тыялмай джылады. Джюрегибиз асыры бек къыналгъандан, джунчуб, сорлугъубузну да унутханбыз.

Самолет бла келгенни джартысы Кавказдан адамладыла деб эшитгенлеринде, джуугъуракъ элледен кълуб келгендиле. Аланы ичинде кёбюсю черкеслиле, адыгейлиле, кълбартылыладыла. Къарачайлыла, малкъларлыла, абазалыла, чеченлиле, дагыстанлыла, башха миллетледен адамла да кёбдюле. Хар бири Кавказдан, адамларындан тюз хапар билирге излейди. Джыллары келген тиширыулары кёбюсюню кийими узунду, мутхузду, башында джаулугъу, бёркю болмагъан кёрмейбиз. Джашла, кызла уа биздегилеге ушаш кидиле.

«Арабин, быланы шахарчы джаш адамларын бизни шахарлада, элдеде кёрсек, кийимлеринден, тыш къралчыладыла деб, айырыб таныяллыкъмы эдик?» — деб, сакъгыш этдим.

Эшта, алай ким да таныяллыкъ болмаз. Бизге да джукъ айтмай, юч-тёрт джаш чемоданларыбызны элтиб, алайда уллу кызыл автобуса джюклей тургъанларын кёрюб, джюрегибиз кългъы этеди. Мындан баргъанла да бирер джерденбиз. Бир-бирибизни иги таныб бошамагъанбыз, атларын да билмейбиз. Сормай, нек кълтышдырадыла, аджашдырыгъа башлагъандыла дейбиз, алай а аланы кеслерине айтыргъа тартынабыз. Бизни кёрюрге, хапар билирге келгенле бла сёзге кълзыб тургъанлай, джолну ол джанында сюелиб, мурукку эте, бизге кълараб тургъан талай эркишини эслей турабыз. Сора аскерчиле бизни ашыкдыра башлагъанларында, аланы бири, алашаракъ, онг бутундан аз сынчыкъллай, бизге сынаб къларай, кълтыбызгъа келди.

— Мени бла уа нек селешмейсиз, Тукъум? — деб, кёзюме битди. «Тоба-асто! Мени Тукъум болгъанымы уа кълайдан билди бу, билгичи джокъ эсе», — деб сейир болдум.

Эки кёзюм менден алмай:

— Мени таныялмаймыса? — деб сорду.

— Огъай. Сора кълайдан танырыкъма сени?!

— Тукъум, иги къларачы.

Къларайма, не келсин, кишиге ушаталмайма.

— Мен 4-чю классха дери элде сени биргенге окъуган Ботайма, энтда эсинге тюшюралмадынгы? — дегенинде, къачан эсе да эл школда окъуб башлаган джылыларымы кёзюме кёргюзе башладым...

— Тохта, тохта, ашыкъ ойнаб, хойнух айландырыб барыбызны къабыучу Ботайчыкъ сенмисе, Ибрайны джашы? — дедим.

— Акъырыныракъ сёлеш, мында мени атым Ибрахимди, тюз таныгъапса, — деди.

— Сора бери къалай тюшгенсе? — деб, мен да тюзюн билирге изледим. Марджам аягъымы басыб, «Ол сени ишинг тюлдю, мындан соруу алыб нек кюрешесе?» деген магъананы билдирди. Ботай да дженгил джууаб этмедди.

— Энди уа аны хапары узунду. Эки сёз бла айт дей эсенг а, мен, Орджоникезде аскерлик училищени бошаб, Киевни къатында взводха командир болуб, урушха кирген эдим. Бутумдан ауур джаралы болуб, неми да билмей тургъанлай, Германияны солдатлары алыб кетиб, мени джесирлеге къошуб къойгъан эдиле. Орус аскерле джууукълашханларында уа, «энди меннге ийнамазла, тюрмеге сугъарла», — деб къоркъуб, аллы бла Франциягъа, къазауат тохтагъанында уа — Тюрге келдим. Бир талай нёгерим бла мында излеб, джууукъ джетген адамланы табдыкъ, ишге джарашдыкъ. Энди бирер джерде юйлениб джашаргъа кюрешибиз, — деди.

— Къазауат тохтагъанында, сизничалагъа манапис болгъан эди. Ол бютеу къраллагъа ачыкъ этилгенди. Къагъыт бериб, тилеб, ызынга, Джуртунга нек къайтмайса? — деб сордум.

— Билемисе, Тукъум, ала бары да арну, субай сёзледиле. Меничалагъа сизде «Ата джуртун сатханла» дейдиле. Къайтханлай, мени джыярыкъдыла. Къралны ётмегин кёб ашатырыкъ тюлдюле. Не этериклери да къызгъанмай бир патронну къоратырыкъдыла...

— Ботай, тюз айтмайса. Сенича, джаралы бола кетиб, тыш къраллагъа тюшгенлени ызларына къайтханлары юйлери, юдегилери бла урунуб джашайдыла, — дегенинде, башын булгъаб, кесин кюлюмскюретди.

— Ой, Тукъум, мен апы кишиге сорлукъ тюлме. Аны тюзюн билгенча уа билге эдим къачан ёлюрюмю.. — деб, бюсореусюз джууаб этгенинде, мен да кёлюмдегин айтдым.

— Излеген, термилген джеринге тюшгенсе. Термилиб келмеген эсенг, ананг, къарт къатын а, бери къалай келди? Ол да урушда джаралы болубму тюшгенди?.. Мында биргенге джашагъанын кесинг ауузунг бла айта тураса, — дедим.

— Къой, Тукъум, биз бир-бири тилибизни ангыларыкъ тюлбюз. Сен юйюнде, джерингде, халкъынг бла келюнг уллу болуб джашайса... Мени бери къалай тюшгеними билмейсе, бюгюн не болумда джашагъанымы да сен ангылаяллыкъ тюлсе. «Ауругъанны сау билмез», дейдиле...

— Мен да аны ючюн сёлеше турама сени бла. Иш этсенг, ызынга, джуртунга къайтыргъа, таб, бюгюн да барды мадарынг.

Мен сёзюмю бошагъынчы, нёгерлерим къатыбызда уллу къызыл автобуса тизилдиле. Аскерчи меннге «терк!» деб билдирди. Анкара шахарда «Бульвар палас» деген къонакъ юйю аллында тюшюрдюле. Къараб-къарагъынчы, бизге сора айланмай, эки джаш адамчыкъ, чемоданларыбызны алыб, къонакъ юйге кирдиле. Мычымай чыкъдыла. Бирини ичинде олтургъан къуллукъчу, джолоучу къагъытларыбызгъа къараб, хар бирибизге ачыкъ береди. Чемоданлагъа не этебиз? Къайдадыла? Ачычны бергенге сордукъ.

— Чемоданларыгъыз? Ма, была элтиб, турур юйюгюзге салгъапдыла, бетигизге уялгъанны берирсиз, — деди. Биз, ангылаб, хар бирибиз бирер сом узатдыкъ.

Марджам да, мен да лифт бла тёртюнючю этажгъа чыкъдыкъ. Этажгъа тюркюле къат дейдиле. Ол къонакъ юйледе да джазылыб турады. Былай юйге кириб, солуубузну бир алалсакъ деб, олтургъанлай, ызыбыздан тизилиб, кёб эркиши, тиширыу да кирдиле. Ичлеринде джаш адамчыкъла да кёрюнедиле. Олтурургъа шиндик джетмей, орундукълагъа да олтуртдукъ, терезелени тюб къангаларына чёкгенле да бардыла. Джылы келген, къара кийген, джаягъында гитче къара гуммосчугъу да бетине джарашхан, чырайлы тиширыу, кёзюбюзге къараб:

— Шо, тюзюн бир айтчыгъыз, джукъну джашырмай: оруслаула сизни къырыб къоймай къалай турадыла? — деб, кёлю бла сорду. Марджам быллай сорууну биринчи кере эшитгени себебли, бети тюрленди, хыны джууаб этерге тебреб, сора къайда болгъанын эсгериб, меннге кёзюн джетдириб, кесин басды.

— Эгечим, нек кырыргъа керекдиле сора? — деб сордум.

— Некми дейсе? Сылтау азмыды! «Джартыгъыз, бизден къачыб, бизни къанлыларыбызгъа кетгендиле! — деб! — Бизни динибизни алмайсыз» — деб, «Тонгуз эт ашамайсыз!» — деб, «Кавказны иги джерлерин кючлеб турасыз» — деб.

— Эгечим, алай ёмюрде да этерик тюлдюле. Алай айтхан заманлары болмагъанды, — дейме. Бары да, не джууаб эталлыкъды дегенча, ауузларын ачыб, бизге къараб турадыла.

— Айтма алай, бусагъатда ким кёб эсе, ким онглу эсе, оноу кимни кёлуида эсе, олду тюз!.. Биз Къарачайны атыб нек кетерге керек болгъанбыз? Асыры онгудан?! Онгусуну ангылагъан да джокъ, анга джакъ да джокъ, — деб терен ахсынганында, мени да сорлугъум келди:

— Алай нек айтаса, эгечим? Сиз муслиман топракъгъа, дин къарнашларыгъызгъа келиб тура шойсуз да?! — дегеними онгусунмай турдула. Адам арасы болгъан кёсесакъал, габрасыны хурджуиундан кёлуи бери чыгъарыргъа кюреше:

— Билемисе, къонакъ, «Башханы атына минген — джарым джолда тюшер», — дейдиле мында. Биз а быланы атларына миниб да къалалмагъанбыз. Биз келгенли да джаяубуз. Джаяуну хаман да эки джунчууу болады: джол кьораталмайды, экинчиси — дженгил арыды.

— Ий, тохтагъыз, мени сорууларымы джууабын бир эшитейик. Кече, кюн да бизни джюрегибизни сары суугъа алдырыб тургъан затланы соргъанма, — деди биягъы гуммослу къатын. Бары да къулакъ ийиб тынгылагъанларын эшитгенимде, мен билгеними айтдым.

— Эгечим, тёрт затны сораса. Не айтайым... Келиб, кесигиз кёзюгюз бла кёрю мадар бар эсе, келигиз, тилейме... «Къарачайлыла ол джыллада кёчюб кетгендиле», — деб, бизни къыйнагъан огъай эсенг, сагъыныб да сёлешмейдиле.

Тюркге мыллык атыб, барыб кёргенден сора уа, джаратмай, джашаялмай, сокъраныб къайтыб келгенле бюгюн да джашаб турадыла, алагъа да киши сёз айтмайды. Кёчгенле тойгъанлыкъдан, ашагъанларын ичлерине сингдиралмай кетмегенлерин бары да биледиле. Терслик патчахда да, кёчгенлени кеслеринде да,

бу къралдан барыб, ариу сёз бла халкъны бери алландырыб кьойгъанлада да болур. Бюгюн анга этер мадар джокъду. «Бизни динибизни алмайсыз!» — деб оруслула сиз кетгенли да айтмагъандыла, айтырыкъ да тюлдюле. Дин бизде ол хар адамны кесини ишиди: суйген тутады, суймеген тутмайды. Тонгуз этни юсюнден айтханынгы бизни къралда эшитселе, кюллюк эдиле. Халкъыбызны юйрегенин излей эсегиз а, айтайым. Сизникиле бери кече айлашган 1905 джыл бютеу къарачайлыла 35 мингиге да джетмегендиле, бюгюн Къарачайда 131 минг къарачайлы джашайды. Сиз эшитген Учкулан, Теберди, Мара ёзенледен эркинге чыгъыб, къарачайлыла битимли, тюз джерледе 26 джангы эл къурагъандыла. Энтда бизге джангы джерле къошула, элле къурала турадыла.

Мени айтханыма ишекли болуб, ийпанмагъанча, бирбирине ышарыб къарагъанларын мен да, Марджам да кёре турабыз. Келиб кёрюлерин изледик.

— Ой сен сау къалгъын, къонакъ, огъесе... Ким иерикди бизни ары? Таб, ийселе да, къарыуу джетиб, ким болаллыкъды сизге джолоучу. Энди, айтыуугъуздан, гяурла джашагъан Эресейни онгусунуб турасыз, алаймыды? — деди биягъы къарт.

— Онгусунуб тюл, сизде хаджи Мекканы, Къабаны, Мединаны къалай сюе эсе, эндиги Эресейни, туугъан джерибизни, Кавказны, ма алай суйюб турабыз.

Мекка, къаба таш ары баргъанлагъа не береди, нее? Ол дуня бар эсе, деб умут этдиргенден сора, пайдасы неди? Эресей а энди бизни кёзюбюзню дунягъа ачханды. Адамларыбыз адамгъа саналгъандыла, окъуулу, билимли, джашаулары джарыкъ болгъанды. Бусагъатда бизде тюз ишчини, кьойчуну юйю бурун Къарачайны байларыны, бийлерини мекамларындан онгуду, табды, ариуду, эркинди, джарыкъды. Эки этажлы юйню бютеу бёлумлери суу бла джылынады, тюбюнде — мешнасына гаражы. Ингирде ишден къайтса, юйюнде тапчанга олтуруб, киногъа къараб турурча, телевизор, джууукъларына, элге, шахарлагъа сёлеширге телефону, кёлуне келгенни джазаргъа билими, тилге усталыгъы... Тиширыулары энди сыйлары, билимлери, эркинликлери. Айтыгъыз, нек суймезге керекбиз быллай Эресейни?! Туугъан къралыбызны сюебиз, суйген да этерикбиз! — дедим. Огъай, ийнаныб къалалмадыла. Ол кюн кечени арасына дери келиб къошулгъан

болмаса, юйюне-юйдегисине, ишине ашыкъгъан кёрмедик. Сёзю арты болгъунчу, джолоучулукъ сылыт этиб, бизни джукъу хорлай башлагъанын кёрюб, бирем-бирем, артларына къарай седиредиле.

Айтханларындан, биз кёб зат ангыладыкъ. Мында, Тюркде, тюкенле, къонакъ юйле, хант юйле, театрла, таб, бир-бир школла адамланы энчи мюлклеридиле. Мында байлары кемсиз бай, джарлылары да джеттешедиле. Джыйылгъан джерде сёлешгенлери, жокъллада окъутханлары тюрк тилдеди. Ичинде уа араблыла миллиондан артыкъ, урумлула, эрменлиле, чууутлула, черкеслиле, къарачайлыла, погъайлыла, малкъарлыла, абазалыла, чеченлиле, дагъыда Кавказда кёб миллетлени адамлары джашайдыла. Анда тууб, джашагъанланы барыны да паспортларында «тюрклю» деб джазылады.

Джюрегибиз кёб затха сагъышланыб, джукъубуз да аязыды. Кечени ауурлугъу кетиб, танг аласында кёзюбюз къалкъыугъа баргъанлай, Анкараны орамларында радио бла къычырыб къуран окъугъап тауушха уяндыкъ. Санларыбызны сюеб къобалмай, кёзлерибизни уа тургъанлай, эшик гузаба-гузаба къагъылды.

Экибиз да туруб ачаргъа эриниб, мен Марджама, ол да меннге къарадыкъ. Эшик дагъыда къагъылды.

Ачуланыб къобама.

— Кимсе? — деб, ачамагъанлай сорама. Эшик энтда кючлюден-кючлю къагъылады. «Танг атмай, бу не излейди», — деб, тебер мурат бла эшикни ачама. Юсюнде къара костюму бла, менден да тамада, къара шинли, чубур мыйыкларына чал ургъан, арыб сюзюлген кёзлери бла биреу сиреледи. Мен кёрген адам тюлдю.

— Сен Тукъуммуса, аллах ючюн, айыб этме? Нёгеринги аты да Марджан болурму? Сиз Къарачайдан келгенсиз деб, биреу билдиргенинде, Эскишехирден келе турама. Джолум узакъды, — деди, сескекли болгъанча, къоркъуб, эки джанына къарай.

— Кир ичкери, — дейме, кирмейди.

— «Къарачайдан келген къонакъла къайдадыла?» — деб соргъанымда, къонакъ юйде ишлеген экеулен эшигигизни кёргюздюле, алай а билегимден тутуб, бир юйчюкге кийриб: «Эрессейден келген коммунистчиклеринге чабыбмы келесе?» — деб, паспортуму алыб, тукъумуму, адресими джазыб, бир къагъытха къол салдырыб ийгендиле. Ызымдан келиб къалсала, джунчуту-

рукъдула. Эки сёз сорлукъма. Мени атым Къасайды. Къарачайлыма. Аскерде болмагъанлай, ол тилсизлени заманында элде къуллукъгъа къатышхан эдим да, къоркъуб, бери ётюб кетген эдим. Кавказда мени бир адамгъа тырнакъны къарасы чакълы хатам болмагъанды. Мында джашаудан мен безгенме. Мадар табсам, таб, джаяу кетерге огъайым джокъду. Меники къургъакъ сёз тюлдю. СССР-ни тыш ишлерини министрине джазгъанма, огъай демейди. Мында бошламазла деб кёлюме келеди. Къачыб кеталмазمامы? Оноу сорургъа келе турама. Не да сиз ызыгъызгъа къайтсагъыз, анда тамадала бла сёлешиб, бир мадар эталмазмысыз, сууаб эди джаныгъызгъа? — деб, басындырыб, тыгъылыб сёлешди.

Тилегинги билдирирге кюреширбиз дедик, къайтама деген оноун тюзге санадыкъ. Андан сора бизни къолубуздан келген зат болмады.

Аскер кийими бла тюрклю къатыбызгъа-келиб, экибизге да джити къарады. Сагъатына кёз джетдире:

— Сени сагъатынг тохтабмы турады? Бир къарачы. Онбеш такъыйкъа деген эдик, сагъат джарым болуб тургъанын кёрмеймисе? — деб, хыны этгенинде, Къасай джунчуду, бети къызарды, анга айтыргъа ауузун сёз тюшмей:

— Ма къоркъуума тюшдюм! — дей, асыры къоркъгъандан къол да тутмай джанлады. Окъутуб, билим, джашаргъа джер бериб, усталыкъгъа юретиб, адамгъа къошхан къралгъа къыйынлыкъ джетген кюнледе, кеслерине табы тюшсе, Джуртун атхан адамлагъа ким да ийнанмай, ишекли болгъанлай турады. Ала ауургъан, къыйналгъан кюнюнде табхан анасын «ёл алай», — деб, атыб кетгенлеге ушайдыла.

Юйге киргенинде, Марджам къазауатны аллы бла ол адамны кёре тургъанын, аланы элден болгъанын айтды. «Аны киши сёгюб билмейме. Ол аман адам болмазгъа керек эди», — деди. Сора иги адам Джуртун, элин, юйдегисин атыб къачамыды?! «Ала болгъанлай болурма мен да!» — деб, юйюн сакълаб турса уа?!

* * *

Эртден азыкъдан сора бизни «Машалла» деген автобус бла Анкараны къыбла табасында, уллу наратлы сыртны баш табхырында Кемал Паша Ататюркню мав-

золейине, музейине элтдиле. Мазаллы юйню ичинде арты сюремде къабыры. Юйню башы да, къабыргъалары да алтын джазыуладан толудула. Ала къурандан алынган сёзледиле. Тыш къралладан келгенле, Тюркню аскер тамадалары, оркестр мыдах аскер кюулени согъа тургъанлай, ариу гокка хансланы къабырны юсюне, тегереги бла саладыла.

Марджам, апы эслеб:

— Муслиманла ёлгенге къаллай да болсун къобуз сокъмайдыла, оркестрни чакъырмайдыла, гокка ханс салмайдыла дей эдиле да, Кемал Паша да тюрклюдю, сора нек сала турадыла? — деб сейирсинеди.

Джол уста мавзолейни къачан, кимле ишлегенлерин айтады: «Бу тегерекле джалап эдиле. Мавзолейни 1944 джыл башлаб, тогъуз джылны ишлегендиле. 1953 джыл битдиргендиле. Анга башчылыкъ этиб, ишлетген тюрк архитектор Онад болгъанды. Кемал Пашаны Тюркню къраллыгъын, джашауун тюзетнуде, аскер кючлерин бегитнуде, хоншулары бла ариу джашауда къыйыны уллуду. 1921 джыл Ленип бла Кемал Паша Совет Россия бла Тюрк — хоншу къралла — татлы джашаргъа, бир-бири бла сатыу-алыу этерге оноулашхандыла. 1925 джыл 17-чи декабрда уа СССР бла Тюрк къазауат ачхан къраллагъа къошулмазгъа, шохлукъ джюрютюб, джарашыу джашаргъа бегим этгендиле. Кемал Паша 1938-чи джыл ёлгенди. Ол сау заманда бегимни джашауда бардыргъандыла. Анкара алгъын шахаргъа да саналмагъанды. Къарачайлыла кече айланган джыллада ёсюб баргъан эл болгъанды. 1924 джыл Кемал Пашаны буйругъу бла, Анкара Тюркню ара шахарына саналырча, не къарыуну да салыб кюрешгендиле. Энди анда юч миллионнга джууукъ адам джашайды. Мавзолейни аллында кёк мермер ташдан ишленген юч адам сурат барды. Ала ючюсю да бир джерде сюелиб турадыла: бири элчи, бири ишчи, бири да алим.

Джол уста бизге Анкараны хапарын айта тургъанлай, Марджам, къатыма келиб шыбырдаб:

— Ий, сен мынга тынгыларгъамы келгенсе, огъесе адамларынгы излергеми келгенсе?.. Ма былай бла кюнлерибиз сидиреб кетерикдиле, — деди.

Тюркню кёрюрге, эшитирге, билирге, адамларымы табалсам да, сорууларгъа келгенме. Ёзге не айтыргъа билмей, башымы алыр ючюн: «Къачханны сюрме», —

деб эшитгенмисе?! Ала бизден къачыб кетгендиле», — дейме. Марджам джууаб этмеди.

Кюнле чууакъдыла. Бизде джай чиллеге джетитшеди Тюркде къачны иссилеги. Ариу юйлери кёбдюле. Анкараны Ата Тюрк атлы орамы кеигди, тегерегине нарат терекле орнатылыбдыла, асфальтды. Кече чыракъла джансала, джоллары, орамлары мутхуз кюнча джарыйдыла. Темир джолну станциясыны вокзалы юч этажлы юйдю. Мавзолейден узакъ бармай, паркны кёрдюк. Анкараны тюз арасында сейир къала сакъланады. Апы эки минг бла джарым джылны мындан алгъа хетле ишлегендиле.

Онбиринчи ёмюрде былайын сельджукла хорлаб алгъандыла. Сельджукла эндиги тюрклюдюле бурунгу аталарыдыла. Къысхасы, тюрклюдюле аланы узакъ туудукъларына саналадыла. Онтёртюнчю ёмюрде уа османлы тюрклюдюле келиб кючлегендиле. Тюрклюдюле бусагъатдагы джерлерине кюнчыкъгъан джанындан къазауат эте, кече, джангы джерлени ала келиб, сауут кюч бла былайыны аскерлерин, къралын хорлаб бегендиле...

Алайдан кетер заманыбыз джетди. Автобусну джюрютюучю, джаш адам болса да, токъ ишленген: «Минигиз!» — деб билдирди. Джолубузда кёчюб келген къой къошла, ызларындан — отунла джюкленген къадырлагъа, эшеклеге миниб джашчыкъла, къартла. Акъ, чырпа къойлары иссилеб, бурунларын джерге тиреб келедиле. Тегерегибизде сары топракълы джерледе гардош къазгъанланы, бачхалада сюелиб тургъан толу гардош къапчыкъланы керебиз. Кёбюсюне гардошну эшек, ат бла, таб, ийнекни джегиб, къаладжюк бла къаздыргъанлагъа тюбейбиз. Бир-бирде уа гитче тракторчукъ тютюнлеб, ачы таууш этиб, гардош къазгъанын эслейбиз. Джолубузда элле, мешинала санлаб бир тюбейдиле. Дангыл тюзде уллу кёшю къаты бла барабыз. Аны атына Тузлу дейдиле. «Кёшню узунлугъу 60 километрди», — деб, шофер Исмаил махтанган ауаз бла билдиреди. Элчikle гитчечикледиле, тау тюбледе суу ызлада бир-биринден узакъ тюшгендиле. Айтыуларындан, эллерини ючден биринде ичер суу джюкёду. Тышындан ташыйдыла. Эшекле, гаммешле къауданнга джубана тургъанларына къарай, кегиб барабыз.

Бизден къычырым джарымда назик тауушчугъу бла тютюнлеб баргъан поездни эследик. Беш гитче вагончу-

гъу барды. Кѣб турмай, мешинабыз темир джолну юсю бла озду. Джолу бизникиледен тарды. Мында джерден хар джылда эки кере битим джыядыла. Сѣз ючюн, мамукъну, тютюнню, тахта кѣгетлени... Къышы къарлы, сууукъ болмагъаны себебли, мында бичен кѣрюнмейди.

Джолубузда шахаргъа тюбедик. Аты — Акъсарай. Эки, юч, тѣрт этажлы юйле бир-бирине асыры джуукъ тюшгендиле.

Исмаил мешинасын базарчыкны къатында тохтадады. Къарачай адам соруулайбыз, киши хапар билмейди. Алмапы килосу 20 лира, ичер суулары къыт болгъаны себебли, къайдан эсе да келтириб, шышала бла сатадыла. Бир шыша суу он лирагъа сатылады. Базарда уа сатхан кѣбдю да, багъасы эки лирады. Мында «пепси-кола» сатылмагъан сахар огъай эсенг, эл да табарыкъ тюлсе. Бир шишаны багъасы 25 лирады. Багъалары хаман ѳсюб барады. Биягъы Марджам, къатыма келиб:

— Ий, биз ызыбызгъа не айтыб барлыкъбыз? Тюркню сахары, тауу да сениге пеге керекдиле? Кесибизде Къарачайда быладан да алапат тауланы кѣрмегенмисе?.. Адамларынгы излери к тюлмисе? Сен кесинг иш этиб сормасанг, сени бери нек келгенинги, киминги излегенинги была къайдан билликдиле!.. Ананг мындады, уллу эгечинг Гоккаджап, къарнашларынг Хусей, Алым, Сафар мындадыла. Ананг минг джылны джашасын, алай а биз къарт болгъанбыз сора, сени табхан къатын джашлыкъдан эртде чыкыгъанына не сѣз барды. Эштемисе, къой, бу кѣгетлеге эсинги ийиб турма да мен айтханнга бир тынгыла, биз сени адамларынга тюбѣб къалыргъа боллукъбуз... Эштемисе?.. Оу, сен а! Къой бу инджирни, башынгамы урлукъса! — деб, Марджам джюреги кыйналыб сѣлешеди.

Бизни нѣгерлерибиз Совет Джуртну сахарларындан, эллеринден келген махтаулу ишчиледиле, малчыла, сабанчыладыла. Ичибизде бизнича джылы келгенле да бардыла, ѳзге кѣбюбюз джаш адамла, тиширыуладыла. Тюркде базары, талай тюкени болмагъан, сахар огъай эсенг, эл да джюкъду. Тиширыуларыбыз а, сатылгъан затны эслегенлей, мадар табсала, тюбѣб, багъаларын сормай кетерик тюлдюле.

Кертиси да, хар орамда, абадан юйлени джанларында олтуруб, шай иче, ашыкъмай, лахор эте тургъан, уллайгъан эркишилени кѣрюб: «Эртден, ингир да

юйлерин, юйдегилерин джюкъламайдыла сора, быланы ишлерин а ким этеди?» — деб кѣлбюбюзге келеди, алай а соргъан да, айхай, табсызгъа саналлыкъды.

Джол устабыз, тылмачыбыз Москвадан тиширыуду — Вера Петровна. Орта бойлу, алакѣз, къалын, джылтырауукъ саргъылдым чачы, эслѣб, ашыкъмай, таб сѣлешген орус къатын, тюркюлеге тюбесе, тюркча, американлылагъа тюбесе, ингиллизча чыкырмайды. Таб кийинген чырайлы джаш тиширыугъа тюрк джашла тохтаб къарайдыла.

Тылмачыбыз айтырын, айтмазын базманлаб сѣлешеди. Мадар табыб, танымагъан эркишиге тюберге излери к тюлдю. Джюрегин кыйнасала уа, сѣзню сатыб алмайды. Дагъыда уятлы, ачы сѣзню айтырыкъ тюлдю.

Нѣгерлерим кѣгет базарчыкыгъа кириб, хар ким, билгенича, къолу бла кѣргюзюб, тюркча чалдырыргъа кюрешеди. Былайда азыкыгъа тохтагъанбыз. Энтда бир сагъатыбыз барды. Сау базарны ичинде бир шагърей бет кѣрмейме, шагърей ауаз эшитмейме. Бир джанындан джолоучулукъ, экинчи джанындан кюнню иссилиги бизни абзыратхандыла. Къычырыб, къодулаб айланмагъанлыкымы уа, бютеу юйдегибиз: табхан анам, къарнашкыларым, эгечим башларын бери атаханларын билеме. Мен аланы танымайма, билмейме. Алай а сабий джылларымда Хамит, Мѣлек аталыкъ, аналыкъ этерге кюрешгендиле, сау болсунла. Мен аланы кемсиз сюеме, дагъыда табхан анангы кѣкрек джылыуу, джумушакъ ауазы, аны сагъышлы кѣзлери сау дуниядан да багъалыдыла. Джарлы атам Адылгерий, джашауну кыйынлыкынын кѣлтюралмай, дуниядан кетгенди. Къой ауузундан чѣб юзмеген, бир адамгъа харамлыкъ билмеген, юйю, юйдегиси ючюн кече, кюн да деб къарамай, ишлеген адам эди деб, хапарын айтадыла таныгъанла, хоншулары.

Анамы уа бир джерге тебер акъылы болмагъанлай, джууукълары, апендиле тиллендиргендиле. Кесини элинден тышына чыкымагъан къарангы адам, аланы ауазларына толу ийнаныб, ѳрелениб къалганды. Анамы саулай кѣрсем, менден насыблы болмаз эди. Айтчуларындан, ол алкын сер болурча къартлыкыгъа джетмезге керекди.

Марджам, мени тынгылагъанча кѣрюб, адамларын сан этмейди деб турады. Джылым келген эсе да, адамларым ючюн джюрегимде джалынсыз от джаннганын

ол, хариб, къайдан билсин. Мени кибиклени сабий заманларында аталары, аналары къалай ийнакълагъанларын, эркелетгенлерин, уллайгъанларында, къалай багъалатханларын мен кѳрюб, азмы ахсынганма... Мен кесим окъутхан сабийлеге сукъланама. Алагъа аталары, аналары къаллай бир кѳл береди, ала балаларына къаллай бир къууанчдыла!.. Биз а ала тенгли заманыбызда не кѳргенбиз? Патчахлыкъны не игилигин эсибизге тюшюрюб, бюсюреу этерикбиз?!

Бизни эркинликсиз, тилсиз, билимсиз этгенин? Адамгъа санамай, оноугъа къошмай, атыб къойгъанын? Миллетлени бир-бирине ѳчюкдюргенин? Огъай, патчах, аны эгетлери, аны джорукълары, бизнича, ууакъ миллетлени, таулулары, таб кесини миллетипден онгсузлары да къууандырмагъандыла. Алай а бизни да бир насыбыбыз болур эди, джашауубузда кюнню кѳзюн кѳрюк...

Мангылайымдан акъгъан терни сюрте, мен бу сакъышлагъа кириб тургъанлай, къайда эсе да кѳгетле сатыла тургъан джерден Марджамы тауушу чыкъды. «Хо, биз къарачайлылабыз», «Аллах бирди, ийнан, хо, Къарачайны ичипден келе турабыз»,—деб, махтанганча, кѳлтюртюб сѳлешгени къулагъыма чалышды. Эрлай къатына барсам, чалдырыгъа кюреше, бир къарт тюрклю бла къызыб хапарны джасайды. Узун абасы, башында чалмасы, къолунда джабышмакъ таягъы, мыйыкъларына иги огъуна чал ургъан, ушагъыулу адам, меннге да кѳзюн джетдире:

— Къарачай? Сиз Къарачай?—деб, сейирсиниб сорады. Марджам адамларыбызны хапарларын тизеди. Алай а тюрклю: Къарачай мында азды. Анкарада, Измитде, Коньяда, Эскишехирде, Истанбулда, Чанакъкъалада кавказлыла кѳб болмагъанларын ангылатды. Не келсин, бизникилени уа айтыб да эшитмегенди.

Вера Петровна, мурукку этгенибизни, кѳлтюртюб сѳлешгенибизни эшитиб, ышара-ышара, къатыбызгъа келиб:

— Не оноу этесиз? Джолубуз узакъды, кетебиз,—деди.

Марджам тюрклюню айтханын билдирди. Мария Петровна, мени кѳзлериме сир къатыб:

— Тохта, Тукъум, Тюркде сени джууукъларынгмы барды?—деб сейир болгъанын таныта сорду.

— Бардыла,—дедим.

— Кимледиле? Менден джашырмай эсенг?—деб, суююмлю ышарса да, джюреги неге эсе да сескекли болгъаны ауазындан, тюрсюнюнден, къайгъыланган кѳзлеринден танылды.

— Нек джашырама сора, анам, тамада эгечим Гоккаджан, юч къарнашчыгъым мындадыла,—дедим.

— Алай деген неди?! Сиз кесигиз туудукълары болгъан аккасыз сора, анагъыз, къарнашларыгъыз Тюркге уа къалай тюшгендиле? Сиз мени шашдырыгъа башлагъансыз!—деди къатын. Неден эсе да илгенгенча, сескекли болуб.

— Огъай, шашарынг энди. Аланы кѳчюрген заманда мен бешикте болгъанма. Атам Адылгерий а эртде Кавказда ауушханды. Анам меннге поезд тохтагъан джерде Невинкада эмчек сала тургъанлай, атамы къарнашындан туугъан ат бла келиб, «кийиндириб келтирейим», деген сылтау бла, анамы кѳкюрегинден айырыб, урлаб, алыб кетгенди да тауда джашыргъанды,—дедим.

Эшта, ийнаналгъан болмаз эди, башын булгъаб:

— Аны бла сен алдарча, мен сабийчик тюлме. Накъырдамы да мардасы болады,—деди Вера Петровна, бетинден ышаргъаны кетиб.

Тюрклюле, не айтханыбызны ангылаялмай, эшите турмагъан сѳзлерине сейирсиниб, юсюбюзге басындыла. Мен да, Марджам да кюреше кетиб, къатынны ийнадырдыкъ. Ол аллында, ийнанмай, сейирсинсе да, андан сора меннге чырт башха тюрко болду. Къалай да болсун, бизни эслегенлей, бизге кѳз-къулакъ болгъанлай, таб, бир-бирде джазыкъсынганча кѳрюндю. Ол да, Марджамы къошулуб:

— Сор, билген адам табылыб къалса уа, бизде «Сора барсанг, таб, Киевге да джетерсе» деб, сѳз барды. Тишируунг тюз айтады,—деди Вера Петровна, сора тынгылай туруб, былай сорду:

— Тукъум, адамларынг Тюркге кѳчген заманда сеннге ненча джыл болгъан болур эди?

— Джыл чакълы.

Къатын, башын булгъаб:

— Сиз сабийлик кюнлени сынамагъан кѳреме... Ананга, адамларыгъызгъа аз термилмей эдигиз?! Джер юсюнде инсанла сынамагъан не къыйынлыкъ къалды!..—деди ол мыдахланыб, эки кѳзюн менден алмай. Аны джан аурутхан сѳзлери мени да сакъыш-

ландырдыла. Былай ойлашыб кьарасанг, хар инсан кесин кьалай кемсиз сюеди... Аны мардасы, чеги джокъду. Кесине нени да кьаллай бир тартады. Кесин чырт аздырмаз ючюн, таб ётюрюк айтханла, зарланганла, тил этгенле, тарыкыганла, джорукъну бузганла, киши хакъгъа кьол узатханла да тюрюледиле. Биз, адам инсанла, кесибизни айырыб, быллай бир нек сюе болурбуз?..

Мен аны джууабын табхынчы, «Машалла» деген мешинабызны кьонгурауча ариу таушун эшитдим. Марджамы билегинден тутуб, базарчыланы араларындан кючден чыгъардым. Мешинагъа мингенимде, Вера Петровна да, бизни джюрегибизни басар ючюн, келиб кьатыбызгъа олтурду. Бизни мыдахчамы кёрдю да:

— Тукъум, Марджан, кыйналмагъыз быллай бир. Мен, сиз алайдан джанлагъаныгъызда да, иш этиб кьарт тюркюге сордум.

— Сора не айтды да? — деди чыдамай Марджам.

— Эс этиб, Анкарада иги сормагъансыз ансы, анда кьарачайлыла бардыла. Алай болса да аллыгъызда: Коньяда, Измитде, Эскишехирде бардыла, Истанбулда, Чанакъкъалада да хапарлары чыгъады. Тюберге боллукъсуз. Биз ары бара турабыз. Кьоркмагъыз, анда сордуруруб, мен тылмачлыкъ этерме, ашыкъдырмазгъа кюреширме, — деди.

Кьалай эсе да бир башха тюрю дунягъа тюшгенча болуб, джюрегим кызыу-кызыу урду. Арабин, киши эследими мени тюрленнгеними деб, мангылай тюбюм бла нёгерлериме кёз джетдирдим. Хар ким орнунда, олтуруб, хархны баса, бир-бирине чам эте, джырлай, кёгет ашай барадыла. Джангыз Вера Петровнадан сора бизни кьайгылы болгъан киши кёрмейме.

Джолубузда кенг ёзенле, мийик кириш таула, маукъ сабанла тюбейдиле. Къара бурунлу чыммакъ кьойчукъланы иссилеб, саз топракълы сыртлада хамхотларын джерге тиреб тургъанларын эслейбиз. Акъсарайдан чыгъыб, талай бирни баргъандан сора, Солтанханий деген элге джетдик. Былайда биз ауузлана тургъан сагъатда, Исмаил мешинасына бензин куйду.

Ол алай джаш кёрюнгенлей, гынттылы адамды. Хар ким азыгъына узалгъан заманда, кьатыма келиб ишигиз неди, деб сорду.

— Сабийлени окъутама, — дегенимде, ышарды.

— Ходжасыз? — деди.

— Бизде сабийлени окъутханнга устаз дейдиле, — дедим.

— Бурада гюзель? Сиздин? Биздин? — деб, не джууаб этерими билмей, тюрк, тюлкюча, кёзюме битди.

— Бизни кьралыбыз бизге ашхыды. Анга иелик этген биз кесибизбиз. Бизде бийле, джер иелери, энчи фабриклер, заводлары болгъан адам джокъду, — дегенимде, Исмаил хны кьарагъанча кёрюндю.

— Сайын кардеш, олур, — деди онгсунмагъан тюрюсюю бла. Мен да Тюркюю ариу джерлери болгъанын джашырмадым.

— Сизлерде гюзел дагла, шехирле, евле вар. Анкара ен гюзел, — деб, кёлюне асыу болгъан сёзлени джармаларгъа кюрешдим.

Джыйырманчы башы

Тюгел ингир ала да болгъунчу, дангыл тюзге джайылыб тюшген Конья шахаргъа джыйылдыкъ. Шахарны арасы сюремде «Парк отель» деген кьонакъ юйге келтириб тюшюрдюле.

Джашыракъ, узунджаякъ тюркю, разы болуб, бизни межамына джыйды. Биринчи этажны тюбюне кийизле джайылыбдыла. Ол кеслерича бизге бир затла айтды. Аны кьарачай тенги бизге кёчюрдю.

— Сиз мени кьонакъларым болуб кьалмай, уллу Коньяны кьонакъларысыз, ол да азды, сиз саулай Тюркюю кьонакъларысыз. Ауузланыргъа ресторан, тынчайыргъа юйле, солургъа концерт зал, шахаргъа кьарайбыз десегиз, мешналарыбыз. Бу мени кесими кьонакъ юйюмдю. Тюркде сегиз шахарда быллай сегиз кьонакъ юйюм барды. Мен Истанбулда университетни тауусханма, ёкюлме. Алай а бюгюн бизде да, кьайда да «сен нени бошагъанса, кимсе?», — деб киши сормайды. «Ненг барды?», — «Башынга хайырынг кьаллай бирди?» — «Мюлкюнг бармыды?» — деб сорадыла. Не ючюн десенг, сен бошагъан школ, сени чемерлигинг, усталыгынг бир кьонакъны сыйларыкъ тюлдю, тюкендеп таб ийне тобну да алаллыкъ тюлдю. Джашау а ашарынгы, кнеринги, джууукъ бла, тенг бла татлы джашарынгы излейди. Аны барын да этдирген — ачхады! Мени окъугъан усталыгъым ёкюл болгъанлыкъгъа, мен,

ачха тюшюрюрю ючюн, ма бу юйлени алгъанма. Къонакъя, дунияда джокъдан уллу учузлукъ, насыбсызлыкъ джокъду, — деб, ёкюл былайда бизге, бютеу къонакъяларына ауаз берирге къорешди. Аны бла даулашханны магъанасы болмагъанын билиб, анга сёз къошуб, соруу соруб къорешмедик. Аны къолундан келди да 8 шахарда мазаллы къонакъ юйле алды. Ачхасы болмагъан а? Аныча хыйсабы болгъанла алай кёбмюдюле? Санлаб бири боллукъду. Тюз кеси къыйыны бла аллай бир мекамла сатыб алсынчы, керти айта эсе!..

Кавказдан къонакъялашы эшитиб, къарачайлыла талай болуб къол тутаргъа келдиле. Кеслерини кёзлерине ийнанмагъанча, бизге ишекли болуб къарайдыла аякъ кийимбизден башлаб, башыбызда бёркюбюзге дер. Таб, адамлыкъ, ишленмеклик джорукъланы унутамы башлагъандыла экен, — деб ишекли болдукъ.

— Бу кийим сизни кесигизни къралыгъыздамы этиледи, огъесе тыш къралладан сатыбмы алгъансыз? — деб, этеклирибизден тутуб, не тилде джазылгъанды деб, ичине къараргъа къорешдиле.

Биз къартыракъ къарачайлыланы табыб, хапар соруб башладыкъ.

Башында мор сархы, юсюнде къара къапталы, месилери болгъан чалсакъал къарт, бизден кёзюн алмай:

— Тохта, тохта, аналары Асиятмы дейсиз? Огъай, теири, бир да мен аллай эшитмегенме. Бир ёксюз юйдеги, ууакъ сабийле тегюлюб къалыб, кемсиз джунчугъандыла деучен эдиле, алай а мында ёксюз къалгъан, джунчугъан къарачайлыланы санларын бир адам тюзетиб айталлыкъ тюлдю. Ол джангыз уллу аллахны кесине белгилиди, — деб, меннге да, тишируума да сынаб къарайды.

Ахыры адам биллик эсе, бу бир чык айырыргъа керекди деген мурат бла, мен джалынган халда бир чык айырыргъа дыгалас этеме.

— Мени тамада къарнашчыкъяларымы атлары Хусей, Алым, Сафар эдиле. Къарачайлыла бери кечген джыл, Япон къазауат бошала, ала акъыл-балыкъ да болмагъан эдиле. Тамада эгешчигим Гоккаджаннга онджети джыл да толмагъан эди, Хусей а гитче сабий эди.

— Энди, къонакъ, сен анангдан, эгешчигингден, къарнашларынгдан чыртда хапар эшитмегенсе, алаймыды?

— Къайдан эшитирик эдим! Атам эртде ёлгенди, анамыкъыла уа сизге тюбелек кечюб кетгендиле. Атамы къарнашы Халит, аны джашы Джандар да тюб билирге излемегендиле, не ючюн десенг, мени урлаб, Кавказда тыйгъандыла да, анамдан, аны адамларынган тартынгандыла, — дедим.

— Тохта, къарнашым, багъалы къонагъыбыз. Сиз бюгече, тамбла да мындасыз дейдиле. Ол керти эсе, соруулайыкъ, ким билсин, бир тауушлары, шыкъяртлары чыгъыб къаллыкъ эсе уа, — деди.

Марджамы бютеу болгъаннга: адамлагъа, башха джуртха, башха джорукъгъа эси кетиб, не айтыргъа да билмей, бир меннге, бир тюркюлеге къарайды.

Кюп батхынчы огъуна бизни хант юйде ауузландырдыла. Эшикке чыгъыб, тегерекге къарайбыз. Къарачайлыла кёбден кёб басыныб келедиле. Биз алагъа сейирсинибиз, ала бизден кёз алалмайдыла. Мени бла селешген къарт, бир акъсакъалны атдан тюшюрюб, меннге тюбете:

— Ахыры киши биллик эсе сени адамларынгы, ма бу мубарек билликди, алаймыды, Чомур? — дегеннде, ол, мени кёзюме джити къараб, акъ сакъалыны учун къолу бла сылай, суу агъашча бюгюлген белин тюзетирге дыгалас эте, хырха ауаз бла:

— Хош келдигиз, къарачайлыла! Тоба-асто! Кавказдан адам кёрлюкбюз деб, джети джукълаб, акъылымда джокъ эди!.. Уллу аллах, сени къудретинг уллуду!.. — дей келиб, — энди сиз адамларыгъызны джокълай келгенсиз, алаймыды, тюзмю ангылагъанма? — деди.

Алай болгъанына ийнандырдым.

— Нени да къой да, дин къарнашым, ол биз кёрген, биз билген Къарачай алай Къарачайлай турамыды? Тюзюп бир айтыб къойчу, аллахыу тагъала башыбыздан къараб турады, — деб, келю бла сорду. Мен да ачыу болгъанын танытыр ючюн:

— Огъай, Къарачай ол сиз кёргенчалай турмайды, не джашырыу, — дедим. Къарт, махтанганча, чал башын ёрге тутаргъа къорешиб, гулоч таягъын джерге уруб:

— Аха! Мен айтханмы эдим сизге?! Ийнанмай шой эдигиз да! Энди андан келген адамны айтханын кесигиз къулакъяларыгъыз бла эшитдигиз да?! Нечиксиз?! — дегенча, кёл кенгире ышарды.

Къатындагыла къуш-муш болдула, сора бир джашыракъ, бери айланыб:

— Чомур, сен аны бюгюн эшите тураса, бизге сорсанг, бу хапарны биз эшитгенли, ой, ой, ой, неллай бир джыл озду! — деди.

Мени айтханамы терсинеми ангыладыла деб, къайгылы болдум.

— Сора сиз сейирсинирча, аны неси барды? — деб ачыу тийиб сордум.

— Нек болмайды сейир, иги джаш, Къарачайны, сау бир халкъны, тили, дини унутулуб, баш эркиплиги тас болуб, кеси да бардан джокъгъа тергелсе? Тохта, сора ол да азмыды? — деди, тынгылаб, сёзю кючден чыгъа, Чомур.

— Ол хапарны сизге ким айтханды, нее? — дейме, асыры ачыудан джюрегими басалмай.

— Аны уа сен кесинг айтыб къойдунг, ашхы къонагыбыз. Кесинг ауузунг бла! Ма, сор былайда барына да? Айтдынгмы, айтмадынгмы? Бары шагъатлыкъ этерикдиле. Сен артда эслеб, джуудурургъамы излейсе, нее, къонакъ? — деб кёл кенгдирирге кюрешди...

— Нек джашырама, нек къоркъама, энтда къайтарыб айтама, керти да сиз кёрген, сиз билген Къарачайдан энди джукъ да къалмагъанды. Таб, кёрсегиз да, танырыкъ тюлсюз, багъалы къарт, эшитдигизми? — дедим кёлтюртерек этиб.

— Сора не излейсе, къарт да аны айтады, — деб къычырды арты сюремден бир кёсесакъал.

— Неси тюрленгенди! Къарачайны алай бек сюе эсегиз, не болгъанды анга? — деб, нек сормайсыз? Къарачайны, Кавказны да ташлаб, бери мыллык нек атхансыз? Сиз мени сёзюмю толу ангыламагъанлай, «Сангырау къулакъ эл бузар» — дегенлей этесиз... Бурунгу джахил, къарангы Къарачайдан, билими, окъууу, эркинлиги болмагъан, миллет, тукъум айыргъан, мюрзеусюз, кечинмек бла джашагъан, тар, ташлы джоллу, топракъбаш юлледен толгъан Къарачайдан энди керти да джукъ къалмагъанды. Адамлары, эллери, джашаулары да, адам ийнанмазча, кеслери излегенча, иги болгъандыла. Ийнанмай эсегиз, келигиз да къарачыгъыз, — дегенимде, биягъы къуш-муш башланды.

— Чомур, мен адамларымы излейме. Бери Тюркге, «дуния джандет» деб мыллык атыб келгенлени, мындагы халкъны кесини джашауун да кёре турабыз. Мени адамларым 1905 джыл бери кетгендиле. Энди аланы табаргъа меннге болушалсагъыз, андан уллу игилик этерик тюлсюз, — деб, кимлени излегеними джарашдырыб айтдым. Къарт да, къалгъанла да, мени джызыкъсынганча, болушургъа излегенча кёрюндюле.

— Тейри, Гоккаджаннга ушаш атны эшитгенме, алай а къайда эшитгенме, кимден эшитгенме, айхай, алгъын эсинг бла турсанг а нек джызыкъ эдинг... Къартлыкъ, дунияны башында адамны сенича бюклеб, ууадых этиб, кемирилген сюекча, джараусуз этиб атхан табылмаз... Алай болса да сорууларгъа керекди. Ма бу Коньядан мешина бла сагъатлыкъ джолну кюн чыкъгъан таба барсанг, Башойюк деб эски Къарачай эл барды, Чанакъкъалада, Измитде, Эскишехирде да кёбдюле бизни адамларыбыз. Стамбулда да соруугъуз.

Гоккаджан, Гоккаджан... эрге баргъанмы эди? Къыз къызмы эди? Тохтачыгъыз, «Ассыгъа» баргъандымы деген эдиле, огъесе «Ассы» аны ызындан тюшюб айлана эдими дегендиле... бир затла уа эшитгенме, — деди къарт.

— «Ассы» дегенинг кимди? Не миллетденди? Хапарны арты не болуб къалды? — деб, ашыгъыш сордум.

— Ассы къарачайлы болургъа керекди. Эшта, ол мында аталгъан чам аты болур.

— Сора, багъалы къарт, «ассы» деб, къарачайлыгъа мында неге къараб атагъан болурла?

— Аны уа ким биледи?! Джаш адам, бир гюнахлы ише къатышыб, аллахуы тагъаланы чамландыргъан болур... Ким билсин, болундан адам ачыгъан эсе да. Биз эшитген а ол эртде эди. Атхан огъу джерге тюшмеген, учхан къушдан тюк алгъан, сёзюне тюз болгъан, алай а асыры чёрчек, дурген, таб, оюмсуз джюрюген джаш болгъанды.

— Сора ол Къарачайдан сизге нек келгенди?

— Ол да адамларын излей келиб, къаллайла эсе да мында чырмалыб, джолу болмай, амалсыздан къалгъанды, — деучен эдиле.

Вера Петровна тюрк тилни иги билгени себебли, къарт бла меннге тынгылайды, алай а бир-бир шагърей сёзледен сора джукъ ангылаялмай, мени кёзюме

къарайды. Биз къарачай тилде сѣлешгенибизни айтыб ангылатыргъа къорешдим.

— Билемисиз, бу эки тил, тюрк тил бла къарачай тилге айта турама, къалай суйсегиз, сиз алай айтыгъыз, бир-биринден узакъ кетмегендиле. Нени юсюнден сѣлешгенигизни мен тылмачсыз ангылайма, — деб, «энтда бир тилни билеме» деб, махтаныргъа излегенча, джарыкъ огъай эсенг, бир кесек уллу кѣллюрек сѣлешди. Мен да, аны мыдах этмейим деген мурат бла:

— Вера Петровна, сора сиз бизни тилибизни да библиб турасыз, — дегенимде, онгсунганын таныта, суйюмлю ышарды, ѳзге сѣз а къошмады. Къартны меннге сорлукълары кѣб болгъанын кѣре турама. Къалай эсе да джунчугъанмы этгенди, тартынганча кѣрюндю. Сора, энди уа айтырынг бармыды дегенча, кѣзюпе къаргъанымда, ол, ашыкъмай, былай сорду:

— Сиз Акъсарай шахарны юсю бла келесиз, таб, алайда тохтагъан хапарыгъызны да айтдыла. Аны бир къыйырында «Татар базар» барды. Затны багъасын къалай кѣрдюгюз? Ичине киргенигизге уа не сѣз барды...

Биз анда болгъанбыз. Алай, къартха хапарларча, сейир затха кѣзюбюз илинмегенди. Кѣгети кѣб, татлы, ариу, алай а зат кемсиз багъады, къанды деб къояргъа боллукъду. Къартны мыдах этмегизге излеб, аны билдирмедим.

— Кѣгетигиз эркинди. Атына алай нек аталгъанды? Кѣрти да татарлыла бармыдыла? — деб сордум.

Ол айтыудан, алгъын къуру татарлыла джашагъандыла. Тиллери, диллери да келишгени себебли, тюркюле бла ала бир-бирин асыры тюртюб къорешмегенди.

Энди бу арт джыллада уа алайда джашагъанланы кѣбюсю тюркюледиле.

«Дуния мал адамны джюрек джаууду», — деген сѣзлени тюз болгъанларына саулай Тюркню джашауу толу шагъатлыкъ этеди. Бир сом ючюн, таб, аны джарымы ючюн да даулашханла, къызарышханла тубейдиле. Адамланы адамлыкъларын кетерген, сыйларын тюзюрген, алагъа джюрек джара салгъан да дуня малды, ачхады, азыкъды, мюлкдю. Ала нени да унутурадыла. Ууакъ кѣл къалыудан, гурушхадан башлаб, даугъа, туйюшге джетген бла къалмай, таб, къралла арасында къазауат ачыб, къан тѣкдюрген да аладыла.

Сѣзде уа «адам ашар ючюн джашамайды, джашар ючюн ашайды» дейбиз. Была тюз сѣзледиле, не келсин, быланы тюзюча ангылагъанла, кеслерин анга кѣре джюртгенле алай кѣб болмазламы... Мен окъутхан сабийлериме неден да алгъын, къызгъанч, джут, малкѣз, гызман адам кесини бетин джояды, деб, юретирге къорешеме. Не келсин, юйде аталары, аналары мени айтханымы тюзюнюб джакъламасала, мени ауаз бергеним чапракъдан ѳтмей къалыргъа боллукъду. Джутлукъду адамланы бир-бирине кесдирген. Бу бизге хоншу къралда да биринчи кѣзюнге тюртюлген олду.

Къарт бла мени сѣлеше тургъаныбызны да сан этмей, кѣксюлдюм костюму бла джашыракъ адам, къатыбызгъа келиб, билимчигин кѣргюзюрге излеген болур эди, хапар айтыб башлады:

— Сиз Тюркге биринчи кере келесиз, алайды да? Сора хапарлы тюзюз. Копья уллу, махтаулу шахарды.

— Неси бла? — дедим аузуна чабыб.

— Неси бламы? Таб, неси бла да! Миллиондан артыкъ адам джашайды, ол азымы? Тавры деб, дунягъа белгили таула башланган джерде орналгъанды. Къонакъ, шахарыбызгъа къаллай бир болгъанын билемисе? Биринчи юйю ишленгенли тѣрт минг джылгъа джууукъ болады! Сизни махтанган шахарыгъыз Москвада тѣрт кере тамадады!

— Эм уллу махтауу — адамы кѣб бла къартлыкъымыды, джигит? — дедим сѣзюну ушатмай. — Сен сагъынган Москвада уа 9 миллион адам джашайды. Тюкелерин айтыб къойсакъ да, 600 мингден асламдыла. Джер туюбу бла джюрюген метробуз а?

Джаш бираз сѣл болгъанча кѣрюндю. Шахаргъа талай ѳмюрню иелик этиб тургъанла сельджукла болгъандыла. Копья деген атны урумлула джашаб, иконлары болгъаны ючюн атагъандыла. 1219-чы джылдан башлаб, Алаеддин 18 джылны былайда патчахлыкъ этгенди. Византияны заманында бу шахар христианланы ара шахарлары болуб тургъанды.

— Джетинчи ѳмюрден онекинчиге дери уа былайгъа араблыла иелик этгендиле. Османлы тюркюле бу шахарны алгъандан сора, онбешинчи ѳмюрден башлаб, кеслерини Тюрк къралларына ара шахар этиб тургъандыла. Узун сѣзюу къысхасы, Копья кѣбню кѣрген, кѣбню сынагъан, дуняда эм эски шахарланы бири болса да, бюгюн да джангы шахарладан онглуду, — деди

джаш. Алай а бу шахарда туугъаны ючюн айтмады эсе, неси бла онглу болгъанын бизге кѳргюзалмады.

Шахарны хапары да сейирди, алай болса да мени джюрегими сары суу этиб тургъан башха къайгъыды. Уллу Россиядан сау эки ыйыккъа джолоучу болуб экеулен келиб, адамларыбызга тюбемей кетсек, аладан хапар билмесек, биз элибизге не айтыб барлыкъбыз?! Къулакъларым Копьяны хапарына тынгылаб тургъанлай, эсим, акылым адамларым къайгъылыдыла. Къарт мени сагъышланнганымы, Марджамы, къатымдан жанламай, мен хапар соргъанлагъа къулакъ салыб тургъанын эслеб, къатыма келди. Экибиз да таянчакъ, джумушакъ къара сахтиягъ шипдиклеге олтурдукъ. Эшта, энди тынчылыкълы хапар айтыб къояргъа башлагъанды деб, аузуна къараб турама.

— Чомур, къартлыгъынг тынчылыкълы болсун, бир джукъланы эсинге тюшюрген болурмуса, нее? — деб джалбардым.

— Тейри, аллах кеси болушсун, ѳзге сеннге къалай болушургъа билмей, мен да тентек болдум. Менича къартха, озгъан затланы эсге тюшюрген — тирмени тишегенден кыйынды, — деди ол.

— Ол «Ассы» дегенинги тюз атын бир сезалсакъ, бир джукълагъа ушатыргъа боллукъ эдик... Айхай, кимге сораыйкъ?

— Тукъум, сени аллах тукъум, джукъ этсин, ансы билген кыйын тюлдо. Къарачайлыла бери кѳчген 1905 джылны аягъында сизден кеси джангыз келиб, адамларын излеген, омакъ, джити, ѳтгюр джаш ким болгъанды? Айтыуларындан, ол алай онгсуз юйдегиде да ѳсмегенди. Таб, мында тюрк тилге да дженгил юрепгенча, хапары алай чыккъан эди. Айхай, Тюрк дегенлигинге уа, бу да дуняда эм уллу муслиман къралланы бириди. Эллери 40 мингден асламды, шахарлары эллиге джетедиле. Саулай адам саны да 45 миллиондан атлагъанды. Сора муну къалайында, кыйсы элинде соруулагъын... Сен, къарнашчыгъым, айыб этме да былайдагъылагъа бир сорчу. Башюйюк элге аллай адам келсе, билликми эдиле? Джашны табхан тынчды, къызны, эгечинги, къалай табайыкъ?.. Ол эрге чыккъан болур... Тукъуму тюрленнгенине уа не сѳз барды... Тюркюлеге къатышхан эсе уа, таб, къарачай тилни да унутхан болур, миллетине да тюркю деб джазакъдыла.

— Огъай, джаным, алай айтма. Тюбеген эсе, къарачайлыгъа тюбегенди. Аны, Чомур, къарнашым, энди ауузугъуздан да чыгъармагъыз, — деди Марджам.

Не джашырыу, айтханын табсынмадым. Айхай, алайда сѳз къошханым джарарыкъ тюл эди. Чомургъа бу сѳзле джарашмадыла.

— Келин, джашау кюн кюнден тюрлене барады. Ненча къарачай къыз тюркюлеге барыб, джашла да тюрк къызланы алыб, толу юй болуб, джашаб турадыла, сен билемисе?..

— Къой, Чомур, къой. Билмез от ашасынла ала огъесе! Тилин, адетин, къылыгъын билмеген адамына, ол да эркишиди, не башхасы барды, аймыса, деб, барыб къалгъан къыз, сора ол керти намыслы къарачай къызмыды?!

— Ойлашмай, сагъыш этмей сѳлеше тураса, багъалы къонакъ, сыйлы келиним. Тюркюле динлерине бизден да къатыдыла, бир-бирлерин тутта биледиле, ала да башларын кишиге ауушдурмайдыла. Адебни, намысны ташламагъандыла, бош кыйнайса кесинги...

— Ауушдурмасынла... Эки эгечден туугъанла, эгеч бла къарнашдан туугъанла аллаху тагъаланы кесине ассы болуб, бир-бирин ала турурла да, сора мен алагъа ауушдурма башымы... ары дери бир турсунла, уятсызла! — деб, Марджам сѳзон артха салмады.

— Адам эшитсе, ол сѳзлеринг ючюн сеннге исси къабдырырла, — деди Чомур кѳлю бла.

— Мен кишини сындырыб сѳлешмейме, ким болса да, уятын, намысын атханлагъа айта турама, таб, энтда айтырым олду. Меннге эталлыкъларын къалдырма сынла... Аман кѳзлерине учурайма! — деди Марджам.

— Болдунг, энди ауузунгу тый! — деб, къулагъына шыбырдадым.

Чомур, элден келген бир къарт къатышны кѳргюзюб:

— Ма, ол башында чоху болгъан, белинде къара белликли къарт къатын Башюйюкден болур. Сизден тартыныб, къатыгъызга келалмай турады, Кавказны адамларындан хапар сорургъа келгенди ажымсыз да. Былай анга тюбѳб, келин, сен, не айтсанг да, тиширмуса, сиз бир-биригизни терк ангылайсыз. Шо, эринме да аны бла бир сѳлеш. Аллах айтыб, ол билиб тура эсе уа, — деди.

Марджам алда, мен да ызындан къатынны къатына

баргъанлай, тегерегибизден къарачай эркишиле, тиши-
рбула, таб сабийле да басынышдыла. Къатын, ёрге
къобуб, бизни къолубузну тутду, орун къойду.

— Мен Чораланы Мукълиматма. Ах, керти да кеси-
бизни Къарачайыбызданмысыз? Ий, бир айтыгъыз, ач-
лыкъ, джалангачлыкъ нек джетди сизге? Кавказ мал-
гъа джаратылгъанча, алай табды, хансы, бичени та-
тымлы, аны къара топрагъында не да сюр, битмейми
къаллыкъды... Къайдам, къарачайлыла алай хомух да
болмаучан эдиле... Былай терсейген, абчыгъап хапары-
гъызны эшитиб, сизни амалтып таб, мында биз да аб-
зырагъанбыз, санларыбыз къыйылыбдыла, — деб, джи-
йрыкъ бетин бизден джашырыргъа излегенча, баш
энишге ийилди.

Марджамы тебдирдиле. Ол, мени джууабымы да
сакъламай, кёлюне келгенни артха салмай силдеди:

— Амма, кимди сизге ол хапарланы джая тургъан?

— Ким боллукъду! Аны бары да айтадыла, къы-
зым, сен ёлмегин, алайды...

— Алай болса да?

— Радио бла селешиб айтадыла, газетледе окъуй-
дула. Къарачайлыла джыйылгъан къууанча, къыйын-
лыкъда да бу огъурсуз хапарны къозгъайдыла. Къы-
зым, Марджан, алагъа да айыб этме. Кавказда адамы
къалмагъан, мында кюндюз чыракъ алыб излесенг да,
табарыкъ толсе. Аланы инджилгенлерине, джунчу-
гъанларына къыйналмайдыла дебми турасыз?!

— Амма, айыб этме алай айтханыма, сизде, мында
джашагъан къарачайлыла эм къыйналгъан кюнлерин-
де бююн Кавказда къарачайлылача къыйналсынла.
Неден да юлюшсюз къалгъан, патчахны, Эресейни ёге
улары болуб тургъан къарачайлы энди тюкло чабыр-
ланы орнуна, башлы чурукъла, джюн, тери шалбарла-
ны орнуна, бастон, шевиот костюмла кийиб, эшеклени,
атланы орнуна, «Жигули», «Волга» мешиналагъа ми-
ниб, топракъбаш, дранбаш тыгъырыкъланы орнуна,
бир-бири башында ишленген акъ къанджалбаш, джа-
рыкъ, тоханалача юлдеде джашагъан, отунну орнуна
газ бла хайырланган, джахилликни, къарангылыкъны
ташлаб, орта, таб уллу билим алгъан, энди бютеу мил-
летлени къарнаш этген Джуртубузгъа эмчек улан бо-
луб джашайды... Ол бедилшени бизге айта тургъанла
кимледиле? Кеслери керти да азаб сынай тургъан, адам-
гъа тергелмеген, мен къарачайлыма, деб миллетин ай-

тыргъа тартынганладыла. «Кёзюнде тереги болгъан
чёбю болгъанга сокъур-сокъур дей эди», деб, ма ал-
лайла ючюн айтхандыла бизни бурунгу къартлары-
быз, — деди.

Ичимден «ма алайды сизге кереклиси дейме». Энди
мындан оздурмай тохтаса, сермегенин иги этгенге са-
надым.

Марджамы тыгъылыб-тыгъылыб, джюрексиниб сё-
лешгенине алайгъа келген къарачайлыла сейир болуб
къарай эдиле. Ала мында кёлюндегин алай ачыкъ,
алай таукел, алай буюкъмай сёлешген бёгек тишируу-
гъа алкъын тюбегендиле. Джыллары келгенле баш-
ларын булгъаб, бир-бирине къарадыла.

Чомурну джюреги хош болмай, тынгысы кетди. Ол,
ёрге къобаргъа излегенча, башын булгъаяракъ этиб:

— Сора, келин, сизде бары да, таурухдача, алай
аламат эсе, бу хапарланы ким чыгъарады, была нек
джайылгъандыла? Мен муну ангылаялмайма, — деди.

— Аны уа мен да ангыламайма. Сиз билигиз, сизге
сорургъа керекди аны.

— Келин, биз Кавказда къарачайлыланы инджил-
ликлерин къалай сюербиз, бир сагъыш эт. Хар бири-
бизни анда къысха джууугъубуз къалгъанды. Этер ма-
дарыбыз джокъду ансы, джаныбыз аурур ючюн къал-
майды...

— Чомур, быллай джалгъан сёзлени джайгъанла
бизни да къаралыбызны да кёрюб болмагъанладыла.
Ол сиз таныучу Къарачайны олсагъатда болумун энди
аллах къайтарыб бизге кёрюзмесин, аны, таб, тюшо-
бюзде кёрсек да, къоркъарыкъбыз. Ол басдырыкълан-
нган тюшге ушай эди, — деб солууун алгъанлай, «энди
болдунг», деб кёзюм, башым бла билдирдим.

Къатын да, бизники да бираз шаушалгъандан со-
ра, сёзю унутдурмай, биягъы мен башладым:

— Багъалы эгечим Мукълимат, адам джукъгъа ий-
наналмай, ишек этсе, кеси кёзю ала кёрюрге керекди.
Аллах айтыб, бир келир эсегиз а, ол заманда кесигиз
тюшонюрсюз. Энди быллай иги сагъыш эт да, мен айт-
ханладан джукъ эшитген эсенг, биле эсенг, бир ты-
нгыла. Биз даулашыргъа келмегенбиз, адамларыбызны
джокълай келгенбиз, — дедим.

— Аллах-аллах... айтыгъыз, кимлени излейсиз?

— Эри Адылгерий Кавказда огъуна ауушхан эди,
бери уа «Самсун» деген кеме бла аны юйдегиси кетген

эди, — деб барын болумуча тиздим. Мында айтыуларын да, Конья төгерекде болургъа керекди. Қим билсин, сизни Қъарачай элигизге тюшселе, биллик болурму эдигиз? Бир болушугъуз сёзюгюз бла.

Амма, аллах бирди, биз сени мыдах этмезбиз. «Сен ёлмегиш деб», сизге джашау тилеб турлукъбуз. Айтыгъыз, марджа, — деб, Марджам, сормай, сёзге къошулду.

Мукълимат джууаб этерге ашыкъмады. Сора бир кесекден:

— Энди, балам, ол, бу деб, ажымсыз айтыб къоярча хапарлы тюлме. Алай болса да Сафар деб, адамы болмагъан, бир уллайгъан эркиши Башойокдеп узакъ болмай кимде эсе да къой джалдады, — деб эшите тургъанма. Алай а эл болгъан джерде аз Сафар джокъду, — деди ол.

— Қъарнашлары: Алым, Хусей, аналары Асият а? Тамада къызлары Гоккаджан а?!

— Аладан а, бала, хапарсызма, аны нечик тюз айта эсем, алай игилик келсин ма бу къартлыкъгъа хорлатхан саиларыма.

— Огъай, амма, ала бир-биринден айырылып юйдеги тюлдюле. Бары да къырылыб къалгъан болмазла. Таб, аллай къыйынлыкълары болса да, сиз бир элни ичинде эшитирик болур эдигиз?.. Қъайда эселе да башха джердедиле ансы, аланы бир хапарлары чыгъар эди. Элни тамадасы билмезми, Мукълимат?

— Эшта, эшта, Тукъум, сенден алгъа ёлейим. Алгъаракъда келсегиз, элни мухтары Ильяс эди, Қъаандаурланы Бекрипи джашы. Ол Кемал паша Ататюрк бла тюбешиб тургъанды. Ол такъгъан алтын саугъасын кёкюрегинде джылтыратыб айланыучан эди. Ол билмезлик пе бар эди... Не келсин, уллу аллах аны кесине чакъырды. Энди элге башчылыкъ этген аны джашы Залимханды. Ол да кетиб, Стамбулда ишлеген хапарын айтадыла. Бурунгу хапарланы аллай джаш адам къайдан билсин. Сора, бала, тенгизни богъазында Чанакъкъала деб, уллу шахар барды, аны билемисиз? — деб сорду.

Билмегенибизни айтдыкъ. Ол шахарны аты сакъынылгъанлай, Вера Петровна, къатыбызгъа келиб:

— Биз ол шахарда боллукъбуз. Қимлеге тюбериңи соруб, ажымсыз бил, экинчи ишлик этме, — деди.

— Балам, бу чырайлы, алакёз тиширғы, башын бы-

лай ушагъыусуз къыркъма нек этдиргенди? Тил ангылай эсе, айт да бир уруш, а джаш, ариу тюрсюнюн бузуб турады, — деб, джюреги къыйналгъанын билдирирге кюрешгенча, былай бир тюрлю мухуз ышарды.

Вера Петровна тынгылаб туруб, толу ангылаялма са да, чачыны асыры чубур къыркъылгъанын ушатмай сёлеше тургъанын сизди. Мукълиматны имбашын сылай, ышарыб:

— Хата джокъду, биз эндиги заманга туугъанбыз. Табаплагъа джетген базыкъ эшмелеге къараргъа, аланы сылаб, сыйпаб тутаргъа къайда, амма, сен сау къалгъып, аллай заман?! Иш, юйдеги, газет, телевизор, китаб, телефон, джолоучулукъ... заман эм артында ачхадап да къыт болуб барады. Заман кишини да сакъламайды. Ол тюлмюдю бизни былай ашыкъдыргъан, — деб, тюркча айтханын къарачайлыла толу ангылаб, тюзге санагъан болур эдиле, сейирсинген болмаса, сёз къошмадыла.

— Амма, кёресе орус къыз сени айтханыңгы ангылады, алай а чарламады. Шо, Чанакъкъалада биз кимге тюберге боллукъбуз? Ёмюрюнг узакъ болсун, аны бир айт, — деб, биягъы мен тилекчи болдум.

— Балам, анда уа Шахымланы Маулап деб, белгили къарачайлы джашагъанды. Аны, Амыр бла Анзор деб, иги джашлары бар эдиле. Биз эртделеде джолоучулукъда алада эки кече къалыб кетген эдик. Хали, адеб билген, джумушакъ адамла эдиле. Ма бусагъат эсеме тюшюрала эсем, къалгъанларын да айтайым: Амырны къатынчыгъы Зайнеб, уллу къызы Айшат, кюеую — Батдал, джашы Шамил, Амырны кслини, Шамилни къатынчыгъына айта турама, тюрк къызды, аты Хабибе. Аланы эки эгизчиклери барды: Сабир бла Джанкир. Бирине къарачай, экинчисине тюрк ат агагъанларын кёремисиз! Джашау алайды. Кимни да сюебиз, алай а, бала, не джашырыу, хар кимден да кесибизни бек сюебиз. Анга айыб этерикмисиз? «Кесим десеңг, эки эрнинг бир-бирине джетеди».

— Аллах айыб этмесин, нек этебиз сора, — деб, анга джараулу сёлеширге кюрешдим.

— Анзорну къатынчыгъы уа алтынчыкъды. Файрузну эркелете турама алай. Керти да сююмлючюк, табчыкъ, чомартчыкъ, джууукъ кёллючюк. Кесине асыры бек илешдиргенден, былай алыб, ичинге джутуб къоярын келеди. Қызчыкълары Шамшият, Гюллю, Мусли-

мат. Энди аладан бир сау адам кылай кыалган болмаз?! Айтылган джерден кери болсун, ёзге биз алада кече кыала айланган заманда тюкенлеге, эки джол айырылган джерлеге, уллу кемелени кыбыргыларына кыагытла джабышдырылган эдиле. Араб харифле бла джазылганды дей эдиле...

— Арабин, Мукълимат, шо былай эсинге тюшюрюрге бир кюреш, не джазганды дей эдиле ол кыагытда? Не адам ат, тукъум, миллети, кыачан хата этгени, кимге кыйылык салганы, бир джукъ эсинге кыалмаганды?..

— Балам, андан бери бир адамны ёмюрю чакылы заман кетди. Эсимде аз заты кыалганды. Тоба, ким эсе да бир байны ёлтюрюб кыачханды, миллети кыарачайды, аны табыб саулай тутханга да, башын алыб келгенге да уллу сауга берилликди, — деб айланганлары былай, эрте кёрюб, унутула барган тюшча, эсимде бир адаргысы турады. Ол джашла уа, Амыр бла Анзорга айтханлыгымды, кыйнала эдиле, хы, сора дагыда эсимдеги: неле эсе да бирлени менден джашыртын, бир-бирине шыбырдаб сёлеше эдиле. Аны уа, таб, хоншула, тюрклюле да сезиб, кым-тым эте башлаган эдиле. Кыалай эсе да заман барын да унутурду, — деди Мукълимат.

— Эгечим, тюрклюле не айта эдиле?

— Бала, энди аны эсе тутар башны меннге аллах берсин... Ол эки джашны, биле болурса, ала эки кыарнашдан тууганладыла. Тюрклюле ариу кёре эдиле, фитналары, хыймийлери болмаган, кимге да болушхан, кыор, садага бола турган джашлагы ала не аманылык биллик эдиле... Кыалай эсе да билмей турганлай, бир хатага кыаладыла деб кыйнала эдиле. Тоба, Тукъум, Марджам, сиз тюрклю деб кыарамагыз. Чанаккыалада мен барган заманда ол джашлапы Мехмет деб бир танышлары бар эди, ала айтыудан, адам анга джанындан юлюш этерча эди. Ол джаш юйдегиси бла быладан узакъ болмай джашай эди. «Троя» деген кыонак юйде шапалыкмы эте эди, азык ташычуму эди, энди алайчыгын алдарыкыма. Ёзге Амыр, Анзор да, кыатынчыклары да аны джараганын, джумушакыгыгын айтыб таусалмай эдиле. Тоба, кыайсы миллетде да керти адамла уа кёб кюреме. Алгыракылада, не джашырыу, муслиманладан кыалганланы джюрегим адамга санамай эди, анга ий-

нанамысыз?.. Джашай барсанг, харам хакъ ашаган, таб адамны сойган муслиманы да кёресе, биз гяургы санаганлыкыга уа, башха динлиде аууз кыабынын сени бла эки этгенлени да эшитебиз. Кыысхасы, бу дуняда, кесинг ажымсыз билмей, бу муслиманды деб да махтама, бу бизни динни тутмайды деб да сёкме.

— Амма, аланы бизге кыагыб айта турмай эсенг, бек тюз сёлеше тураса, сау бол, биз кыошар зат джукъду, — дедим.

— Огъай, огъай, Тукъум, джашау кеси тюшюндюргенди, джашау кеси ойлашдырганды мени. Аллахны игилигиден, мешинала кёб болгандыла да, энди кыараб-кыарагыгынчы джашла бизни Кыягыга да, Анкарагыга да, таб Стампулгыга да джетдиредиле, базарларына да киребиз. Кёбюсю кыралны кыалайында да тюрклюледиле. Алай а эрмен, араб, урум, чууут, кыарачай, малкыар, чаркес, игилиз, таб, япопулапы да кёб кёребиз. Сатыу, джолоучулукъ, хант юйле бизни тюбешдиредиле.

Энди менича кыартла, балам, тюзю, аз джюрюбюз. Алай а бизде бир айланма джаш барды, сизни сыйгыз да тёппемде болсун, ол: «Кел, анам, шахаргыга бара эсенг, сёз негер болурса, джер, суу кёрюб кыайтырса», — дейди да мени да биргесине тагыды да тебрейди, — деб, сёзю тохтатыргы суймезин танылды.

Мен кыарт кыатынга бюсюреу этдим. Тюзю, иги эси бла турган адам, сау кыаллыкъ. Дунядан да бир кесек хапары болганга ушайды. «Эшта, муну джашы билимли адам, кыуллукъчу болур», — деб кёлюме келди. Ол айтхан адамланы, таб, сабийлени атларын джазыб алдым. Ачык зат сезалмагынылыкыга, адам умут этерчады. Былайда, Кыягыда, джангыз бир кече кыаллыкыбыз, мен адамларымы излеб, кыагыгылы болганча, ала да Кыказда адамларындан, джюуукларындан тюб билрге дыгаласдыла. Айхай, аланы сорганларына джюуаб этиб барган да алай тынч иш болса уа... Кыарачай уллуду, эллери, адамлары кёбюле. Кыайсы бирини ишин, элин, адресин, юйдегисин билиб, эсинге тутхун... Бир-бирде аланы сооруулары бизниклени унутуруб да кыоядыла.

Ол ингерде бизге тюбегенлени санын билген да кыйынды. Соруюлагы джюуаб эте, кечени ауурлугъ кетгинчи турдукъ. Соруюла да, айхай, бизни сейирсин-

дирген этедиле. Айбы болмагъан, джылы келген, тюз акъыллы эркишиле, таб, тиширыула, кёзюбюзге къараб:

— Ий, джашырмай, тюзюн бир айтыгъыз, сиз кесигизни сабийлеригизни таныймысыз? Ала уа сизни таныймыдыла? Былай юй, юйдеги болуб, аталыкъ, аналыкъ этиб джашаймысыз, огъесе сизни орнугъузну кърал кесими толтурады? — деб соргъанлагъа не айтырыкъса?!

— Тукъум, шо, тюзюн бир айт, сен ёмюрюнде дохтурну кёзюнг бла кёргенмисе? Ауругъаннга къарасала, дохтурла аны ючюн сизден къаллай бир ачха излейдиле?

Не да ма былай соргъанлагъа къалай сейирсин-мезсе...

— Къарачайлы, черкесли, орусла — ючюсю да, сёз ючюн: бир ишни бирча тындырадыла. Хакъны къралыгъыз ючюсюне да тенг юлешиб беремиди?

— Береди, — десек: «Огъай, тюзюн айтмайсыз. Оруслагъа эки къат кёб джал береди, сизге уа алай бир атын этиб къоядыла. Ма, ийнанмай эсегиз, газет-лерибизни окъугъуз, радиобузгъа тынгылагъыз», — дегенлени да эшитдик.

Марджам ала бла къалайда да кёлю бла даулашады.

— Айыб этмегиз, мени джети балам барды. Джетиси да окъуб, уллу билим алгъандыла. Аны ючюн бир капек тэлеменге. Бары да бирер джерде ишлейдиле.

Сиз сагъынган патчахны заманында уа уллу окъуу болгъан джети адам сау Къарачайда да чыкъмагъанды! Ол ётюрюкюмюдо? Менича юйдегилени саны, санау да джокъду. Сизни радиогъузгъа, газетлери-гизгеми ийнанайым, огъесе кесими кёзлериме, сизни сыйыгъыз да тёппемде болсун, кесим табыб, кесим ёсдюрген толу юйдегим болгъанынамы ийнанайым?.. Ах, мен джарлы, была ётюрюклерине ийнандыргъан чакълы бир биз кертибизге да ийнандыралмай къалдыкъ да, ий, бу ишге бир кюлюгюз! — деб, эки кьолун бир-бирине уруб, харх этди.

Андагъы къарачайлыла, шашхынлы болгъанча, бир Марджам, бир меннге къараб сейирсинедиле.

Вера Петровна, къатыма келиб: «Бюгюн сиз кёб затны билгенсиз; къарыуугъузну аямай ишлегенсиз. Энди сен сёз кьошма», — деб шыбырады. Сора белин:

тюзетиб, олтуруб, сюелиб, алакат киногъа къарагъанча, бизге сейирсиниб тургъан къарачайлылагъа къараб, тюркча:

— Энди кьонакылагъа сорлугъу болгъан бармысыз? — деди.

— Алкъын соруллукъ да, соруу да кёбдю.

— Сорургъа, кёзюу къачан джетеди деб, биз сейирге къараб турабыз, — дегенле бир талай ауаз бла бирден эшитдирдиле. Аланы дженгилде кетер акъыллары болмагъанын кёрюб, Вера Петровна:

— Багъалы атала, анала, къартла, джашла, сиз юйюгюзде, джуртугъуздасыз. Былайгъа бюгюн келгенсиз. Биз кьонакылыкъда, джолоучулукъда айланганлы экинчи ыйыгъыбыз барады. Ма, джукъ да билмей тургъанлайыбызгъа, кечени арасы болуб кьалгъанын кёремисиз?! Бизни адамларыбызны кёбюсюню джыллары келгенди. Не джашыруу, биз арыгъанбыз. Бизни аямай эсегиз да бир кесек джазыкъсыныгъыз. Джолоучулукъда ауруб къалсакъ, ол сизге да, бизге да таб болмаз, — дегенинде, онгсунмасала да, бир-бирине къарай, бир затланы мурулдай, кёлтюрюлдюле.

— Ашхы кечели болугъуз, сау тангнга чыгъыгъыз! Эртденбла келликбиз. Биз келгинчи кетиб къалсагъыз, эшитмедим демегиз, — деб, узун, саубитген, чырайлы джаш, кесини чамына кеси ышара, алларында чыкъды.

— Гурушха этмегиз, амалыбыз алайды, кечигиз, — деб, джунчугъанча, Вера Петровна ызларындан таууш этди.

Къалгъан джолоучула уа «Парк отель» деген сегиз этажлы кьонакъ юйню биринчи этажында гитче залыкъгъа олтуруб, телевизоргъа къарайдыла. Тонар иннет бла Америкада аманлыкъчыланы адам ёлтюрген-лерин, башларын кьутхарыр ючюн, аланы тас болуб айланганларын, аланы мешинала бла излегенлени кёргозедиле.

Алайдагъы къарачай джаш:

— Къуру да бизге быллайланы кёргозедиле. Эригиб бошагъанбыз. Бизге кёргозюб турмасынла да, алапы тусунла, айбыларына джолукъдурсунла, керти айта эселе... — деб, кьобуб кетди.

Барыбыз да кёлтюрюлдюк. Эртденбла эртде кьобарыкъбыз. Джолубуз узакъды. Тамбла Памукъ-Къалагъа, Къушадасына, уллу Измирге барлыкъбыз. Мен энди Чанакъкъаладан умутлума. Эшта, алайда бир

чык айырлыкъ болурма. Чырмалгъан кыппаны учу алайдан башланлыкъды деб турама Мукълиматны хапарындан бери.

Вера Петровна кимни да инджилгенине эзилген, алагъа дыгалас этген адам болгъаны танылыб турады. Алай а Джуртубузгъа, джашаубузгъа мутхузлукъ келтирмез ючюн, джанын да аярыкъ тюлдю.

* * *

Кюн чууакъды. Бир джерде булут ышан кёрюнмейди. Биз хант юйде ашай тургъанлай, къарачайлыла келиб бизге терезеден, эшикден къарайдыла.

— Энди, Тукъум, сенден тилерим, замап аз, джол а узакъды. Была бла сёз башланса, тереннге кирме. Была билгенлерин айтыргъа кюрешгендиле. Джапгы хапарлары бар эсе, кёрюсе, — деб, Вера Петровна мешинагъа чыкъды. Биз да ызыпдап тебретдик. Эшикден чыгъар-чыкъмаз, къарачай джашлапы бири:

— Алан, къонакъ, бу орус къатыннга биз бир саугъачыкъ этер эдик дейбиз, сизге бираз джумушар эди, хамап оноу этиб тургъанча кёребиз, — деб, къулагъыма шыбырдагъанында, квалгъанла да: «Арабин, кваллай джууаб къайтарлыкъды» — деб, меннге битдиле. Ол себеден барына да эшитдире:

— Ол оноу этмейди, тылмачыбызды, джол устабызды. Тюркню хапарын, таб, сизден да ол иги биледи. Бизге болушханлай, ангылатханлай турады. Ол огъурлу, ангылы, адам, миллет айырмай, кимге да игилик, насыб излеген тиширыуду. Саугъа уа кесигизни ишигизди, — дегенимде, джюреклерни хош болгъанын таныдым.

Алай а бир антсызыракъ джаланбаш джаш, кюлюмсюреб, меннге къарай:

— «Къуру къашыкъ эрнинги джыртар», деймидиле сизде, къонакъ? — деди, бир алапат сёз айтханча, уллу кёллюрек бола.

Марджам, башын булгъаб:

— Бала, биз къартларыбызны бурундан келген ашхы сёзлерин алкъын унутмагъанбыз. Вера Петровна саугъа керекли тюлдю. Алай а къонакъ тиширыугъа, артыкъ да башха миллетни адамына, къууандырыр ючюн бир кёзбау затчыкъ узатыргъа керти кёллюгюз

бла излей эсегиз, аны бизге соруб нек айланасыз!
Алайдагъы джашла, бир-бирине къараб, уятлы болгъанча:

— Ибрай, мен айтхан эдим да, сормай узат да къой, — дегенимде, «кёллерине не келеди», деб, кесинги акъылынгы джаратдынг, — дей тургъанлай, Марджам, чемоданчыкъны ачыб, Кавказны, Тебердини, Доммайны суратлары болгъан альбомланы алыб, талайыша узатды.

— Меннге бермегенсе!

— Ий, марджа, бери да бирин узат.

— Биз да бир къарайыкъ! — деген тауушланы эшитиб, Марджам, ышарыб, башын булгъады.

— Ийнаныгъыз... болгъанымы барын да узатдым. Чемоданнга сыйындыралгъаным ол эди, — деди.

* * *

Мычымай «Машаллагъа» миндик. Джолубуз Памукъ-Къала, Къушадасы, Денгили эллени юслери бла Айдын шахарны ичи бла Измирге болгъанын экинчи кере да эсибизге салдыла. Кенг ёзенлени, джалан сыртланы, нарат чегетлени, зыгытланы, мийик къарлы таулапы кёре, сынай барабыз. Джолубузну эки джанында тау этекледе джоппу тюшген тау элчиклени, къара эчкилени сюрюулерин, къотур къаяланы юслеринде ышхылдыланы кёребиз.

Бир тюрк тиширыу да Анкарада бизни мешинагъа мингенди. Айтыуупдан, ол анда туристлеге джол уста болуб ишлейди.

— Ма, бу ариу джерлени кёремисиз? Быланы юч этиб экиси байланы, бийлени джерлеридиле. Джерде урунуб ишлегенлени джерлери уа ма бу кёрюб баргъаныгъызны алтыдан бириди.

Биз аны алай болгъанын, ол айтмаса да, билгенибиз себебли, сёз кыошмадыкъ. Сора къатын, бизни ангыламай тынгылагъаннга санаб, былай эсертди:

— Джерге урунган къара халкъ джер илеринден эсе алтмыш кере кёбдю. Джерчиклери уа къалай азды деб айтханлыгъымды...

— Бизде бютеу элде джашагъанла тенг джер аладыла. Къуллукъчуланы, оноучуланы уа алгъан джаллары болады. Джер джерге урунганлыкъы болургъа керекди, — дедим. Тюрк къатын, башын булгъаб:

— Айхай, ол алай тынч тюлдо. Джерлери болгъан-ла апы эшитирге сеймейдиле, — деди.

Памукъ-Къала деб омакъландыргъанларына тюгел джетгинчи, джолда «Чынар» деген гитче элчикге джолукъдукъ. Къайын чегетни этегинде, кюнбетде таб тюшген элчикде къарачайлыла джашагъанын айтдыла. Алай а кюнню аралыгъында, исси заманда, мында адамла кёбюсюне юйде боладыла. Орамчыкъларында тауукъладан, бузоучукъладан сора, адам эслемедик. Тохтай, соруулай турургъа уа заман джокъду.

Джалан сыртны башында, джерни тюбюнде къайпаб, акъсылдым дарман суу чыкъгъан джерде чачылыб, оюлуб тургъан бурунгу къалала, таш хупала, юйлени къабыргъалары къалайгъа къарасап да кёрюнедиле. Былайда кеслерин бакъдыргъанла да бардыла. Джер, суу кёре келгенлеге гитчерек къонакъ юй ишленгенди.

Апы ичинде тар тюкенчикде тюрк кийимле, ала кюйюзле, намазлыкъла, узун абала, тишируулапы джасапдыргъан кюмюш, алтын затла, къуранла сатыладыла. Кюнню исси мыйыбызгъа ётеди. Къач ай сентябрны арт кюнлери Тюркде кемсиз исси боладыла. Алайда ауузлангандан сора, кёб турмай джолубузгъа тебрдик. Къушадасы деген джерчикге джетгеникде, Эгей тенгизни джагъасына кеси джапгыз тюшген ариу акъ юйчюкню кёрдюк. Апы аты «Атлантукъ» эди. Былайда туристле солуучандыла.

«Машалла» юйню къатына джууукълашыб тохтагъанлай, нёгерлерим басыныб тюшдюле, сора джылы, чууакъ кюн, исси мешинадан чыгъыб, тенгизге юрюлдюле.

Чапакъкъала мени эсимден кетерге унамайды. Ары дери мен джукъ сезеримден тюнлюлюбме. Азыкъгъа олтургъаныбыз да, тенгизде джууунганыбыз да менге кёб кёрюнеди. «Машаллабыз» не къызыу бара турса да, кёлюме джетмейди. Джюрюшю ёгюз арбача кёрюнеди. Къатын мешинаны джюрютючю тюрк джашха, Исмаилны къулагъына, тюркча бир затланы чалышдырды. Ол да, джууаб этмей, «Машалланы» джюрюшюне бироз къошду. Бир джерде тохтамагъанлай, Айдын шахардан чыгъыб барабыз. Шахар ариуду. Сейрлик юйлерин эслейбиз. Адамлары омакъдыла. Тюкенлери кёб, джол джанларында кёгет сатханланы

санларын биллик тюлсе. Алай а, къатынны айтханына кёре, кёгетлери, керти да адам махтарча, татлыдыла, не келсин, багъалары адамланы къачырады.

«Машалланы» терезелеринден эки кёзюбюзню алалмайбыз. Энди аллыбыздагъы Измирди. Уллу шахарды, дейдиле. Бурунгу аты Смирнады. Биз кёрючю джерлеге ушап сыртланы, тауланы айланч джоллары бла «Машалла» бизни алыб кетиб барады.

Марджам менден эсе бек къыйнала болур мени тас болгъан адамларыма. Кече да, кюндюз да, тюшю, тюню да аладыла, башын булгъаб, ахсынганлай турады. Ол, ичидегин тыймай, менге айтыб барды, мен а бушуууму, сагъышларымы къычырыб айланмайма. Айтсам да, кимди болушурукъ? Кимди джазыкъсынныкъ?

Ингир ала парат чегетлени ичи бла сыйдам, ариу джолну бара, мийик акъ юйлени башларын эследик. Шыбыла чыракъла болгъанны джарытадыла. Мазаллы Эгей тенгизни богъазында кенгине джайылыб тюшген Измир, керти да ариу, уллу шахар болгъанын кёрдюк. Сейир неди десенг, мында да сатыу этмеген болмаз дериксе. Орамлары кирсиздиле. Ара джол бла шахарны къыйырыша джетер джерде алаша, къошунбаш юйню эследик. Анкарадан бара ол джолну сол джанындады, тенгиз табасында. Юйде адамын кёзю илинир зат кёрлюк тюлсе тышындан къарау бла.

Алай а онтёрт къралны байракълары юйню башында мийик тагъылыбдыла: Американыкы, Англияныкы, ФРГ-ни, Италияныкы, Данияныкы, Тюркнюкю дагъыда башхаланыкыла... Алайы НАТО-ну аскер-тенгиз кючлерини штабыды. Мычыргъа болмагъаны себебли, алайдан терк джанладыкъ. Шахарны тюгел къыйырына чыкъгъынчы, уллу къонакъ юйге элтдиле.

Ташдан таб ишленген юйню эшигини юсюне «Къая» — деб джазылгъанды. Тюркде къайсы да шахарыны къартлыгъы бла, кёб урушланы сынагъаны бла махтанады. Ол ишленгенли, 5 минг джыл болады дейдиле. Бизни джыл санаубуз чыгъардан юч ёмюрню алгъа бу шахаргъа Александр Македонскийни аскерлери сауут кюч бла киргендиле. Алай а ол муну керти шахаргъа ушатханды, уллу къыйыны киргенди. Тёгерги таула, юслери къалын чегет, ичинде адамла тургъан юйле кёрюне. Мен ёмюрюм школда сабийлени окъутуб

кюрешгеним себебли, юренчек болуб, сорур ючюн кьал-майма. Айтыуларындан, джетиден башлаб, опеки джыл-гъа дери сабийлени бу сахарны школларында алайы-па окьутадыла. Андан ары да, сабий айырмагъа окьуй эсе, кьрал, ача тѣлетдирмей, аллайлапы да окьутады.

— Айырма окьуялмай эсе уа? — деб соргъанымда, устазланы бири, имбашларын кымылдатыб, эрнин чойюререк эте:

— Сора пахмусузланы андап ары окьутуб кюре-ширге керекмиди?! Аллайла не дохтур, не алим, не инженер болаллыкьмыдыла?! Андан эсе, аланы да бо-шунакьгъа кыйпаб кюрешмей, кьолларындан келген кьара ише ишлерча этген таб тюлмюдю? — деб, сору-уума соруу бла джуаб этди.

Мен сагъышландым. Терен ойлашмай, алай ат юсюн-ден кьараб кьойсанг, бу айтханда да магъана барды дериксе.

Кече бизни бла саламлашыргъа «Къая» деген кьо-накь юйге кѣбле келдиле. Аланы ичинде кьарачайлыла бек аз эдиле.

Алай болса да ол сахардан узакь бармай, Урла деб джер барды. Алайыны ѳкюлю Аднан деген кьара-чайлыды деб бизни ийлапдырдыла. Стамбулда унвер-ситетни бошагъанды, билими бла ол кесин да сынамы ѳкюллеге да дженгдирмейди, — деб, хапарын айтдыла, не келсин, кесине тюбеялмадыкь.

Кече адам аягъы тынпгынчы, биз нѳгерлерибиз бла джарыкь орамлада ариу юйлеге кьарай айландыкь.

Экинчи кюн ара орамын мен да, Марджам да сѳзге кызыб барабыз. Тюкенлени эшиклери кенпге ачымыб-дыла. Иссиден юйде чыдаялмай, затларын орамгъа чы-гарыб сатханла да кѣбдюле. Силкиниб, кѳет базар-гъа джеталсакь деб баргъанлай, бир тюкенни аллында кьабыргъагъа сабий кийимчикле тизилиб тургъанларын эледик, алай а, сан этмей, сѳлеше, озуб баргъанлай, алайда сатыу эте тургъан зугулбетирек, кѳк кѳзлю, са-ры шинли, кьатангы джаш адамчыкь аллыбызгъа келиб:

— Мени атым Хашимирди, — дегенинде, сейир-синдик.

— Да, сени атынг алай тюлдю деб биз даулашмай шойбуз да!..

— Сиз мени танымайсыз, — деди ол.

— Тюз айтаса, танымайбыз. Аз адаммы танымай-

ды сени... — дедим, сѳзюбюзню бѣлджоргенине гурушка бола.

— Огъай, мен аны ючюн айта турмайма. Сиз тюрк-люле болмагъаныгъызны мен таныдым.

— Неден таныдынг? — деб сордум.

— Сѳлешгенигизден, сѳзюгюзден.

— Бизни не тилде сѳлешгенибиз сениге пеге ке-рекди?

— Мен кыпчакьлыма, тюрклю тюлме. Сизни сѳ-лешгенигизге тыпгылаб, айтханыгъызны толусу бла ангыладым. Мен болгъан джерде, бизни тийреде мени миллетимден бек аз адам барды. Сиз кыпчакь болур-суз деб, билирге излеб тыйдым аллыгъызны, Тюрк тил-ден эсе, сизники бек келише кѳреме... бизни тилге, ке-чигиз, — деб, башын энишге ийилтди.

Сѳзюнде биз ангыламагъап хазна зат табмадыкь. Тюрклюленики уа азербайджан тилге ушайды. Ангы-лагъаныпгдан эсе, чыртда ангыламагъан сѳзюнг беш-алты кере кѣб тюбейди, — деди. Биз да, сейирсиниб, ха-пар сордукь. Тѳрт джылны школгъа джюрюгенди. Ан-дан ары окьургъа ачхасы болмай, кьоюб олтургъанды. Кеси хаух юйде турады. Ууакь-тюек, сабий кийимчик-ле сатаргъа кюрешеди. Джашауундан тарыгъыб сѳ-лешди.

* * *

Кюнорта джетише, бизни сыра этген «Туборг» за-водха чакьырдыла. Бизни «Машаллабыз» кьатына дже-терге, джети-сегиз адам, агъач сибиртилге бла завод-ну тѳгерегин, бизге кѳз джетдире, ашыгъыш сибире ту-ра эдиле. Заводну Данияны Туборг деген бай инжене-ри ишлетгенди. Анда алтыджюз тюрк кьыз ишлейди. Бусагъатда уа аны иеси тюрклюдю. Узуп токь адам, кьара шинли, юллени ауузундап тюшпормегенлей, бизге заводну, сыраны хайырларын айтады.

Бизни талай адамыбызны кесиши кабиетине элтиб, аллыбызгъа кьара шышала бла сыра салды. Шышала-ны башларын ачыб:

— Кѳрюгюз, сокьуранмазсыз. Бизни сырабызны са-тыб алыргъа Америка, Германия, Франция, дагъыда башхала ыйлыкьмайдыла, — деб, сѳзню кеси башла-ды. — Бизни кьралларыбыз хоншудула. Сизни бизге келгенигиз бизни арабызда дау болмагъанын, эки кьа-

быргъа хоншу къралны араларында тиклик кете баргъанына шагъатлыкъ этеди. Келиучю болугъуз, — дегенинде, тылмачыбыз, джол устабыз Вера Петровна, ёрге къобуб:

— Энди, джюйюсхан директор, биз заводну ишчилерин кёрюрге, ала бла сёлеширге боллукъбузму? — деб сорду.

— Боллукъсуз.

— Сора, сиз айыб этмегиз, бизни заманыбыз азды, башлайыкъ. Адамларыгъызыны къайры джыярыкъсыз? Къалайда тюбешибиз?

— Багъалы къонакъ, суююмлю тиширыу, сен бир айт, къаллай бир адам джыяргъа керекме? Къаллай бирни сёлеширкисиз? — деб, ёрге къобду.

— Мадар болса, барын да джыйгъандап табы джокъ эди. Бир сагъат чакълы болса, андан кёб заманыгъызыны алмазбыз, — деди Вера Петровна, директорну огъай демезлигине ажымсыз болгъанын таныта.

Директорну бети тюрленди. Юллесин ауузундан алды, кёзлерин кенгертиб:

— Огъай, ол сагъатла бла джыйылыб, ишти заманында керексиз ушакъ этиу бизде адет тюлдю. Бизге хар такъыйкъа багъалыды. Саулай да алты джюз адамны барды. Аланы барын джыйыуну сагъынган да этмегиз. Не кёб адам джыйсакъ да, 60-дан кёбню ишден бёлюрге боллукъ тюлдю, — деди директор.

Вера Петровна бираз салкъын болду.

— Заман а къаллай бир берликсиз? — деб, кёлю къалгъанын танытхан ауаз бла сорду.

— Заманмы? Эм кёбю — он минут.

Аны биз барыбыз да ушатмай, сейирсиниб, бир-бирибизге къарадыкъ. Аны эследи шой эди, директор, эки къолун кенгине джайыб:

— Къонакъла, иш кесигизникиди. Мени башха мадарым джокъду, — деб тохтады. Биз, бир-бирибиз бла оноулашыб, таб он минутха тюбешгенибизни да кереклиге санадыкъ.

Вера Петровна, аны аллына барыб:

— Джюйюсхан директор, завод сеникиди, биз конакълабыз, джыйыгъыз сора, не этерикбиз, сиз айтхан болсун. Къалайгъа джыяса 60 адамны он минутха бизни бла тюбешдирирге? — деб, кыймаздан сорду.

— Аны уа столну юсюне ачханы салгъандан сора айтырыкъма, — деди.

— Ачханы столгъа ким саллыкъды? Ол не ачханды? — деб, Вера Петровна, таб, теберек болгъаны таныла, айырмай сорду.

— Сиз саллыкъсыз! Мени 60 ишчим он минутну ишлемей турсала, ишни кёзююнде бир адамны 10 сагъатлыкъ иши тас болады. Ачха уа меннге тюшген ол заранны телеуюдо, — деди, хыны къап алыб, директор. Бизге да къарай, мазаллы къара юллесин ауузуну салыб, бизге ачыу этерге излегенча, тююнлетди.

Бу джол Вера Петровнагъа ётдю:

— Сиз ойлашамысыз?! Джангыз биреуленни он сагъатлыкъ иши къаллыкъды! Аны ючюн сёлеширге керекбизми?! Эки къралны арасында сёлешинген сёзге кёре, сизни заводугъузну ишчилери бла тюбеширбиз ма, таб, джолоучу къагъытыбызда джазылыб турады, — деди.

— Джазылсын. Бу заводну неси кърал тюлдю, мен кесимме. Заводну кереклисине кърал бир капек да бермейди. Анга мен джоюлама, къралгъа налог да телетдиле. Ол себебден аны оноун этерик да мен кесимме, — деб, чортуна джууаб этди.

Барыбыз да, тиллешгенча, бирден ёрелешдик. Джюрюген адетни бузмайыкъ деб, сууукъ саламлашыб айырылдыкъ.

Шахардан чыгъыб кетиб барабыз. Къайры барырынгы, неге тюберинги билмесенг да, баргъан джерингде, таб джюрегинг къыйналырына ажымсыз эсенг да, дагъыда хаман алгъа ашыкъгъанлай турабыз. Бу инсанланы барыбызда да болгъан шартды.

Кюнден кюннге уллая, къарт, къарыусуз бола баргъаныбызны биле тургъанлай да, биз ёмюрлюкге джашамазыбызгъа, джашаудан кетерибизге ажымсыз болгъанлай да, заманны дженгил кетерип излейбиз. Кече болса — танг атарын, къыш болса — джаз келлигин, джай келсе — къач джетерин излегенден озуб, кюсеген этебиз. «Нек?» — деб кесибизге сорабызмы? Аны барын да керти къартлыкъ джетиб сынамакъ эсгеребиз.

Адам инсанны разы этген кыйынды: кюн къызса, джангурну излейбиз. Джангур куюб тебресе, кюн къачан ачылады, — дейбиз. Ол огъай эсенг, саулугъу болуб, аурууну не болгъанын алкъын билмегенле: «Иги сагъан, бир кесекге бир ауур эди», — дейди. Керти аурус: бу ауруудан къачан къобуб, аякъ юсюне мине-

рикме? — дейди. Джашчыкыла, кызычыкыла эрлай уллайыргыла ашыгыадыла. Керти уллайса уа — сабий, джаш джылларын кюсейдиле. Адамны ангысы айгыла, джулдузлагыла джетгенликге, алкын кесини кылыгынын, халисин, болумун толу билиб бошайлагынды, билаллык да болмаз. Таб, билселе да, эс бѐлюб кюрешмейдиле.

Исмаил «Машалланы» кемеле тохтаучу джерге бургыанды. Нѐгерлерибизни бири тюшерге мешинаны эшигин ачханында:

— Кыайрыса? — деб, тиллешгенча, бирден кычырдыкы.

Аны джапына тийиб:

— Эшикге кыараргыла да кыоярыкы тюлюсюз? — деди. Сора, аккыллы болгыанча, бир кесекни сирелди. Башын кѐлтюрюб, бизге кыараб ышара:

— Сиз мени былайда туугыанымы билемисиз? Ма ол тенгизни джагыасында юч-терт ючюкню эслейсиз да? Тенгиз таба джанында кызыл кыошунбаш ючюкде туугыанма. Былайда ѐсгенме. Мында окыугыанма. Мен Совет Союзгыла кѐчгенли джыйырма джыл да болмайды. Газетледе бизни юсюбюзден джазгыан эдиле. Экинчи Екатерина патча: «Сиз асыры бузукычуласыз», — деб, бизни кыырдырыгыла тебрегенинде, миннге джуукы адам ол кыыйып кѐзюуледе, «Не болса да ол болсун» деб, Тюркге кириб кетгендиле. Кѐч, ма эндиледе, Тюрк бла Совет Россияны араларында опоу болуб, бизни алай бла кыайтаргыандыла, — дегенинде, киши сѐз кыошалмады.

Барыбыз да тюшюб, ызыпдан сейирге кыарайбыз. Ол, актырын барыб, кемени джууа тургыан кыарт тюрклюеге тюбѐб саламлашды. Тюрклюле, кыарай туруб: «Тохта, Петрону джашчыгы шойду да!» — деб, кѐзюукѐзюу кыучакыладыла. Биз эрлай кыатларына джетдик. Кыартланы кѐзлери суудан толду.

— Сени атынг ким болуучан эди? — деб сорду гузаба бирлери.

— Мен Мишам.

— Тоба, тоба! Петро шохубуз не этеди? Сау болур?

— Сауду, ишлейди, трактор бла джер суреди.

— Миша, сиз кетгенли, биз барыгызыгыла да кыалай кыайгы этиб тургыаныбызны сиз бир билге эдигиз! Бош кетген эдигиз. Айтыр керекли да кыоймагыан эдик, алай а атангы аллы айланган эди да, киши тыялмай

эди, — деди эски габрасы, гатийлери бла сакыалы агыаргыан кыарт. — Биз Петро бла бир эмчекни ичгенбиз. Айтдырмай кыоймай эсенг, биз кыарнаш болабыз. Сени атанг огыурлу адам эди. Ол кеси ѐмюрюнде джангыз бир инсанни мыдах этген болмаз. Чабакы тутаргыла, кемени джолгыла хазырларгыла аныча уста бу тѐгерекледе табарыкы тюлсе. Ненча кере биз ма бу суу джагыада олтуруб, бир-бири хантыбызны ашагыан болурбуз... Ненча кечени джюк кемепи сакылаб, тангыга чыгыб кыалгыанбыз... Джалгыан, кука, субай сѐзню билмеген, башлагыан ишин, не кыыйын эсе да, джарты кыоймагыан, ма керти адам десенг, сени атанг, бизни татлы тенгибиз Петро! Аллах аны ѐмюрюн узакы этсин!

Ол да тюгел сѐзюн бошагынычы, экиси да эрлай кемепи ичинден бир эски хызенни чыгыардыла. Джангы тутулгыан чабакыладан ичин толтуруб:

— Миша, ызынга дженгил кетерик эсенг, атанга бизден салам да айт, ма бу биз, тенглери, тутхан чабакыланы да ашасын, — деб, хызенни узатдыла.

Арабин, Миша не этерикди деб, биз анга кыараб турабыз. Миша, джыламсыраб, аланы кыучакылады:

— Мен, багыалы кыартла, сизни кыолугыузда ѐсгенме. Балагыызма. Бек разы этдигиз. Сау болугыуз! Алай а мында энтда джолоучу болуб, тогыуз-он кюнню айланныкыбыз. Кыалай этейик, кюнле иссидиле. Мешинада холодильник джюкыду. Разы болсагыыз, мында, кесигизде кыояйым, — деди, бир кыолу бла хызенни кючден кѐлтюре, бир кыолу бла кѐзюнде джыламукыларын сыйпай. Тюзю, бизни да кѐлюбюз такыыр болду.

Кеси кыыйыны бла тюз урунуб джашагыан адамла миллет, тил, дин айырыб кюрешмейдиле. Ала айыргыан неди? Сѐзюне табылгыан, тюз иннетли, мангылай кыыйыны бла юйдегисин асырагыан. Ала адамланы джер юсюнде насыбха тюбетген джолладыла.

Алайдан кетиб бара, талай сагыат озгыанында да, ол атасыны хаман бу кыартланы тансыкылаб, сагыыныб тургыанын Миша бизге айтыб бошайлмай эди.

Джыйырма биринчи башы

«Машаллагыла» — тюу машалла! дерча, алай тынчылыкылы, силкиндремей, таб элтеди. Джолубуз алкын узакыды. Бергаманы Тикли, Акычай, Айвачыкы элле-

ни юслери бла барыб, биз ашыкыгъан, биз умут этген, таб, тыюслерибиз да мурат этдирген Чанакъкъалага джыйылыргъа керекбиз. Ол уллу шахар, Эгей тенгиз бошалыб, Мермер тенгиз башланыр джерде джагъагъа тыюгенди. Ол эм эски шахарланы бириди. Былайда тенгизчиле, чабакчыла, тыш къраллагъа сатыу-алыу бла джюрюучюле джашайдыла.

Вера Петровна, энгда келиб, Марджам бла мени арабызгъа олтуруб, бизге кёл этерге кюрешеди.

— Багъалы Вера Петровна, сени адамларынг кёбдю. Къуру да бизни къайгылы болуб, бизни тегерегибизге айланыб турсанг, аланы джюректери къыйналмазми? — деб кёлюм бла сордум.

Ол, къалын сары чачын маңгылайындан бир джанына ата, ышарды.

— Алагъа мен эмчекми саллыкъма? Не хаталары барды аланы? Сизни къайгылы тюлдюле. Сенича, ёмюрю кёрмеген анасын, эгечин, къарнашларынмы излейдиле?! Эшитмеймисиз джырны къутуртуб баргъанларын?! Кёбюсю, джаш болсала да, ишде чыныкыгъан, таукел, джигер адамладыла. Сиз къарачайлыла, ала да бирер тюрлю миллетдендиле. Ненча тилде сёлешгенлерин, джырлагъанларын эшите болурсуз... Тукъум, Марджам, алайда къарачайлыла бар эселе да, кёб болмазла. Бурун келгенлени туудукълары тюрк халкыны ичинде, таб, миллетлерин, тиллерин да унутхан болурла. Сиз да тюрк тилни билмейсиз. Анда-мында бир сёзю ангылагъанлыкыгъа, сёлешиб тебреялмайсыз.

— Сора, Вера Петровна, биз не этерге керекбиз? Бош умут эте болурбузму Чанакъкъаладан? — дедим, аны сезюнден бираз тагъаланыб.

— Огъай, сора сен мени айтханым терсине ангылагъанса. Анда тюркча иги билиб, сёлеширге керекди. Мен а ол тилни билеме. Москвада институтда талай джылны иш этиб юреннгенме. Ангыламагъан тегрегиз болса, тартынмай айтыгъыз, дегенлигимди, — деди.

Марджам да, мен да бираз кёл басдык. Джолда Пергама таугъа тюбедик. Къыйыры, учу болмагъан мазаллы дангыл тюзю арасында, уллу тебенча, тегерек ишленген тау, бир километрден артыкды ашы мийиклиги. Башында талай минг джылны мындан алгъа шахар-къала ишленгенди. Аны да ким ишлетгенди десенг, Пергамус деген патчахны джашы ишлетиб, ёлген атасыны атын атагъанды шахаргъа.

Алай а, Къаджар аскерле чабыб, уллу халеклик салгъандыла. Александр Македонский алайыны халкын къобаргъанды, кесини аскерин да болушдуруб, къаджарлыланы сюрюб чыгъаргъандыла.

* * *

«Машалла», гюрюлдеб, кимге эсе да геджебсингенча, атылыб, кесин тиялмай барады. Тенгиз джыгъасы джол бла кече джолоучу болсанг, тенгизни толкъунларыны шууулдагъан тауушларын эшитесе ансы, анда-мында тебджилдей баргъан кемелени чыракларыны джылтырагъанларындан сора, кёзге тюртгенни кёрмейсе. Тенгиз юсюне къап-къара джабыу джайылгъаннга ушайды. Биргелей джолоучулукъ юдегини, ата бла апаны джюреклерин бир-бирине алгъындан да бек ачханына, аланы иннетлерин, муратларын да бир этерге, бир-бири халисин иги сынаргъа болушханына, аланы бирикмекликлерин чыныкдыргъанына ишек джокъду.

* * *

Ингир болады. Джолда анда-мында юйчюкледен чыракъла джангандыла.

Джюрегими тебенин кесим эшитеме. Ёмюрюм ёксюзлюкде ёсюб, ана, ата джылыуун билмей, аланы джакълыкъларын сынамай, энди къартлыкымда туугъан анымы табыб къоярык болурмамы... Не къарт болгъан эсе да, ариу орундан къобалмазча эсе да, Къарачайгъа алыб кетерикме, бир адамгъа да ышанмай, къол аязымда тутарыкма. Гоккаджан а? Мен аны тюрсюнюн кёзюме кёргюзалмайма. Ёзге аны таныгъанла къызчык сагъатында бузмагъан ариучукъ эди, суу-сурат эди, анасы, джууукълары, аман кёз тиймесин деб, бир тюкюрюучю къарт къатыннга элтиб тюкюрюучен эдиле, дейдиле. Къарнашчыкъларым а? Мен алай айтханлыкыгъа, ала энди сакъалларына чал ургъан къартла болурла... Болсунла. Мен аланы табсам, не этерге керекме? Кавказгъа аланы иерикмидиле? Ий-селе да, ала юдегилери бла барыргъа унарыкмыдыла?.. Дагъыда бир джаны бла сагъыш этсенг, сабийле, туудукълары бола тургъунчу, тышында джашаб, мени, гитче къарнашларын, къалай джокъламалдыла?..

Огъесе, Халит кесини джашына, Джандаргъа, мени иш этиб урлатханы ючюн, ёмюрлюкге джау болуб къалгъан болурламы?.. Алай а анда мени не терслигим барды?.. Мен ол заманда къойнуудагъы сабий болгъанма. Барыбыздан да терс Джандар болурму? Атамы къарнашыннан туугъан! Ол мени анамы къойнундан урлаб, нек къачаргъа керек эди? Тохта, тохта... Урлаб, алай тыймаса, мен да бери тюшюб къаллыкъ болур эдим, таб, аллай гитче сабий тилпи, миллетими да унутуб, тюркюлеге къошулдукъ болур эдим...

Джандар да, аны атасы Халит да меннге игилик этебиз деб, мени джазыкъсышыб урлагъан болурламы... Эл, джамагъат нек къараб тургъандыла? Алай а аланы къолларыннан а не келирге болдукъ эди... Ма бу сагъышла мени кесими эсгергенли мыйымы ашаб турадыла. Бу иште меннге киши болушалмайды. Мени адамларым бла кёчгенледен хазна киши къалмагъанды, ауушхандыла. Сау къалгъапла да чачылышыб тюшгендиле да, аланы излеб табхап къыйыпды.

Биз джолоучу нёгерлерибизден айырылыргъа болмайбыз. Туристлени джоллары уа белгили шахарлапы юслери бла барады, бир джерде кёб тохтамайдыла. Барындан да пелах неди десенг, бери Тюркге кёчюб келген къарачайлылада кесини тукъуму бла тургъан, тишируу огъай эсенг, эркиши да джожкъу. Сора мында эртде кетген къарангы адамланы ызларындан иш этиб, кесинг джолоучу болуб келиб, сау айны, эки айны излемей табаллыкъ тюлсе... Дагъыда мени джюрегими неден да бек сенгилчек этген неди десенг, мында ала бир чырмалгъап-зат этиб, мепден джашырыб тура болурламы?.. Адамларымдан хапар билмей къайтыргъа, не джашырыу, таб юй бийчемден, нёгерим Марджамдан, ыйлыгъама. Ийнаныгъыз, башымы ёрге тутдурдукъ тюлдю.

«Джолоучу болуб келдинг, табхан анангдан хапар билмей къайтдынг. Аллах айыб этмесин ансы, сен эркишимисе! Тоба, сени орнунгда болсам, мен аны, джерни джети къатында болса да, табмай къайтмаз эдим... Шо, ол кюн ёлгенме»... — деб тебрерикди, ма былай юсуне къарагъанча, хар айтыр сёзюн билиб турама.

Ингир болгъунчу бир гитчерек элге джууукълашдыкъ. Марджам, кёзюме къараб:

— Тегеран кёз байлангынчы тохтар джерибизге бир джыйылгъа эдик ансы, алагъа тюберибизни уа

тюшлерим да айтадыла, — деди. — Энтда аллах берсин аллай тюшлени... Ий, унутхунчу, бир соруб къояйым, иги болду заманында эсиме тюшгени. Чанакъкъалада адамларынгы табдыкъ, сёз ючюн деб айтама, а джаш, былай тюрлениб тебреме, эки кёзюнгю да меннге догърала этиб. Аны сорлукъ эдим: анангдан тил тутуб кюреширикмеми?

— Кюрешмезсе, сеннге чёб тенгли хатасы болмагъан бла кюреширге не карынг барды!.. Алай а тил тутарса... Сен келин тюлмюсе?! Къыркъ джылдан артыкъны аны бла сёлешмей тургъанса, энди ол адетин этиб, тил ачдыргъынчы, эки сагъатны чыдаялмаймыса?! — дедим, чам этерим келиб.

— Тюз айтаса. Таб, аны кесим да биле тургъанлай соргъанма. Ол алай болсун. Гоккаджандан а? Андан да тутаргъаы керекме?

— Ёзге не умут эте эдинг!.. Ол сени тамада къайын къызынг шойду да! Атын айта тургъанынгы да иги этеме дебми тураса?

— О, къой энди... Кертда дегеннге, сен а... Къарнашчыкъларынгдан а?

— Сора ала ёмюрлери да къарнашчыкълаймы турадыла?! Ала энди уллайгъан адамла болгъандыла, таб туудукълары сабийликден чыгъаргъа керекди деб, талай кере айтама, ала къайгылы болмазса, унутаса да къояса. Тутарыкъса аладан да тил, иги къатын. Энди, аланы былай къараб кёргенлей, башынга да ау ат да къубул, — демейме. Ёзге, ала кеслери сёлешдиргинчи, сен кимпилдеб тебреме. Таб тюркю хоншулары да самаркъау этиб кюлюрле...

Меннге тынгылаб тургъанлай, ол джолну эки джанында юйчюкlege къараб, терен ахсынды. Мени да эсим терен сагъышлагъа кетди. Ма, джолну сол джанында ол эски къошунбаш юйчюкде болуб, юслери бла озуб бара болурбузму... Огъесе, ма ол джатма маталлы мекямда тургъан эселе уа. Эркишиси болмагъан, тёрт ёксюзню асырагъан, кюбюрю, кюбюрчеги болмагъан, ёмюрю джалчылыкъда белип тюзетмей, борчларындан къутулалмай, сютлюк, джоллукъ болуб, ёлюб кетген атамы — Адылгерийни тишируу дыгалас джашауда не бла баш кениндирген болур?.. Джолну онг джанында алашаракъ хунаны эследим. Къарасам — къабырла. Сорургъа алайда инсан кёрмейме. Шахаргъа уа энтда джетиб къалмагъанбыз.

Мен танымагъан, алай а кесине таралта, мени къарт этиб баргъан, багъалы аначыгъым, бу къаура, лыбыта кючлеген, оюла тургъан къабырланы биринде джата болурмуса?.. Мен да билмей, къатынг бла озуб бара болурмамы?.. Кимге сорайым, тюзюн ким айтыр?.. Анам, ой ююннг къуругъан, атынг, чууунг да эшитилмей, джер джутуб къоймады эсе, къайры думп болуб къалдынг? Кавказда огъуна къойнунгдан тас этген, эм гитче баланг Тукъумчукъ энди тукъум-джукъ болуб, юйдегиси бла сени излей келгенди. Таб, джерге кѣмген эселе да, мени джазыкъсын да ёрге бир кѣлтюрюл...

Къайдады тюзлюк, аллахуу тагъала, сен да эшитмеймисе мени!.. Ана бла балаы бир-бирине былай нек термилдинг!.. Къыйынлыкъ джетгенле, онгсузла, уллу аллах деб, сенден болушлукъ излейдиле. Сен къайда къалдынг? Башыбыздан къараб тургъанлай, бир гюнахыбыз болмагъанлай, бизге бу къыйынлыкъны салыб, юйюбюзню туб нек этдинг?! Энди бюгюн былайда мен тюзлюкню кимден излейим?!

Мени бителмей тургъан джюрек джараларым ашлангандыла. Бюгюн минарагъа миниб, къоду къычыргъанлыкъгъа, мында сеннге тук чакълы бир болушлукъ табыллыкъмыды?.. Ма муслиман топракъны бизге ашхылыгъы!.. Къолу чолагъа джашау къайда да огъурсузду...

Алкын кюн батмагъанды. Шахарны къыйырындаг кирдик. Сол джаныбызда, кюн чыкыгъан джанында Эгей тенгиз кѣгереди. Мазаллы кемеле къайры эсе да узакъ джолгъа чыкыгъандыла, тютюнлери чууакъ кѣкде чачылады. Джолну джол узуну, шахарны ичинде да Американы бензин, ичер суу, мешинала сатхан тюкенлери толуду: «Мобиль», «Фильпс», «Кока-кола» — быллай сѣзле джазылыб, джолну джол узуну шахарлада джер-джерге тагъылгъандыла. Была тюрк халкъны байлыгъын джутуб, тамакъларында тылкъ этгенледиле. Былада бет, адеб, намыс, адамлыкъ деген затла унутулгъандыла. Тюркюлени бир къаууму айтханнга кѣре, была Тюркню балын эмиб, балауузун къоядыла. Кеч, эртде болса да Тюркню халкъы джерине, байлыгъына ие болургъа уяныкъ болур. Не келсин, урунган халкъгъа ауурлукъ джетеди, инджитедиле.

Бизни «Машаллабыз», Чанакъкъаланы арасы сюремге келиб, дунягъа белгили Трояны аты аталгъан къонакъ юйню аллында тохтады.

Нѣгерлерим чемоданларын кѣлтюрюб тюшдюле. Гитче джашчыкъла къолларында чурукъ сюртгючлери бла аланы ызларындан айланадыла. Джумушчу, чырчаппа тиширычукъ да кѣрюниген садакъачыланы юйню арбазындан кенг къууады. Аланы ичинде бир сант къатын, кеси аллына неле эсе да айтыб, къолларын бир-бирине уруб кюледди. Аны къайгъылы болгъан, анга тышгылагъан а джюкъду. Бир кере джукъ узатхап адамгъа, тартынмай, тогъуз-он кере барыб, дагъыда тилегенле да бардыла. Аланы бир къауумуну аягъында мессилери, гатийлери багушха атылырча болгъандыла.

Эски къонакъ юйню ичи дауурдан толду. Къарабкъарагъынчы хар бирибизни къолубузгъа ачхычланы тутдурдула. Экинчи, ююнню этажлагъа джарашдырдыла. Ингир азыкъгъа чѣкгенликге, джюрегим кѣкюрегими тешиб чыгъаргъамы тебрегенди дерча, алай тебиб урады. Кимлеге туберикме? Былайда къаллай ханпарла эшитиб къоярыкъма?..

— Аууланыб бошагъанлай, бир сагъатны солугъуз. Андан сора экинчи этажны залында джыйыллыкъбыз. Мындан ары не этерибизни юсонден сѣлеширкибиз, — деб, Вера Петровна, кѣзю-башы бла кѣргюзюб, мени кесине чакъырды. Мен да Марджамы алыб къатына бардым. Ол кѣзюбюзге къалай эсе да аккыллы болгъанча къарады. Сѣзню неден башларгъа билмей, сагъышлана турады, деб келди кѣлюме.

— Марджан, Тукъум, тамбла ингирде бу шахардан кетерге керек эдик. Алай болса да мен, тамбла да биз мында къалырча мадар этала эсем, кѣрейим... Сиз арыгъапсыз... Бюгече кимлени излеб, кимлеге тубериксиз?! Тамбла эртдеракъ туругъуз. Иш кѣб, заман аз болгъанын унутмагъыз. Мен да къолумдан келген бла болушурукъма дегенме. Ёзге джукъ къолумдан келмесе да тылмачлыкъ дамы эталмазма... — дегенинде, къалай эсе да мен аны бираз суукъ къарагъаннга санадым. Экеулен болуб, узакъ джолгъа чыгъыб, аны ююн айланабыз сора, экинчиде кишиге тубемей, орунга къалай кирейик? Таб, кирсек да, къалай джукъларыкъбыз... Ол онгсунмагъанымы тапыды.

— Сен айтханча этейик, къалай дейсе? — деди.

— Ашаб бошай эсек, мен былай тюшейим да былайда ишлеген адамлагъа бир сорайым. Чынг алгъын, мени муратым бла, джылы келген, шахардан хапарлы къарачайлы табаргъа керекме.

Къатын анга огъай демеди.

— Алай а танымагъан шахарыбызда кесинг джаныгызлай кече тышына чыгъыб айланма, тилейме. Кесинге къоркъуб айтама, — деди. Бир-бири тилибизни ангылаб, хар ким кесини юйюне кирди.

Марджам къайгъылы болгъанча, тюрленгенгелча кёрюндю. Къатына барыб, кёлюн джазаргъа излеб, башын сыладым.

— Ий, ким биледи, кеслери эшитиб келиб къалсала уа... Мен юсюме не киерикме?.. — дегенинде:

— Мен а? — деб сорууна соруу бла джууаб этдим.

— Сен къайнайса, джашыса. Таб, къазан башха, машокга чырмалыб кёрюсенг да, сеннге айыбмы этерикди, — джашына, эркишиге...

— Марджам, учхара кийинсенг, анам къойдуруп дебми къоркъаса? Къоркъама, мени анам алай огъурсуз адам боллукъ тюлдю.

— Къайдан билесе? Биргесини джашагъанса? Хоншуларынамы соргъанса? «Бек анасы джыламаз», — дейдиле. Ол сёз табмазча кийинирге керекме, — деди. Мен огъай деб кюрешмедим. Аны алай айтханы, былай анам юсюбюзге келиб къалгъанча, джюрегими къозгъады. Марджамы къашыны къатында гитче къара гуммосчугъу да бу джол меннге ариу, тыйыншыла кёрюндю.

Марджам, мен айтханыга да тынгыламай, юсюне таб джарашхан мор чепкенин кийиб, тышы бла джапгы плашын къаблады. Исиден тылпыубузну алалмай тургъанлай, чепкени тышындан плашны атханы ушагъыусуз болгъанын айтдым.

— Сен аны нек кийгеними билемисе? Билмейсе. Билсенг, алай айтырыкъ тюл эдинг. Чепкеними дженглер чубурдула. Билеклерими чыначыкларымдан арылары джаландыла. Этими ачыб, къалай кёрюнем? — дегенинде, не джашырбу, ышардым.

— Юй толу юйдегинг, бары аякъланганды. Сени ким ыйлыкъдырлыкъ болур? Сен акъыл-балыкъ болмагъан къызчыкъмыса? Огъесе джангы келинчикмисе?!

— Ой, къойчу, къой. Сен тиширбу оноугъа къатышма. Юсюбюзге не къабларыбызгъа да энди сен оноу этибми башладынг!..

Мен даулашыб кюрешмедим. Экибиз да юйню киритин салыб, тюбюне тюшдюк. Кюнню кёзю батар мурад бла тенгизни артына джууукълашханды. Андан-

мындан чыгъа башлагъан булут устуккула, алтын суугъа алынганча, тенгизни башында джылтырайдыла. Тенгиз шошду, Салкъын аяз тереклени чапракларыны шыбырдатады. Юйню аллында сёзге къызыб, бир даулаша, бир кюле, ары бла бери барабыз. Алай болгъаны ючюн а, ауузум гырылдагъанлыкъгъа, борбайларым къыйылыбдыла. Кесими да не эсе да билек къошум чанчаргъа къалгъанды да къыйнаб турады.

Уллу джолну джаны бла экеулен ашыгъыш келе тургъанларын эследим. Мен тюркюледиле дейме, Марджам сорсам, — къарачайлыла ушаш атлайдыла, къарамлы, келбетли адамладыла. Эшта, ала къарачайлыла болурла... — дейди.

Джууукълашдыла. Саламлашдым. Саламымы алдыла.

— Бу сиз айланган, сиз джашагъан джерледе къарачайлыла болсала, билликми эдигиз? — деб, аллыма атлаб, кечмеклик тилей сордум.

Тохтадыла. Башларын булгъаб, кетиб тебретиле, Арлагъыракъ кете барыб, даулашханча, кёлтюртюб сёлеше, мурукку этдиле. Мени чакъырдыла. Къууанч тыбырлы болдум.

— Къарачай деб сиз кимге айтасыз? Биз алай кавказ тюркюлеге айтабыз. Ала бу шахарда кёб тюлдюле. Бир-бирде тюбеченбиз. Ма аргы орамны къыйыры сюремде ол узун минаралы межгитни эслеяламысыз? Кёзюгюз джетдими? Ма алайгъа барыгъыз да соруугъуз. Алгъаракълада алайда эки къарнаш джашаучан эдиле. Тюзю, ала тюркча да сёлеше эдиле. Адамла айтыу бла, ала къарачайлыла болургъа керекдиле.

— Алдан сора киши билмеймисиз?

— Алагъа тюбегиз, соруугъуз, ажымсыз болугъуз. Ала айтырла. Биз, эшитген болмаса, хапарын, адресин тюзетирча адам танымайбыз, — деб, джолларына ашыгъыш кетдиле. Энди къалай этебиз?.. Ала кёрюзген межгит алай джууукъ тюлдю. Кеч болады. «Экиндиве эл ташлама», дейдиле. Артыкъ да эл башха къралны эли эсе. Таныш, шагърей джокъ, шахардан хапарсызбыз. Кесибиз барабыз десек, кимге тюбейбиз, не болабыз? Кишиге джукъ айтмагъанлай, асыры батырлыкъ этмейик. Барыр джерибизни билебиз, сора эртденбла танг атханлай, тюбербиз... — деб, оноулашыб къайт-

дыкъ. Тюркде тенгиз бойнунда шахарда кюз артындагы кече джыл узуну кёрюндю.

Эртденбла сары тангны бурну къарагъанлай, Марджам, ахсыныб:

— Шо, бюгече менден бир тынгысыз кече кетди. Ол энди къайтыб да келмесин! — деди.

Эрлай кийиндик. Ауузлана турмай, Вера Петровна да замансыз уятыб къыйнамайыкъ деб, кесибиз кетдик. Тюз джерде кёкге ракетача ууланган минара джууук кёрюннгенликге уа, биз бар да бар... бар да бар... джол тауусулургъа унамай, бизни джаныбыздан этди. Тюгел межгитге джетгинчи, эки тюени джеге тургъан къартны кёрдюк. Саламлашыб, хапар сордукъ.

— Қъарнашла? Джашла? Огъай, былайда аллай къарачайлыла мен билмейме, — деб, мыйыкълы къарт, ишекли болгъанча, башын бери буруб, кёзлериме битди. Қъармагыбыз чабакъ тута башлады деб тура эдим да, андан да тюнгюлдюм.

Алайдан чыгыб, тар орамчыкъгъа бурулгъанлай, къара чепкени, хотасы, беллиги болгъан къатапгы къарт къатын, бизге къараб туруб, къарачайча чалдыра:

— Ий, ол къарт бла сёлешгенле сизми эдигиз? — деб, сескекли сорду.

— Биз эдик, амма. Сеп къарачай сёзлени айтаса, насыб болуб, къарачай болурмуса?

— Мени атам къарачайлыды, анам тюрк кызды, — деди.

— Қимладанса, айыб этме?

— Қимладансамы? Қъарачайма дедимми?

— Дединг. Бизге тукъумунг керекди.

— Нек? — деб, къатын къайгыыланыб сорду.

— Биз адамларыбызны излейбиз. Бурун бери кёчген къарачайлылашы.

— Қимледиле ала? Атларын айт.

— Асиятны, Гоккаджанны, Хусейни, Алымны, Сафарны излейме.

— Оу, атларын айтылыб да эшитмегенме мында аланы! Джангыла болурмусуз? Андан бери атлары унутулургъа боллукъду...

— Огъай. Алай а ала 1905-чи джыл кёчюб, сизге келгендиле.

— Эшитмегенме, ийнаныгъыз. Джокъдула мында.

— Эгечим, былайда эгиз къарнашла къарачайлыла бардыла деб, юретиб ийген эдиле, — дегенимде:

— Ол биягъында сёлеше тургъаныгъыз джукъ айтмадымы? Ол къарачайча иги биледи. Қъарачай къатышы барды. Келчигиз, анга бир барайыкъ, — деб, къатын, бизни ызындан тизди. Арбазында къарт къатын, чепкен согъа, кесиу — таракъ ала турады. Арба да, тюеле да, къарт да джокъ.

— А кызы, Шамшиат, быланы арбаздан нек къайтардыгъыз?

— Сора, ким къайтаргъанды, мен кёрген да этмегенме, бу сыйлы кюнню хакъына. Эркишиге соргъандыла. Қъайдам. Ангылатыб айталгъан болмазла, — деб, Шамшиат къарачайча чалдыраракъ сёлешди.

— Не керекди къонакълагъа, ичкери киригиз, атыгъызны да билмейме.

— Шамшиат, мен Тукъумма, бу Марджанды. Биз Қъарачайдан келгенбиз: экибиз да бир юйлюбюз. 1905 джыл адамларыбыз бери кёчгендиле. Андан бери кёб заман кетгенин да биле тургъанлай, иги умутла этиб келгенбиз.

— Тоба, тоба! Келигиз, олтуругъуз! Тукъум, кимлени излейсиз? Атларын айтыгъыз.

Мен биягъындай адамларымы тиздим.

— Не джашырыу, сен сау къалгъын, атларын айтыб да эшитмегенбиз. Эшта, эшта, не сагъыш этиб кюрешсем да, алай сау джашайыкъ, эсима тюшюралмайма. Ол адам да тюелерин джегиб былай кетгенди. Тутхан чабакъларын саталлыкъ эсе, къайдам! Кимге эсе да сатаргъа сёлешгенди да. Тоба, Алманияныкъылагъа сата болур дейме...

— Шамшият, ий, атангы атын бир айт, унутама да къояма.

— А кызы, айтма алай, къонакъла тургъанлай, Анзор къыйын ат да тюлдю да, къалай унутуб къойдунг...

Мен бизге юретгенлерин, эсима иги тюшюралмай, джазгъанымы алыб къарадым. Адамларымы табыб къойгъанча, къууанч тыбырлы болуб:

— Эгечим, Шамшиат, сен Анзорну кызыса, аны къарнашы Амырды, алаймыды? Экиси да Шахымланы Мауланны джашларыдыла, тюз айтамамы?

— Айтаса, къарнашым, сау бол, билмей, алагъа эки къарнашдан туугъандыла деб къоядыла, — деди къатын.

— Сени ананг Файрузду, Амырны къатыны Зайнебди, алаймыды?

— Алайды, оу, кьор болайым мен сизге!..

— Энди, Шамшият, биз сизге иш этиб келгенбиз. Ушатсагъыз, кьонагъынгъыз. Былай сизни барыгъызны да бир джерге джыйылыр мадарыгъыз болса, бизни сорлугъубуз бир да кѣбдю, — дедим.

— Бизни уа сизден да кѣбдю Уллу Къарачайдан сорлукъларыбыз. Мен барына да билдирейим. Уллу, гитче кюнортагъа джыйылырла, — деди Шамшият.

Не къадар кѣб билген, уллайгъан адамла, къарачайлыла келселе, ол къадар иги боллугъун билдирдим.

Ол да мени тюз ангылады. Марджам да, мен да келиб, Вера Петровнагъа айтханыкъда, ол кьууанды.

— Эшта, энди чырмалгъан кьышпаны учун керти да табхан болурсуз, ашы седиретген тынч боллукъду. Не тилде сѣлешедиле, тылмач керек боллукъ эсе, барайым, — деди. Таб, тылмач керек болмаса да, кел деб тиледим. Дагъыда тыш къраллагъа джюрюй тургъан, хали билген, юч-тѣрт тюрлю тилде сѣлешген адамла бламы ойнайса. Ол, бизни кибик, тышына биринчи кере джолоучу болгъанлагъа бек керекди.

* * *

Нѣгерлерим бла биргелей джууунургъа тенгиз джгъасына бардыкъ. Къадалаб барабыз да тешинебиз. Марджам турады алай кеси чончайыб, бир назму китабны да кьолуна алыб, къагъытларын ары бла бери аудура.

— Алан, не этгенлигингди? Назмула да игидиле, алай а, иссилик мыйынгы къайнатхан заманда назмуладан эсе, тенгизни сууукъ сууу игиди, ма, ѣтюрюк эсе, кѣр кесинг! — дейме.

Эшитмеген кибик этиб тургъан болмаса, бери бурулуб да къарамайды. «Тур!» — дейме, «эшитемисе?» — дейме.

Эшитмейди, «Хо, сен айтдынг эсенг, бир кьымыжа болайым!»

Тешиниб тургъан нѣгерлерибиз — тиширыула, эркишиле — бизге сейирсиниб къарайдыла.

Тebмезлигин таныб:

— От кьошунча, былай бегибми турлукъса! — деб, кѣлтюрюб, тенгизни кьыйырында сайыракъ джерине шууудатдым. Этеклери боран эте барыб, туз тулукъча, «шаб» деб тюшдю. Нѣгерлерим харх этдиле. Джууунуб

бошагъанлай, сѣз берген джерибизге ашыкъдыкъ. Ашыгъыш салыб барсакъ, олтуруб, ушакъ эте тургъан эркишилени, тиширыуланы кѣрдюк. Биз арбазгъа джууукълашханлай, бары да юрюлюб кьобдула. Саламлашыб, кьол тутушдукъ.

Кимле болгъаныбызны, нек келгенибизни айтдым.

— Былайдагъыла барыгъыз да къарачайлыламысыз? Тилигизни билемисиз? — деб сормай, сѣз башларгъа кьыйын эди.

Хар ким бир-бирине къараб тургъан болмаса, джууаб этерге таукел болгъан киши кѣрмедим.

— Къайсы тилде сѣлешинсе табды сизге? — дегенимде, амалсыздан ала:

— Къарачай тилде, анга биз тансыкъбыз, аны ангыламагъан былайгъа келген болмаз, бизде бир къатышы болгъан бар эсе да, барыбыз да къарачайлылабыз, — деди уллайгъан, чалсакъал къарт, башында мор сархы бла.

Сѣз башланды. Неден да алгъын биз къартланы сорууларына джууаб этдик. Сорууланы арты болмазлыгъын таныб, биз да кесибизни сорууларыбызны башладыкъ.

Сархлы, ѳрге туруб, адамланы атларын айта келиб, былай билдирди:

— Биринчи Чанакъкъалагъа Шахымланы Мауланны джашлары Амыр бла Анзор тюшген эдиле. Гюнахлары кьурусун, экиси да ауушхандыла. Аланы юй бийчелери Файруз бла Зайнеб да кетгендиле. Амырны джашы Шамил сауду, джылы келир ючюн къалмагъанды, кѣзлери иги кѣрмейдиле ансы, эси тюрленмегенча турады. Шамилни тиширыуу тюрк кьыз эди, Хабибе, асыулу адам эди, джатхан джери джумушакъ болсун, бизни миллетге бек иги эди, Анзорну юч кьызы да ма былайдадыла: Шамшият, Гюллю, Муслимат. Толу юйдегилери бла, кемеле тохтагъан джерде ишчилеге баргъандыла. Шамилни эки эгизи: Сабир бла Джанкир чабакъчыладыла. Сабирни сабийи джожуу. Мында бизни кибик усталыгъы болмагъан, къарангы адамлагъа бу уллу шахарда джюк ташыучу, чабакъчы, кемелени джуууучу, неда сакълауудан башха иш табылмайды, сабийлени окъутургъа да кьолубуздан келмейди, дохтургъа ачха, къралгъа тазир тѣлеген бизни кѣлтрем этерге джетгендиле. Айхай, тарыгъыр адамынг, сени сан этген киши болса уа, нек джазыкъ эдинг!..

Былайы джыйымдыкъ джерди: урумлуланы, болгъарлыланы, араблыланы, инглизчилени кёрлюксе. Айхай, къуру ала болуб къалсала уа...

Аланы тарыгъуларыны арты болмазлыгъын таныб, ашыкъгъаныбызны, сорлугъубузну болгъанын энтда сагъндыкъ.

Тынгылайдыла.

Мен биягъы адамларымы сордум. Кёрген да, эшитген да чыкъмады. Джюрегим ийнанмагъанча болуб:

— Иги сагъыш этигиз. Ала былайгъа келирге керек эдиле. Биз тюз джууаб табмай кетерик толбуз, — дедим ачыууракъ тийиб. Джалапкълек, хышы къанлы, къошкъаш джаш эрлай ёрге къобуб:

— Тохта, бизни къоркъутургъамы келгенсе сен, бу тиширыуланы да шагъатлыкъгъа алыб? Бу сахаргъа, биз билиб, сен санай тургъан адамланы келмегенлерин айта турабыз. Нек ийнанмайса сен?! Бизни къоркъутуучула сизсиз да табыладыла. Сен керти къарачайлы эсенг, «ёлген эшек бёрюден къоркъмагъанын» биле болурса! Не къоршесе да, бизге мындан учхара джер табарыкъ тюлдюле. Айхай, айхай, къарачайлыланы кёрюрге да, хапарларын билирге да сюебиз, джерибизге, Кавказгъа да термилебиз. Къонакъгъа да къууанабыз. Къонакъ — аллахны сыйлы келечисиди. Алай а бизге геджебсиниб, термирчилеб, гаммойланыб келген къонакъгъа биз къууанабыз десек, алдарыкъбыз. Ётюрюк а харамды. Къонакъла, сиз бизге эс ташлаталлыкъ тюлсюз. Сен бу башха миллетден адамны да тахсабызны сезерге деб келтирген болурса?! Бизни адамдан джашырыр затыбыз джокъду. Ма, аллах бла разыбыз, юйлерибизге да киригиз да къарагъыз, тыйыншыгъа санай эсегиз, таб тинтиуюл да этигиз. Алай тюл эсе, биз болушур затыгъыз бар эсе, аны айтыгъыз, — деб, орнуна олтурду.

Тюзю, аны алай нек тебгенин ангылаялмадым. Джанына тиер сёз айтмагъанбыз. Тиширыуну да алагъа хатасы джокъду.

Ким билсин, башха къыйынлыгъы тебдирген болурму.

Хыны, буруш, кёлкъалды болуб сёлешгени сейирди ансы, айтханларында хазна терс зат да кёрюнмейди. Олтургъанында, тегерегиндегиле, дюрген сёзлери ючюн, аны ичлерине ашагъанча этдиле.

— Бизни тюз ангылагъыз. Мен туугъан анамы, эге-

чими, юч тамада къарнашымы излейме. Адам инсан болуб, мени халыма тюшсе, тынчлыкълы олтуруб къаллыкъ табылырмы? Табылмаз. Не къагъытлары, не тюз хапарлары джокъду. Энди, сиз айтыудап, ала бу этеклеге кирмегендиле, аланы хапарын айтыб эшитген да джокъду, алаймыды?

— Ийнаныгъыз, багъалы къонакъла, билмейбиз!

— Кавказиядан келген къарачайлыла, сиз бизге хан къонакъдан да багъалысыз! Алай а не къыскынкъ этейик?! Барыбызны да джаратхан уллу аллах башыбыздан къараб турады. Джангыз бир къыйсыкъ сёзчюк айтыб да къыямат юн бир джан къутулмазлыгъын барыбыз да бек ариу билебиз. Анга тюшюмгеен ассы сау Тюркде да табыллыкъ тюлдю. Кёрмегенбиз, билмейбиз, — дегенлей, кёзлерине заман ау чабдыргъан къарт Шамил, гулоч таягъына таяна, ёрге сюелиб, муккур белин тюзетирге къорешгенча кёрюндю.

— Къонакъла, джанларым! Къартлыкъ мени къолуму, аягъымы да байлаб, онгуму алгъанды. Кеси джашаумда мен кёб адамгъа тюбегенме. Сен айтханланы уа айтыб да эшитмегенме... Алай а мени аллымдагъы сёлеше келиб, бир сёзню айтды да, мен аны себбли къобханма. Ол сёз ашхы, огъурлу сёз тюлдю. Муслиманнга киидиги кесилгенлени аллах кеси аладан керри этсин. «Ким болса да бир къарачайлы дамы джокъламагъанды былайын?» — деб сораса. Джокълагъанды! Тейри, деб айтама, къарачайлыла басыныб кечген джылыны аягъы болурму эди деб ишек этеме. Мен кёрген джаш адам эди. Къарачайлы эди. Алай а тюрк аскерде абычар эди. Саууту-сабасы, аллах-аллах, аскер кийимлери, къарамлы, тири джаш. Ташны къысса, суу чыгъаргъан деб, ма аллайлагъа айтадыла. Ол, бизни юйюбюзде олтуруб, туз дамыбызны ашагъанды, атам Амыр бла, аны къарнашы Анзор бла, таб къарт атам Маулан бла ушакъ эте эди. Меннге саугъа да узатхан эди, дейдиле. Аны Шамшият бла, Анзорну къызына айта тургъанлыгъымды, кёргендиле. Ма, соругъуз, кеси да былайда олтуруб турады. Аны бла Гюллю, Муслимат да, сабийле болсала да, сёлешгендиле, кемеле тохтагъан сахарда уру, фитналыкъ, зийналыкъ, ётюрюк, улху джюрюйдю деб эшитиб, ол сооруулаб, аны тюзюн билирге келген эди. Къалай эсе да, адамлагъа кёрюнорге, ала бла тюбеширге асыры амыры тартханча кёрюнмей эди. Бизге хаман соруб

тура эди. Кеси уа кѣб джаншагъанны суймей эди. Къарачайлыны алай багъалатыб, аллай чынла бергенлерине къууанган да, сейирсинген да эте эдик. Джаратхан аллах кеси шагъатды аны бизге, учхара, кечинмек бла, амал-такъал бла, дыгаласда джашагъанлагъа джореги къалай эзилгенине. Атам хариб айтыудан, Чанакъкъалада къонакъ юйге къарауул болуб ишлеген мыртазакъ, тюрк джаш, анга иги болушханды. Энди былайлада кѣб мычымады. Къайры баргъанын да киши билмей эди. Абычаргъа аллай соруулары сорургъа болмагъанын ким да биледи. Ол чыртда сен айтхан адамлагъа, сен излегенлеге ушамай эди. Анга биз джол азыкъ этерге кюрешдик, сорууларына билгенибизча джууаб къайтара эдик. Ол бизден ксте айланган кюнде орамлагъа, эки джол айырылган джерлеге къарауулла салындыла. Кемелени, тюкенлеши къабыргъаларына къагъытла джабышдырдыла. Биз окъуялмадыкъ, къарангы бла сокъур бирди. Адамла айтыугъа кѣре уа, къайда эсе да Къарапиар элде бир къарачайлы Кемал деген байны ѳлтюрюб къачханды. Тюбюнде акъ аджири, юсюнде къара джамчысы, чепкени, хазырлары, кюмюш къамасы, джаш адам, — деб джазылган эди. Аны кѣрюб, табыб, хапарын полисге билдиргенге 25 минг лира саугъа бериллиги айтыла эди. Ол бизге келген абычар да соруулай эди аны. Алай а биз таб анга ушаш адам да эслеялмагъанбыз. Ол кетиб, талай кюн тургъанлай: «Ол адам ассы болгъанды, хатасы болмагъан, аллах суйген мубарекни союб къачханды», — деб, бютеу Тюркге хапар джайылган эди, — деб, къарт хапарны тизе тургъанлай, мен, тѳзалмай, сѳзюн бѳлдюрюб, былай сордум:

— Арабин, аны тюз атын киши билалмагъанмыды? Шамшиат ѳрге кѳлтюрюлдю.

— Шамил бла мен эки къарнашдан туугъанлабыз. Ол билмегенни билеме деб къобмагъанма. Алай а, не айтсанг да, биз, тишируула, сѳзню тюбюч чучхургъа, джигине дери билирге сюебиз. Кечирек эте, талай замандан хапарланы тюрлю-тюрлюсю чыгъа эди. «Ассы» дегенлери кѣб болмай Къарачайдан келген джашды, аманлыкъчыды», — дей эдиле. Дагъыда айтханлагъа ийнансагъызы а, «Ассы», Къарачайдан Коньяны къатында юйдегисин излей келиб, табмай, башсыз болуб къалгъанды» дей эдиле. Ассыгъа «Тюз аты Джашауду, суйген къызыны ызындан келген эди», — деб да чыкъды

хапар. Эм табсыз хапар а биз аны кѳргенден сора джыл, таб эки джыл кетгенинде чыкъды: «Къарапиар элде Кемал деб бир байны ариу къатынчыгъына кѳзю къараб, эрин ѳлтюрюб, къагынын алыб къачама дегенлей, ѳлгенни адамлары къатынчыкъны сыйыргъандыла».

— Шамшиат, эгечим! Шо, эсинге тюшюрюрге бир кюреш, марджа. Ол ѳлген байны къатыны тюрк къызы болгъанды, огъесе къарачаймыды?

— Энди аны айтыб къоялыкъ тюлме, билмейме.

— «Ассы» уа не болуб къалды? Аны тюз аты керти да Джашауду болгъанды? Алай эсе, Джашау а кимши джашыды?

— Оу сиз а... Кертда дегенге!.. Къарт къатындан соруу алыб тебредигиз да... Джаш, тели заманыбызда биз, ала керек боллукъдула деб, аны эсериб, соруулабмы айланганбыз?! Ёзге джашны тюз аты Джашау болгъаны, кесини да Къарачайдан кѳчюу джылны аягъында келгени, чырайлылыгъы, тирилиги, джигитлиги кертиге ушайдыла, — деди Шамшиат.

— Терслиги болмагъан муслиманшы къарачайлы ѳлтюрюб деб айталмайма. Биле тургъанлай ѳлтюрген эсе уа, ол джашлыкъ тюлдю, оюмсузлукъду, ол, айтдырмай къоймай эсегиз, керти да асыллыкъды!.. Аны табыб, ийманын тубан этерге керек эди... Къуру ѳтгюрлюкде, уллу кѳллюлюкде, батырлыкъдап эсе, телилик кѳбдю.

Мен ол адамны, керти къарачайлы эсе да, беш ууахты намазыны бирин къоймагъан, къолундан къуранын тюшюрмеген таза муслиман эсе да, таб туугъан къарнашым эсе да, мен аны джакъларыкъ тюлме. Ассыны орну джаханимди. Ассы деб Тюркде кимге айтадыла? Динин унутхангга, уллу аллахны бирлигине, фйгъ-амбарны хакълыгъына ийнанмагъангга, адам сойгъан мурдаргъа айтадыла. Керти ассыладап джаратхан аллах джумлай муслиманшы къабырын да кенг этсин! — деди Шамил да.

Мен, не айтыргъа да билмей, тынгылаб турама. Вера Петровна, къарачай тилни ангыламагъаны себебли, сѳзге къатышмайды. Бир къарасанг, айтылгъанны магъанасын ангылаб къояргъа дыгалас этиб, бизге къулакъ салыб турур, бир къарасанг, Марджам бла тишируу ушакъгъа кирир.

Марджам, тыш къралда биринчи кере болгъаны

себебли, хар кѣргенине, юлге, адамлагъа, тенгизге, мешиналагъа, тюкенлеге тохтаб къарайды.

Мен сагъышдама. Кемалны ѳлтюрген, ажымсыз, къарачайлыды, джаш адамды, дейдиле. Ол аны хоншусу да болмагъанды. Қъайдан эсе да келгенди.

Нек келгенди ол Кемалны элине? Тюбюшген кечелеринде огъуна нек ѳлтюргенди къонакъбайын? Джерсуу юлешгенлери болса, бир иш эди... Кемалны ариу, джаш къатынчыгъы бар эди, дейдиле. Ол джерледе джашамагъан къарачайлы аны къайдан сезиб келе билди?.. Келди эсе да, бир байны, къарамлы, джигит адамны къатыны, джашаб тургъан пекахлы эрин къоюб, къайдан болгъанын да билмеген адамына, айлана келген бир джолоучугъа тагъылы тебремезин билмейми эди... Энди Кемалны тиширчугъу къарачай бла тюрк болгъанын ажымсыз билирге керекди. Ассны тюз аты Джашауду дейдиле. Тукъуму уа къалайды, кимни джашыды? Қъайсы элден келгенди? Былайдан къайры кетди? Ол тюрк кийимли абычаргъа ишекли бола эселе, ол абычар кийимлени, джол къагъытланы къайда табды? Қъарачайдан кеч келген эсе, тюрк тилге къайда, къачан юренди? Қъарапиар эл Тюркню арасы сюремдеди. Алайда адам ѳлтюрген Қъарачайлы, башын къутхарыр ючюн, Қъарачайгъа къачаргъа керек тюлюмю эди?.. Алай эсе, сора бу тѳгерек айланыб, табсыз джерге — Чанакъкъалагъа — нек келирге керек эди?.. Бу сагъышла бир-бири юсюне басыныб, бир-бирин басдырыб, мени акъмакъ этиб барадыла. Шо, неда болгъа эди да, былайда бир айны эркин айланыб, излер эркинлик бир табха эдим. Мен аланы, къая тешикте тура эселе да, чыгъарыр эдим. Энди сагъыш этсек, биз «ассыны» табхандан да бизге не пайда барды... Бизникиле ол джыл бери «Самсун» деген кеме бла кетгендиле. Бизни таныгъан, бизге джууукъ адамланы ичинде биз Джашау деб да киши билмейбиз. Сора аны да нек соруулаб кюрешибиз. «Суугъа тюшген таш къармар», деб, эшта бурунгу къарачайлыла ма, бизнича, былай джунчуб, армау болгъан адамлагъа айтхан болурла.

Олтургъанлада тюгел адам арасы болмагъан, ушагъыулу кийинген мыйыкълы, сагъышланыб, ѳрге къобду.

Ол, къарачайча эркин сѳлешалмазлыгъына ыйлыкъгъанын таныта:

— Кечигиз мени, кесини миллетини тилин билмегенден уллу бедеш болурму... Аны анасындан ичген сюто да харамды. Кесини къабындан джийиргенген джангыз джыланды, дейдиле.

Ма бусагъатда мени джюрегим къаллай бир сынганын сиз билмейсиз... Джерни тешиги болса, кириб кетерча болгъанма. Алай а ичигизде башха миллетли ол алтынчач, къыркъмабаш тиширчучукъ тюркча устады, дейсиз. Мен билгеними айтайым да, ол сизге кѳчюрю, — деб, сѳзюм тюркча башлады.

— Сѳз ючюн, Тукъум, бери кѳчген заманында, сени эгечинг абадан, акъыл-балыкъ болгъан къыз эсе, Конья тѳгереклеге тюшген эсе, иги сагъыш этерге керекди. «Ассы» дегенлерини да джити, джигит, чырайлы джаш хапары барды, кеси да джаш адам эди дейдиле олсагъатда кѳргенле, билгенле. Ким биледи, Қъарачайда ала бир элде, хоншу болуб джашагъан эселе уа, тамадала кечсинле, былайда аны да эсге алыргъа керекди, ала Кавказда бир-бирлерин билиб тургъан эселе уа?.. Сюйген къызлары ючюн ѳтгюр джашла тауладан да аугъандыла, тенгизледен да ѳтгендиле, керек джерде джанны артха салмагъандыла. Дахир бла Зухраны хапарын эшитмеген ким барды...

Тинтигиз, соругъуз, билигиз. Сиз ол джашха, Джашау дегенлерине, эс бѳлмегенча кѳрюнесиз. Бусагъатда башха мадар болмагъандан ары, мен, сизни орнугъуз да болсам, адамларымы излеую андан башларыкъ эдим. Иш сизникиди, кесигиз акъыллысыз, сагъыш этигиз. Мени башха тилде сѳлешгеними ызыгъызгъа, Қъарачайгъа, къайтсагъыз, бир инсанга билдирмегиз, уллу аллахны кеси бла тилейме, — деб, ахсыныб, орнуна олтурду.

Вера Петровна бети джарыды, ол, сюйюмлю ышарыб, джашны айтхап сѳзлерине, аны ана тилин билмегени ючюн кечмеклик тилегенине бюсюреу этди. Ол джашха къараб:

— Ана тил анасын, миллетин, кесини туугъан джуртун керти сюйгенлеге багъалыды. Аланы сюймеген а, ким эсе да, ол ышангылы, тутхучлу адам тюлдю. Ол, бир табсызлыкъгъа тюшсе, джанын къутхарыр ючюн, кимни да джоюб иерге артына барлыкъ тюлдю. Багъалы къонакъбай, сени ишинг башхады. Сен гитчеликден башха миллетни ичине тюшгенсе. Хоншуларыгъызыны сѳлешгенлери да, школда сабийлени окъутгъанлары

да, китаб да, радио да, кино да башха тилдедиле. Иш-де биргенгдигилени да асламы башха миллетдендиле. Ол себебден сен ана тилинги билирге мадар табмагъанса, — деди къатын.

— Огъай, тюз айтмайса. Мени аллымда селешгенле да менича болумдадыла. Аланы таза селешгенлерин кесигиз эшитдигиз да! Мен да унутмазгъа да, таб, унутхан эсем да, джангыдан юренирге керекме. Иш этгенге, туугъан тилин билмезге сылтау джокъду, — деди биягъы джаш.

Вера Петровна, анга энтда бюсюреу этиб, айтханларын бизге орусча кечюрдю.

Марджам бла мен бир-бирибизге къараб сагъышландыкъ. Джаш айтхан сёздеде адам оюм этерча затла кёбдюле. Бизни ол джыллада хоншубуз Джашау деб, кеч эте, Тюркге кетген болгъанмыды? Аны билирге боллукъду. Аны Коньяда, Башкойюкде ажымсыз билген адамла сау болурла. Алагъа тюберге керекди. Ары дери уа чыдаб къалай турайыкъ?.. Биз алайда джыйылгъанланы сорууларына джууаб эте тургъанлай, алайгъа «Анадол» деген «Жигули» маталлы акъ машиначыкъ келиб тохтады.

Тюркча селешген джаш, биз эшитирча: «Субай селешигиз. Была хаинланы джасусланы излейдиле», — деб билдирди. Хаин деген таб сёз болмагъанын билеме деб турама, алай а, ангыламай, Вера Петровнагъа сордум. «Аны магъанасы — джуртун сатхан, джасуса — тахсачы деб ангылатды.

Биягъы мен энтда къайгъылы болдум, джасусланы, хаинланы бизни, къонакъланы, ичиндеми излейди, огъесе Тюркде джашагъанланы, кеслериникилегем ишекли болады?.. Биз тюрк къралны аманлаб селешмейбиз. Не ишибиз барды!.. Тюркюлени сёкмейбиз. Аланы ичинде ашхыла кёб болгъанын билебиз. Кесибизни бююнню джашауубузну уа амансынмайбыз. Инджилгенибиз, тыхсыуубуз джокъду. Бизни адам этген — джуртубузду. Аны биз кишиден да джашырмайбыз. Ийнанмагъан — келсин да кеси кёзю бла кёрсюн!

Аскер-тенгизчи кийимлери бла абычар, джаш адамчыкъ, къатыбызгъа джууукълашханлай, аны къарын аурууун сезиб, Вера Петровна аллына атлады. Аскер кийимлини джумушатыр мурат бла, ол, ышарыб, алгъа саламлашды. Саламына джууаб этгинчи, аскерчи, тиширыуну тюз къатына келиб, кёзюне джити къараб,

джанындан чыгъарыб, бир къагъытчыкъны кёрдю. Сора: «Гюзел кадын» — дей, къолун узатды.

Вера Петровна:

— Эвед! — деди. Ол тюрк тилде «ангылайма, хо болсун», — деген магъанада джюрюгенин ол кюннге дери билмей эдим. Марджам, къалай эсе да къоркъаракъ болуб, къатыма келди.

— Ий, сеннге айтама да, «Эшек кесипе мюйюз излей кетди да, къулакъларын да алдырды», дегенлей болургъамы башлагъанбыз экен?.. Ол джанында тапанчасын да кёре болурса... Кесини да алтынча джылтырагъан чынлары... Ий, сёз къошуб, даулашыб кюремезгиз. Джер аланыкъы, кърал аланыкъы, не айтсала да, эркиндиле. «Хо», — дегиз да барыгъыз... Тоба, бу сюйюмлю къатынчыкъ да асыры таукелчикди. Зыбырын кёрдюрге боллукъдула, эслегиз. Қъатынчыкъ айбат тиширычукъду да, кёрген эркишиле, а джаш, тартынган да этмей кёзлерине битиб къаладыла. Эркишилеге айта турама, сизни бир уллу терслигиз, айырмагъаныгъыз барды. Ол да неди десенг, къарамлы, сюйюмлю, таб тиширычукъну кёргенлей, «эри бармыды? джаланмыды?» — деб къарамай, джаныгъыз ичине кириб къалады. Ийнаныгъыз, аланы кука этген да сизсиз, бетсизле! — деди, сора, ышара келиб: «Бетсизле!» — деб бир джанына тюкюрдю.

— Марджам, озма, болдунг... «Биреуню къатыны биреуге къыз кёрююр», — деб нек айтхандыла деб тураса?!. Аны сынамай, билмей, киши да аузундан чыгъармаз. Айтдырмай къоймай эсенг, тиширыулада да бардыла, аузлары зикир айта тургъанлай, кечеги лампа болуб, кеслерини эрлерин джарытханны азгъа санаб, уллу театрда багъалы люстрача, кёзю илиннген эркишилени барын да джарытыргъа, барын да къууандырыргъа излегенле, ышармагъанига киши кюлмейди, — дедим.

Қъарасам, абычар къатын бла хыныракъ селеше турады. Анда джашагъан къарачайлыланы бирини къатына элетмей барыб: «не айтады?» — деб соргъанымда, ол къулагъыма шыбырдаб кечюрюб тебреди:

— Кимлесиз? Қъайдансыз? Қъайры барасыз? Адамланы нек джыйгъансыз былайгъа? Былада сиз не излейсиз? Кереклигиз бар эсе, бизге нек айтмагъансыз? Қъагъытыгъызда джазылгъанча нек этмейсиз? Сиз бусагъатда былайдан чыгъыб, Бурсагъа кетерге керек-

сиз. Мында эки кечени кьалыргъа кимден эркилик алгъансыз? Шахарда полисни тамадасындан эркинлик болмаса, былайда кьалмагъыз, парагъыз асыры кѣб тол эсе,—деб кѣчюре тургъанлай, мен, ангыламай, анга:

— «Пара» уа неди? — деб сордум.

— Ачха бетджойгъуч! — деди.

Бюгюн джолгъа чыкъмасагъ, тазир салыргъа боллукълары ангылады.

Марджам, кѣзюме къараб:

— Ий, эришдирмегиз ол къуртлуну... ариу айтыгъыз да къорама къоюгъуз, шо, ол иги атагъы джаны ючюн. Алай этигиз, термилген апагъа, эгечинге, къарнашларынга къууанч бла тюбегин,—деб джалыцды.

— Сарычач тиширыу тюрк тилге уста кѣреме... Чалдырмай, бизнича иги сѣлешалады. Бу къайда юрене тургъанды, орус тиширыу??.. Абычаргъа да, чыртда буюкъмай, таукел сѣлешеди, сау къаллыкъ!

— Биз сизни хоншу къралыгъыздан къонакъ болуб келгенбиз. Не къадар аслам тюбеше, бир-бирибизге джорюй, хапарлы бола турсакъ, шохлукъ, джарашыулукъ, бир-бирибизге ийнаныу, ышаныу ол къадар бегий барлыкъды. Адамларыбыз да разы боллукъдула. Джолоучулукъну джоругъун билебиз. Апы бузсакъ, биз, сизден эсе, кесибизни къралыбыздан уллу айыб аллыкъбыз. Апы билиб, анга кѣре джорюйбюз,—дейди орус къатын,—деб кѣчюрдю джаш. Абычар, къатындан кечмеклик тилей, кетди.

* * *

Нѣгерлерибиз бюгюн шахарны ичинде джол уста тюрк къатын бла джер-суу кѣре айланадыла. Бизни Анкарадан бери эки тылмачыбыз барды. Нѣгерлерим айтыудан а, бизни бла келген тюрк къатын, аты тылмач болгъанлыкъгъа, бизге къараууду.

Энди биз оюм этну бла, адамларыбызны табыллыкълары ѳтюрюк болур. Ала къачан эсе да, мен бешикде заманда кетгендиле. Тюркню узунлугъу минг бла джетиджюз километрден атлайды, кенглиги да уллуду, къалайына джетейик, къалайында излейик?..

Эм кыйыны уа неди десенг, къагъыт бла, закон бла тюзетир мадар джокъду. Къарачайлыланы не кеслерини тукъумлары, не миллетлерини аты джазылмагъаны-

ды бизни ишибизни чырмагъан. Биз къыппаны учун таба айланабыз деб къууанганлыкъгъа, къыппабыз сокъур тойюмчек болуб турады, джибни кюрмесича, тешилер оюу этмейди. Алайдагъыла бизни юйлерине чакъырыб кюрешдиле. Къалай да болсун, муратыбыз толмагъаны ючюнму, огъесе ол ишчилени кийимлерини мырды маталлы, тыпчыгъан, чабакъ ийислерини бизге ауууракъ тийди. Таб мени Марджам «сарыуум кеседи», башым тѣгерек айланады, деб, талай керс тартышды. Аланы къолларын тутуб, джылы саламлашыб, айырыла тебрегеникде, адресибизни тилеб, кѣбле алдыла. «Шо, Къарачай элледен бизге бир тюз хапар билдире туругъуз»,—деб кеслерини адреслерин узатхапла да болдула.

Быланы сабийлери къарачайча сѣлешалмайдыла. Дунияда туугъан Джуртундан къуру къалгъанга, таб, къалай джашай эсе да, садакъа тыйыншлыды. Ол, ѳлюб джерге кирмегенликге, ѳмюрю кѣлю кѣлтюрюлмей, джюреги силкимей, тыхсыб, джалбарыб джашайды.

Вера Петровна, Марджам бла мени арабызгъа кыриб, кьолтукъларыбыздан тууб:

— Багъалы тенглерим! Сиз ѳкюнюр зат джокъду. Бир кесек джарыкъ болугъуз. Кюлгенигиз да, чамыгъыз да къайры тас болдула! — деди.

Джыйырма экинчи башы

Къонакъ юйню иесинден джолоучу къагъытларыбызны алыб, Исмаилны «Машалласына» миндик. Тенгиз джагъасы бла кѣб айлапч джолланы барыб, биягъынлай, бир ѳзенлеге тюшебиз, бир чегетли сыртлагъа чыгъабыз, алай а джол ариуду, сыйдам асфальтда «Машалла» биягъынлай ѳхтемлениб барады. Ичинде уа джыр, чам, кюлкую. Кѣбюсю тѣгерекге асыры къараб кыйналмайдыла. Тиширыула тюкенледе не кѣргенлерин, сатылгъан затланы блеуютлюклерине, багъалыкъларына сейирсиниб, бир-бирине тизедиле. Кѣк чууакъды. Хауа, тохтаб тургъанча, шошду. Исмаил, аллында кюзгюсуне къараб, барыбызны да кѣрюб барады. Сыйдамыракъ, нюрлю кызлагъа къараб, кюзгюде ышара келиб, бир-бирде онг кѣзюп да джумады. Чырайлы,

къарамыйыкъ токъ джашны чамын ангылаб, ала да, ышаргъан болмаса, чибишлеб кюрешмейдиле.

Барын этдирген да джашлыкъды.

Мермер тенгизни джагъасы бла бара барыб, онг къолубузгъа айландыкъ. Алайы бла джол бек ариуду. Синекчи деген элге джетдик. Хар ким къоюн, ууакъ аякълысын межамына джыя, болмагъан да, арбазына уруб, ийнек сауа тургъанланы кёрдюк. Эски эллени бири болгъанына сёз джокъду. Бир-бир арбазлада быкъыла, ёрс талкъыла, эки чархлы тоб арбала кёребиз. Тюеси болмагъан юй азды. Мында тое джашауну тутуругъуду. Ол джюн береди, тёлю, сют береди, джюк ташыйды, джегиледи. Суу излеб къыйналмайды. Тыпч хайуанды, къачмайды, таб сабийлени да миңдиреди. Ийнекле къара къоланла, шылабчыкъладыла. Ала аз кёрюнедиле. Қъара гаммешле уа, алаша базыкъла, боюнларын алгъа узатыб, мюйюзлерин бери сыртларына узатыб, акъырын атлай, неге болса да джубана тургъанларын эслейбиз. Кёбюсюне ала бла азыкъ, туз, отун ташыйдыла. Хурджунлары джукъала, машинагъа тёлер зат табмай, атла, къадырла, эшекле бла джюрюйдюле. Энди джол Синекчиден бери кюпбатхат таба, Тюркию ичине, айланганды. Биягъы таула, чегеле, ёзенле, кириш къаяла тюбегенлей турадыла. Мешиналаны, артыкъ да поездлени, санлаб бир эслейбиз. Шахарлада уа автомашинала кёбдюле. Ала бери къайсы къралдан да келиб сатыладыла. Қъралланы туристлерини талайы да кеслерини мешиналары бла келедиле.

Кеч бола, энтда Гёнен деген уллу элге кириб, бир кесекге мурукку этдик. «Машалла» ач болуб, бензин ичирдик. Энтда кетиб барабыз. Аллыбыз кюнчыкъгъаннга айланыбды. Энди тюберигибиз Мустафакемалпаша деген шахарды. Ол джангы ишленгенди. Анга Ататюркню атын халкъ унутмаз ючюн атагъандыла. Шахарны кёрюрге, тюшюб, къараргъа сюебиз. Алай а алкъын узакъды, танг аласына джетерге боллукъбуз. Гёненден чыгъыб, Маниас элге джетгинчи, джолгъа асфальт салырмагъанды. Тюзю, чайкъай, тентирете, ичи биздегин айтдыра, «Машалла», сынагъанча, бизни къыйнар ючюн къыймайды. Кечени ауурлугъу кетгенден сора, джукъу бизни хорлады, не келсин, аман джоллада теке къалкъыу эте келиб, илгениб, уяныб къалабыз.

— Къоркъмагъыз, Мустафакемалпаша шахаргъа джууукълашханбыз,— деб, Исмаил, бизни къууандырама деб, сагъайтханында, танг белги берген эди. Ораза тутуучула сарыаш ашагъан заман болур эди. Биз, аязыб, хаман терезелеге къараб тебретдик. Маниас деген гитче элчикден озгъандан сора уа, биягъы асфальтха чыгъыб, автобусубуз биягъы джюрюшню салды. Джолдан онг джанында чегет талачыкъда тохтатыб: «Энди ауузланыгъыз. Ашыгъыгъыз, бизни ариу шахарыбыз сакълайды»,— деди Исмаил. Қими: «Мен ач тюлме», «кетейик, анда чайханада ауузлана турурбуз»,— дейди, қими портфелин алыб, тенглерин чакъыра, къырдышха олтурады. Марджам, бизни азыгъыбызны да алыб, мазаллы наз терекни тюбюне кёк джабыуун джайды.

Вера Петровнаы чакъырыргъа изледик, алай а ол шофер джаш бла, Исмаил бла, неге эсе да кюле, ауузлана тургъанын эслегеникде, аны къайгъылы болуб кюрешмедик.

— Ий, сен эркишисе, ач болгъан болурса, тюзюн билалмай сорама, быланы бу «Ассылары» ким болду? Ол бизге неге керекди? Биз сени адамларынгы излейбиз. Была уа келтиредиле да арагъа бир адам сойгъан мурдарны сугъадыла. Адамгъа къыйышлыкъ салгъан эсе, чекдирсинле азабын, джойсунла, болмай эсе, ассыны ассыла. Хаман аны бизге айтыб турсала, билемисе, ачыу тиеди. Ол бизни джууугъубуз, тапышыбыз, эмчек уланыбызмыды?! Ала билмегенча, аны ким болгъанын биз да билмейбиз,— деб, къумач хызенден бишген къакъ этни юлеше келиб, шеши омрауну меннге узатыб, кеси этини кёбюсю кетген базук сюекни алыб, кемириб башлады.

Сёз къошмадым. «Хар ким сюйгешича тебсейди», деб сёз барды. Алай болса да, «Ассыны» керти ассы болгъанын билгинчи, алай сёлешгенин тюзюнемедим. Мен аны хапарына не онгсунуб тыгылайма? Билеме ол меннге къарнаш болмагъанын. Алай а къыйышлыкъ джетиб терсейген къарачайлыды. Ол, кеси Қавказдан чыгъыб, Тюркге бошуна, джер-суу кёре келмегенди. Бир уллу къайгъысы болуб, башын бери аны бла атханды. Сора сени джанын не къыйналмайды... Сорургъа да, билирге да керекбиз.

— Тохта, сен ассынымы излейсе, огъесе анангы сауу бла шауун билир ючюн, къарнашчыкъларынгы,

эгечинги табыб, бир джерге джыяр мурат бламы келгенсе, нее?

— Аны да, аны да тындырсам, дауунг бармыды? — деб чюйререк джууаб этгенimde, Марджам, тынгылаб кюймай:

— Айхай да!.. аллай киши болалсанг, аз суймез эдинг!.. — деди. Сёзюбюз, бир-бирибизге ууакъ гурушхабыз тохтагынычы, тебрер заман джетди. Вера Петровна барыбызны да хайдалатды. «Машаллагъа» мине тебрсгенлей, Вера Петровна, Марджамы кюлтугъундан кириб:

— Марджамны энди сеиден сыйырама. Экинчи тохтагынычы, мени бла олтурлукъду. Бизни энчи ушагыбыз барды, — деб, чам этгенин билдирирге ышарды. Мен да аланы артларында шиндикге олтурдум.

Джол джанында сюелген багъаналада Мустафаке-малпаша деген шахаргъа аздан аз къалгъаны джазылыбды. Джолубузда уллу суула, не тенгиз тюбемейдиле. Таб джолоучугъа да аз джолугъабыз. Биз Тюркде джолоучу болгъаилы, къалайгъа къарасакъ да, тютюп, мамукъ, бадражап, паша джыя тургъаиланы, къадырла бла, эшекле бла, гитче джюк мешинала бла ташыуул эте тургъаиланы кёребиз. Битим махтаулу болмагъанын эслеб сорсакъ, «бу экинчи кере джыйгъаныбызды», — дейдиле. Бир джерде аслам адам урунганнын кёрмей, ётюб барабыз.

Кюнорта тюгел болгъунчу, керти да мийик, ариу юйлени, межгитлени джити, алтынча джылтырагъан башларын эследик.

— Кёре болурсуз кюонакъ суйген джапгы шахарыбызны! — деб, Исмаил кюуаннгадан ышаргъанын тыялмайды. Эшта, арыб, ачыракъ болуб, алайгъа дже-тиб тохтарыгыбызны билиб, кюуана болур эди.

Джетдик. Юйлени бирин кёрсенг, бирин унутаса. Былайда бир-бирине ушагъан эки юй кёрлюк тюлсе. Кирсиз, орта шахарчыкъ. Исмаил бизге межгитлени кёргюзеди ансы, университетлени, театрланы, уллу библиотекаланы, стадионланы, санаторийлени, больницаланы кёргюзюб махтапыр къарыуу джокъду. Бу сейирлик юй кимникиди деб сорсакъ, Мехмет байны, «ол уллу тюкен а?» — десек, «Фахреттин пашаны», «ма ол кызыл кюшун бла башы джабылган хант юй а?» — десек: «Аднан джюйюсханпыкъды», — деб джууаб этеди. «Къалгъан тюкенле уа? Ма ол мийик ариу юйле

уа? Ол акъ къанджалбаш мазаллы мекамла уа?» — деб соргъаныбызгъа джууабха джюйюсханланы, пашаланы, моллаланы атларын, тукъумларын тизеди. «Сабанчыла, заводлада ишлеген ишчиле къайда джашайдыла?» — деб, билирге излейбиз.

— Аламы? Къайда кюпуш табсала, къайда учуз тыгырыкъ болса, анда баш кечиндирирге кюрешедиле, — деди.

— Ол ариу юйледе нек джашамайдыла? — дегенлейиме, «аны да ангылаялмаймыса?» — дегенча, бери айлапыб, меннге эрши къарады. Аузуна сёз тюшмей, тыгъылгъанча, мычыб, былай айтды:

— Паралары джокъду. — Сора джан хурджупундан чыгъарыб, бочхасында къагъыт ачхаланы кёргюзюб:

— Ма, быллайлары дейме, — деди. — Сен бары да бирча джашарларын излейсе. Мубарек адам, ёмюрде да алай болмагъанды, боллукъ да тюлдю.

— Нек?

— Некми? Аллахыу тагъала, ма кюлларыбызда бармакъларыбызны кёремисе, тенг этгенмиди? Этменди! Нек? — де да аны да сор. Аллай мадар джокъду. Бирин акъылы бла тууады, бири насыбы бла тууады. Биринде уа не акъыл, не байлыкъ тохтамайды, тёрттючюге уа экисин да ёлчелемей береди... Не этериксе?!

Биягъы мен кюймаздан энтда сорама:

— Исмаил! Нек тохтамайды?

— Акъылы джетмейди, эринчек, матух болады, кюлундагъын тыя билмейди, аллах аллайланы суймейди, аны ючюн аланы джакъсыз, чырмаулу, кыйынылы, джунчууукъ, таб мугур этеди.

— Акъылы да, тирилиги да болуб, ишин да демениги тындыра тургъанлай, аякъ тиреялмагъанла, абыныучула, тирилик кеталмагъанла болмаймыдыла? Сен аллайланы кёрмегенмисе? — деб, типтиб сорама. Вера Петровна дженгил, таб кёчюреди. Негерлерибизни кюлакълары биздеди.

— Кёргенме, кюонакъ, аны, мен огъай, башыбыздагъы да кёрюб, билиб туралы. Анга биз сёз кюшмайыкъ. Ол не этгенин кеси биледи. Айыб этме, кюонакъ, бизни аллахыбыз барды, биз, аны барлыгына шукур этиб, беш ууахты намазыбызны бирин кюймайбыз. Муслиманнга киндиги кесилиб, акъыл-балыкъ болуб, бизде оразасын ачхан табарыкъ тюлсюз, — дегенинде, кесими тыялмадым:

— Ала аны ючюн артыкъ тирилемидиле, байыша-мыдыла? Сизде эки миллион джаш адам иш табмай, зырх кириб пек айланады? Кирир юйлери болмай, сахар кыйырыла да «гечекондулада» квалганла зауукъ этибми турадыла? Кесигизни газетлеригиз айтыудан, къралыгъызны башха къраллагъа 20 миллиард доллар борчу барды. Аны тѣлеген тынч бла кыйын болгъанын кесигиз ангылай болурсуз... Аны да аллаху тагъала кеси билиб этдире турадымы дейсиз?..

Вера Петровна: «Асыры оздурдунг, болду энди, тохтагъанынг игиди, кыйры келгенинг унутма!» — деб, кѣзю-башы бла билдирди. Аны ангылагъанча, Исмаил меннге мангылай тюбю бла къараб:

— Быланы ангылатыргъамы келгепсиз бизге?! — дегенинде, биягъы тылмач къатын, къулагъыма: «Нечиксе? Тилейме, эслеб сѣлеш», — деб шыбырдады.

Дагъыда, Исмаил кыйгъы чыгъармасын деген мурат бла, ол:

— Сен тюз ангыламагъанса, Исмайл. Тукъум сизде хар джаш адам иш излеб, Ингизге, Алманиягъа, Франциягъа, Америкагъа кетмезлери, чачылмазлары, джунчумазлары сююб айта тургъанлыгъыды. Ол терсиди сора? Ол да сизге игисин айтады, — деди.

— Кыйдам, мен айтханыча ангылагъанма. Мен эки тюрлю ангылай билмейме, — деб, бети кызара, эки кѣзюн аллында келе тургъан кый сюрюулеге, тюелеге ийгенди.

Мында къачда кѣчген кѣзюуде кый сюрюулени, тууарланы, гаммешлени, джылкыны, таб, уллу сахарланы ичлери бла макъырты, ѳкюрте, кишпете, сюрюб баргъанларын кѣребиз. Шахардан чыгъар джерде аузланыб, заманны диккылыгъындан биягъы джолгъа джарашдыкъ. Джолубуз ариуду. Мермер тенгизни джогъасы бла, Иенишехир, Османели, Сапанча деген элени юслери бла энди Измит шахаргъа бара турабыз: Ол Стамбулгъа узакъ тюлдо. Мермер тенгизни джогъасында джюк кемеле тохтаучу уллу шахарды. Тюркде эм эски шахарланы бирине саналады. Бурун бери келиб, джарашалмай, ызларына — Къарачайгъа кыйтхан мухаджирле айтыу бла, кѣчкюнчю къарачайлыланы аслам бѣлеги Измит шахаргъа тюшгенди. Тышына кетгенлери болгъан эсе да, ол шахарда къарачайлыла аз болмазгъа керекдиле. Мен аны Марджама айтханымда, ол къууанды:

— Башха джерледе тюрт-мюрт эте айланмай, ма бери келиб излерге керек эдик. Къарачайлыла, къралны кыйырына, бучхагъына мыллык атарча, алай башбаулула тюлдоле, — деб чам халда кюлюмсюреди.

Мен да аны, иш этиб, кыздырыргъа излей:

— Тюркню эм бай тюкенлери, эм уллу базарлары Измитде болгъанын билемисе? Анда джармалыкъ хар ай сайын болуб, сау ыйыкны барады, — дедим.

Алай а Марджам аны асыры сан этиб кюрешмеди, бусагъатда ол сатыу кыйгъылы тюлдо.

* * *

Измитге кирдик. Шахарда межгитле да бардыла, алай а клисала аслам кѣрюндюле. Мийик юйле кѣб тюлдоле. Былайда да кечелерикбиз. Тамбла кюнорта заманда уа дуниягъа белгили Стамбулгъа атланыкъбыз. Алкын кюнню батаргъа джолу иги кесек кѣрюнеди.

Тенгиз джогъада джюкклери къотарыла тургъан кемелени, джюклене тургъанланы, этлери кюнде кюйген джаш адамланы, тѣрт бюклениб, къара терге тюшюб, аркъалары бла ун, шекер, принч машокланы кѣлтюрюб, шалдирлери ары бла бери бара, кемелеге ѳрлеб баргъанлашы, бир къаууму уа, тенгиз бойнунда тесукъа эте, аяз къакъса, чочууукъ атча, сууну юсюнде артлары ары бла бери ата тургъан тыш къралладан келген кемелени къотара, басхышчыкълары бла тюшюб келгенлерин эслейбиз.

Алайдан арлакъ атлаб, уллу, гитче да кымыжалапыб, джылы тенгизде чабакъча джюзедиле: суугъа кѣмюлюб, дагъыда чыгъадыла. Усталыгъы болмагъанла уа кыйыр сайларында эрлай чайпалыб, сора, батыб кетебиз дегенча, тышына мыллык атадыла. Мешина кюнакъ юйню аллына барыб тохтады.

Ол кече квалгъан кечеледен эсе узун кѣрюндю. Эки кѣзюм квалкыугъа бар да уян, басдырыкъланган тюш кѣр да, илген да кѣб, тангымы атдырдым. Биягъы алтынчачны нѳгерге табсам деб кѣреме да, ол квалгъан нѳгерлерибиз гурушха этедиле, деген сылтау бла келмеди. Ауузландыргъандан сора, кюнортагъа дери бизни башыбызгъа бош этигиз деб, Марджам да, мен да тиледик. Меннге огъайны басарыкъ эсе да, Марджам барыб, биринчи кере тилегенинде, аны мыдах эталмады.

Кюн болгъанны алтын суу бла бояб, биягъы иссилик кысыб тебрегенди. Экибиз да нѣгерлерибизден кечмеклик тилей, базарны излей тебрегенбиз. Сорунлаб билликбиз ансы, къайда болгъанындан, къайсы джанына барлыгыбыздан хапарыбыз джокъду.

— Ий, сен бир къуджурса, тилин, джоругъун билмеген бир башха къралгъа келиб, нѣгерсизлей, къайры бара тураса? — деб, Марджам джюреги къыйналгъанын билдирирге излегенча кѣрюндю.

— Сора нек айтаса алай?! Сени нѣгерлигинг азмыды меннге?!

— Былайда? Азды! Менден сеннге не хайыр чыгъарыкъды?.. Тил билгеним джокъ, джорукъларын а айтыб да эшитген болмазма. Бизге былайда болушурча нѣгер керекди. Тил билген, тирилиги болгъан, аллыгы бир мыртазакъ тыйыб сорса, не айтырыкъса?

— Марджам, къоркъма, мен биргенге болсам, сеннге ѳзге киши керек тюлдю, — дейме кюлюмсюреб.

Марджам, эрнин чюйюрюб, кѣюме да къарамай:

— Сора мен киши керекдими дейме?.. Тил, хали билген, бизден соруу алсала, болушурукъ адам дейме, — деб, бара тургъанлай, узун чепкенлери бла эки къатын, сыртларында хызенлери алмадан толуб, аллыбызгъа чыкъдыла. Бизни таба бурулддула. Къатыбызгъа келиб:

— Джолугъуз болсун! Къарачайча сѣлешгенигизни эшитиб келе турабыз, — дедиле, бир-бири аузуна чаба, басындырыб.

— Тюз ангылагъансыз, къарачайлылабыз, — дедим мен, Марджама джетдирмей.

— Къайсы вилаетденсиз? Къайры ашхы джолгъа тебрегенсиз?

— Биз Кавказданбыз, — дегенлейиме, экиси да къууанч тыбырлы болуб, дагыда ийпаналмагъанча, кѣзюбюзге джити къарадыла. Сора къолларын узатдыла, Биз да нек келгенибизни, къайры баргъаныбызны айтдыкъ. Ким болгъаныбызны сордула. Кеслерин бизге танытдыла. Бири, къартайгъан, узун, къара шинли тиширыу — Шайтанлыланы Хабий, экинчиси алашаракъ, адам арасына джетише, алакѳз, чырайлы къатын — Адейланы Супият. Экиси эгеч бла къарнашдан туугъандыла. Уллу Къарачайдан чыкъгъандыла. Мен экисини джюгюн да алыб, солтургъа изледим. Базаргъа ашыкъгъанларын айтдыла. Биз да ары атланганыбызны

билдирдик. Хабийни хызенин алдым, Супият берирге унамады.. Биз сорлукъ затла кѳбдюле. Алай а сорургъа бизге кѳзюу джетмейди. Экиси да, бири бирине джетдирмей, артыкъ да Супият, басындырыб сорургъа къаылыб, бизни джунчутханды.

— Эртдедеги зат эден кетерге ѳчдю, алай болса да, ким билсин, биз эшитген зат бар эсе уа, аллах-аллах, болушайыкъ. Айтыуугъуздан, базаргъа тебрегенсиз. Келигиз бизни бла, базарны да кѳрюрсюз. Къарачайлыла мында аз тюлдюле, тоба, — деди Хабий, белин тюзетирге кюреше.

Джыллыгъы келгенин эслеб, Хабийге хапар сорургъа излейме.

— Биз, джашым, 1905 джылыны къачында келгенбиз. Невинкагъа талай элдеп сегизджюз юйдеги келиб, арба сакълай эдик. Сау къаллыкъла, орус станицеле ат арбала къурадыла да, кече, кюн да тохтамай, бизни ала Новороссийск шахаргъа джыйдыла. Алайда да джангурда, къачхы сууукълада джунчуб, чырмалыб, талай кюнню кеталмай турдукъ. Сора бир кюн, бизни насыбыбызгъа, эки тюрк кеме келдиле да, терибизни да къобардыла, алай болса да миндирдиле.

— Хабий, эгечим, тнгиз бла къаллай бирни баргъан эдигиз? — деб сорама.

Къатын соруууму онгсунмады.

— Оу, сен а... Андан бери адамны ѳмюрю кетди. Мен олсагъатда джылым да толмагъан къызчыкъ болгъанма, алай а къартларыбыз айта, айта, кѳб заты эсимде къалгъанды. Сора, не да болсун, уллайгъанларыбыз, таб, ма бюгюн да ол барамтапы, джарсыуну сагъынганлай турадыла. Унутургъа излесенг да, къоярыкъ тюлдюле. Сора, не керек эсе да, билгеним сенденми джашырлыкълма, — деди. Мснинге да джетдирмей, Марджам сѳзню къолгъа алды. Кимлени излегибизни толусу бла тизди. Эки къатын да сейрсиниб тынгылайдыла. Хар айтханына Супият башы бла «огъай», «билмейбиз», «эшитмегенбиз» деген магъапада джууаб этеди. Хабий а, башын булгъаб да кюрешмегенлей, тилини учу бла «чюк» деб къояды. Была да билмей эселе, бизлей болсун сени джауууг, дейме ичимден. Марджамы да къаны бузулгъанын таныб турама.

— Ий, бизни ким къаргъагъан болур?.. Хыйны этилмеген эсе, бу тюзелирге унамагъан ишге бир къара!.. атангы джаны ючюу... Была къайры эсе да тюбсюз

тешике ташайыб кетмеген эселе, не къара шайтан къаргъады... тоба... тоба! — деб, башыи эки джанына атады.

— Ма, бизни базарыбыз буду, келиб къалдыкъ да!.. Энди сиз кесигизни быллай бир къыйпамагъыз. Аллах, сен айтсанг, ала табылырла. «Тюзню малы тюзде къалса да, бёрю ашамаз», — дегендиле бурунигула... Тоба, ашагъан огъай эсенг, былай бускак-бускак, пара-чара этиб да кетедиле... Аны кезюбюз бла кёб кёргенбиз. Алай а тюз иннетли джумлай муслиманига джаратхан аллах кеси къалай да болсун бир себеб табады, кеч-меклик салады. Табарсыз сиз да, аллах айтхан эсе... Ма, былайгъа тютюн, джюн сатыучу къартларыбыз келючендиле. Мен кёре эсем, сизни бла танышдырайым. Керти инджилгеннге болушхан сууабды, — деб, Хабий, менден алма хызенин алыб, джан-джанына къарайды.

— Ий, джанынга болайым, Супият, сени кёзлеринг меникиледен эсе джитидиле, бир къара, ма ол мор чепкели узун къатынны артындагъы Алисагъа ушаймыды? — деб, кёолу бла базарны арасы сюремде узун тиширыуну кёргоздю. — Ма, аны сол джанындагъына айта турама.

— Бу сыйлы кюнню хакъына, тюз таныб къойгъанса, Хабий!.. А къыз, ол къайын болады да, мен атын айтмайма. Джюрюгюз, къатларына барайыкъ да, бир тюз хапар билирсиз, — дегенинде, мен, анамы табыб къойгъанча, къалай эсе да бир тюрлю къууандым...

— Сизге бузукъ болмайыкъ. Сиз сатыуугъузну этгиз, биз энди кесибиз да табарыкъбыз, кёргоздюгюз, — дедим, алай болгъанлыкъгъа унаймы эдиле... Барыбыз да тизилдик. Адам хыйсабсыз кёбдю. Хар ким сатлыкъ затыны атын айтыб кычырады: «Кишмиш!» — «Алма, алма!» — «Суу! Сууукъ суу! Учуз берликме, джылыныб къалгъынчы, ичигиз!» — «Харбуз, харбуз!» — «Сууда бишген нартиохле!» — «Тишленген нартиохле!».

Къурмач, гардош, бал эрикле, джангы сауулгъан сют, бышлакъ, къой бышлакъ, къыйма, къаууз бал, чёртлеуюк, кёозла — кысхасы, былайда болмагъан кегет-сагъат къалгъанмыды деб, кёлюнге келликди. Тюрлю-тюрлю тилледе кычырыкъдан къулакъларыбыз сасыгъандыла. Адам джыйылгъандан джыйыла келеди ансы, джукъармайды.

Мен къара чепкели узун къатышы кёзден аджашдырмазгъа кюрешеме. Джюрюй, кымылдай тургъанланы ичинде аны башы бир ташайыб, кёолан джаулу-гъу да кёрюнмей къалады, бир, байракъча, барындап да ёрге айырылыб, кёзге тюртюледди. Къатларына дже-терге:

— Эчкиэмчекле аллыкъ — былайгъа кел! — деб, джартысын тюркча, джартысын къарачайча къатышдыргъан базыкъ ауазны эшитиб:

— Ма, Алисапы ауазыды бу. Дженгилирек! — деб, Хабий, эки чыначыгъы бла аллында басынган адамлапы эки джанына тюртюб, бизге джол айырыб барады.

— Эчкиэмчекле, эчкиэмчекле! — деб энгда кычырады.

Акъсакъл къартха кёзюм илинди. Накъырдагъа таб келиб, саламлашхынчы огъуна:

— О къарачайлы, базаргъа эмчеклерин алыбмы келгенсе? Эчки кеси уа къайдады? — деб ышардым.

— Тохта, тохта! Сен къайсы джаш болуучан эдинг?.. Къулакъларым да бираз бегирек болгъандыла ансы, сени кибики иймансызланы уа, кёрмегенлей, ауазларын-дан да таныб кёюучан эдим. Къайсы вилаетденсе, мубарек? — деб сорду къарт.

— Акка, Алиса! Бу Уллу Къарачайдан келген кёнакъды, — деди, сабыр сёлеше, Хабий.

Къарт, аллына атлаб, бюгюлген белин тюзетирге кюреше:

— Алай дегенинг неди?! Аллах ючюн, тюзюн айт! — деб, билирге ашыкъды.

— Ёлген анамы джаны ючюн, тюзю алайды, — дегенлей:

— Хабий, сёйюмчулюгюнго кёолунга тутдурайым, — деб, Хабийге тюменлик къагъытны узатыб, мени къучакъларгъа аллына силкинди. Экибиз да къучакълашдыкъ.

— Бу уа ким болду, мен танымагъан? Бу да кёнакъмыды? Тукъумну юй бийчеси эсе уа, мени кызым кибикиди, айыб тюлдю, — деб, Марджамы да къучакълалды. Эки кёзюнде джыламукълары ойнадыла. Эс ташлагъанча болуб, асыры джунчугъандан ауузундан сёзю чыкъмай, талай бирни турду.

Джюреги аллай бир такыр боллугъун билсек, биз аны кыйнарыкъ болмаз эдик.

— О джамагъат, эшитемисиз! Уллу Қавказдан менге къарачайлыла келдиле! Эшитген эшитмегеннге айт! Бери джыйылыгыыз!—деб, тамагы ютюрюю бла тешилгенди дерча, базыкъ ауаз бла кычырды. Анданмындан, ашыкъмай ауур атлай, уллайган эркишиле, тиширыула да келиб тебретиле. Саламлашабыз. Тегерегибизге басындыла!

Мен сагъатха кез джетдиреме. Заман, джортхан огъай эсенг, тёртгюллеб барады.

Хапарыбызны бизге джетдирмей, Хабий бизден да деменгили ангылатды. Қъарт сагышланды. Қъалганлада да тюз джууаб этерча адам болмагъанын керебиз, бек уллайган къарт джангыз Алисады. Ол, башын кёлтюрюб:

— Адылгерийни юйдегисими дейсе? Қъатыныны аты Асият, алаймыды? Балалары уа, Хабий, сени айтыуунгдан, асыры ууакъ болгъандыла? Аллах ючюн, не къолумдан келмезлик, къарыуум тартмазлыкъ зат бла келдигиз мени аллыма!.. Ай анасыны уа!.. джылла мени кёлтюрем этмеген заман а бир болгъа эди... Сизге не бла болушайым мен?.. Стамбулда бизни юч къауумгъа юлешген эдиле. Мен ол кечген джылыбызны хапарын айта тургъанлыгъымды чыпты... Бир къауумбузну ма бу, Измитмиди—Итмиди, бу шахаргъа келтириб къуйгъан эдиле. Экинчи къауумбузну Бурсагъа элтгендиле. Алайдан къайсы джерлеге чачханларын мен билмейме. Ючюнчю къауумну Қоньягъа ашыргъандыла. Қоньядан мешина бла бир сагъатны кюнбатхан таба барсанг, Бюшюйюк деб, бешджюз юйдеги джашагъан уллу къарачай эл барды. Кесини ичинде джашагъан къарачайлыла Кавказны тансыкълаб, унутмай туруп ючюн, атына «Къарачай» деб кьойгъандыла. Айтхан да болурла, бу шахардагъылан джартысы чакълысы муслимандыла. Былайда, ма бу базарны ичинде да, сиз тюркюлени, урумлуданы, араблыланы, эрменлилени, чуутлуданы, къарачайлыланы, малкъарлыланы, дагъыда башха тюрлю миллетледен кёблени кёрлюксюз. Малкъар бла биз бирбиз. Айырыб кюрешмейбиз. Былайда сатыу-алуу эм баш ишди. Тюзю, аякъ кийим этген, кьумач сокъган, азыкъ хазырлаучу фабриклери да джетишедиле. Қъайсы кеме бла келгенибизни эсгералмайма. Джазыб кьоймасанг, мен бир къарангы адамма. Қъартджуртчула, хурчкчула бла келген эдим. Мен ол заманда сау

чалкъы тутхан джашма. Сагъыш этеме да, сен айтхан адамланы бир да эсеме тюшюралмайма. Барыбызны да джюрегибизни къыйнагъан бир хапар чыкъды. Не келсин, аны да кезюбюз бла кёрмегенбиз.

— Багъалы Алиса! Шо, не хапар эди ол? «Чёбно кёлтюрсенг да, тюбюнден сёз чыгъады» дегенлей, бир болушлугъу боллукъ эсе уа?—деб, бир чык айырыргъа дыгалас этеме. Қъарт ашыкъмай селешеди. Хар айтхан сёзю джити, бычакъ бла сылгъанча, кесгинди:

— Джашха мында «Ассы» деб хапар джайылгъанды. Этгюрлюгюн, тюзлюк ючюн джанын артха салмагъанын, байла бла, джер иелери бла эби кёлмегенин айта эдиле. Адам ёлтюргенди, дей эдиле. Хапаргъа кере, джашны Къарачайда суйген кызычыгы болгъанды. Кызыны юйю Тюркге кечгенди. Джаш а Къарачайда кългъанды. Кызы ызына къайтырыкъды деб, умутлу болуб, эки-юч айны сакълагъанды. Сора тюнгюлгенинде, башхала терилтмесинле деб, ызындан келгенди,—дей эдиле.

— Аны аты белгилимиди?

— Аты Джашау болгъанды.

— Къайсы элден болгъанды сора Джашау?

— Энди, Къарачай ёзенден болса, биллик эдим. Къайсы элден болгъанын айталлыкъ тюлме.

— Кызыны аты уа?— дейме ашыгыб.

— Ол да белгили тюлдю.

— Атасыны аты уа?

— Тейри, аны да билмейме. Таубатырны джашыды деб хапар чыгъардыла. Бир Батырныкъыды дедиле. Тюзюн айтырыкъ кеслерини эллеринден таныгъан адамлары боллукъду. Аллай адам а биз билмейбиз.

— Дагъыда, айыб этме, Алиса, бир сорлугъум барды.

— Сор, аллахны кьонагъы.

— Джаш суйген кызын табалгъанмыды? Андан не билесиз?

— Бир-бирин кёргендиле, деб хапар джюрюдю. Юйдеги болуб, джарашыб кългъанмыдыла, огъесе, кёрюшоб, айырылыбмы кетгендиле, аны алкъын киши билмейди. Ол, кьонакъ, ачыкъланмагъанды. Ачыкъларгъа да мадар табыллыкъмыды, билмейме... Бурун къарачайлыла озуб, унутулгъан ишге «Болур болду, бояу сингди», деучен эдиле. Бояу сингиген огъай эсенг, онгуб, бети танылмазча да болгъан болур,—деди

чыммакъ узун сакъалын сылай, Алиса. Марджам, ул-лайгъан адам тургъанлай, мени сёзюме кёшудуб къа-лыргъа бираз тартынды ансы, тюрлениб, бети джары-гъанча, кёрюндю. Мен да табарыбызгъа ышана башла-гъанма. Тебердиден ол кёзюуде кетген, джетген ариу къыз Гоккаджандап сора болгъанмыды, Теберди ёзен-де кёчюу джылны заманында Батырдап сора, Джашау деб, джетген джашы болгъан Таубатыр кимди? Керти да алай адам болгъанмыды? Ол джыл къачны аягъыи-да кетиб, Тюркде айланыб, сау-эсен ызына къайтхан Джашау деб, керти да аты чарсха чабыб, ёч алыб тургъан тири, чырайлы джаш болгъанмыды? Болгъан эсе, ол кимни юйюне къайтханды? Къайда юйдегилен-генди?

Энди мени сагъышландыргъан затла ма быладыла, Къарт андан сора бизге башха хапар билдиралмады. Кёзюбюзге къараб туруб:

— Сёзге къызыб, унутуб турама, сиз джолоучусуз, ач болурсуз, келигиз, юйге барайыкъ! Биз шахарны ичин-де джашамайбыз, юйюбюз Измитден сагъат джарым джол барыбды. Шахар джашау—дамсыз, къургъакъ, кёзбау джашауду. Бир кюнню къарнынг тоюб, дамлы шхууур ашарыкъ тюлсе. Бир кюнню токъ болсанг, беш кюнню кечинмек бла джашайса, борчдап артылалмай, джылла бла бараса. Келигиз, аллах ючюн, сизге къа-натыргъа бир токълу табарма. Мен эчкиэмчек сатама дегениме, кертда эчки кесиб, джигейин тутдурлукъду деб тура болурмуса? Мында эчкиэмчек деб кёгет бар-ды. Бек татлыды, бир кёрчюгюз,—деб, меннге, Мар-джама да, бармакълача, узун, хыбыл, татлы кёгетлени берди.

Ашаб кёрсек, керти да балча. Бюсюреу этиб, эки-шер, ючюшер эчекмекни эндирдик. Джыйылгъанла сорууланы да къуядыла, бизни къонакъгъа да чакъыра-дыла. Къарт не эсе да сорургъа излеб, джунчуй тур-гъанын эслеб, кёзюне джити къарадым. Къартны туу-расында тургъан, отуз джылдан кёб болмагъан, ба-шында акъ картузу бла кёк келекли джаш, меннге джууукълашыб:

— Къонакъ, сен бизге «кесигизни къарачай тилигиз-ни билемисиз?»—деб сораса. Нек билмейбиз?! Биз, мында огъай, джерни этегинде джашасакъ да, ана ти-либизни тас этерик тюлбюз. Шахар ичинде туугъан са-бийлени, бек джашланы не билейим, ансы мында ке-

сини тилинде кереклисин ангылаталмазлыкъ джокъ-ду,—деди.

— Кёлюндегин а ангылаталыр, тилни толу билирге керекди. Сен, иги джаш, ёхтем сёлешгенча кёрюнесе. Мен соргъан сёзлени кесинг биле эсенг, бир айтчы, ма, сёз ючюн, мусхот, мандалакъ, зыка, косук, эбзе-кёзюу-къулакъ, къара шкилди, кёз бёрк, тартыш...

— Ала бары да тау джерде битген, адам ашагъан затладыла. Алай а кёз бёрк—келин келген джерде тагъылады, ол оюнду. Энди ол бизде унутула барады. Сора сен да мен соргъаплагъа бир джууаб эт, Къара-чайны ичинден чыгъыб келеме деб махтанганча сёле-шесе,—деди.

— Айт бери.

— Асма, бууала, келепен, темифеу, тузлама, кюел-чен, чабхыи, саламелик, гебох, сапран, гызых... Энтда тизейимми?—деди джаш, уллу кёллю болгъанча, кёлтюререк этиб.

— Огъай, энди болдунг, иги джаш! Адамлада сен сагъыниган келепен ауруула да, гюнахсыз малланы къырычуу ауруула да айтылынган джерден кери бол-супла... Тюзю, ала бизден эртде къуругъандыла. Къу-рутхапла уа адамла кеслеридиле: илму, дохтурла. Са-бийле джалан бутларыи отха къыздырсала, къызгъан этине тюшген къызыл тамгъалагъа айтадыла бизде кюелчен деб. Отха барыб сюелмеселе, ёмюрде да ала-ны кюелчен джокъларыкъ тюлдю, гызых деб—къыш, джол бузлаб, ёгюзлеге къыйын болса, анга айтханды-ла,—дегенимде, джаш мени къарачай тилни унутма-гъаныма ишек этмеди.

Эслемей сагъатыма кёз джетдирсем, айтхан бол-джалыма эки сагъат бла джарым къалыб турады. Къа-рачайлыланы бир бёлеги ол джыллада Бурса джаны-на кетгенлерин билсем, мен андап бек тинтиб излерик эдим. Биз алайдан кетгипчи, бир-биринден эшитиб, да-гъыда кёбле келдиле.

— Хош келдинг, зауаллы къарачайлы! Къарачай-лыланы излейсе деб эшитебиз. Ма, биз барыбыз да къарачайлылабыз, сиз къайсыбызны излейсиз?.. Айты-гъыз. Ассы деб, бурун тас болуб къалгъан бир джаш-ны хапарын излейсиз, тентиреб айланасыз, дейдиле, алаймыды, Тукъум?

— Алайды, иги джаш,—деб, бир ашхы зат айтыб къоярыкъды дегенча, ауузуна къарайма.

— «Ассы» деб анга ким эсе да бош атагъанды. Ол ассылыкъ этмегенди. Аны аты Джашауду. Ол мында бизни аз болгъаныбызны билгенине не сёз барды Азгъа уа кёб къуру да уллу кёллюлюк этерге, кеси айтханнга джыяргъа ёч болады. Ол сеbebден ма ол джигит джаш бизге: джарлылагъа, джалчылагъа болушургъа келгенди, дей эдиле. Атасы да къайда эсе да мында, Коњья джанына, тюшген эди деб, хапарла джюрюй турдула. Айхай, хапарны эсде тутар, тыяр, хурджунга джыяр хыйсаб болса уа... Ол, сен суйсенг, суймесеңг да, джелча, дженгил аякълыды. Аны аркъан бла да туталмайдыла. Апсы къарачайлылары анга ыйлыгъыр джерибиз джокъду. Ол бизни сындырмагъанды. Бизге джан аурутуб, дыгалас этиб кюрешгенди.

— Тохта, алан, сен мени соруума бир джууаб этчи, керти хапарың болуб айта тура эсенг,— дедим керти да ийнанырым келиб.

— Сен алай бош сёлешеди деб тура болурса. Мен керти адамладан, тюкенледе, базарлада, ёлгенде, келин келгенде— адам аслам джыйылгъан джерледе ма бу къулакъларым бла кёб кере эшитгенме.

— Сёз ючюн, бизге да бир эшитдир.

— Къонакъ, ол Коњьяда болгъанды. Къарачайлыны джалын бермей инджитген байны базыкъ къарнына къамасын тиреб, кеси къараб тургъанлай бердиргенди. Ууакъ юйдегини аналары ёлгенинде, тамадачыкълары амалсыздан къайсы байны эсе да тюкенинден бир аякъ шекерин урлагъанды деб, элтиб тутмакълагъа къошуб, беш джылгъа сюрюб баргъанлай, ат бла джетиб, мыртазакъны ёлтюрюб, оналты тутмакъны, «башыгъызыны алыгъыз да къачыгъыз»,— деб, аджалдан къутхаргъанды... Аны хапарлары узундула, къайсын айтайым! Кёбюсюн унутхан да этгенме.

— Алан, айта эсенг, ол Мырзабекни ёксюзлерине этгенин да айт, билесе сора,— деб къычырды арты сюремден бир джаш адам.

— Аны излеб айланганла, биз айтмасакъ да, хапарларың эшитген болурла. Мырзабек, Къарапинар элден узакъ бармай, джалда къойчу болуб, ууакъ юйдегисин асырай эди. «Беш-алты къоюму джанлыгъа кесдиргенсе»,— деб, неси, бай, уллу тёлеу салдыргъан эди. Аны тёлеялмагъанында, кесини джашыны орнуна аны аскерге ийдириб къойгъанды.

Ол андан юч джылдан къайтырыкъ болгъанды.

Аны эшитиб, Джашау, мен анга «ассы демейме, кемеледе, джюк ташыучу болуб, он кюнню ишлеб, эки джюз лира алыб, аны да келтириб, Мырзабекни ёксюзлерине тутдуруб кетгенди. Аны эшитмеген киши джокъду.

— Аны сеннге ким айта эди?

— Аны Мырзабекни къатыны кеси айта эди. Ма бу къулакъларым бла эшитгенме!— деди, таб, меннге ийнанмайса деб, джанына тиерек.

— Бала, ол болгъан джерде бир джангыз эркиши тиширууна, къол джетдирген огъай, табсыз сёз да айтырыкъ тюл эди. Тишируулары ыйлыкъдыруучулагъа, алагъа уллу кёллюлюк этгенлеге ол хатер салмагъанды. Биз, къарачай тишируула, аны ючюн Джашау-ну артыкъ да багъалатабыз. Бизни насыбыбыз болса, ол бир кесек джашар эди... Ким да болсун онгсузну джакълагъан, адамгъа артыкълыкъ этдирмегенле сёзде кёбдюле. Ишге джетген заманда уа, аллай Джашауча, батыр эркишилени кюндюз чыракъ этиб излесенг да, табарыкъ тюлсе. «Сёзде чеченле, ишде бечелле», ах, бала, энди бир кёб болуб барадыла... не этейик...

Ол а къолундан келмезликни ауузундан чыгъарыб айтырыкъ тюл эди. Айтды эсе уа, сёзюне тюз боллукъ эди. Ма башыбыздан уллу аллах кеси къараб турады.

— Эгечим, хо, ол алай болсун. Ийнанайыкъ. Джангыз биригиз аны къараб кёргенмисиз?— деб сорама.

— Огъай, ётюрюк харамды, кёрмегенбиз.

— Ол мында алай эте айлапнган заманда биз туумагъанбыз сора, сен сау къалгъын, джюйюсхан, къайдан кёрлюк эдик?!

— Къонакъ, аны джигитлиги ючюн, Мустафа Кемал паша Ататюрк кесини атлы аскерине алгъан эди дейдиле. Ол, Тюрк аскерде абычар болуб, инглизни, французланы аскерлери бла да къан тёкгенди, дегенле кёбдюле. Аны да алайды деб бегитмейбиз, не ючюн десенг, аны аскерден къалай, къачан къайтханын джарашдырыб киши айталмайды. Кёкюрегинде уа Тюркню тамадасы Кемал паша берген алтын саугъасын кёргенбиз дегенлени мен кесим да билеме.

Биз сёзге къызыб тургъанлай, къара джамчысы бла, кёк аты бла биреулен келди. Ол, атын алайда ат ил-кичге тагъыб, адамланы ёшюню бла джырыб джол айыра, къатыбызгъа джетиб, саламлашды. Къолубузну тутду.

— Айыб этмегиз, аллах ючюн, кьонакъла, Алийса, сен барыбыздан да тамадаса, сиз да, тиширыула, сыйыгъыз уллу болсун, Тукъум деген къарачайлы Къарачайдан келиб, адамларын излейди, — деб эшитеме. Ол керти хапармыды? — деб, гузаба сорду.

— Кертиди, — дедим.

— Сора сен элинги, атангы ким болгъанларын айт, — деб кезюме битди.

— Мен Къарачайда Адылгерийни джашыма. Атам къарачайлыла эм артда кечерден алгъаракъ ауушханды.

Алийса, тыгылаб туруб:

— Къарачайлыла, дупияны тюрленгенине къарачыгъыз. Ма, бу джаш айтхан заманда къарачайлылары саудан да сюрген джерлери алты минг десятинагъа джетмей эди. Тышындан, орус къазакъладан джюз минг десятина джерни алыб, ортакъ сюре эдик. Беш джюз минг сомгъа аны тышында да мюрзеу сатыб ала эдик. Джерни ол кытлыгъы бла да Къарачайда джарагъан семиз, джюпю кьойну юч сомгъа ала эдик, ийнекле уа оюски-онбеш сомгъа табыла эдиле. Къарачайны малыны кёбюсю: джыкълылары, ууакъ аякълылары, тууарлары тышында кютюле эдиле. Ол заманда бир джамчыгъа бир саулукъ ийнек келе эди. Бюгюн Тюркде джамчысы болгъан санлаб бир къарачайлы табыллыкъды. Бизде саулукъ ийнек бусагъатда да джюз минг лирагъа джууукълашханды. Кьойну багъасы — онбеш мингди. Атны алыр ючюн а, бир кьабчыкъ лиранг болургъа керекди, — деди кьарт. Тюркде сомгъа лира дейдиле. Тюзю, ол бизни ачхадан кёб кере учузду. Алай болса да къара иште кюрешген ишчилени кёбюсюно алгъан джаллары, кийимге, сатыугъа огъай эсенг, ашарыкъ бла налогларына кюнден-бутдан джетеди. Мында бир орта юйдегини айны кечиндирирге 90 минг лира керекди. Къара иште уа бир айгъа уа 60 — 70 мингден кёб алгъан кёб тюлдю.

— Къыйып джыллада хыйсаблары болгъанла, байла, кюпселе юйсюз, джерсиз джалчыланы сатыб алгъан заманлары да болгъанды. Адам сынамагъан не кыйыныкъ къалгъан болур... Артыкъ да бек оюгсуз тиширыула... Алай а, аллаху тагъала кеси билмей, бир адамны сокъур тырнагъы да тюшерик тюлдю... Барыбыз да аны кьолундабыз. Не этейик, мадарсызбыз... Къудрети уллуду. Биз анга разыбыз. Сёз сёзюно айтды-

рады. Ол кыйып джыллада бир бек джунчугъан юйню тамада къызчыгъы да сатылгъанды дейдиле. Ариу-чукъ, табчыкъ болгъаны себебли, таб, кишиге да соруб кюрешмей, бай ачхасына базыб алгъанды деб, хапар джайылгъан эди.

Мен кьартны сёзюно бёлдюрдюм:

— Къыз къайсы элден болгъанды, Алийса?

— Аны билмейме, алдагъан гюнахды.

— Къызны атасы болмагъанды.

— Аты уа не эди экен? Къызгъа айтама. Ол белгли тюлмюдю?

— Нек болмайды! Таб, мында джашла, аны эшитиб, анга кюу этген эдиле. Бир ариу аты бар эди... Тохтагъыз, тилими учунда айлана турады... Гокка... Гокка... Гоккаджан! — деб, кёлтюргенинде, джюрегим чанчды. Аны эслеб, бусагъатда ат бла келген джаш кезюме битди:

— Бетинг алай нек тюрленди, кьонакъ? — деди ол, эслеб.

— Къарнашым, сен мени хапарымы толу билмейсе. Мени бери кетиб тас болгъан тамада эгечими атыды Гоккаджан. Аны чырайына да киши сёз табмагъанды. Атабыз да анда эртде ауушхан эди, — дедим.

— Сора, ол кечюу джыл кетгенлеринден сора, сенге хапар билдирмегенмидиле? — деб, сейирсиниб сорду.

Терен ахсына:

— Огъай, — деб, баш энишге къарадым. Бары да салкъын болгъанча кёрюндюле.

Мени къайгъымы унутдуруп дьгалас бла Алийса:

— Шо, кьонакъ, айыб этме, биз соруула бла сени башынгы бездиребиз. Алай болса да сизде уа атла неге джюрюйдюле? — дегенинде, башыма таякъ бла ургъанча, алай ачыу тийди. Мен аны атлары къайгъылы мамы сора!.. Не уа ол аллай бирчикни эслеялмаймыды?!

— Бизде энди атны киши сан этмейди. Алайына берсенг да, аллыкъ тюлдюле, — дегенинде, бары да, сейирсиниб, кезюме къарадыла.

— Нек сууугъандыла ат белинден тюшмеучю, ат бла джанлары бир болуучу таулу къарачайлыла? — деб, бусагъатлада келген джаш сорду. Мениге да джетдирмей, Марджам джууабын этди:

— Сора, къарнашым, мен «Волга», «Москвич»,

«Жигули» таба тура эсем, сени атыңгы башымамы урама!.. Алай айтханыма айыб этме, ёзге бизде ат энди джукъгъа саналайды.

— Биз эшитмеген бир къуджур атланы тиздинг, келин, ала не затларыгъыздыла, алай тынч табылгъан?

— Аламы? Бизни джюрютген мешиналадыла, — дегенинде, бир кесек сабыр болдула. Алай а Супият, бир-бири ызындан басындырыб:

— Сора ала алай тынч табыламыдыла? Ала сизде сатыламыдыла? — деб сорду.

— Сатылгъан да эте, алынган да эте! Керекли алады, керек болмагъан алмайды.

* * *

Керти да чырмалгъан къыппабызны учу табыла, седирей башлагъан болурму... Атасыз кечген, аты да Гоккаджан болгъан ариу, джетген къыз ким болургъа керекди? Ол мени эгечим Гоккаджан эсе, анам Асиятны аты-чуу эшитилмей нек къалды?! Гоккаджан кеси уа къайда болур? Қъарнашчыкъларым а? Гоккаджанны ызындан баргъан Батырны джашы Джашау эсе... Джашаугъа да «ассы» дей эселе... Хы, Джашауна табхан къыйыңды дейик. Аны адамларны билирге боллукъ тюлбюзмю? Ала къайда джашай болурла? Алапы уа къалай табаргъа боллукъду? — деб, сагъышлана тургъанлайыма, Вера Петровна, эки нёгер тиширыу да, къатыбызгъа гузаба келиб, бууунунда сагъатчыгъын кёргозду. Кечмеклик тиледим.

— Хата джожу. Джукъ сезалдыгъызмы, нее? — деб джан аурутуб сорду. Адам умут этерча затла ачыкълана башлагъанларын айтханымда, къууанды.

— Бу джыйылгъанла бары да къарачайлыламыдыла? — дегенинде, мен алайды, — дедим.

— Ала тюрк тилни билгенлерине уа ишегигиз болмаз, — деб, Вера Петровна, алагъа къарай, эки къолун силкиб, сёлешиб башлады. Қъатымда алашаракъ токъ джашха: «Не айта тура эсе да, меннге бир кёчюр, мен тюрк тилни джарты-къурту ангылайма, — деб тилегенинде, ол сёз да салмады:

— Адамгъа адамдан багъалы не болур? Джукъ да болмаз. Ма сизни къонакъларыгъыз Тукъум, аны юй бийчеси Марджан тас болгъан адамларын излей келгендиле. Тукъумну кесинден къалгъан бютеу джууукъ-

лары, ана джаны бла дейме, мындадыла. Аны сизге кеслери айтхандыла. Бююн, бюгече билиб къоялмасагъыз да, адресин алыгъыз, ызыбыздан джангы хапарыгъызны билдирисиз. Сиз уллу миллет тюлсюз, джашауну, дуняаны къыйынлыгъындан, къарапгылыкъдан, адам сёзге ийнангудан эки бёлюнгенсиз. Бир-биритизге иги болугъуз, бизни къралда къарачай шахарла, кёб элле болгъанларын унутмагъыз. Бизни кёбюбюз джер-суу кёре келгенбиз. Бир-бирибизни не къадар иги билсек, бир-бирибизден не къадар хапарлы болсакъ, шохлукъну ол къадар бегитирге таб боллукъду. Биз ашхы хоншулача джашаргъа керекбиз. Биз къазауат болмасын, ол керек тюлдю, дейбиз. Эшта, сизде да аны сыйген болмаз. Бизни халкъыбыз тынч, рахат, насыблы болуб джашарын излейбиз. Эшта, сизни муратыгъыз да ол болур. Алай а ол муратлагъа бизни джетдирлик джолларыбыз башхаракъ кёрюнедиле. Биз кесибизникин джаратабыз. Сизникиле да кеслерини джолларын тюзюнедиле. Кимники тюз болгъанын заман кеси танытыр. Биз къарнашлыкъны, шохлукъну, джарашуулукъну излейбиз. Эшта, сиз да анга чарларыкъ болмазсыз! Энди бизни заманыбыз джууукълашханды. Джангы хапарыгъыз, айтырыгъыз джожъ эсе, биз кете барайыкъ, — деб, кесини эки къолун бир-бирине къысыб: «сау къалыгъыз» дерни орнуна ёрге тутду. Қъарачайлыла, ышарыб, къуш-муш болдула.

— Оллахий, алтынчач акъылы болгъан тиширыучукъ кёре эдим.

— Тейри, муслиман болмагъанына да къарамай, мен аны келин этмей къоймаз эдим, — деди экинчи да.

— Сора юйюнде Абидатны уа къайры къыстарыкъ эдинг?! Сеники сениге озубду, — деб, къайсы эсе да чам этгенинде, ол:

— Тели джаш, сен чамгъа бурма, уллу Қъарачайдан келгенлени да кюлдюрме. Мен аны эм маджал джашыма табу этиб аллыкъ эдим дейме, — деди.

Вера Петровна, не айтханларын билирге излеб, Марджаме къарады. Алай а андан тюбмю табарыкъ эди: «Кет, ма безийдиле алай, сора эркишиледен акъыл сёзмю эшитириксе!» — деди, онгунмагъанын билдире.

Вера Петровна, бу джол кёчюрюлюрча зат сёлешинмей, чам этилгенин сизди.

Накъырдамы, тилегени, къагъыт, келечи ийгени, джыр, ийнар этгени онгунмагъан тиширыу мингден

бир чыгъарыкъды. Алай а хыликкени, безирге излегенни, уятсызны, тюз кез ачаргъа излегенни акъылы болгъан тиширыула керюб да болмайдыла.

Биз кетиб тебрегенлей, адреслерин бергенле, бизден адрес излегенле табылдыла. Марджам да, мен да Хабийни, Алийсаны, Супиятны къолларын тутуб, бюсюреу этиб айырылышдыкъ. Тар орамчыкны ашыгыш барабыз. Вера Петровна: «Бир-бири тилгизни ангыладыгъызмы? Аллаһ бир джылыны ичипде башха къралда тиллерин унутхан болурла?» — деб, биягъышлай, бизни джаныбызгъа тиймезча, джумушакъ сорду. Тиллерин элчиле унутмагъанларын, былайгъа базаргъа келгенлени кёбюсю джууукъда къарачай элледен келгенлерин айтдым.

— Ач болмагъанмысыз? Сагъатха бир къарачыгъыз! — деб, тылмачыбыз бизге сейрсинеди.

Къара чачы агъаргъынчы, анасын танымагъан, кёрмеген адамгъа, эгечин, къарнашларын тас этиб, аланы ызларын таба айланган заманда, къарнын огъай эсенг, къайда болгъанын упутмай тура эсе да, «Сау бол!» — деб, бюсюреу этерге керек тюлмюдю!.. Мен огъай эсенг, Марджам да унутханды ашны, джукъуну...

Къарачай халкъгъа бир кере кёчоу салгъан къыйынлыкъны мен толусу бла да билмейме. Тюзю, аны ууу менден бек кишиге тийген болмаз. Мен арта кёчоуге айта турама, 1905 джылгъа. Ары дери да кёб адам кёчгенди, алагъа тюшген джунчууну не китабда окъурукъ тюлсе, не аланы кеслери сынаб, кёзлери бла кёргенлени табарыкъ тюлсе. Олсагъатда халкъ бирден инджилгени себебли.

«Кеси ёледжек, кимге не береджек» деген сёзню мында, Тюркде чыгъаргъандыла, дейдиле. Энди Тюркню джазычулары аны сагъыныб кюрешмейдиле. Бурсада «Аджар» деген къонакъ юйде бизге иш этиб джолугуб, соруула бла бизни джугчутургъа мурат этген джазычулары биз кёзюбюз бла кёрдюк. Ала бизни Джуртубузда болгъан уллу тюрлениулени нек джамайдыла? Аمانыбызны семиртиб халкъгъа къодуларгъа кеслерин тыялмай тургъан тыш къраллы джазычула игибизни да кёре нек билмейдиле?.. Аны, къошуб, къоратыб да кюрешмей, тюз болумуча джазыб къойсала уа?..

Алай а мен джюрюген джерледе кеси къыйыны бла урунуб джашагъан, джалгъан сёзге алданмагъан

тюркюле бизге джаулукъ тутмайдыла, арабызда шохлукъ не къадар бегири, бир-бирибизге барыб, келиб, джашарыу джашарыбызны излейдиле. Тюз иннетли адамлары арабызда рахатлыкъ бдлуруп суюдиле.

Измитни къонакъ юйюнде ашаб, джолгъа чыкъдыкъ. Былай пёгерлериме къарайма да, бизни асыры кёб тюбешгенге санагъанча кёреме. Алай а ала джерсуу кёре, кёз ача келгендиле. Мен а юйюмдеп, адамларымдан хапар билирге къан дьгалас этиб айланама. Джолоучулукъ татыгъан болур... хар бири сылыт болуб, артларына таяныб, чамлары, хархлары да чыкмай барадыла.

Джыйырма ючюнчю башы

Биягъы Эгей тенгизни джагъалары бла Къартал шахарчыкны, ууакъ эллени юслери бла Тюркню эм уллу шахарына джууукълашыб барабыз. Исманлы да накъырдасы тохтагъанды. «Машаллагъа» уа асыры солуу бериб кюрешмейди. Айтыуларындан, бу автобусу ол ФРГ-де сатыб алгъанды, кесишикиди. Аны ючюн болур, тохтагъан, солугъан джерде тегерегине айланыр ючюн, сылар, сыйпар ючюн къалмайды. Тюзю, автобуса тёртюню джылы бара эсе да, тюкенден тюенене алыннганды десенг да, ийшаныкъдыла. Ышаныб, кишиге бералмай, кеси джюрютеди.

Къыйысыз тенгизни, дангыл тюзлени башларын да чууакъ кёкню мамукъ таулагъа ушаш акъ булутла джаба башладыла. Ала бир-бири юсюне басына, къалана, тюблеринден къарагъаннга, ауур джюкча кёрюпедиле. Аланы кёлеккелеринде салкъын ышанлагъа басыныб, къойла исилейдиле. Гардош къазыб къадырла, тюеле бла, тракторла бла ташыгъанлары эпта эслейбиз. Джолубуз узакъ эсе да, ичерге, гараны къой, кёзлеу суу, не тюз баргъан кирсиз суу да табмайбыз.

Терлегенден кёлеклерибиз сыртыбызгъа джабышыб, онгсуз болуб барабыз. Вера Петровна: «Нек джырламайсыз?» — деб, аягъыбыздан алгъанды. Марджам а, сылыт болуб, баш къагъа, илгенне да уяна, дагъыда автобусну терезесине кёз джетдиреди, сора бирча тюзледен, чегелден, тюеледен, гаммешледен энди эригиб, къарары да келмейди. Аллыбызда кёкге ууланган,

шашмай ракеталагъа ушагъан, мийик минараланы кѣребиз. Тюркню ичинде джол усталыкъ, тылмачлыкъ да этген тюрк къатынны айтыуна кѣре, Стамбулда беш-джюзден артыкъ межгит барды, Эрмен, урум клисала да тюбейдиле. Къралгъа патчахлыкъ этген хар Солтан, кесини атын айтдырыр ючюн, аты муслиманланы ичинде унутулмаз ючюн, ариу, мийик межгит ишлетгенди. Дуниягъа айтылгъан Айа-Софья межгитни бурунгу хапарын бизге алай разы болуб келтиреди.

Аны айтханына кѣре, бизни ёмюрню 532 джылында Юстиниан деген патчах кесини ючюн, залимлигин, байлыгъын халкъгъа, къралладан келген джолоучулагъа кѣргюзюр мурат бла, Феодосия деген кемсиз ариу тиширыуну кѣлюне джетер ючюн, Миллет деген сейирлик къаладан Сидор деген чемер архитекторну, аны нѣгерин да чакъырыб: «Византияны уллу шахарыны—Константинопольну—арасында дуняда болмагъанча алай сейирлик клиса ишлерге керекбиз. Меч сизни къалай къууандырсам да, кѣрюсюз»,—дегенди. Аны ишлерге 10 минг адам бергенди. Византия къралны бютеу ачхасы аны ишлетирге джоюлгъанды. Он минг адам клисаны алты джылдан битгенине уллу байрам этгендиле. Патчахны буйругъу бла шахарны бютеу адамларын сау онбеш кюнню алайыша сыйлаб тургъандыла. Юстиниан клисаны уллулугъуна, ариулугъуна хаман къараб, сейирсиниучюсюн айтадыла. 1453-чю джыл тюрк аскерле II Михемер пашаны башчылыгъы бла келгенлеринде уа, аны ичинде кишисин сау къоймагъандыла. Ол огъай эсенг, Константинополь шахарны адамларына да уллу зарауатлыкъ джетгенди. Алай а Тюркню Солтаны клисагъа, халеклик салдыртхан огъай эсенг, бир инсанни тийдиртмегенди. Аны мийиклиги 59 метрди. 50 терезеси, базыкъ джылтырауукъ мермер ташдан ишленген тѣп-тѣгерек 18 аралыкъ багъанасы барды. Алашада тагъылгъан алтын люстралары мекамны ичин кюн тийгенча джарытадыла. Энди аны тюркюле межгит этгендиле. Аны башында, къабыргъаларында алтын суу бла Къуранны сыйлы суралары джазылгъандыла. Джангы патчах сала тебреселе, бу юйге уллу байланы, пашаланы, аскер тамадаланы джыйыб, патчахха алгъыш этиб, тилек тилеб, оноун былайда этгендиле. Византияны, урумдуланы сыйлы клисалары онбешинчи ёмюрден бери тюркюлени межгитлериди. Айа-Софья демеклик—тиширыуну аты

тюдю. «Сейирлик, акъыллылыкъ» демекликди. Алай а энди ары намазгъа киши джюрюмейди.

Мустафа Кемал паша Ататюркню буйругъу бла ол 1923 джылдан бери уа къралны музейиди. Аны эки этажы барды. Тюбюню кенглиги 70 метрди, башыныкы уа 33 метрди. Эки этажны да аралары бир-бирине ачылыбдыла.

Сейир неди десенг, тюркю джол устабыз Тюркен, шахарларындан хапар айтхан сагъатында къралны театрларын, не библиотекаларын, джазыучуларын, суратчыларын, джырлаучуларын, тепсеучюлерин сагъындамайды. Окъууну, илмуну, билимни къалай ёсгенлерини юсюнден сѣз айтмайды.

Ол себебден, биз да, нѣгерлерибиз да эригиб, тынгыларыбыз келмейди. Стамбулну атын эшитмеген къарачайлы къайда да табмазса. Тюркге кѣчгенлени барына стамбулчула деб къоядыла. Алагъа Къарачайда джыр этилгенди. Къарачайлыла эм багъалатхан къызларына ол шахарны атын атагъандыла. Ол себебден Стамбулну кѣрюрге, аны орамларында джюрюрге, адамлары бла сѣлеширге талпыйбыз. Артыкъ да бек Марджам, кѣзюме къараб:

— Ий, джетмейбизни Стамбулгъа! Атына уа, сенге айтама да, алай нек аталгъанды?—деб сорду. Менден эсе тюрк къатын иги джууаб этерин кылиб, анга кѣчюрюрге кюрешдим.

— Барынга да айтама, къонакъла, Стамбул эм бурунгу шахарланы бириди. Аны биринчи ташы къачан салыннганын, ким салгъанын киши да билмейди, билаллыкъ да тюлдю. Алай болса да алимлени, журналислени, тарихчилени джазгъанларына кѣре, анга тѣрт минг джыл болады. Бу шахар Босфор богъазны бойнунда джети дуппургъа тюшгенди. Аны кѣклюгю кѣзню алдагъан ариу сууу эки джаны бла орналгъан мазаллы шахаргъа къууат салады. Бу шахар ючюн кѣб миллетле, къралла къап тѣкгендиле. 1453 джылгъа дери шахарны аты Константинополь болгъанды, бир заманда Византия, Царьград да дегендиле. Андап бери уа тюрк аты Истанбулду. Сиз «Бу атны нек атагъандыла, аны магъанасы неди?»—деб сорасыз. Ары дери ол христианланы шахары болгъанды. Биз, тюркюле, анга «Истанбул» дейбиз. Алай демеклик: «Энди мындан ары Ислам бол!»—деген магъанада аталгъанды. Атагъанларыча, энди шахардагъыла, санлаб бирин-

ден кьалгъанла ислам динни тутадыла. Бизни динибизге бир-бирде динислам деб да кьоядыла, — деди.

Сёзюбюз теренден терешге кириб баргъанлай, малзаллы кёпюрге джуужкълашдыкъ. Къатын, ёрге кьобуб:

— Исмаил, былайда бир кесек сабырчыкъ болчу, — деди. — Ма энди бу кёпюрню кёресиз да!.. Къачан ишленгенин а билмейсиз. 1973 джыл 23-чю октябрда битгенди. Узунлугъу километр бла джарымдан атлайды, мийиклиги 70 метрге джетеди. Дунияда мындан уллу джангыз юч кёпюр барды. Муну сейирлиги неди десеңг, бу узунлугъу бла да, арасында беджени джокъду. Кёпюр 3 джылны ишленгенди. Кёпюрню дагъыда сейирлиги неди десеңг, Азия бла Европаны бир-бирине кьошады. Бу кёпюр бла мешина кече-кюн да тохтаусуз джюрюгенлей турадыла. Кюндюз ётген хар мешинадан эки минг, кече ётгенден тёрт минг лира аладыла. Былайдан узакъ бармай, тюкенчиле бардыла. Алада хантланы дамлы, татымлы этген затла сатыладыла. Сёз ючюн: татрап тузлукъ, гин, генедур, шибжи, сарсмакъ, сохап, кьозу кьулакъ. Сюе есегиз, элтиб кёрпюрюрге боллукъма, — деди.

Алай болса да бусагъатда ала кьайгъылы тюлбюз. Стамбулну кьыйырышдан кириб баргъанлай, аллай бош хабур-чубурлагъа акъылынг бёлюнмейди. Олгсунмагъаныбызны ангылагъанында, къадалмады. Ма, бурунгу шахарны эски юйлерине къарай, тар таш орамларына кириб барабыз. Аллыбызгъа чыкыгъан, ызыбыздан джетиб озгъан ариу мешиналаны санын биллик тюлсе. Эски юйлени башлары кызыл бла джабылыбды. Шахарда оюла тургъан, гитче тыгырыкчыкъланы да кёребиз, аланы къатында бир-бири башында сегиз, тогъуз къат мрамор ташдан ишленген ариу юйлени да эслей барабыз. Мында байгъа бай джетмейди. Орамлары бла отун, гардош машокла, салам джюклениб баргъан къадырланы, эшеклени, таб джюк машиналаны джетиб, озабыз. Кийимлерине эс бёлюб къарайбыз. Шахарларында джаш адамланы кийгенлерви бизден башха тюлдо. Чубурэтек, кьыркъмабаш, чачы боялгъан джаш тиширыучукъланы, институтлада окъугъан кызыланы кёребиз. Аякъларында мизтабан туфлилери болгъанла да бардыла. Билеклерин, кёкюрек башларын ачыб джюрюген кызычыкъла да асыры джунчумайдыла. Шахарда башына джаулукъ кысхан, бёрк къаблагъан да тюбемейди. «Кёрген кёргенин

этер», деб тюз айтадыла. Тюркюле Европандан, Америкадан мингле бла келген эркишилени, тиширыуланы кийимлерин кёредиле. Миллиондан артыкъ джаш адамла ол кьраллагъа джыл сайын хайыргъа джюрюдюле. Алада адамланы кийимлерин эслей болурла. Тюрк, къарачай да болсун, элдеде уа кийимлери бурундан узакъ кетмегенди. Шахарларыны кийгенлери, билимлери, азыкълары да башха тюрлюдю. Тюркде шахарла бла эллени башхалыкълары, адам ийпанмазча, алай уллуду.

Кенг, асфальт орамла кёбдюле. Стамбулну кьыйырыларында, тюз джерледе джангы мийик юйле ишленгендиле. Шахарны арасы былайды деб кёргюзюрча, талай джери барды. Уллу, мийик кемсиз ариу ишленген юйлеге да тюбейбиз. Мында, музейле, межгитле болмаса, кьалгъан зат бары адамланы кеслерини энчи молклерине сапаладыла: тюкенле, хамамла, школла, больницала, клубла, таб, театрла. Джерлени да кёбюсю байланы, джер иеленикиледиле.

Биз, аллай джашаугъа юренмеген адамла, басхан джерибизни да иеси чыгыб кьалыр да деб, кьоркьгъанча болабыз. Джер аны энчи молкю эсе, аны не айтырып ким биледи... Ушатамыды, огъесе «джерими тебледигиз» деб, айыбмы саллыкъды...

«Машалла» бизни келтириб, шахарны арасындан бир кесек жанлаб, «Акъ гюш» — деген кьонакъ юйню аллында тохтады. Эрлай ачхычларыбызны алыб, хар ким кесини тынчайыр джерине тебрегенлей, къабыргъасына: «Суун ичмегиз», — деб джазылгъанны эс-ледик.

Мында суула кьалын, тузлу, ичерге джарамайдыла. Тенгиз сууну ариулаб, шышала бла чыгъарыб сатадыла. Юсубюзге бир талай адам келиб, биз экибизге джити къараб:

— Ичигизде къарачайлы бармыды? — деб сордула. Кишиге да джетдирмей, Марджам, ышарыб:

— Тоба-асто!.. Нек болмайды?! Сыйлы кюнню хакъына, мен да, ма бу да къарачайлылабыз. Сиз а кимсиз? Кесигизни танытыгъыз, — деди. Тёгерегибизни алдыла. Вера Петровна, пёгерлери да, сейирге къарай туруб, сёз ангыламагъанларында, солургъа мекамларына кетдиле.

— Ашыкъмагъыз, Тукъум, Марджан. Бу шахарда биз сау юч кюнню турлукъбуз. Алай арыгъансыз, со-

лусагъыз, иги эди. Бир кесек сѣлешигиз да, аланы бар-магъа кѳююгъуз. Артда келе, тубей турурла, — деб, Вера Петровна, бизге къайгъы эте, баш этажына ёр-леди.

— Къайдан, къалай чыкъдыгъыз, зауаллы къара-чайлыла? — деб, алашаракъ, къуу адам, эркиши, ти-ширну да къолубузну тутуб, тубюбюзге шиндикле кел-тириб салдыла. Къонакъ юйню сакълагъан тюрклю кычырмай сѣлешигиз деб билдирди.

Кюн батаргъа кысылгъанды. Кѳкню чардакъ тубан кючлегенди. Джер-джерден кемелени, бир-бирде уа поездни кычыртхан тауушлары, урудан чыкъгъанча, тунакы эшитиледи.

Бети джаш кѳрюнсе да, тогъуракъ ишленген, башы чал болгъан, орта бойлудан эслиге тартхан, юсюнде акъ костюмю бла биреу, ёрге кѳбуб:

— Багъалы кѳонакъларыбыз. Сизден бери киши джюрюмейди, — деб башлагъанлай, Марджам, аны ауузуна чабыб:

— Сора сизденми джюрюйдю?.. — деди.

Джаш, джууаб этерге ашыкъмай:

— Мени атым Назимди, сиз да кесигизни танытса-гъыз, боллукъ эсе? — деди.

Кѳбуб, кесибизни ким болгъаныбызны билдирдим.

— Эгечим, Марджам, тюз айтаса, бизден да джю-рюмейдиле. Ким билсин, ол кесибизни хомухлугъубуз, не сансызлыгъыбызды деб айталмайма. Мадар табса-ла, сизге, туугъан джерлерине кече бла кетиб къал-лыкъла да кѳбдюле. «Джокъгъа мадар джокъ», дей-диле бизде къарачайлыла. Энди биз бююн анга мадар табарыкъбыз деб башламагъанма сѳзюмю. Биз сизден чыртда хапарсызбыз. Сизни радиогуз казна эшитил-мейди. Эшитилген эсе да, къачан, не кюн, не тилде сѣлешгенигизни биз билмейбиз. Сизни юсююзден газетлерибиз да джазыб юрешмейдиле. Джазаргъа ю-решгенле да — барыб, сизни кѳрмеген адамладыла. Ол себеден, ма аллах бергенча, келгенсиз, энди былай, бет-ден-бетге къараб, джукъну джашырмай, кѳошмай, тар-тынмай соруб, бир-бирибизден, эллерибизден тюз хапарлы болурек, деб келгенбиз. Былайдагъыланы тѳр-түсю Стамбулну кесини ичинденбиз. Къалгъанлары-быз хоншу элледен келгендиле. «Къалай?» — деб со-ругъа боллукъсуз. Сиз чынг алгъын келиб Анкара-гъа тюшгенсиз. Анда къарачай адамланы излегенсиз.

Аланы табалмагъанмысыз, мен аны билалмайма. Алай а анда къарачайлыла бла тубешгенсиз. Анкарадан бизге учакъ бла учуб келген экеулен сизни ненча кюн-ге келгенигизни да, айланыр джолугъузну да айтхан-дыла. Энди бизни джюрегибизни кыйнаб, кече-кюн да тынчлыкъ бермей тургъан талай сорууну джууабын билмей кетерик тюлбюз. Кѳонакъла, буйрукъ халда бу былай къаты нек сѣлеше турады, бу ким болгъанды? деб кѳлюгюзге келмесин. Сиз да тартынмай соругъуз. Биз да билгенибизни айтырбыз, билмегенибизни сиз да кечерсиз. Мен атымы айтдым. Мында университетни ёкюллюк бѳлюмюн бошагъанма. Бу шахарда он джыл-дан артыкъны ёкюллюк этеме. Мени атыма ёкюл деб кѳоядыла. Юйдегим бла джашайма.

Былайда олтургъанланы бири, ма ол санлы, тыкъ джаш Салафетин шахарда ишлейди. Ма ол кыйырда джаланбаш ариу кызыкъ да бошагъанды универси-тетни. Элде сабийлени окъугады. Экеулен автобуслар-ны джюрютюучюледиле. Къалгъанлада ишлеген, иш табмай тургъанла да бардыла. Къысхасы, былайда сиз тартыныр адам джокъду. Сиз кѳонакъсыз. Сизге бир айыб келтирмес ючюн, былайда таякъ уруша кирлик-ле, джанларын артха салмазлыкъла кѳбдюле. Сиз да ким болгъаныгъызны айтдыгъыз. Тукъум, сабий окъу-хан сыйлы ишди. Алагъа билим берир ючюн, кесинг билимли, акъыл юретир ючюн а — акъыллы болургъа керексе. Таб сен бизге ичингден кюлор затла чыгъыб къаллыкъ эсе да, былайда бизни сѳзюбюзню этерик, тѳреге берлик джокъду. Тартынмагъыз, джашла, сор-лугъу болгъан — сор. Кѳб тыймайыкъ, была джолоу-чудула, — деди.

Тѳрегегиме къайгъылы болуб къарайма. Ким бил-син, мен билмеген аз зат джокъду... Бир табсыз соруу сормагъа эдиле, — деб турама. Ауузундан киши сѳз чыгармайды.

— Ий, тохтачы, была сагъыш эте тургъунчу, мен бир сорайым былагъа. Мында бир джууукъ джетген адамы болмагъан къарачайлы сау Кавказда да табыл-маз. Саумудула? Къалай джашайдыла? Инджилемиди-ле? деб, бизни джюрегибиз эримейди дебми турасыз?.. Тоба, ма былай гыб-гыб эте, бир-бирде уа, тюз шекер-гырт сууда къалай эрий эсе, ма алай эрийди. Тююн а къайдан билликбиз? Энди сиз башха къралны, башха миллетни ичинде джашайсыз. Мындагыла — не джа-

шырыу, тюркюлеге, аланы кърал тамадаларына, шахарлада, элдеде оноучуларына айта турама — сизге айры къараймыдыла? Кеслеринден кемге санаймыдыла? — деб, Марджам, ёрге кёлтюрюлюб, джууаб сакълайды.

Биягыла тынгылайдыла. Назим ёрге кьобду:

— Эгечим, кьонагъыбыз, адам улу бары да бир къарындан чыгъыб къалмагъанды. Тиллери, диллери, миллетликлери башха кёбдюле. Бизни къарачайлыларыбыз юч кере кёчгендиле бери. Барысы да кёчгюнчюле 17 мингден аслам болгъандыла. Энди ала бары да мында джерли да, мекамлы да, маллы да болгъандыла демейбиз. Бери, бизникиледен сора, Кавказдан кёбмиллет къуюлгъанды. Тейри, инджилгенле да бар, джерсизле, таб, юйсюзле да бар, джаш адамла болуб, иш табмай, къарын джалгъа джарашханланы да кёребиз. Ол сеbebден бизникиледе да дженгил, басымы болмагъан, ачыулу, дертли адамла тамадалагъа, байлагъа аууз джетдирирге ёчдюле. Бир-бирле уа сёзюно ёлчелемей, артха салмай, кёзлеринде басадыла. Аны ючюн болур, Тюрк оноучулада да ачыуланганла, тебгенле, сюдге-джолгъа бергенле да боладыла. Алай болса да тилин, джоругъун билиб, кишиге бузугъун болмаса, тюрклерин тюзюне сыласанг, ала да сени бла кюреширек тюлдюле. Тиллери да кеслерича билебиз. Джорукъну да бузмайбыз. Таб паспортларыбызгъа да тюркюле деб джазгъандыла. Кёбюбюзюно атыбыз, тукъумубуз да тюркчады. Ала бла асыры демлешиб кюрешген джокъду. Ол сеbebден ала бизни кёрюб болмазча сылтау табмайдыла.

Мешина джюрютюучюлени бири, кьобуб да кюрешмей:

— Тейри, Назим, сен, ёкюлча, сыйдам сёлешдинг, бизни сёзге чемерлигибиз джокъду, алай болса да тюзюн айтыргъа дегенсиз, ачык сёлешейик. Была кеслерин кемсиз суйгенлери какъды да? Башха миллетлени барын да айры кёредиле демейме, ёзге асыры багъалатыб да кюрешмейидле. Назим, сен ёкюлсе, сенден кюрккъган да эте болурла. Мен оноучуларына, джорукъ сакълаучуларына айта турама. Былай джангыз бирини тюзюн терсине сылаб бир кёрчю... — дей тургъанлай, арты сюреме тартынчакъ устаз къызчык:

— Биз мында аз тюлбюз. Бизни миллетге санай эселе, къарачай тилде, таб ыйкыда бир кере да ра-

дио нек сёлешмейди? Газет нек чыкъмайды? Радио бла, телевизион бла къарачай джырланы, тартыуланы чырт эшитгенмисиз? Бизни тилде джангыз бир китаб чыгъыб билемисиз? Къарачай элдеде сабийлеге школда къарачай тилни нек окъутмайдыла? Не джашырыу, бу затлары бизге сансыз къарагъанларып кёргюзмеймиди?.. Мени анда ишим джокъду, ёзге бир-бирде эртден, ингир да американ музыканы, аланы кычырыкъларын бергенлей турадыла да?! Мында уа аны, аскер бёлегинден сора, халккы джашамайды. Биз а, айтыуларындан, кёббюз. Тюркде, айтыуларындан, 80 мингден артык къарачайлы джашайбыз. Тюзю, бир кесек чачыларакъ тюшгенбиз. Сора бизни джюрегибиз не бла кёлтюрюллюкдю? — деди.

— Иги къыз, ала бизни кьолубуздан келлик затла тюлдюле. Джеринден, къралындан кыстамай тура эсе да, табу эт. Бизни, аллах айыб этмесин ансы, не джырыбыз, не башыбыз... Биз къачан да чырмалыучу, насыбсыз миллетбиз. Бизни кёлюбюзге джетген кыйынды. Энди биз да бир сорайык багъалы кьонакъларыбызгъа: кьонакъла, джанларым, кёзлерим, биз сизни сыйыгъызны кёргенибизге ишек этмегиз. Эркинлигигиз уллу болгъанын хаман чертгенлей турасыз. Ол газетлеригизде, китабла да джазылады, дейдиле. Тюзюн айтыгъыз, керти да неге да алай толу эркинлигигиз бармыды, огъесе ала субай сёзлемидиле?

Марджама бу соруу ётдю. Ол, олтуруб чыдаялмай, меннге да кёз джетдире, кьобду:

— Джаш, сен, билими болгъан адам, аллайла нек сёлешесе?! Бизде эркинлик субай сёзмюдю сора? Сен аны неге къараб айта тургъанлыгъынгды, бир айчы!

— Кьонакъ, эгечим, мен соргъан этеме ансы, сизде эркинлик джокъду, демей шойма да?!

— Айта тураса! Айтханны ёзге кёзюнде чёбюмю барды..

— Марджам, айта эсем, сора джууаб эт: ма бу уллу кьонакъ юй бир тюркюлюю юйюдю. Аны юч гитче мешиначыгъы, эки автобусу барды. Кесинге эпчи мюлкге ма быллай бир-бири башында мазаллы юй алыб, аны кьонакъ юй этиб, хайырын хурджунуна салыргъа, дагъыда алты автомобиль алыргъа, айтчы, сени эркинлигинг бармыды?.. Мында минг кьой сатыб алыб, тогъуз-он сюрюучюню джалчы этиб, кьой кьош къурагъанла бардыла. Кьонагъыбыз, багъалы эгечибиз, сиз

юйдегини, Тукъум бла сени демейме, сизни къралда кимни да аллай эркинлиги болгъан бармыды? — деб, кёл кенгдириб, орнуна олтурду.

Къайсыла эсе да табсыз соргъаннга санадыла. Мен сёзюмю былай башладым:

— Назим, сени ёкюл болгъанынг танылыб турады, сёзге чемерлигинг, джорукъну билгенинг аламатды. Сеннге айыб джокъду: «Кимни арбасына минсенг, аны джырын джырла», деген эски къарачай сёзю сеп мында унутмай тургъанынг танытдынг. Биз бери ёкюлле бла даулашыргъа деб келмегенбиз. Мени кесими къыйынлыгъым уллуду. Мен къойнунда, эмчекде сабий болгъан кюпледен башлаб, бютеу юйдегимден айырылгъанма. Ала бери, Тюркге, кетгенлери бла тас болуб турадыла. Алай болса да сен соргъандан сора, сорууларынга джууаб этерге керекди. Бизни къралда, бюгюнню Кавказда, кёб этажлы, мазаллы юйню кесине энчи миолкге сатыб алыргъа, бир джангыз къарачайлыны огъай эсенг, кимни да эркинлиги бармыды?» — деб сораса. Джокъду! — дейме. Энди минг къойну сатыб алгъан огъай эсенг, кеси кютюб ёсдюрюрге да эркинлиги бизде бир инсанны да джокъду. Кёлюнге джетдимми?! Энди сен да, ашхы ёкюл, мени сорууларыма джууаб эт: Минг къойну бир кюн сатыб алалгъан, сахарларыгъызда аллай кёб этажлы мазаллы юйлени сатыб алалгъан къарачайлыла кёбмюдюле? Джангыз бириши атын айтчы!

— Сора мен кёбдюле дедимми? Адамла! Эшитемисиз мени сорууларымы терсине буруб тебрегенин? Сен тюз тюлсе. Мен алай айтмагъанма.

— Тохта, багъалы ёкюл, мен ёкюл болалмагъанлыкъгъа, сабийлени окъутургъа кюрешеме, кёргеними, билгеними, эшитгеними эсимде туталама. Сизде, сёз ююн, алайды дейик. Мингишер къойлары, аллай тоханалары ненча адамны, кимлени барды? Сен бир айтчы, бир юйдеги тюз кесини мангылай къыйыны бла аллай сатыу эталлыкъмыды? Хо, эталлыкъла табылгъан огъуна этсинле. Неге керекди бир юйдегиге минг къой? Бир къою, таб, тауугъу, джатар орну болмагъанла уа сизде къаллай бирдиле? Юч-тёрт башлы юйдегиге эки джюз бёлмеси, сегиз-тогъуз этажы болгъан мекам а неге керекди? Миллионла бла адамла тар тыгъырыкъладан чыгъалмай айланган заманда, ол юй бир юйдегиге асыры тойгъанлыкъ тюлмюдю? Эки къолну хур-

джунга уруб, бармагъын сууукъ суугъа тийирмеген биреу, миолкюн, рысхысын къайры атаргъа билмей, эсрик, хауле болуб айланады, биреу да, кечеси, кюню да бурнундан къаны келиб, белин тюзеталмай ишлей тургъанлай, юйдегисин асыраялмай, дыгалас бла ачлыкъда, джалангачлыкъда джашайды. Ёкюл, бу уа тюзлюкмюдю? Сен мынга къалай къарайса? Сен ёкюлсе!

Ёкюлню джанына тийгеними билдим. Аны бети хыны къан алды. Амалсыздан акъ костюмуну тоймелерип тешерге кюреше, ол энтда ёрге къобду. Алай а мени сорууларыма джууаб этмей, дагъыда былай сорду:

— Къонакъ, сизни эркинлигигиз уллу болгъанын билеме. Кърал тамадаларыгъызны джыйылгъан джерде, газетледе ачыкъ сёгерге эркинлигигиз бармыды, аны бир айтчы. Сёз ююн, партиягъызны, аны Ара Комитетин? Баш Советигизни? Министрлени? — деб, мыйыкъ тюбюнден ышара: «Энди уа къонакъланы ёрге къобмазлыкъ этдим», — дегенча, махтаныб тегерегине къарады.

— Бу бизге къадалыб нек къалды, мынга не керекди? — деб, Марджам мени къулагъыма шыбырады.

Барына да эшитдире:

— Билмеген соргъан адетди, — дедим. — Багъалы ёкюл, кёлюбюзге джетмеген кемликлени, терсликлени, джангылычланы айтыргъа да, джазаргъа да толу эркинлигигиз барды. Ийнанмай эсегиз, радиобузгъа, джыйылыулада селешнюбюзге тынгылагъыз, киноларыбызгъа, телевизорларыбызгъа къарагъыз. Газетлерибизни окъугъуз. Алада кемлик сёгюлемиди, сёгюлмеймиди? Министрледен башлаб, сёгюллюк сёгюледи. Тыйышлы болмагъан ишинден къысталады. Ол алайды. Сиз бизни партиябызны Ара Комитетин, Къралыбызны Баш Советин сагъындыгъыз. Тюз айтаса, газетлерибизде сен аланы сёгюлюб кёрмезге боллукъса. Сылтауун а билмейсе, джапынга тиймесин. Партияны Ара Комитети бютеу партияны разылыгъы бла айырылады.

Биз билиуден, халкъгъа рахатлыкъ излеу, аны джашауун кюнден кюнге игден иги этиу, билимин ёсдюрюу, миллетлени араларында шохлукъну бегитиу — партияны биринчи борчларыдыла. Бизде партия халкъдан къуралгъанды, халкъныкъыды. Бизде адам джекген байла, бийле джокъдула. Баш Совет дейсе сен. Депутатха халкъ эм иги, эм ышанган, тюзлюк ююн арха турмагъан адамланы сайлайдыла. Аланы борчлары

да башха тюлдо. Терсликлери болган депутатланы уа, таб, Ара Комитетде адамланы да керти джапгылычлары ачыкъ айтылады. Алапы тюзетирге унамагъанланы, педа тюзетир хыйсаблары болмагъанланы ишлеринден чыгъарадыла. Ала дагъыда халкъ бла сорушмай, андан разылыкъ алмай, халкъгъа оноу этмейдиле. Сора, мубарек, биз къаршчы болургъа нек керекбиз? Бир айт! Багъалы ёкюл, былайда да сеп мишген арбангы джырын джырлагъанынг ташылыб турады...

Ёкюл андан теренге кирмеди. Джылы келген къарасакъал къарачайлы ёрге къыйналыб къобду, терен ахсыныб:

— Къонакъ, сени чамландырыргъа излеб сормайма, джюрегими кемириб тургъан затны сорама. Бизни аллах джаратханды. Биз муслиманбыз. Джашауубуз да, ышаниганыбыз да динди. Сизде онгсузла аздан аз бола баргъанлары, миллет айрылыкъ да кете баргъаны, ёсиб келген тёлү билим алгъаны, сизни да ала ючюн уллу джоюлмагъаныгъыз ууакъ къым-тымла бла бизге ачыкъ бола барады. Сау болсунла, сизни къралгъа тюз башчылыкъ этгенле кимле эселе да! Ала сизни айры кёрмейдиле дейсиз, болур... ёчешмейме.

Алай а джюрек безими айтмай къалай тэзейим: Сизде «дин бла кърал бир-бири бла къанлы джаудула», — дейдиле. Дин тутханынгы ажымсыз билселе, джунчутадыла. Ораза тутханы, намазын этгенни уа таб тюрге джыргъа боллукъдула, деб эшитебиз. Къолунда къураны болгъаны табсала уа, аны къурутурукъдула, — деб ийнадырыб турадыла. Бизни джюрегибиз ма аны себбли сары суу болуб турады. Бир-бир къарачайлыла сизде радио сёленгенни эшитедиле. Джашаудан тарыкыгъан болмагъанын айтадыла. Джаратхан аллахны сизге бир хатасы джокъду: джер тебениб уллу заранмы тюшеди? Ертен джайылыб, эллеригизни, шахарларыгъызнымы кёсеу этди? Огъесе аланы тенгиз къобубму басады? Адамларыгъызны эмина кирибми къырады? Не хатагъыз барды! Къысхасы, аллаху тагъала сизге аман кёз бла къарамайды. Аны сизге зараны, хатасы джокъду, сора сиз муну бла быллай бир нек кюрешесиз? Анга ийнанганланы къурутуб нек барасыз? — деди къарт.

— Ах, мен джарлы, ий, ол хапаргъа бир тышгыла, эшитемисе? Нек тышгылаб тураса? Огъай, бир айты-

гъыз, дин тутады, къуран окъуйду деб, кимлени къуртхандыла?! Аны ючюн тюремеледе азаб чекгенле кимледиле?.. Къайсы элледедиле ала? Бир айтыгъыз, биз да бир эшитейик! — деб башлады Марджам чыдамай. — Ма, менн кесими къарт атам апендиди. Къуран да окъуйду, ораза да тутады, беш ууахты намазыны бирин да къыймайды. Сюйген дин тутады, сюймеген тутмайды. «Сюймеген — бал-джау да ашамайды» деб тюз айтадыла. Аныча болгъа эди къайда да хар къарачайлыны сыйы... была ётюрюкдюле Школларыбызда динни окъутмайдыла. Ол кертиди. Аны биз соргъанбыз, сизде да окъутмайдыла, — деб, тебиб тебрегенин ангылаб, кёзюм-башым бла билдирдим.

Къарасакъал къобуб, башын булгъай:

— Эгечим, кесинги аллай бир нек къыйнадынг аны ючюн? Ол хапарлапы эшитгенликде, ийнаныб, джюрегибиз кемсиз къыйналгъан эди. Тёзалмай сордум. Энди ангыладыкъ. Кесинги къарт атаңг, дин тутхан огъай, апенди да болуб, къуран да окъуб тургъашлай, анга айыб салгъан джокъ эсе, сизге да ол кёлекке болмай эсе, сора аны не сёзю барды?! — деб, таб соргъанына сокърапнганча кёрюндю.

— Энди сорлугъу болгъан бар эсегиз, тартынмагъыз. Биз кёб турмай кетерикбиз, — дегенимде, къарачайлыла бир-бирине къарашдыла.

Ёкюл энтда къобду.

— Менн энтда бир сорлугъум къалгъанды: Динни юсюнден айтды келин, сау болсун. «Сизни миллетлигиз къалмагъанды. Къарачай тилде сёлешиу тохтаргъа джетгенди. Къарачайлыла энди тогъуз-он джылдан орус болуб бошарыкъдыла» — деб да кёбледен эшитебиз, газетледе окъуйбуз. Мынга да, багъалы къонакъла, сиз джууаб табарыкъ болурсуз, — деб, хиликке этгенча, кюлюмсюреб, меннге къарай олтурду.

Марджам джууаб этерге тебрегенинде, кесим унамадым.

— 40 джылны мындан алда къарачай элледен къарачай устазла санлаб бир тюбей эдиле. Алгъынлада къарачай тилде китаб, газет да чыкмай эди. Радио да джокъ эди. Энди къарачай тилде уллу газет чыгъады, хар джылда джети-сегиз китаб басмалапады. Къарачай тилни къарачай элледен окъутадыла. Таб, энди Къарачай шахарда устазлыкъ институтда къарачай тилде къарачай устазла хазырлагъан бёлюм ачылгъан

ды. Сора айтыгъыз, мубарекле, къарачай тил къалай упутулады?! Миллетлиги тас болгъанды деб аллайла-гъамы айтадыла?! Бу къралда сиз да аз тюлсюз. Ай-тыгъыз энди, къарачай тилде не бар эсе да? — дегенимде, динни юсюнден къыйналыб соргъан къара-сакъал:

— Бизни уа къой да къой!.. — деб, терен ахсынды.

Дагъыда талай бирни сёз тохтаб къалмай, соруула, джууабла кимни разы, кимни ишекли этедиле.

Алайдап кёлтюрюлюб эки джол айырылгъаннга джетгенлей, биз саламлашыб, «Акъ гюн» деген къо-накъ юйюбюзге ашыгъыш кетдик.

* * *

Ючюнчю кюн Назим, бизни, тылмач къатынны, да-гъыда талай нёгерибизни биргесине алыб, мешина бла богъаз къыйырына элтди. Мийик минаралары кёксюл кёкге ууланган межгитленни къатлары бла озуб бар, радио бла къурап окъугъанларын, азан къычыргъанла-рын эшитибиз.

— Кёре болурсуз минараланы башларына тагъы-лыб тургъан радиоланы... Энди апендиле, ары мишиб кюрешмей, радиогъа джазылгъанни окъутуб къояды-ла. Ма, ол тенгиз богъазны арасы сюремде ол башы, садакъча, джити ишленген, ингичге тегерек къала ма-таллы межамчыкъны эслеяламысыз?.. Ай, юйюнге, ма ары къарагъыз, кюнбатхан табагъа. Ол тенгизни ичин-де къалай, не ючюн ишленгеннин эшитгенмисиз? — деб бнягъы уллу кёллю ауаз бла сорду.

Тенгизни ичипде межамчыкъны эследик. Ол къала-ча ишленгенди. Эслеб къарасанг, бек ариуду. Тюз тёппесиндеги джити алтын таякъгъа ушайды.

— Тынгылагъыз сора, къонакъла, джанларым. Айтыуларындан, Тюркде бурун бир патчахны, кёз ти-ерча, аллай бир кемсиз ариу къызы болгъанды. Ол, джыланладан къоркъуб, таб ашдан, джукъудан айы-рылгъаннга джетгенди. Тюшюнде джылан уруб кёр-генди. Атасы — патчах — джылан кирмез деб, бу те-нгизни ичинде темир бла кючлю цементден ма бу къа-ланы ишлетиб, джангыз къызын джумушчулары бла анга джыйгъанды. Джашай тургъандыла. Қъыз, къор-къуб, аны ичинден чыгъаргъа унамагъанды. Атасы, аңасы, джууукълары, къайыкъла бла келиб, кёрюб

тургъандыла. Джай джетгенинде: «Мени джангы джю-зюм ашарым келеди, терк келтиригиз!» — деб буйрукъ бергенди. Джумушчулары кетиб, тереклени тюбюнде гитчерек четенчикге джюзюм джыйыб, кеслери къал-къыб къалгъандыла. Бир заманда илгениб уянган-дыла. Четенни джюзюмлери бла алыб, къайыкъ бла къызгъа джетдиргендиле. Қъыз, четенни башындан ашай туруб, ингирде къалкъыб къалгъанды. Кече че-тенни ичинден уу джылан чыгъыб ургъанды. Қъыз ёлгенди. Аны нек айта тургъанлыгъымды?.. Сиз къалай суйсегиз, алай айтыгъыз, джер тюбюнде да, кёкде да, сууда да джазыуудан къутуллукъ джан джокъду, — деди.

— Назим, хапарынг сабий таурухха ушайды. Тю-зюн бир айтчы, — дегенимде, ол, ушатмай бери, меннге айланыб:

— Бизни небиз да сизге сабий оюнчамы кёрюнеди?! Қъонакъ, аны атына ол кюнден сора «Қъыз къаласы» деб аталгъанды. Аны юсюнден китабла джазылгъанды-ла, джырла джырланадыла, узакъдан къонакъла ке-либ къарайдыла, — деб, джанына тийгенин билдирди. Тюркню эм бурунгу, эм уллу шахарында биз айланыр ючюн къалмадыкъ.

Бизни «Тоб къабы» деген эм уллу музейге элтдиле. Анда Тюркню бютеу патчахларыны кийимлери, орден-лери тизилибдиле. Аны бир бёлюмюнде, Мухаммат файгъамбарныкъыладыла деб, сакъал тюгюн, аны ал тишин, басылгъан саз топракъда аякъ ызын, къылы-чын, кийимлери болгъан киритли алтын кюбюрчюкню кёргюздюле. «Алайгъа кириб, ол затланы кёргенле на-сыблы боллукъдула», — деб хапар чыгъаргъанлары ючюн, узакъ къралладан кёбле келедиле. Алай а ары киргени ючюн деб, бир джангыз асхакъ, сокъур, не тилсиз, неда ёксюз сау болуб, тюзелиб кетмегенди.

Стамбулда биз кёрмеген межгит, музей, ариу джер къалмай, толу тёрт кюнню айландыкъ. Бизни кёрюрге адамла келир ючюн къалмайдыла, соруулары да сыйын-нгысызды. Алай а, не келсин, бизге джангы хапар айтхан кёрмейбиз. Стамбул шахарда ючюнчю кюн тенгле-рим бла Қъонакъ юйю биринчи этажында телевизор-гъа къараб тургъанлайыма, «сени чакъыргъанла бар-дыла», — деб, эшикке чыгъардыла.

Қъарасам, омакъ кийинген, адам арасындан атла-гъан биреулен сиреледи. «Мени чакъыргъан сен болур-

муса? — деб, къатына барыб, къол тутама. — Къарачайлымыса?» — деб, тартына-тартына сорама.

— Мен къарачайлыма, сени хапарыңгы эшитиб келеме. Мен Къандауурланы Ильясны джашы Залимханма. Атамы атасы Бекир болгъанды. Сеннге тюбемей къалма деб къадалгъанларында келгенме, ненге жарарымы уа билмейме. Мен Башюйюк элден, Конья шахарны къатындан кечгенме бу шахаргъа, — дегенлей, къалай эсе да биягъы джюрегим къайгъылы болду. Мен къаллай хапар боллугъун билмейме, ёзге бир джангы зат эшитиб къояргъа тебрегенме!

— Айыб этме, мында не ишлейсе? — деб соргъанымда, аллында Башюйюкде мухтар болуб ишлегенин, арта ёкюллюк окъугъанын, энди уа Стамбулда мекам ишлеген джерде оноуланнга тамадалыкъ этгенин, юйю, юйдегиси болгъанын айтды. Экибиз ушакъгъа кирдик. Юйюне къонакъгъа чакъырыгъа бек тыкъ болду. Мадарсызлыгъымы айтдым. Тамбла нёгерлерим бла самолёт бла Анкарагъа барыб, алайда бир кече къалгъандан сора, Москвагъа учарыбызны билдирдим. Юйдегими, адамларымы хапарың тизе тебрегенлей: «Энди аладан чырта хапарыңг джокъмуду?» — деб сейирсинди. Сёлеше, сёз сёзю айтдыра, атасы Башюйюк элде эм аллындан башлаб, мухтар болуб, кёб джылны ишлегенин сагъыңды. Атасы, анасы Хафиза ёлгенлерин, кесини тамада эгечи Елмесхан сау-эсен, бююн да Башюйюкде джашагъанын билдирди. Ахыры, джукъ сезаллыкъ болсакъ, энди быладан болушлукъ боллугъун таныб, тиледим.

— Сизни заманыгъыз кетерге джууукълашханды. Бююн да нёгерлерингден айырылыб, мени бла Коньягъа баралмайса. Не этерикбиз... Сиз джолоучусуз. Бери ёмюрюгюзде бир келгенсиз. Анасын, къарнашлары, эгечин излегенге, къолундан келиб, болушмагъан — сора ол адаммыды!..

— Бу ашхы адам бизге болуша айланады деб, Марджам бла танышдырдым. Ол да асыры къууангандан кёзлеринде ойнагъан джыламукъларын къол джаулукъчугъу бла сюртдю. Залимхан бизни ышандырыб, къууандырыб кетди. Дженгил-дженгил атлаб Вера Петровнагъа кирдик. Аны юйчюгюнде экеулен олтуруб, сёлеше турадыла. Бирин таныдым: ёкюл Назим, экинчини ол танытды: Хайурулла, анасы чечен, атасы къарачай, узун, чырайлы джаш.

— Была сизни сакълайдыла эртденли, Тукъум, — деб, Вера Петровна, экибизни да къолтугъубуздан алыб, хант юйге тюшюрюб ауузландырды, кесибизни да ашхы керегибизни берди. «Сиз ораамы тутасыз, мынча кюнню олтуруб бир джылы шхууур, дамлы хант ашамай?.. Юйдегизге, Къарачайгъа, не айтыб барлыкъсыз, теригиз сюегизге къатыб?!. Аны айыбы меннге келлигинден хапарыгъыз бармыды?!. Ол да алай болсун, Тукъум, сени ёкюлюнг тели джаш тюлдю, алай а, ол бизни сюйгенча, аллах аны алай сюйсюн», — деб, сизде сёз бар шойду да... Эслеп сёлеш... Аны бизге иш этиб сынатыргъа ийген эселе да, билмейбиз...» — деди. Мен да айыб алдырмазгъа сёз бердим. Марджамы уа, джюрегин къыйнамай, къалай билдиррге дыгалас этиб: «Эшитемисе, ол къутсуз халиси болгъан адам бла сеп кёб сёлешме, болсунму?» — деб соргъанымда, ол, кёзюме къараб: «Джюрегиме мизни сукъганча ачыу этсе уа, къалай тёзерикме?» — деген болмаса, башха сёз айтмады.

— Не десенг да, сен бир тиширыу, ол а бир башха къралчы, эркиши, сагъыш эт, ушагъыусузду.. — дегенимде, «хот!» — деб, башын силкди. Барыб алтынчачны юйюнден кесибизге чакъырдыкъ. Джашла, Вера Петровнаны да ала, барыбызгъа разы болуб, онгсунуб тургъапларын таныдыкъ. Ол къарачай тилни толу ангыламагъанын да чертдим, не келсин, аны къулакъгъа алмадыла. Аны да чакъырдыкъ. Тёртююз да стол джапына олтурдукъ.

— Мен джангы танышама къонакъла бла. Ичигизде башха миллетден да къыз барды, сора «бир кёрюгюз», деб алыб келеме, — дей, Хайурулла, къолан портфелден бал эрикле бла къызыл алмаланы чыгъарыб, аллыбызгъа салды.

— Сизни кёб заманыгъызны да алгъанма. Бир кесек джаныгъызны да къыйнагъанма. Къонакъла, кечмеклик тилерге келгенме, — деди джунчуяракъ Назим.

— Сен, кечмеклик тилерча, бизге не этгенсе, хата джокъду, — деб, субай сёлешдим.

— Ма, партияла бизде да бардыла, аны ючюн бизни кёлюбюзге джукъ келлик тюлдю. Сёз ючюн, Тюркде бусагъатда оптёрт тюрлю партия барды. Мен тюзлюкню партиясындама, Хайурулла тенгим а миллет эркинликни партиясынданды, — деди ёкюл.

Мен сорама:

— Назим, айыб этме, экигиз эки тюрлю партиядасыз. Аланы башхалыкълары неди?!
Хайурулла секириб ёрге кьобду, алайсыз да уллу джити кёзлерин андан да бек джандыргъанча кёрюндю:

— Анам чеченли, атам къарачайлы болгъанын сизге ёкюл айтды. Мени къанымда чечен, къарачай кыз да ойнайдыла. Чеченлиге ушаб, ётгюрлюгом барды, къарачайлылагъа ушаб, басымлылыгъым барды. Ачыулана, соруша да билликме, деб айта турама аланы барын да. Партияларыбызны башхалыгъын а мен айырттайым, — деди Хайурулла.

— Къой, къой, атлары бирер тюрлю болгъанлыкъгъа, мен алада башхалыкъ танымайма. Бизни партианы башчысы Демриельди, Хайурулланыкъыны тамадасы уа Эжевитди. Ол да, ол да болумлары, хыйсаблары, ангылары болгъан, ырысхы кьоннган юйдегиледен чыкыгъандыла. Хар бири кеси онглу болса, къралны кьолуна кеси джыяргъа сюеди, ма башхалыкъ буду, — деб, ёкюл аны сёзюн бёлдюрдю.

— Огъай, тенгим, тюз айтмайса. Мен тыпчы бла тюзюндюрюр хапарыбызны айттайым. Мени ашхы нёгерим бар эди. Кёб болмай, джюрек ауруу аны кьоратды. Тёрт башлы ууакъ юйдеги юй бийчеси Анисатны кьолунда къалды. Къурман байрамгъа ыйыкъ къалгъанды. Къурманнга кесерге кьой алалсам деб, джанымда саулай да парам он мингди. Ол бизге бир орта кьойну багъасыды. Арабин, тенгими ёксюз юйдегиси къурманнга къалай тюберикди деб, хапар билирге юйюне барама. Джарлы Анисат адам танымазча болгъанды: эки кёзюн джыламукъ кюйдюрюб, теренден къарайдыла. Бетинде къашыкъ бла бир къаны джокъду. «Эркишиси болмагъан юйге кюн тиймейди», — дейдиле тюркюле. Ол кертиди. Мени къараб кёргенлей, арбазда сыгын кесе тургъан Анисат кычырыкъ этиб джылады. Джаланнгач, азгъын сабийчиклери келиб, аны узун этеклерине чырмалдыла. Эски чепкен этекни джырмаклары бла онгнган сабий бетчикле, Анисатны сазбет джыакъларын джуууб келген джыламукълары мени баш тюклерими кьобардыла.

— Анисат, къурманнга не оноу этиб тураса? — деб тартына-тартына сордум. Ол, джууаб эталмай, талай бирни турду. Соргъаныма артда кесим да сокъурандым.

— Хайурулла, оноу эталмагъанма. Оноу этерикни

биздеп кьоратхан бизни не болумда кьойгъанын кеси биле болур, энди бизге гурушха этерик болмаз... Ма бу кёзюме битиб тургъанлапы ач этмей, гюпахларындан бир кьутулгъа эдим. Ансы къурманны-ишни аллах кеси кечсин, унутуб бошагъанма, — деб, терен ахсынды.

Апы балаларыны болумларын кёргенimde, джюрек ауузума бир зат тыгъылгъанча болуб, джыламукъларымы кючден тыйдым. Джанымда бютеу лирамы да чыгъарыб: «Анисат, анангы сютюден халалды, ма, къурман кюн бир кьой ал да, бу сабийлени бир тойдур», — деб узатдым. Бу болумгъа тюзюб къалгъанына Анисат энгда кычырыкъ этиб джылады. Мен да, кесими тыялмай, кьолджаулугъум бла кёзлерими джабыб, эшикке мыллыгымы атдым. Ызымдан чыгъыб: «Аллах бла тилейме, сени да юйдегинг барды, сабийлеринги ауузларындан юзме, ма, ары ал», — деб кьадалды.

— Сабийлерим бар эселе, алапы аталары сауду. Аллыкъ болубму бергенме сора!.. — деб, тыгъылыб, сёзюмю кючдей эшитдире, юйге ашыгъыш кетдим.

— Ма, кьонакъла, сёз ючюн, бизни партиабыз ма былай болурубузну излейди, — деди Хайурулла.

— Аны партианг излемейди, сен кесинг излейсе. Мен аны тюзге санамайма. Сёз ючюн, мен капек да берлик тюл эдим, — деди ёкюл. — Сиз Хайурулланы джумушакъгъа, мени къатыгъа, кызгъанча, партиаы хатерсизге санай болурсуз... Энди, келигиз бир ойлашайыкъ. Анисатча инджилгенле къралда азмыдыла? Кёбдюле. Сора аланы хар бирине, Хайурулла, сен он мингишер бериб бараллыкъмыса? Бирине бериб, бирине бермесенг а, джюреклерин кыйнарса, ол да гюнахды. Айтдырмай кьоймай эсенг, Анисатны юйдегисин ёксюз этмезге, джарлыланы, фактырланы бай этерге сюйсе, джаратхан аллахны кьолундан келмей къаллыкъ тюл эди, дейди мени партиам. Ол терс айтады дерик табыллыкъмыды муслиманнга киндиги кесилгенлени ичинде? Бир айтчы сен! — деб, ёкюл Хайуруллагъа хыны къарады.

— Ма, кёре болурсуз, багъалы кьонакъла, Назимни партиасында муслиманланы кыйынлыкъ джетген онгсузлагъа джюреклери къалай эригенин!.. Мен берсем, ол берсе, къалгъанла берселе, биз а мингле, джюз минглебиз... Ол кёб ёксюзге болушлукъ болмазмы эди... Сени партианг къралгъа тамадалыкъ этгенли, бир джа-

нгыз онгсуз онгмагъанды, — деди Хайурулла, хар бирибизни кьолуна кызыл алмаларындан тутдура. Бир кесекден: «Кеч болгъанды, сиз джолоучу боллукъсуз», — деб, кёлтюрюлдюле да, биз да ашыгыш чыкдык. Джылы джангур ууакъ себелей турады. Къайда эсе да джашнаб, кёк кюкюрегенинде, Хайурулла, ызына айланыб:

— Къоркъмагъыз, джангур эртденблагъа турмай ачыллыкъды, — дей, экиси да кёз туурабыздан ташайдыла. Биз да ызыбызгъа къайтдык. Сёз ангыламагъаны ючюн болур эди, Вера Петровна хапарларын асыры излеб кюрешмеди. Мен да ала джангы хапар билдирмегеплерин айтханымда, «Сау тапгъа чыгъайык, тынчайыгъыз», — деб чыкды...

Бир заманда къарасам, танг белги бериб турады. Ашыгыб, пёгерими уятама. Нёгерлерибиз кириб, хар ким тюрк базарлада, тюкенледе не алгъанларын, сабийлерине саугъаларын кёргозюб махтанадыла.

Аланы кёргенинде:

— Ах, биз туудукълагъа не алыб барлыкъбыз? Атлыны, Гоккаджаны, Советджаны, Стамбулну сафийлерине, къалгъаулагъа уа?.. Ах, мен джарлы, оюннга къалгъаубыз, — деб, кёлю бла сагъышланды.

— Марджам, не джашыруу, мени къайгъым аланы унуттургъанды. «Ассылары» ким эсе да, ол бизни юйдегиден хапар билирге керек эди. Не келсин, сау хапары чыкмайды. Таб сау болса да, ол эндиге серкъарт боллукъ эди, — деб сёлеше тургъанлайыма, ашаргъа чакъырдыла. Андан чыкгъанлай, кетерге заман джетгенин айтдыла. Энди эки сагъатдан, Стамбулдан узакъ болмай, биз, самолетха миниб, Коньягъа кетерге керекбиз. Аэропортха да сау сагъатлыкъ джолду. «Акъ гюн» атлы къонакъ юйню джумушчулары бла, бизни ашыра келгенле бла саламлашыб, айырылыб тебрегенинде, къайсы эсе да бири ызыбыздан:

— Къонакъла, къоркъмагъыз. Екюл Назимни къарны ауруса, Тюркде къарачайлыланы да къобарлыкъды. Билими, тирилиги да болгъан, джерни тюбю бла джюрюген бир алтаякъды. Ол къуру махтангандан да излерге кюреширкиди бир мадар. Ол ызыгъыздан Анкарагъа келирге айтхан эсе, кесигиз кёрюсюз, — деб кычырды.

Анга да ийналмадым. Ким биледи, бир башха къралда ёсен, джашагъан, махтанчакъ адам сени кы-

йынлыгъынгы бек къулагъына алады. «Машалла» бизни аэропортха терк джыйды. Алайда тюрк учакъгъа минерибизни айтдыла.

Джыйырма тёртючю башы

Тюркде биз кёб тюрлю хапарлары эшитебиз. Сейирсинебиз, таб, ийнапырыбыз келмейди. Ма аланы бири. Хар джыл сайын радио бла сёлешипиб, газетлеге джазылыб, бютеу шахарлагъа, элlege къодулаб, эм ариу кызыланы къралны ара шахарында уллу театргъа джыядыла.

Къараб, сынаб, ариулукъ бла биринчи орунну алгъан кыызгъа уллу саугъа, алтын медал бериледи. Алайгъа кърал тамадала да келиб къарайдыла. Ары 18-ден 24 джылны арасындагъы кыыз кызыланы джыядыла. Биринчи ёчно алгъан кыыз бузмагъан ариуду. Ол не алаша, не узун, не токъ, не да азгъын эсе, ёч алаллыкъ тюлду. Ауурлугъу болмагъан, ингичгел, къалычач, субай, шатык санлы, тири, уялчакъ, бети кыызара тургъан кыыз болургъа керекди. Адамла бла сёлеше билген, ушагъулу, ариу кийген, юч-тёрт къралны тилин билген, тигерге, бичерге, хантха уста болургъа керекди. Биринчи ёчно алгъан кыыз бла къралны тамадасы Кемал Ататюркню къабырыны къатында суратха тюшедиле.

Биз бу хапаргъа ийналмагъанча сейирсине тургъанлай: «Кетер заман джетди!» — деб билдирдиле.

Тюрк учакъ, алашатын учуб, Измит, Бейпазари, Гюдюл шахарчыкъланы башлары бла баргъанын энтда кёрдюк. Шахардан алты километр узакълыкъда аэропортха тюшдюк. Къагъытларыбызгъа, чемоданларыбызгъа къараб бошагъынчы, энтда бир сагъат кетерин айтдыла.

Алайда ууакъ-тоек сатылгъан юйчюкню къатында къара сахтиян тапчаулагъа таяныб солуйбуз.

Бу арт кюнледе къалай эсе да апамы кёрюрюмден тюнголе тебрегенме. Аны джылында сау тургъан санлаб бир тюбейди. Бери кёчгюнчю да, ол ачлыкъ, джалангачлыкъ сыпар ючюн къалмагъанын айтадыла. Къуру атам ачыуу да боллукъ эди аны сындырыб тёрт бюклерге. Ексюзлерине уа аны джюреги къаллай

бир эрий болур эди... Алайсыз да асыры саулугъу болмагъанын меннге ненча адам айтханды.

Экинчи джапы бла, сагъыш этсек, ол мында думг болуб нек къалды?.. Къыз болса, гаремге алдыла, сатылды, дер эдик, джаш болса, джалгъа кирди, аскерге алынды, дер эдик. Ёксюз юйдегили, рахың, джыллыгъы келген къатын а кимге керек болгъан болур...

Сатыллыгъы, эрге барлыгъы джокъ... Ол табылургъа керек эди... сау болса... Сау болмаса да, къайда басдырылгъанын бир адам кѳрген болур... Аны къарачайлыла басдырлыкъ болур эдиле... Энди мен аны Тюркге келгенине да ишекли бола тебегенме. Эгечим Гоккаджан сау болур. Алай а не эри бла къайда эсе да бир сансыз джерде къалыб кетгенди, неда къайсы байны гаремине тѳшгенди, къайдам... Алай а ол да бу сагъатда къарт къатын болургъа керекди. Гаремде аллайланы ёмюрлюкге тута болмазла... Къарнашчыкъларым, — хоншуларыбыз, Халитлары айтханнга кѳре, саулукълары болгъан сабийле эдиле. Окъуулары, усталыкълары джокъ, ала кимде эсе да джалдадыла. Бирер къарангы джалчыны ким сан этиб, эсиңде тутарыкъды? Не болгъан эсе да, Ассыны юсю бла ачыкълаңныкъ болурламы?.. Тюркде джашагъан къарачайлылада аны хапарын эшитмеген хазна адам табылмаз.

Ассы дегенликге, аны тюз аты Джашау болгъанын, ол кеси кишиге артыкълыкъ этмей, зорлукъ, терслик бла кюрешиб тургъанын да биледиле. Энди, не этерик эсек да, аны соруулайыкъ... Ол кечюу джылны аягъында келгенин, аллында уа аны юю: атасы Батыр, къалгъанлары «Самсун» кеме бла келиб, Копьягъа тѳшген эдиле, дедиле. Таб, Джашауны мында къалыр актылы болмагъанлай, кимши эсе да излей, сора келгенин бизге айтдыла...

Эшта, бу тѳгерекдегиле аны биллик болурла деб, кеси кесиме кѳл эте, терен сагъышлапа тургъанлай, бизни нѳгерлерибизни да «Ени» къонакъ юйге элтдиле. Хар ким джатар джерине джарашхашлай, биягъы тынгысыз, сѳйюмлю Вера Петровна кирди:

— Къобугъуз! Барыбыз да тѳбюнде ресторанны бир уллу юйюнде тюрк тойгъа къараргъа барабыз! — дегенинде, тюзю, мен асыры онгсунмадым. Мени джюрегимдеги той тѳйюлдю, алай а бары да барадыла, айырылыб къалай къалайыкъ... Биз да ёмюрюбюзде бир тюрк той кѳргенликге, не боллукъду... Марджам.

меннге сездирмезге дыгалас этгенликге, жѳзю къарайды... Уллу да къызмай бардыкъ. Джаш адамла уллу залны толтургъандыла. Алларында сценада джангыз экеулен олтурадыла: джаш бла къыз (кюеу бла келин). Къызны юсюнде омакъ акъ чепкени, акъ туфлилери, билегинде талай алтын бууунлугъу, акъ джабычукъ башы бла бойун джабадыла. Бети уа ачыкъды. Джашны юсюнде костюмю, акъ кѳлеги, къара галстугу, джаланбаш. Экиси да къара шипиле, чырайлыла. Экиси да бир-бири къатында олтуруб, залгъа, адамланы алларында тебсегенлеге къараб турадыла. Бир-бири бла сѳлешмейдиле, бир-бирине къарамайдыла. Тебсегенле уа джашладыла. Юслеринде къуру да кийнучю тюз костюмлары, бир-бири билеклеринден тутуб, тѳгерек болуб, ѳрге чыңгай, полгъа тобукъларын джетдире, бир онг джанларына, бир сол джанларына барадыла. Арлакъда эксулеп сыбызгыгъа ушаш бирлепи джызылдатадыла. Бир токъал битген, къашхабаш а, кюлюм-сюрѳб, эки таякъчыкъ бла мазаллы даурбазны кѳзюкѳзю дюнгордетеди. Харс ургъан джокъду. Эки джаш тиширычукъ, джаланбашла, узун чепкенлери бла оюулу сахан табакъла бла тогъузушар-онушар стаканны келтириб, олтуруб къараб тургъанланы хар бирине тутдурадыла. Ичлери уа къызыл белги суудан толубду. Чагъырмыды, огъесе не затды, билалмайбыз. Марджам, билегимден тутуб:

— Эслеб къарачы. Хар узатхап адамы стаканны алгъан да этеди, эшта, былада къайтаргъан адет болмаз, ичген да этеди. Кѳремисе, стаканларын бошатыб къоядыла. Сейир неди десенг, ичген адам сахан табакъгъа ачха атады. Тыш къралдабыз, сѳйген, сѳймеген бар, кеф этсенг, айыбды, шо, тилейме, ауузунга салсанг да, ичиб къойма, — деди.

Аны ачыулапдырыргъа излеб:

— Тохта, сора ичмегенлей ачхамы бердирликсе меннге?! Ичмесенг, айыбды, халкъ къараб турады. Ичиб, ачха тѳлемесенг, андан да айыбды. Ичерикме, — дедим. Адамлапы ючюшер, бешишер лира, таб, онушар атханлары да кѳргюздюм.

Кѳзюу бизге джетди. Бир джонулгъан стаканны толтуруб, къыз, меннге узатыб, ышарды. Не боллукъ эсе да, бу ариу къызны разы этейим деб, солуууму алмай агъызгъанлай, Марджам: «Сеннге сѳйсенг, айт, сѳйсенг, къал!» — деб, ахсынды. Къыз аны кесине да ал-

лай бир стаканны тутдурду. «Бу нек ышарды меннге хадауус... биягъы Марджамы тебдирирге башлагъанды», — дедим ичимден.

— Огъай, джарлы... Ачханы, аллах... аллах... Ма бусагъат къолунга тутдурайым, ичерик а тюлме... Мен муну ичмейме... — деди ол, мен этген къоркъуу къайгъылы болмай.

— Шекер суу, эшта, сен ауузунга салгъан болмазса... Ол огъай эсепг, тамагъынгдан къуюб тураса да!.. — дегенлейме, ол тилине джетдирди, уртлады, ичипе джутду, стаканны, тюзю, эки солуб, ичип бошатды. Кёзюме къараб: «Сеп къуджурса... бу керексиз чамынгы былайда да къоймайса», — деб, эринлерин сюртдю. Сахапына опушар лираны атдыкъ.

Тебсеучю джашланы ауушдургъанла кёб чыкъдыла, алай а биягъы тебсеулери, биягъы дауурбаз таууш, джангы юйдегиленигенле уа, биягъынлай, тилсизлеча, сёз айтмай олтурадыла. Саханига хар ким къарыуна кёре атады. Джууукълары, тенглери, хопшулары ачханы къызгъанмай, таб, махтаныб, он, джыйырма тюмен атхапла да боладыла дейдиле. Тюзю, биз аллай чомартны эслемедик бу тойда. Ол джыйылгъан ачханы джангы юйге бередила.

* * *

Алкын кюнорта болмайды. Кёксюл кёкде акъ булутла аздап-аз болуб барадыла. Биз, алайдан къобуб, эшик аллына хауагъа чыкъсакъ, «Ени» къонакъ юйню аллы къарачайлыладан толу. Айтханыча, Залимхан, излеб табыб, ёкюл Назимни алыб, айтханыча, джетди. Мени кёргенлей, Залимхан:

— Зауаллы къарачайлы!.. Бу къонакъ юйюбюзню аты «Джангы» болгъанлыкъгъа, кеси эскиди. Сизни кибик багъалы адамларыбызны салыргъа мындан маджал юй табмагъанмыдыла, хадауула!.. — дей келиб, къолубузну тутду. Сора алайда къабыргъасына «Насыб» деб джазылгъан уллу автобусну къатына элтди. Алайда дагъыда «Мурат», «Анадол» деген гитче мешиначыкъланы къатында да бир талай адам сиреледиле. Мени эслеб, келиб, къол тутуб, ийнанмагъанча, кёзюме битедила. Тиширыула уа Марджамы къучакълайдыла, тегерегипе басынадыла. Адамны кёблюгюнден къайсыны бетине къараргъа, къайсын таныргъа би-

лалмайма. Къарт да, джаш да, эркиши, тиширыу да басыныб келгенлерин кёре турама. Эшта, айтханымча, «Ассыны» хапарын соруб, аны юсю бла тынч табыллыкъ болурму...

— Багъалы Тукъум! Аз да, кёб да сени апанг Аси-ятдан, таб, эгечинг Гоккаджандан былайды деб айтыб къояргъа тюз хапар билген табылмайды. Ассы дерге аллахдан къоркъама, Джашауну юсюнден бир шыкъырт эшитгенни бирин къоймай Залимхан бла мен бютеу Тюркден джыйыб келгенбиз. Быладан бёлюнюб кесинг излерге мадарынг болмагъанын айтхан эдинг. Была уа тамбла кетерикдиле, деб тыхсыгъанынгда, ма, кёре болурса, быланы сеннге тубтирге келтиргенбиз, — дегенде, аланы кимле болгъанларын да толу билгинчи, разы болуб, бюсюреу этиб, экисини къолун джангыдан тутдум.

— Къонакъла, сизге: Тукъумгъа, Марджанга, таб, алтынчачыгъызгъа да айта турама, бизге джангы Эресейден, бюгюннюгю Къарачайдан, аны джашауундан биз билмеген иги хапарла айтыб, бизни къууандырдыгъыз, аны ючюн къозгъагъанма мен адамланы. Игиге игилик эте биз да билебиз. «Бурибуз бла суу ичмейбиз». Биз да ангылайбыз, бизни да ангылайдыла, — деди Залимхан. Назим да къошулду:

— Мени дюргенге, дженгилге, тынчлыкъсызгъа санагъанла кёбдюле. Алай а аны ючюн къыйналмайма. Тюркюле айтханлай, «Акъыллы оюм этгинчи, тели суудан ётер», — деб, айланабыз юр-сюр эте. Не да болсун, кишиге кесибизни теблетмейбиз. Ишлерге, окъургъа, тириликке, джигитликке да оздурмайбыз. Ма энди, ахыр, джукъ тюзеталлыкъ эсегиз, соругъуз былагъа.

Келгенледе меннге хапар айталлыкъла къайсыла болгъанларын билирге излейме.

— Сорууну Джашауну юсю бла башласакъ, таб болур, аны билгенле кёбдюле дейсе, — деб башлады Назим. — Джашау Тебердиде Майылланы Батырны джашыды. Анасы Хаджар огъурлу адам болгъанын айтадыла. Эгечи уа — Хаджат. Анасы, атасы да, ол дунияда джандетли болсунла, эртде ауушхандыла. Хаджат былайдады, тохта, ашыкъма, барын да танытырыкъма, кесими таныйса, сёзде бир-бирибизге темирчилеб да бир кёрюшгенбиз. Ма былайда мени негерим Залимхан, кимди? Къандауурланы Бекирни джашы Ильяс Башнойок элге тамада болуб тургъанды. Мында

аллайгъа элни мухтары дейдиле. Бюгюн былайгъа келиб тургъан Залимхан ол кишини джашыды, энди Стамбулда мекамчыла бла ишлейди. Белгили адамны джашыды. Чанакъкъалада сиз болгъансыз. Анда Шамиланы Шамил бла, аны тюрк къатынчыгъы бла сёлешгенсиз. Аны эки иги джашы барды. Экисин да Шамил, къоймай, сеннге тюбетирге ийгенди. Гиластанланы Махаметни джашы Мусса, ма, тюз аллынгда сюелиб тургъаннга айтама. Анасы Зубайда. Коньяны къатында, Сарайёнгю деб, уллу эл барды. Анда фабрикде ишлейди. Ёзге кимни айтайым? Къарапинарда Шонайланы Майылны джашы Ибрахим къой джалда кёб джылланы тургъанды. Къатыны Тюйме. Джашлары: Азамат бла Харшим да, аталары бла джалчылыкъ этгендиле. Аталары, аналары ауушхандыла. Харшим къыйынды дейдиле, аллах кеси болушсун, ол келалмагъанды. Азамат былайдады. Ма ол кёк бёркю олду. Была билмей эселе, сора Тюркде аланы киши да билмейди,— деди. Мен излегеними эптда бир кере эслерине салдым. Автобусдан тюшалмай тургъан бир къатын мени чакъыргъанын билдирдиле. Назим, Залимхан, мен, Марджам алда, ызыбыздап да талай адам басынуб келедиле. Ичине киребиз. Мешинаны джюрютгеп джаш, «Кирмегиз» деб, къычыра тургъанлай, сыйынганла ичине сугъулдула.

— Бала, сенмисе Джашаупу излеген? Ма бу кёзлерим бла кёргенме аны!— деб, чалбаш, рахын къатын мени къучакълар мурат этгенинде, аны къобарыб къыйнамай, ийилиб, кесим къучакълардым. Джыламукълары ойнадыла.— А джаш, айта кир, ол сени къарнашчыгъын болурму эди?— деб, джыламсыраб сёлешди. Огъай десем, билген хапарын айтмай къояды деб къоркъгъандан, кёзюне къараб алдадым:

— Амма, туугъан къарнашым тюлдю. Ол бла мен экидебиз.

— Ах, бала, ол а сеннге ушамай эди, кёзю джанган, джити, ётгюр джаш, юсюнде кёк чепкени, кюмюш къамасы, джанында окъа бауу бла героху, джылытырауукъ башлы чурукълары, тоба, орта бойлудан эсли джаш эди. Ол бери нек келгенини юсюндеп тюрлю-тюрлю хапарла джюрюй эдиле. Бир къаууму айтханнга кёре, ол кеси сүймей тургъанлай, атасы, иги борбайлы киши, юйдегиси бла Тюркге кёчюб кетгенди. Анасына, эгешчигине тансыкъ болуб, чыдааялмай, ала-

ны излей келген эди, дей эдиле. Бир къаууму уа: мында къарачайлылагъа джетген ачлыкъны, джалангачлыкъны, учулукъну эшитиб, бизге болушургъа излеб, джууукъларын, танышларын ызларына къайтарыр мурат бла келген эди,— дейдиле. Тоба, тюзю уа, бир кемсиз ариу къызы сүйюб, алама деб, белги бериб тургъанлай, къызы юйдегиси, аны да алыб, Тюркге кёчюб кетгенди да, ызындан сюрюб келгенча, алай чыгъа эди хапары.

Бу бир затла сезгенин билиб, мен, чыдааялмай, былай сордум:

— Амма, багъалы амма, кёчген къызы атасыны, не апасыны атларын айталлыкъмыса?

— Огъай, бала. Ётюрюк харамды. Джашау а джанган джулдюзча бир эди, халкъны къызы умутлу болуб, апга термиле эдиле. Аны мен ма бу эки кёзюм бла печик кёргенме, ёлгенлерими ол дуняда джандетде алай кёрейим! Огъай, бала, ийнанмагъанлыкъ-затмы этесиз? Аны хапары узунду. Къайда эсе да адам сойгъанды деб да эшитдик. Мыртазакъла сюнгюлени артындан тиреб, тюрге алыб бара эдиле— деген хапар да джайылды. Тюрмени чачыб чыкъгъанды да, къайда эсе да таулада бугъупуб айланады, дедиле.

— Амма, энди бу хапарла кертидиле, алаймыды? Мен, иш этиб, аны ючюн келгенме,— дедим джалыныб.

— Оу, сен а... Сора болмагъанпы къайдан табыб айтырыкъ эдим! Тоба, аны акъылы бёлюннген ким эсе да бир къыз а болгъанды. Джашаугъа кюу этиб, хукметден къоркъуб, адам учхара джерде таралтыучан эдиле. Таб мен да алапы талайын биле эдим. Энди унутханма апсы.

— Амма, чыртда унутубму къойгъанса?.. Юч, тёрт сёзюн айтсап да, аны меннге магъанасы уллуду. Бизге андан уллу игилик этерик тюлсе!— деб мен да, таб негерлерим да къысыкъ. Амма эптда терен ахсынды, къан тамырлары кёберек къаралдым болгъан къоллары бла бетин бизден джашырыргъа кюреше, былай башлады:

Гоккаджан эте... анангы кюсей,
Тюшгенсе темир тузакъгъа.
Джаныгдан сүйген къарачай таула
Къалдыла сенден узакъда...

«Ассыса» дейле, сени сояргъа
Тауну, тюзю да къармайла,
Аны сезгенча, сууукъ толкъунла,
Ах, кече, кюн да сарнайла...

— Къюгъуз-къой... Мени къартлыгъымда мындан бек къозумагъыз, — деб, джунчуб, дженги бла джыламукъларын сюртдю. — Балам, сен къонакъса, билмейсе. Ол бизге джюрек ауруу болуб къалгъанды. Сагъыш эт, ол чыртда унамай тургъанлай, юйдегиси бери кетиб, анда кеси къалса, суйген-къырылгъан къызына термилсе... Қелиб, мында не анасын, не къызын табмаса, не этсин!.. Тоба, тиширыу башым бла, мен да, джангылмазма деб, кесиме базмайа, — деди дагъыда.

— Амма, арабин, Гоккаджан ким болур эди? Мени Тюркге кетиб тас болгъан эгечими аты да Гоккаджан эди, — дедим.

— Бала, алай нек айтаса?! Джашау бла экидеме дейсе да, сора туугъан эгечинги аны суйгени этесе... Қъатышдыра тура болурмуса?

— Огъай, амма, бек тюз айтама. Джашау джууукъ да джетмейди, аны мен таныгъан да этмейме.

— Сора мени чал башымы кере тургъанлай, харам сёзю нек айтдын? Ётюрюк харам болгъанын а билирге керексе. Бурун, бала, ётюрюкню айтханны ауузун силтиден этилген къара сапын бла джуугъанла болгъандыла дейдиле. Сау къаллыкъла, тюз этгендиле. Аллаждан кечмеклик тиле, — деди.

— Мен сенден тилейме кечмеклик, алай айтмасам, сен бизге Джашауну хапарын, кююон сагъыныб кюреширик тюл эдинг. Мени эгечимден а хапарсызса... Нее?

— Бала, кюудеги Гоккаджан сени эгечинги деб къояргъа къыйынды. Сау Қъарачайда огъай эсенг, мен джашагъан элчикде да джети Гоккаджан барды. Алай а джыр кёчоуню сагъатында этилгенди. Ол джыллада Гоккаджан джетген къыз болгъанды.

— Амма, мени эгечим да акъыл-балыкъ болгъан къыз эди ол кёзюледе. Аны ючюн ишекли болабыз, — дейме, аны ийнандырыр ючюн. Адам арасына джетишген, узун къара габралы джаш, берлакъ атлаб:

— Биз эки къарнашбыз, тюз айтасыз, Сабир бла мен, мени атым Джанкирди. Биз джангы хапар айтырыкъ тюлбюз. Қъонакъланы былайдан къачан кетериклерин биле эди да, атам Шамил «ашырыгъыз» деб ийгенди. Унутуб къоя эдим: «Ассы» деб анга бош атагъанларын айтады. Кимге эсе да тюбегенди, кеси айтыу бла, Джашау, тюрмеден къача барыб, кеме бла да, ат бла да, таб джаяу да кёб джолну тауусуб, Болга-

рияда къарачайлыланы хапарларын эшитиб, алагъа базыб, алагъа ышаныб кетгенди, дейдиле, — деди.

— Былай сагъыш этеме да, эшта, «Ассы» Коньягъа келген болур эди, нек десенг, аны атасы Майылланы Батыр, къатыны, къызы биринчиле бла келгендиле, алай а Коньягъа тюшгендиле. Алайдан аланы кёбюсюн джангы къарачай элге элтгендиле. Ким элтгенди? Залимханны атасы Қъандауурланы Бекирни джашы. Ильяс элтгенди. Ма, Залимханны кесинг танийса. Бюгюнге дери да бир кере тюбег сёлешгенсиз. Стамбулда джашай эсе да, атасындан ол бир джукъ эшитмей къалгъан болурму?.. Башююкге келмей, башха элге тюшген эселе да, Ильяс, кёб джерге джолочу болгъан, эсли адам, бир затла сезген болур эди, — деди ёкюл.

— Назим, мен сеннге тюбег, телефон бла, танышланы кючоу бла ма бу адамланы былайгъа келтирирге айтхан эдим. Сени болушлугъунг бла бары да джыйылды. Сен, иги кесекден бери ёкюл болуб ишлегенинг себебли, кёблени танийса. Мен ажымсыз билалгъанымы айтайым. Қъонакъны адамлары: анасы Асият, эгечи Гоккаджан Башююкге къачан да келмегендиле. Ол ажымсызды. Қъарнашчыкъларын эсгерген, тюзетиб хапар айталгъан да джокъду. «Бир ёксюз джашчыкъла ачыкъ сынагъан эдиле. Аналарыны эгечи къарай эди. Ол да ауруй, джата, къоба түруучан эди, джашчыкъла да аны джумушуна чаба эдиле. Бир кече ол насыбсыз тиширыуну, джин зараны джетиб, бир джаны къурушуб чыкъды да, ыйыкъ да бармай, термилиб, джан берди, дейдиле. Айхай, джокълукъну юсюне да алагъа не дохтур, не дарман, не адам болушлукъ болмаса, не этсин?! Тамада джашчыкъ, кимни эсе да терек бачхасына кириб, алмада джырта тургъанлай, иеси юсюне чыгъыб къалгъанды да, адамыча, къыркъыб, тулукъ этиб, элтиб, мыртазакъланы къолларына тутургъанды деб, хапар джюрюдю. Гитче къарнашчыкълары къайры думп болуб къалгъанларын, аланы атларын киши эсгералмайды, — деди.

— Ала бизникиле болургъа керекдиле. Сора Гоккаджан а? Анам? Былагъа не къычырыкъ этейик? — деб тургъанлайыма, биягъы ёкюл сёзге къошулду:

— Қъонакъ, Залимхан сагъынган джашчыкъла, къалай суйсенг, алай айт, сени къарнашчыкъларынга ушайдыла. Ассыны атасы, юйдегиси Башююкге тюшген эдиле дегенле болдула да?! Сора аллай джигит

джаш — «Ассы» дегенлери, былайлада айланыб, Башпоюкде юйдегисин джокъламаймы къойгъанды? Сора ала бла келген сени адамларынг да, атасыз, узакъгъа кеталмагъандыла, бир элчи хоншулары, танышлары баргъан джерге сюркелгендиле. Джашчыкъла сени кърнашларынг болсунла. Эгечинг бла анангы уа, сен джюрегинги кыйнама, башха джерледе излерге керекди. Алагъа да, сагъыш этсенг, гитче, онгсуз сабийлени кююб, бир уллу кыйыплыкъ джетмей, табхан аналары, уллу эгечлери къайры кетерге боллукъдула?!

— Назим, сен адамны тюшюндюрюрча селешесе, ол сагъышла мени акъылыма да келгендиле. Энди биз билалмагъан неди? Гоккаджан «Ассыны» тапыгъанмыды? Ала мында бир-бирине тюбеялгъанмыдыла «Ассы» не болуб къалды? Гоккаджан къайдады? Апамы ханпары да белгисизди, — дегенимде, мен айтханнга сёз кюшмай, ёкюл ёкюллюгюн бардырады:

— Къонакъны айтханып эшитдигиз. Энди билгени болуб, сёз кюшаллыкъ бармысыз? — деб сорду ол джыйылыб келгенлеге.

— Барбыз. Мен да айтырым болуб келгенме. Къарапинар элде джашайма. Мен билген затлашы тизе-йим: Шонайлары Майылны джашындап туугъанма. Атамы аты Ибрахим. Кесими атым Азаматды. Апам — Тюйме. Къарнашым Харшим тешекдеди апсы, келирге бек термиле эди. 1905 джылны къачы эди. Болмагъанча бир ачы суукъла келгенлери эсимдеди. Хаман хыны джангур джибите эди. Ол заманда мен кесими эгерген, чалкы тутаргъа кюрешген джашчыкъма. Харшым да, мен да атама болушабыз. Ол а, Кемал деб, бир уллу байны къой кюшунда къой кюте эди. Биз барыбыз да аллахха кюуллукъ этген адамлабыз. Бюгюн кесибизге табып излемей, къртлыгъыбызда билгенибизни тюзюча айтыргъа керекбиз. Кемал джити адам эди. Омакъ кийине эди. Сауутун, сабасын тешмей эди. Кёбюсюне ат белинде айлапа эди. Къачда, экинди тюгел джетгинчи, элибизни огъары джанында сыртчыкъда бир омакъ кийинген джаш, къамасы, героху бла, юсюнде кёк схарла ченкени, кююш керекли атыны башында адеж тутуб, эл таба эниб келгенлей, мени эслеб, мурукку этди. Не да болсун, Кемалны сорду. «Аны тишируу мени эгечимди» — деди. Кемал а бу артда къатынчыгъын, биз эшитгеннге кёре, сатыб алгъанды. Къатынчыкъны атына Гоккаджан дей эди-

ле. Къарачай тишируучукъ эди. Ол мекамлада аны дагъыда беш къатыны бар эди. Тюзюн айтыргъа керекди, Кемал бизге хыны тюл эди. Биз да бурнубуздан къаныбыз келгенча ишлей эдик, ол да хакъчыгъыбызны уа бериучен эди.

— Кемалны чакъыр, — деди. Аны юйде болмагъанын айтханымда уа, ол, «Гоккаджан юйде кеси эсе, къара да келчи» — деб, юч сомлукъну узатды. Къууаныб, барыб айтдым. Гоккаджанны бети кызарыб: «Къарачайлымыды?» — деб сорду.

Мен юйден чыкыгъанымда, ол арбазгъа джетиб келе эди. Гоккаджан отоунда кеси болгъанын айтханымда, атын илкичге тагъыб, кюлун герохуну къабындан алмай, эки джанына къарай, гузаба атлаб, Гоккаджанны отоуна кирди.

— Атам да, биз да кюйла къайгъылы болдукъ. Арадан сагъат да кетгинчи, Кемал пашаны келиб, юйюне киргенин эследик. Атын арбазда ат илкичге илиндирген сагъатында, алайда джерленген акъ аджирни кюрюб, сейир болуб, джан-джанына къарай, бек ашыгъыш юйге кирди, — деб, Азамат сол уууртунда сотур бола башлагъан кютурчугъун сылайды. Меннге да ачы болуб:

— Сора уа? — деб кёлтюртдюм.

— Къарачайлы къайыны бла ашай, иче тура болур эди. Эшикге кишилери къарамады. Гоккаджанны ол уллу кёллю Кемал паша да, талай кюндеши да кююсюнмей, сындырыб, инджитиб тургъанларын биле эдик. «Къарнашы келгенине аз кюуанмады», — деб, атам бизни бла селеше тургъанлай, кёз байланды. Юйледе джау чыракъла джандыла. Атам «джанлы къатылма-сын», — деб, тура-туруб, бир алада бир тууайлайды. «Итлени сынджырдан ий», — деди да, ийдим. Кесибизни тыгъырыгъыбызгъа кириб, «бисмилла», деб, былай гырджыннга узалгъанлай, юйден ачы кычырыкъ чыкъды. Атам, аууз къабыны кюлунда тургъанлай, сескелениб кюбду. Биз да кёлтюрюлдюк. Атам:

— Къычырыкъ — эркиши тауушду. Аллах сакъласын ол эки адам бир-бирине илингенден! — дей тургъанлай, къонакъ, къамасын кынына сугъа, чартлаб чыгъыб, арбазда керилиб джатхан къара гаммешни юсю бла секириб, атына илинди. Ит мыллыгын атды. Акъ аджир, эки ал аягъы бла тиш туруб, кишнеди. Сора, кёзно кысыб ачынчы, джаш къара кечеге ташайды.

Чабыб юйге киргеникде, кьатынлары юсюне басып, кьычырыб, Гоккаджанны чачын-башын джулкьа тура эдиле.

Кемал паша джерге сойланыбды, билеги уа арты бла тюшгенликге, бармакьлары кьамасына кьарышыб тура эдиле. Кьаны тохтамай, баралгьаны барыб, юйно тюбюнде кюйюзню кьызыл-ала этген эди. Эрлай атам, Кемалны да, тюшген билегин да алыб, файтону бла полисге тебретгенинде, эки кюндеши, бетин джыр-таргьа чабыб:

— Уялмагьан, кьанчыкь! — дей, Гоккаджанны миндирмей, тюртюб, артына аудурдула. Биз да, кьайгьылы болуб, маллагьа, юйге да адам джаулукь этиб, айыбы бизге кюрелмесин деб, алайда кьалдыкь. Атам кечени бир заманында кьайытды. Кемал эс джыйгьан эди, билегине уа этер мадар табмадыла апсы, дохтургьа бютеу мюлкюн да берлик эди, ёзге кьаны кёб кетиб, джанына ышанмай эдиле. Экинчи кюн ёлююн келтириб басдыргьан эдиле. Мен эсгералгьан олду.

— Азамат! Джашау керти да Гоккаджаны туугьан кьарнашымы болгьанды? Апы сиз билирге керек эдигиз, бир арбазда джашагьансыз.

— Огьай. Гоккаджан атасыз болгьанын айтычан эди. Гитче кьарнашчыкьларым ёксюз кьалгьандыла, «джарлы онгузучукьларым» деб, Кемал паша юйде болмагьан кёзюуледе сарнаб джылагьанына тюртюле тургьанбыз. Джашау а ёксюзге-ишге ушамай эди, бек бёгеклиги болгьан джашча кёрюне эди. Кеси да иги бишген джаш, Гоккаджандан иги огьуна тамада кёрюне эди...

— Не болуб кьалды да Гоккаджан артда? — деб, джаным джюрек аузума тыгьылыб сордум.

— Кеси кесине кьараялмай, кюндешлери да кюн сайын кьозуб, табалаб, джашау бермей эдиле. Ёлаламай, термиле тура эди. Бир тынч, огьурлу кьаратон кьатын, бир кюн арбазгьа келиб:

— Мени сабийим джокьду, кесимме. Юйчюгюм, азыгьым барды. Мен тюрк тиширыума. Сууаблыгьы ёлген анамы, атам болсун, мен бу насыбсызны, былайда ёлтюрмей, юйюме элтиб кьарарыкьма, — дегенинде, кюндешле: «Ары бир кьорат бу джийиргеншлини, нохта бауунгу да берирбиз», — деб кьойгьан эдиле.

Экинчи кюн кюндешле, бир-бирине джетдирмей:

— Ах, джарлы сен, керта элтирикди дебми тура

эдинг! Аз суймез эдинг! Сени кибик кёлтюрем генезирни сора ол башынамы урлукь эди!.. Хиликке этиб айта тургьанды ол сени хонталыгьынгы, мынгьраулу-гьунгу таныб.. — дей тургьанлайына, тюрк кьатын, джангыз ат джегилген арбачыкь бла келиб, селеше да турмай:

— Энди сиз муну джокьламагьыз. Мени кьайда джашагьаным да сизге керек тюлдю. Мен болгьанча болур бу да! — деб, бизге гёджебсиниб, бурулуб бери да кьарамай, алыб кетген эди. Ма андан сора биз Гоккаджанны не кьараб кёрмегенбиз, не айтыб эшитмегенбиз. Не джашырыу, эдегилеге тынгьласанг а, «Джашау Гоккаджанны тосу болгьанды», дейдиле. Мен ёзге зат айталлыкь тюлме, — деди.

Кёзлериме кьан чабды. Дуниям кьарангы болгьанча, арабин, эс ташларгьамы тебрегенме деб, кесиме кёл этерге кюрешеме...

Азамат иги хапар айтмады. Алай а башымда кьазан кьайнатыб тургьан тамада эгечим байгьа сатылыб, бир талай кьатынына кюндеш болуб келгени, аланы ичинде джашауу кьарангы кече болуб тургьаны, ызлай-излей барыб, Батырны джашы Джашау аны Кьарапинарда юйюн табханы, тюбешгенлери, эри юсюне келиб кьалгьанында, Гоккаджаны чыгьар мадары болмагьаны, ол чурум бла Джашау Кемал пашаны сермеб, ёлтюрдюм деб, кече аты бла кьачыб кьутулгьаны, ма, бюгюн да табылмай айланганы белгили болду.

Мында мени джюрегими джазар, кёлюмю басар зат болмазлыгьын биле башладым. Энди анамы, Хусейни, Сафарны, Алымны излерге керекме. Заман а джокьну орнундады. Айхай, хар атлагьанынга ачха керек болады. Мында бет да, намыс да, адамлыкь да, таб акьыл да ачханы кьатында джукь да тюлдюле. Ачхалы эсенг, сенден онглу, сенден насыблы джокьду. Тюркюле, «Акьылсыз адам — ачхасыз бочха», — дейдиле. Акьыл бла ачханы сыйлары теп-тег болуб тургьанын кёре болурсуз...

Мен, кьарачайлыланы кёзлерине кьараб, кеслерине джукь айталмагьанлыкьгьа, кёлюме кёб затла келедиле. Тюркюле бары да хыны, кьаты адамладыла деб киши айтмайды. Аланы он юлюшден тогьузу кеси кьыйыны бла джашагьан ишчиле, малчыла, сабанчыла, чабакьчыла, джалчыладыла. Ала миллет айырыб кюрешгенча кёрюмейдиле. Кьолларындан келсе, тюз

адамгъа болушурукъдула, зманлыкъ излерик тюлдюле. Алагъа иелик этгепле уа ёмюрде не чомартлыкъ бла, не джумушакълыкъ бла махталыб, хазна адам эшитген болмаз...

Марджам, мени бу осал хапарланы эшитиб кьойгъаныма кьыйналыб, кёлюмю басаргъа кюрешеди: ышарады, чам этерге дыгаласды, бир башха соруула сорады. Айхай, мен кесими зор бла къалай ышартайым?

Залимхан, къатыма келиб:

— Тукъум, кьонакъ, былайда бизге хапары бла болушурукъ энтда биреулен барды. Ол элинден, Башюйюкден да толу хапар айтырыкъды. Атам къачан эсе да ол элни мухтары болуб тургъанлыкъгъа, эрте ауушханды, мен да андан кетиб, Стамбулда ишлегеним себепли, бююн сизге толу хапар айталмагъанымы билдиргенме. Сеннге айтама да, Мусса, келчи сен берлакъ, айт билгенинги Башюйюкден, кесинги элинден да. Эки эл да бир-бирлеринден узакъ тюлдюле, — деди.

Сол джаягъында зугул табы бла орта бойлу алакёз джаш, ашыкъмай, меннге джууукълашды, бир кесекни, сагъышланганча, баш энише къараб туруб, назигирек таууш бла сёзюн башлады:

— Сиз «Ассыны» юсюнден айтыр керекли кьоймадыгъыз. Мен ол джыллада сабий болгъанма. Аны кёрмегенме. Айтыуларында, анга «Ассы» деб атагъанла кеслери ассыдыла. Къарачайдан бери кёчюб, Копьягъа келгенлени къартла кёб сагъынадыла. Ма былайда Тукъум кьонагъыбызны тас болгъан эгечини бушуулу хапары ачыкъланды. Эм аллында Гоккаджанны боюн кюч бла къората башлагъанларында, аны анасыны къарнашындан туугъан, Мырза, зорлукъну кёлтуралмай, аскерчилеге къамасы бла чабханды. Аны алайдан алыб кетиб, Измитде эм кьыйын тюрге кеси джангызлай салыб, бойсунмагъаны ючюн, тёре ёлтюрюрге деб, оноу этгенди. Къаллайла эсе да аны эшитгенинде, ма ол сиз «Ассы» деб ыйлыкъдырыгъа, гюнах салыгъа кюрешген Джашау, къарангы кече ат бла джетиб, къарауулун табыб, эрлай кьолун-аягъын байлаб, кычыралмазча, кьол джаулукъну ауузуна буштукъ этиб, Мырза тургъан тюрмени эшигин ачдырыб бошлагъанды. Мырзаны джанына кьоркьуб: «Атынгы, тукъумунгу да тюрлендир, къайры болса да терк кьора!» — деб, кече къарангыда думп болуб кетгенди, деб ийнандырадыла. Ол суаблыкъ тюлмюдю?! Гоккаджанны эри бол-

гъанын билгенден сора да, кече аны отоуна не мурат бла киргенди, деб кёлююзге келе болур?.. Мени да келеди кёлюме бир затла... Алай а кесигизни джаш заманыгъызы эсигизге бир тюшюрчююз! Керти суюген кызы ючюн отха, суугъа да кирмеслик — ол къайсы эркишиди? Нее, мубарекле? Тюркюле суюмскликге не айтханларын билемисиз? «Джигитликни хорлагъан джангыз суюмекликди», — дейдиле. Ол кертиди. Джашау алайда кесин таб суюмекликге да хорлатыб кьоймагъанды, алай а кеси джолуна чырмау чыгъаргъанды апсы. Кемалны ёлтюрсенин да бир къауумла терсге санайдыла. Ол джалчыларын къалай джексенин билемисиз? Былайда биреулен селешди, алай а аны сёкмеди, не ючюн? Ёлген адамны сёкген къайда да гюнахды. Джалчылары кёбле терилерин кьобарыргъа джетдириб ишлетгенлерин биз кёрмегенбизми... Байлагъа тынгыласанг, биз джалчыларыбызны инджитмейбиз, деген магъанада «Атха джер ауурлукъ этмейди», — деб селешедиле. Тейри, этген огъай эсенг, юсюне минсе, къамчини тешесе, солута билмесе, сыртын джауур этиб, кызыл этин ачыб да кьояды... Мен Джашаугъа айыб этмейме. Аны орнунда болсам, мени этерим да алай эди. Башюйюкге биринчи 1905 джыл кёчгенле кыркъ джети юйдеги эдиле. Алагъа Хасан апендини, Мурат апендини юйдегилери, Харунну, джашлары: Мырза бла Сюлемени, Бекирни юйдегилери, Гошаджан, дагыда кёбле келиб кьошулдула. Бююн сорсанг а — Башюйюкде беш джюзден аслам юйдеги, юч минг адам джашайды, бары да къарачайлыдыла. Мен къайсы бирин тизейим... Джаш адамла ёсюб джетгендиле. Ма, биягъында сизни аллыгъызда селешген Залимхан да ол элденди. Мен да Гилястанланы Махаметни джашыма. Анамы аты Зубайдады. Чыккъаным ол элденди. Бусагъатда алайдан Конья таба бир кесек келсенг, Сарайонгу деб уллу эл барды. Анда фабрикде ишлейме. Мен ажымсыз билген неди десенг, «Ассы» дегенлери — Батырны джашы Джашауду. Джашауны Кавказда кьоюб, Батыр юйдегиси бла Башюйюкде эди. Джашау къачханында, мыртазакъла, сюд, джол аны излер ючюн къалмагъандыла, джер тентиретиб кюрешгендиле. Гоккаджаннга Кемалны къатынлары соруу алдырыб, Джашау Батырны джашы болгъаны, юйдегиси Башюйюкде джашагъаны сезилгенди. Батырны талай кере чакъыргъандыла. Тюрге да салгъандыла. Алай

чырчыгы болган адам, джукъ джалатыб, «кзуранны хакыша» деб антны баса болур эди, кѳб турмай, дагыда кѳайтыб келе эди. Адамла айтханнга кѳре, Батыр тѳреде: «Ол мени джашым тюлдю. Биз ѳмюрлюкге айырылыб, аны Кавказда атыб келгенбиз. Биз закон — джол бла айырылганбыз», — деб, ийнандырыб, башын алганды. Юйдегиси «Адылгерийни кызы Гоккаджан бизге тенг тюлдю, джарлыды, кѳлтюрючю джокъду», — деб, Кавказда Джашаугъа алдырмагандыла. Гоккаджанни ѳксюз кѳарнашчыкълары, апаларышы эгечи Гошаджан бла Башюйюкде талай бирни турганлары ажымсызды. Ол ѳлгенинде, кѳайда эсе да джалгъа джарашхандыла деб, хапар чыкган эди. Мен биляб, тамадалары Хусей, толу юйдегиси бла Кошья вилаетден экиджюз кычырымда тенгиз табада джашаб турганлай, ѳкелери ауруб ѳлгенди. Энди, Алым бла Сафар, Гоккаджанни хапарын кеч эшитиб, не болса да анга джууукъ джерде болайыкъ деб, Алтынхыйсар деген гитче шахарчыкыгъа кѳчюб, анда машина джюрюте эдиле. Андан бери кѳб заман кетди. Ала кѳарт болуб, ишден тохтагандыла. Сафарны джашы Таулан да джюрютеди машина, деб эшитген эдим. Сора кетген кече анга, сизни тууган кѳарнашла болганыгызны да билмегенлей: «Кавказдан джууукъларынг келгендиле, тамбла Анкарадан ызларына учарыкыдыла», — деб сѳлешген эдим. «Джетейик. Ма бусагъат хазырланыб, джолгъа чыгъабыз», — деб, кѳууанч тыбырлы болуб кѳалган эдиле. Иш аллах айтса, ала таб энди джете болурла, — дегенинде, мен джетиб, джашны кѳаты кѳучакъладым. Марджам да, тѳзмей, джыламышраб: «Толу хапар айтдын, игиликден толсун юйдегинг! Ёмюрюнг узакъ болсун! Энди ол кыйынлыкъла кишиге да кѳайтыб келмесинле!» — деди, сора, меннге айланыб:

— Огъай, а киши, ачыр хапарла да эшитдик, алай болса да биз бери бош келмеген кѳре эдим... Бююн термилген кѳарнашларынгы кѳзюнг бла кѳрюб кѳюргъа башлаганса, — деди, джарыкъ ышарыб.

— Джарлы анамдан джукъ да билмей кѳалыргъа мы тебегенме экен, — деб, кѳарнашчыкъларыма кѳууанырым да келмеди. Ала да саумудула, мени мыдак этмейик, деб айта тура эселе уа.. Айхай, ызыбызгъа заман джетиб, джол кѳан алыб турганыбызны кѳрмеймисе?.. Аланы да кѳралмай, Кѳарачайда толу юй-

дегиме не айтыб барлыкъма!.. Кесим окѳутхан сабийле кюлмезлеми? «Экеулен болуб, талайны айланыб, кирмеген джерлери кѳалмай келселе да, Тукъумну анасындан, кѳарнашларындан толу хапар билирге болуму джетмегенди», — демезлеми?!

Бизни Анкарадан Москвагъа элтирик самолетну учарына эки сагъат бла джарым кѳалганды. Аэропортха да иги кесек джолну барлыкъбыз. Кюпно ауурлугъу кетиб, экиндиге кѳб кѳалмаганды. Алтынхыйсардан мени адамларымы келликлери ѳтюрюк болур... Марджам да, мен да бир бууунубузда сагъатларыбызда, бир мешина келлик джолдан кѳз алмайбыз.

Вера Петровна, башын булгъаб:

— Чырмаусуз юйюбюзге, Джуртубузгъа джыйыла тебегенибизге кемсиз кѳууанама, алай а, Тукъум, сеннге не айтыргъа билмейме. Чырмауукъ хансча, хама бир сылтау чыгыб барады. Машинагъа джукъму болду, огъесе, кѳарнашларынг сенден тогъуз-он джылны тамададыла дейсе, аурубму кѳалдыла?.. Кѳайдам!.. Бу иссиде узакъ джолну, ала огъай эсенг, биз да кючден кѳлтюрөбиз, — деди.

Кѳонакъ юйню иеси Вера Петровнагъа бир затла шыбырдайды. Ишекли болуб, кѳатына барыб сордум. «Тукъум, биз сени бек багъалы кѳребиз, ийнан, алай а мени бойнумда сизден сора да талай адам барды. Мен аланы сау-эсен, айыбсыз юйлерине джыяргъа керекме. Заманны баргъанын кѳресе. Келлик болсала, адамларынг эндиге дери келлик эдиле. Аэропортха джыйылайыкъ», — деди Вера Петровна.

Сора мен не кычырыкъ этейим?! Ёмюрюм кѳрмеген кѳарнашларым джолдадыла. Анам а?..

— Ма, бу адамгъа аны айта турама. Бизни соруб, машина келсе, ызыбыздан терк ийсин — аэропортха. Ким биледи, насыб болуб, джеталсала уа... Биз алайда да сагъат чакълы бирни турлукъбуз. Хазыр болайыкъ. Самолетну тыяргъа болмайды. Болсунму? — деб, субайлыкыгъа сорганлыкыгъа, мени ючюн самолетну беш минутну да тыялмазлыкъларын бек ариу билеме. Ёзге мадарым болмай, «хо», — дедим.

Биягы «Машалла» бизни сагъат чакълыгъа Анкарадан аэропортха джыйды. Тюркде бизге тылмачлыкъ, джол усталыкъ этген тюрк кѳатын, бизни джолубузгъа тилек тилей, джылы саламлашыб айырылды.

Бютеу туристлени аты бла Вера Петровна анга сау-

гъа узатыб, къучакълады. Къатын къууанды. «Этда келе туругъуз. Биз сизни бла шох болургъа разыбыз. Не айтсанг да, хоншулабыз», — деб айырылды.

«Машаллапы» джюрютген Исмаил да, барыбызны да къолубузну тутуб, бизге алгъыш этиб, разылыгъын билдирди. Алкъын Тюркню джериндебиз. Чемоданларыбызны джюклеидиле. Самолетубузну аллы Москва таба ууаланыб, бизни сакълайды. Аэропортда адамла, иссидеп башларын къутхаралмай, алайда суу сатхан тюкенчикге басышпагандыла. Ала мор бетли «Кока-кола» шышачыкълапы алыб, эрлай агъызадыла. Алайда аскерчиле, бизге да эсметмей, ашыкъмай, ары-бери бара, сакъатларына джешгил-джешгил къарайднла. Мени эки кёзюм джолдады. Бизге тюбемей къалай къалырла?.. Ол къатылыкъ бла ала мени эптда бир кере къалай сындырыла?! Огъай, алай эталмазла!.. джюреклерни таш болуб бошамагъан эсе... Джарлы анамдан бир джукъ айтырыкъдыла деб, мен энди кзуру алагъа ышаныб турама.

Мен асыры тюш кёрюучю тюлме. Кёрсем да, тюшге ийнапмайма. Алай а, не джашырыу, бери келиб, хапар соруб, адамлагъа тышгылаб башлагъаны, мен да тюш кёрюучю болуб барама. Бирси кече, къайры эсе да бара тургъаплайыма, аджашыб, бир къалып тубаннга киргенча болама. Не чегет, не кёк, не суу кёрмейме. Къайры барыргъа билмейме. Джол джокъду. Сора къайдан эсе да джылы аязчыкъ урады. Аллымда тубап, менше джол «къояргъа излегенча, эки джапына чачылады. Аллым джарыйды. Бир кесекден кюнню кёзюм кёрюб къояма. Эшта, бир кзууаныр хапар эшитиб, къоярыкъма. Ол анамы кёрлюгюме кёрюпе тура болур... — деб умутлума. Бу мурукуну, мычыуну билмеген хадаус заманнга не мадар?

«Ма, энди бир сагъатчыкъдап самолет кёкге кёлтюрөллюкдю. Сора мен не къычырыкъ этейим?.. айтыгъыз... Анам, багъалы аначыгъым... Гурушхам джокъду, сени ючюн джанымны да берликме. Алай а, ичингде къалгъан сёз болсун, мени эки кере басдыраса. Биринчи — кыйнунгда къагъанакъ сабийинги биреуге тутдуруб, урлатыб, кесинг Тюркге кетиб къалгъанынг, экинчи уа — ма бу джол. Уллу Эресейден, адам арасындан озуб тургъанлай, экеулен болуб келиб, сени излей, джер тентердик, талай кюнню хар сахарда, хар элде сени соруб, сени излеб айланама... Сен да, иш этиб, менден

бугъунганча, кесини табдырмайса. Мени быллай бир пек термилтесе, багъалы анам? Бир джазыкъсын... табхан балангы... Сен мени анам шойса да!..»

Быллай сагъышлагъа батыб тургъаплайыма, Вера Петровна, джолну букъулатыб келген гитче машиначыкыны эслеб, кзууанч тыбырлы болуб:

— Тукъум, сыйюмчюлюк! Ма, термилген къарнашларынг келиб къалгъанларын кёрдюнгю! Терк бол, заман бошалады, — деб, самолетну джюрютгенден тилерге чабыб кетди. Он минутчукъну да чыдаргъа уагъа эди... Марджам джылайды. Негерлерибиз да тегерегибизге басыннгандыла. Амалсыздан сагъатыма къарайма, энди беш минутчукъ къалгъанды.

Бояуу кете башлагъан сары машиначыкъ, болгъанны букъулатыб, туурабызда тохтады. Джюрютюучю, джашыракъ адам:

— Биз Алтынхыйсарданбыз! Къайдадыла къарачай къонакъла? — деб къычыра, машинасындан эки къартны ашыгъыш тюшюрдю.

Неми да унутуб, ала таба мыллыгымы атдым. Къайсы эсе да ызымдан: «Самолет, сакъламай, кетеди, терк бол!» — деб къычыргъаны бла самолетну мотору гюрюлдегени аралаш эшитилдиле. Къатларына джетгенлей, бири:

— Мен Сафарма, ол Алымды, тамадам. Алгъа аны кучакъла! — деди. Экисин да къаты кучакъладым. Машинаны джюрютген санлы джаш келиб:

— Мен Сафарны джашыма, атым Тауланды, — деб бетими джыламукълары бла джибитди.

Бир-бири бетибизге битгенликге, шагърей тюлбюз. Асыры бек тыгъылгъандан селешалмайбыз. «Самолет кетеди!» — деб, этда хыны къычырыб, ызымдан джудурукъ кёргюздюле.

— Анам? Анам къайдады? Тюзюп айтыгъыз? — деб, самолетну тауушундап эшитдиралмай, къычыралгъанымы къычырдым.

Къартла баш энише къарашдыла. Самолетну тауушу джукъ эшитдирмейди...

Таулан, кёзлерин сюрте, кзулагъыма шыбырдагъанча:

— Къара тенгизни тюбюнде джатады... Насыбсыз... джюрегинг аны къалай сезалмагъан эди!.. — деб, селешалмай, тыгъылыб, мени кёкюрегине къысды.

*Стамбул — Черкесск,
1971 — 1985 джылла.*

БАШЛАРЫ

БИРИНЧИ КЕСЕГИ

Биринчи башы	7	Тогъузунчу башы	105
Экинчи башы	22	Онунчу башы	120
Ючюнчю башы	35	Онбиринчи башы	135
Тёртюнчю башы	58	Онекинчи башы	146
Бешинчи башы	62	Онючюнчю башы	158
Алтынчы башы	68	Онтёртюнчю башы	165
Джетинчи башы	83	Онбешинчи башы	173
Сегизинчи башы	97	Оналтынчы башы	175

ЭКИНЧИ КЕСЕГИ

Онджетинчи башы	191	Джыйырма биринчи башы	317
Онсегизинчи башы	222	Джыйырма экинчи башы	339
Онтогъузунчу башы	244	Джыйырма ючюнчю башы	361
Джыйырманчы башы	291	Джыйырма тёртюнчю башы	381

Хубиев Осман Ахияевич

АССЫ

Роман

На карачаевском языке

Редактор А. И. Кубанов

Художник Н. Г. Крицкий

Художественный редактор Л. А. Асланова

Техн. редакторы: Г. И. Скачкова, Т. В. Кишева

Корректор К. А. Салпагорова

ИБ № 2119

Сдано в набор 29.05.87. Подписано к печати 29.12.87. ВУ 13580. Формат 84x108¹/₃₂. Бумага типографская № 2. Гарнитура литературная. Печать высокая. Усл. п. л. 21. Усл. кр. отт. 21,6. Уч.-изд. л. 22,3. Тираж 8000. Заказ № 3060. Цена 1 руб. 60 коп. Ставропольское книжное издательство, Карачаево-Черкесское отделение, 357100, Черкесск, пл. Кирова, 23, Дом печати. Карачаево-Черкесская укрупненная типография, 357100, Черкесск, Первомайская, 47.
